

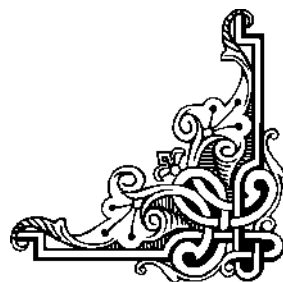
МОНГОЛ СУДЛАЛЫН ХҮРЭЭЛЭН
Монгол Улсын Их Сургууль

АСТА МОНГОЛСА

Боть 15 (411)

Монгол Улсын Их Сургуулийн
ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ БИЧИГ

Эрхэлсэн
Ж.Бат-Ирээдүй

МУИС ПРЕСС ХЭВЛЭЛИЙН ГАЗАР

INSTITUTE FOR MONGOLIAN STUDIES
National University of Mongolia

ACTA MONGOLICA

Volume 15(411)

ANNUAL JOURNAL

National University of Mongolia

Edited by
J. Bat-Ireedui

Монгол судлалын хүрээлэнгийн ACTA MONGOLICA сэтгүүлийн зөвлөл

Эрхлэгч:
Гишүүд:

Ж.Бат-Ирээдүй
Алан Ж.Сандерс (Англи)
Д.Заяабаатар (Монгол)
И Сөн Гю (БНСУ)
Ли Нарангоо (Австрали)
Удо Б.Баркманн (ХБНГУ)
Хашимото Масарү (Япон)
Хитоши Күрибаяаши (Япон)
Чимэддорж (БНХАУ)
С.Чулуун (Монгол)
Юү Вон Сү (БНСУ)

Ulaanbaatar
2014

ISSN 2074-1014

*Их Британийн нэрт монголч эрдэмтэн Чарльз Баудены
90 насны ойд энэхүү дугаарыг зориулав.*

**ИХ БРИТАНИЙН НЭРТ МОНГОЛ СУДЛААЧ,
АКАДЕМИЧ ЧАРЛЬЗ БАУДЕНЫ АМЬДРАЛ,
ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ БҮТЭЭЛИЙН ТУХАЙ**

Ж.Бат-Ирээдүй

Энэ 2014 онд Бритиш академийн жинхэнэ гишүүн, хүндэт профессор, нэрт монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден гуайн мэндэлсний 90 насны ой тохиож байна. Монголчууд, монгол судлаач нар, монгол судлалынхан энэ хүний намтар түүх, ном бүтээлийн тухай энэ жил ярих учиртай. Тийм учраас МУИС-ийн Монгол Судлалын Хүрээлэнгээс “Монгол судлалын шинэ чиг хандлага II” хурлыг түүний мэндэлсний тэгш ой буюу 90 насны ойд нь зориулан хийсэн билээ.

Завшаанаар үүнийг үгүүлэгч өчүүхэн миний бие 1991-1995 онд түүний удирдаж байсан Английн Лондоны их сургуулийн “Дорно дахин, Африкийн судлалын сургууль”-д зочин багшаар ажиллахдаа энэ хүнтэй нүүр тулан уулзаж, бас хамтран ажиллаж, байнгын харилцаатай, ойр дотно байх завшаан олсон юм. Түүний монгол-англи толь бичиг хийх явцдаа үгийн утга чанар асууж надад бичиж байсан олон арван захидал хадгалагдаж байгаа бөгөөд зөвхөн нэг захидлыг энд дуртган үзүүлэв.

Мөн Бауден гуай манай Л.Чулуунбаатар багшийг Лондоны Их Сургуульд багшилж байхад хамтарч ажиллаж байсан тухайгаа “Mongolian-English Dictionary” номынхоо оршилд бидний тухай¹ дурдан бичиж өгсөн нь өчүүхэн бидний хувьд том урам өгсөн аз завшаантай хэрэг болсон билээ. Мөн Л.Чулуунбаатар багш Ч.Бауден гуайн тухай “Монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден”² өгүүллийг 2009 онд бичжээ.

Манайхан түүний 1968, 1989, 2002 онд хэвлүүлсэн «Орчин үеийн монголын түүх»-ийн ном, 1997 онд хэвлүүлсэн «Монгол - Англи толь бичиг»-ээр нь сайн мэдэх учиртай. Мэдээж монгол судлаачид бол бүгд түүнийг дэлхийд нэртэй ахмад эрдэмтэн хэмээн хүндлэн залбирдаг билээ.

Энэ өгүүлэлд³ Чарльз Бауден гуайн эрдэм судлалын ажлыг дүгнэх цэгнэх үнэлэх гэсэн зорилго тавьсангүй, харин монгол судлалын залуу халаа, залуу эрдэмтэн судлаач нарт түүний амьдрал, ажил үйлс, монгол судлалаар хийсэн эрдэм номынх нь их ажлын зах зухаас нь аль болох сонин содон талаас нь цухас боловч танилцуулахаар зорьсон юм.

Алдарт монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден гуай 1924 оны 4 сарын 22 нд Английн зүүн урд зүгийн жижигхэн хот Вэймоут (Weymouth)-д төрж өссөн хүн. Тэрбээр 90 насыг зооглож байгаа ч бие тэнхлүүн, ухаан цэлмэг, эрдэм судлалын ажлаа үргэлжлүүлсээр Лондон хотын Хэйтров олон улсын нисэх буудлын ойролцоо амьдран сууж байна.

Түүний аав нь тухайн үеийн 5-14 настай хүүхдүүдийн сурдаг ерөнхий боловсролын сургуульд багш байсан бөгөөд яг тийм ижил төрлийн сургуульд хүүгээ сургажээ. Тэгээд 1941 онд азаар Кембрижийн их сургуулийн босгыг алхан оржээ. Тухайн үеийнхээ Оксфорд, Кембрижийн Их Сургуулиудад элсэн орсон анхны хүүхдүүдийн нэг байжээ. 1943 оны эхээр цэргийн албанд зарлан дуудах авахаасаа өмнө франц, герман хэл сурч байсан гэнэ.

Их сургуульд нэг жил гаруйхан болоод цэрэгт морджээ. Цэргийн алба хаших үедээ далайн цэрэгт алба хааж, япон хэлний курст суралцжээ. 1943 оны дундуур Шотланд руу цэрэгт шилжиж мөн япон хэлний 6 сарын дамжаанд суужээ. Үүний дараа албан хаагч болж Цейлонд япон хэлний орчуулагчаар явсан аж. Дайны сүүлийн жилүүдэд тэрбээр Хонг Конг, Японд хэдэн сараар алба хаан суужээ. Японд Хирошимагийн ойролцоох Күрэ гэдэг газарт алба хааж хэд хэдэн удаа тэнд зочилжээ.

Дайны үеийн туршлага түүнийг дорно дахиныг сонирхох сонирхолыг түрүүлсэн бөгөөд 1946 онд энгийн амьдралд шилжсэний дараа 1947 онд франц, герман судлалаар баклаврын зэргээ хамгаалжээ. Үүний дараа

¹“I owe great debt of gratitude to Mr. L.Chuluunbaatar of SOAS and the State University of Mongolia for his generous help over a period of nearly two years in answering my questions and trying to remove my difficulties. In the last stages of the work I received help from his successor Mr.J.Bat-Ireedui. Needless to say, I alone am responsible for all remaining infelicities in the present work.” Charles R.Bawden, “Mongolian-English Dictionary”, Kegan Paul, 1997, I-II pp.

²Л.Чулуунбаатар, “Монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден”, МУИС-ийн МХСС-ийн “Монгол судлал эрдэм шинжилгээний бичиг”, №30(318), 2009, 135-139 дэх тал

³Ж.Бат-Ирээдүй, “Монгол хэл бичиг: утга, соёл хэрэглээ”, Уб., 2013, 224-29 дэх тал

шууд л хятад хэл, хятад судлал сонирхож эхэлсэн бөгөөд энгийн албан хаагч болж засгийн газарт Английн гадаад яамны германы хэлтэст түр зуур ажиллажээ. 1948 онд ажлаасаа гарч Кембрижийн их сургуульдаа хятад судлалаар сурах болжээ. 1950-1951 онд мөн Хонг Конгод очиж хятад хэл сурч бүр Бээжин хот орохоор төлөвлөж байсан боловч Солонгосын дайнаас болж энэ хүсэл мөрөөдөл нь бүтэлгүйтэж буцаж ирээд 1952 оны эхэн хүртэл хятад судлалаараа ажиллажээ. Тэрбээр Унгар гаралтай Англид суурьшиж Кембрижийн Их сургуульд багш асан Д.Синорын сайн шавь байсан аж.

Энэ үеэс монгол судлал руу эргэлт буцалтгүй орсон гэж бүрэн хэлж болно. Энэ бол түүний амьдралдаа хийсэн том эргэлт байжээ. Учир нь тухайн үед тэрбээр дөнгөж гэрлэж, нэг хүүтэй болчихсон, амьдрал эхэлж байсан авч, Монголтой холбоотой ямар ч ажил алба байхгүй ийм үе байжээ. Мөн Монгол, Английн хооронд ямар ч харилцаа холбоогүй, бие биенээ маш бага мэддэг аль ч шугамаар харилцаа холбоо, судалгаа байдаггүй байсан үе байж. Тэрбээр «бидний хооронд дипломат харилцаа тогтоогүй, монголын эрдэмтэдтэй харилцах боломжгүй, тэдний нэрийг ч бараг мэддэггүй байсан. Монгол хэлийг Кембрижийн их сургуульд маш энгийн төвшинд заадгийг эс тооцвол өөр ямар ч сургалт байсангүй» гэж ярьж байсан.

Ингээд тэрбээр Кембрижийн их сургуулийн номын сангаас Өвөр Монголд хэвлэгдсэн Чингис хааны цадигийг олсон бөгөөд орчуулж, редакторлажээ. Сүүлд Б.Ринчен гуай түүнээс “та тийм сайн мэддэг номон дээрээ их цаг зарсаны учир юусан билээ” хэмээн асуухад нь Бауден гуай “үүнээс өөр үзэх юу ч байхгүй байсан юм чинь одоо өөр юу хийх вэ дээ” гэж хариулжээ. Түүний докторын зохиол нь 1955 онд «Монгол түүх бичлэгийн Алтан товч» нэртэй Германы Вейсбаденд хэвлэгджээ.

Доктороо хамгаалсны дараа нэг жил шахам ажилгүй суужээ. Азаар энэ үед Копенгагений их сургуулийн профессор К.Грөнбэх, Германы Гёттингений их сургуулийн др Вальтер Хайссиг нартай танилцахад тэд түүний ажлыг маш их сонирхжээ.

Др В.Хайссиг гуай түүний «Алтан товч»-ийг Гёттингений Азийн судлалын сэтгүүлд хэвлүүлэхээ амлаж, Грөнбэх Копенгагенд гурван сар ажиллаж Жавзандамба хутагтын намтарыг орчуулахыг санал болгожээ. Мөн Гёттингэнд “Алтан товч”-ийг хянах редакторлах ажлаар уригдсан байна. Энэ бол түүний «академик карьер»-ийн эхлэл нь байжээ.

Ч.Бауден гуай 1955 оноос Лондоны их сургуулийн Дорно дахин, африк судлалын сургуулийн дорно дахины салбарт багшаас ахлах багш, профессор болж улмаар 1968 оноос салбарын буюу Дорно дахины тэнхимийн эрхлэгчээр тасралтгүй 14 жил ажиллаж, 1982-1984 онд тус сургуулийн проректорын албыг хашиж байгаад тэтгэвэртээ гарсан билээ. Тэрбээр 1984 онд Лондоны их сургуулийн хүндэт профессор, 1985 онд Британийн Академийн гишүүнээр сонгогдсон юм.

1956 онд дайны өмнөхөн Өвөр Монголоос цуглуулсан эх бичиг, тэнд байх монгол номын каталоги хийх ажлаар Копенгагенд Грөнбэхтэй ажиллаж байж.

Ч.Бауден гуай анх 1958 онд тухайн үед Төв Азийг судлах хааны нийгэмлэгийн ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Английн хааны газарзүйн нийгэмлэгийн гишүүнээр олон жил ажилласан чөлөөнд гарсан ахмад Д.Смоолвүүд гуайтай хамт Монголд ирсэнээр Монголтой хэлхээ холбоотой болж, эрдэмтэн судлаач нартай танилцжээ.

Монголын энх тайвны хорооны урилгаар ирсэн тэд хөдөө явж, монголын ахуй амьдралтай танилцаж үзээд, “энэ айлчлалд нэгээс хоёр коммунист биш барууныхныг багтаасан нь монголын тухай барууны ертөнцөд танилцуулах гэсэн зорилготой байсан байх» гэж тэрбээр ойлгожээ. Энэ аялал нь Британийн коммунист Игор Монтау гэдэг хүний хүчин чармайлтаар бүтсэн бөгөөд тэрбээр сүүлд «Хөх тэнгэрийн орон» ном бичсэн ажээ.

Тэр үед Монгол орноор 3 долоо хоног айлчлахдаа олон газар орон үзэж, Архангайн Цэцэрлэг, Өвөрхангайн Хужирт, Хархорин, мөн Налайхаар оржээ. Роберт Рупений «Монголчууд ба хорьдугаар зуун» номд смоолвууд, Роберт Рупен, Бауден гуай нарын Налайхын уурхайд хамт авахуулсан зураг байдаг юм байна билээ. Энэ удаагийн аялал судалгаа шинжилгээний чиглэлтэй байгаагүй ч тэрбээр академич Б.Ринчен, Х.Пэрлээ, Д.Сэр-Оджав, Т.Пагва нартай анх уулзаж танилцжээ.

Ч.Бауден гуай ер нь бол монгол хэлээр сүрхий зөв, эмх цэгцтэй сайн ярьдаг ярианы хэл бас их сайтай эрдэмтэн бөгөөд харин тухайн үед тэрбээр монгол хэлээр ярьж чаддаггүй байсан, Монголд англиар ярьдаг хүн ховор байсан учир Чогсом гэж франц хэлтэй зураач, герман хэлтэй зохиолч Д.Наваан-Юндэн нараар орчуулуулж байжээ. Буцах замдаа тэрбээр европоор дайрч Копенгагенд өөрийн каталоги хийсэн эх бичгийн хэдэн зуун микрофильмээ авч ашиглах эрхтэй болж энэ хэрэглэгдэхүүн дээрээ түшиглэн зурхай болон мэргэ төлөгийн судалгаа хийх бололцоотой болжээ. Мөн энэ сэдвээр Германы их сургуульд лекц уншиж, Азийн судлалын гол гол сэтгүүлд сайн сайн өгүүлэл нийтлүүлжээ.

Ч.Бауден гуайн Монгол Улсад хийсэн хоёр дах аялал нь 1959 онд болсон «Олон улсын монголч эрдэмтдийн анхдугаар их хурал» байсан бөгөөд хуралд оролцохоор ирэх очих замдаа хоёуланд нь галт тэргээр аялжээ. Энэ хурлын үеэр монголч эрдэмтэн Оросын Ю.Н.Рерих, Г.Д.Санжеев, БНХАУ-ын Эрдэнэтөгтох, Чингэлтэй, Германы Поул Рачневский, Польшийн С.Калужински, Унгарын Урай Кохмали Каталан, Чехославакийн Павел Поуха, Италийн Пентти Аалто, Японы Г.Абэмацү, Озава Шигио, К.Сакамото, Энэтхэгийн Рагу Вира

нартай⁴ танилцжээ.

Тэрбээр 1968 он хуртэл монголд ирээгүй бөгөөд энэ хүртэл «Монголын орчин үеийн түүх» номоо бичиж байсан аж. Энэ үед монголын тухай мэдээлэл олж үзэхэд үнэхээр хүнд байжээ. 1962 онд Лондоны их сургуульд монголын тухай лекц уншихаар томилогдож 1970 онд профессор болжээ.

1968 оны намар өвлийг Монголд өнгөрөөсөн байна. Энэ үеэр хоёр удаа хөдөө явахаар төлөвлөж ШУА-ийн профессор Ж.Цолоо гуайтай хамт баруун аймгуудаар явсан байна. Энэ тухай Ж.Цолоо гуай “Хэл зохиолын хүрээлэнд хагас зуу илүү жил” номдоо “... Ховд аймгийн Буянт, Мянгад, Манхан суманд эрдэм шинжилгээний албан томилолтоор хагас сар ажилласан юм. Хүүхэд насаа өнгөрүүлсэн Зэрэгийн голд би Английн монголч эрдэмтэн Ч.Бойдэн, сэтгүүлч А.Дашнямын хамт 1968 оны намар очиж хэд хонов. Бид гурав Зэрэг голын бригадын төв, хуучин хийдийн Шавар гэж нэршсэн сууринд Баясгалант амьдрал нэгдлийн 3-р бригадын контор, улаан буланд байрлаж Нусхай овогт 16 настай үлгэрч хүү Ганданповронгоос “Хүн долоон одны тухай үлгэр”, “Эзэн тэнгэр хаан тууль” сурвалжилж бичсэн болно. Мөн Зэрэг голын Наймдаан Шандад намаржиж байгаа тэмээчин Гүнчин Л.Баатарын зочилж, тэмээний хоормог анх удаа амтархан ууж, эмнэг булигиулж тоглуулахыг үзэв.”⁵ хэмээн бичжээ.

Мөн тэр намар Хөвсгөл руу явахаар төлөвлөж байсан боловч цаг агаарын байдлаас болж оронд нь Дархан явсан нь үзэх юмаар бага, сонирхолгүй байжээ. Бусад цагт нь улсын төв номын санд сууж гар бичмэл, эх бичгээ татаж, хуулж, монгол ярианы хэлний дадлагын хичээлээ академийн Э.Вандуй гуайтай хийж байжээ.

«Тухайн үеийн нийгэм, улс төрийн нөхцөл байдлаас болж жирийн монгол хүмүүстэй уулзахад их төвөгтэй байсан. Улаанбаатар зочид буудалд амьдарч байхад намайг маш олон хүмүүстэй танилцахыг тасалдуулж, уулзах боломжгүй болгож байсан шүү» гэж тэрбээр надад хуучилж билээ.

1960-аад оны үеэс тэрбээр «Монгол-Англи толь бичиг»-ээ эхэлсэн бөгөөд маш их анхаарал тавьж тухайн үед Лондоны Их Сургуулийн Дорно дахин, Африкийн Сургуульд, сүүлд Бонны их сургуульд ажиллаж байсан Магадбүрэн Халтодтой хамтран ажиллаж байсан боловч шуудангаар харилцаж толь бичгийн ажил хийх машид төвөгтэй байжээ. Гэтэл 1978 оны 8 дугаар сард Магадбүрэн залууханаараа зуурдаар өөд болж түүний хийсэн зүйлүүд үрэгдэж толь бичгээ ганцаараа дуусгахаас өөр замгүй болжээ.

Энэ толь бол түүний монгол хэлшинжлэлд оруулсан томоохон хувь нэмэр, суурь судалгаа болох бөгөөд түүний 25 жилийн уйгагүй хөдөлмөр шингэсэн эрдэм шинжилгээний томоохон бүтээл болсон билээ. Уг толь бичигт хамгийн өргөн хэрэглэгддэг 3000 орчим үгийг шилж сонгон багтааж, толгой үгийн үүр, агуулгыг өнөөдөртөө лав ямар ч толинд байхгүй дэлгэрэнгүй хийсэн нь эрдэм шинжилгээ, практикийн маш чухал ач холбогдолтой болжээ. Мөн дэлхийн олон орны монгол судлаачид өндрөөр үнэлж маш сайн толь бичиг болсон гэж хэлж байхыг олонтоо сонсож байлаа.

Энэ он жилүүдэд тэрбээр шашин шүтлэг түүх, соёл, хууль ёсны тухай, газрын харилцааны тухай хэд хэдэн өгүүлэл, ном бичжээ. Тэрбээр 1978 оноос Английн Кристианы төлөөлөгчид Буриад Монголд (1818-1841) сэдвээр судалгаа хийсэн нь хамгийн сонирхолтой судалгаа байсан гэж өөрөө боддог юм билээ. Мөн бөөгийн шашны тухай хэд хэдэн томоохон өгүүлэл бичиж, “SHAMANS, LAMAS AND EVANGELICALS: THE ENGLISH MISSIONARIES IN SIBERIA” монограф хэвлүүлжээ. Бид түүний эрдэм шинжилгээний өгүүлэл⁶ бүтээлүүдээс өөрсдийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүлүүдэд цувралаар орчуулан хэвлүүлж, эрдэмтэн судлаач, ялангуяа залуу судлаачдын хүртээл болгоход анхаарч байгааг энд дурдалтай.

Хэл утга зохиолын чиглэлээр хийсэн бүтээлийн дотор 2003 онд Лондонд хэвлүүлсэн «Монголын уламжлалт уран зохиолын дээжис»⁷ (Anthology of Mongolian Traditional Literature) ном чухал байртай. Энэ номд 13- 19 дүгээр зууны монголын эртний уран зохиолыг англи хэлээр орчуулсан нь эрээд олдохгүй эрдэнэ, сураад олдохгүй сувд болсон билээ. Эл бүтээлд Монголын түүхтэй холбоотой аман яриа, түүх бичлэг, үлгэр домог, тууль, мөргөл залбирлын үг, шүлэг, бөөгийн дуудлага, ардын үлгэр, эртний уран зохиол, орчуулгын үлгэрүүд, ерөөл магтаал, дурсамж дуртгал, орчин үеийн уран зохиол хүртэл багтаж маш өргөн агуулгатай болсон юм.

1987 онд хуралдсан монголч эрдэмтдийн ээлжит их хуралд бэлтгэх ажлаар ШУА-ийн урилгаар 1986 онд гэргийтэйгээ айлчилсэн нь түүний хувьд суулчийн айлчлал болоод байгаа ч бид Бауден гуайг дахин монголд морилоно гэдэгт итгэлтэй байна.

Профессор Бауден гуайн эрдэм судлалын бүтээлээс харахад тэрбээр монголын түүхийн эх сурвалж, эх бичиг судлалын шинжлэх ухааны суурь бүтээлээс эхлэн монголын эртний уран зохиол, толь бичиг судлал зэргийг сонирхон судалж байгаа нь түүний сэтгэлгээний цар хүрээ, оюун мэдлэг, эрдэм судлалын далайц хэчнээн өргөн, хэчнээн гүн болохыг нотлоно.

Түүний монгол судлалаар хийсэн хөдөлмөр бүтээлийг манай улс, төр засаг хүндэтгэн үнэлж Монгол Улсын “Найрамдал” медаль, Алтан гадас одонгоо хүртээжээ. Өвгөн профессорын маань хань нь хүнд өвчинд нэрвэгдэн дэргэдээс нь холдохын аргагүй болж тэрбээр олон он жил, цаг хугацааг ханиа асран халамжилахад

⁴ “Олон Улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал” I боть, Ш.Бира, Уб., 2009, 3 дах тал

⁵ Ж.Цолоо, “Хэл зохиолын хүрээлэнд хагас зуу илүү жил”, Уб., 2011, 160-64 дэх тал.

⁶ C.R.Bawden, “Remarks on some contemporary performances of epics in the MPR”, (орчуулсан Б.Мөнхцэцэг) МУИС-ийн МСХ-гийн “Acta Mongolica” сэтгүүл, №13 (385) 2013, 161-172 pp.

⁷ “Mongolian Traditional Literature an Anthology”, Selected and translated by Charles R. Bawden, Kegan Paul, London, 2003

зориулсан ч эрдэм номоо хийсээр, бүтээлээ туурвисаар монгол судлалыг үргэлжлүүлсээр байсан билээ.

Британийн монгол судлалын нэвтэрхий толь болж насан туршийн үнэнч ариун бүтээл хөдөлмөрөөрөө дэлхий дахины монголч эрдэмтэдийн дунд нэрт монголч эрдэмтэн хэмээх алдар хүндийг олсон Чарльз Бауден гуайн мэлмий тунгалаг, өлмий бат оршиж, эрдэм судлалын ажил улам дэлгэрч, урт насалж, шинэ шинэ бүтээл туурвилаараа хүндэтгэн бишрэгч биднийгээ гийгүүлж баясуулж явах өлзийтэй өрөөлийг энэ ялдам өргөн дэвшүүлж өчүүхэн энэ өгүүлэлээ төгсгөө.

НОМЗҮЙ

Ж.Бат-Ирээдүй, “Монгол хэл бичиг: утга, соёл, хэрэглээ”, Уб., 2013

Ch.R.Bawden, “Mongolian-English Dictionary”, Kegan Paul, 1997

C.R.Bawden, “Mongolian Traditional Literature an anthology” Kegan Paul, 2003

C.R.Bawden, “Remarks on some contemporary performances of epics in the MPR”, (орчуулсан

Б.Мөнхцэцэг) МУИС-ийн МСХ-гийн Акта Монголика сэтгүүл, №13 (385) 2013, 161-172 pp.

“Олон улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал”, Эрхлэн хэвлүүлсэн Ш.Бира нар, Уб., 2009

Ж.Цолоо, “Хэл зохиолын хүрээлэнд хагас зуу илүү жил”, Уб., 2011

Л.Чулуунбаатар, “Монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден”, МУИС-ийн МХСС-ийн “Монгол судлал эрдэм шинжилгээний бичиг”, №30(318), 2009, 135-139 дэх тал

Ч.Баудений Монгол-Англи толь бичигийн тухай

*Л.Чулуунбаатар**

Товч утга: Лондоны Их Сургуульд багшаас эхлэн салбар сургуулийн захирал, проректорын алба хүртэл амьдралынхаа ихэнх хувийг хашиж явсан тэрбээр дэлхийн монгол судлалд нэр алдраа дуурсгасан олон бүтээл хэвлүүлсний дотор монголын эртний уран зохиол, хуучин сурвалж эх бичгээр дагнан ажиллаж олон бүтээл туурвисны нэг нь 34 жилийн хөдөлмөрөө зарцуулж бүтээсэн Монгол-Англи толь юм. Ч.Баудений энэ “Монгол-англи толь”-ийг дэлхий дахинаа монгол судлалыг хөгжүүлэхэд чухал хувь нэмэр оруулж, урьдах толь зохиогчдын дутууг гүйцээж, дундуурыг дүүргэсэн, энэ цаг үедээ л бидний хэрэгцээг бүрэн хангасан, хэрэглэгч олны таашаал хүлээсэн эрэлт хэрэгцээт толь болсоныг цохон тэмдэглэхгүй байхын аргагүй юм.

Түлхүүр үг: толь зүй, Монгол-Англи толь, Ч.Бауден, үйл үг, үгийн оноолт

Олон улсын монголч эрдэмтэдийн анхдугаар хурлын төлөөлөгч, монгол судлалын гарамгай эрдэмтэн, Английн Хатан хааны академийн хүндэт профессор Чарльз Бауден гуайтай хоёр жил хамт ажиллаж, ярьж хөөрч явсан нь миний амьдралд тохиолдсон нэгэн сайхан завшаант хэрэг хэмээн гүнээ талархаж явдаг юм.

Аугаа хөдөлмөрч энэ хүн 1924 оны 4-р сарын 22-ны өдөр дулаан зөөлөн уур амьсгалт, Английн өмнөт эргийн хот болох Веймоут (Weymouth) хотод Чарльз Роскеллийнхний гэр бүлд хоёр дахь хүү нь болон төржээ. Аав, ээж хоёр нь хоёулаа дунд сургуулийн багш байсан болохоор хоёр хүүгээ эрдэм номтой, хүний дайтай хүн болгон өсгөжээ. Тийм болохоор Ч.Бауден Лондонгийн Их Сургуулийн монгол судлалын гавьяат профессор, Британийн Академийн жинхэнэ гишүүн, дэлхийд нэртэй монгол судлалын эрдэмтэн, ах нь далайн цэргийн нэр хүндтэй офицер, инженер хүн болсон байна. Ч.Бауден дэлхийн II дайны гал ид дүрэлзсэн 1943-1946 оны хооронд 3 жил Британийн усан цэрэгт алба хаажээ. Дараа нь Кембрижийн Их Сургуульд орж суралцан төгсгөөд, 1955 онд “Алтан товчийн цаг тооллын бичиг” сэдвээр докторын зэрэг хамгаалжээ. 1950-иад оны эхээр монгол бичгийн хэлээр монгол хэл сурсан болохоор 1955 оноос сонгодог монгол бичгийг сонгох хичээл маягаар зааж эхэлжээ. Тэрээр монгол судлалын нэрт эрдэмтэд Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн, Ш.Нацагдорж, Х.Пэрлээ, Г.Сэр-Оджав, О.Намнандорж, Ц.Дорж, Я.Цэвэл гуайтай танилцаж, уулзаж хуучилж явжээ. Б.Ринчен багштай 1954 онд анх захидлаар холбоо тогтоосон болохоор миний анхны багш нарын нэг хэмээн хэлдэг байсан. Б.Ринчен багшаас хүлээн авсан 12 захидал болон ил захидал байдаг бөгөөд нэг удаа тэдгээрээ надад авчирч үзүүлсэн билээ. 1967 оны 8 сараас 1968 оны 2-р сар хүртэл Монголд байхад нь Э.Вандуй, Ж.Цолоо нар монгол хэлний багш хийж байжээ. Ж.Цолоог залуухан 20 настай, эхнэртэй хийгээд багш болон хөтөч хийдэг байсан¹ хэмээн хуучилж байсан билээ.

Лондоны Их Сургуульд багшаас эхлэн салбар сургуулийн захирал, проректорын алба хүртэл амьдралынхаа ихэнх хувийг хашиж явсан тэрбээр дэлхийн монгол судлалд нэр алдраа дуурсгасан олон бүтээл хэвлүүлсний дотор монголын эртний уран зохиол, хуучин сурвалж эх бичгээр дагнан ажиллаж:

“Алтан товч” (The Mongol Chronicle Altan Tobci. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1955),

“Хүрээний Жавзандамба хутагт” (The Jebtsundamba Khutukhtus of Urga; text, translation, and notes. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1961),

“Бигирмижид хаан ба шинэхэн түүх” (1968),

“Монголын шинэ түүх” (The Modern History of Mongolia. New York: Praeger, 1968, 1989),

“Монгол номын каталог” (“Catalogue of Mongol books, manuscripts and xylographs”, The Royal library, Copenhagen, 1971)

“Бөө, лам нар болон Евегалистууд” (Shamans, Lamas, and Evangelicals: The English Missionaries in Siberia. London: Routledge & Kegan Paul, 1985),

“Монгол-Англи толь” Mongolian-English dictionary. London: K. Paul International, 1997.

“Өвгөн Жамбалын яриа” (Tales of an old lama, Translated by C.R.Bawden, UK, 1997)

“Монголын уламжлалт утга зохиолын дээжис” (Mongolian Traditional Literature: An Anthology. London: Kegan Paul, 2003) зэрэг ном,

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, доктор, профессор

¹ Л.Чулуунбаатар, “Монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден”, МУИС-ийн МХСС-ийн “Монгол судлалын эрдэм шинжилгээний бүтээл”, № 30 (318), 2009, 135-139 дэх тал

“Монголын Боржигон овгийн түүх” (History of Borjigon clan in Mongolia),
“Монголын эрт ба одоо” (Mongolian past and present, 1959),
“Сүнс дуудах тухай” („Calling the Soul: A Mongolian Litany”. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 25 (1/3): 81–103, 1962),
“Ид шидтэй нүүр тулах” (Confronting the Supernatural: Mongolian Traditional Ways and Means. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 111–42, 1994),
“Кембрижийн Их Сургуулийн номын санд байгаа Монгол гар бичмэл номын тухай” („A First Description of a Collection of Mongol Manuscripts in the University Library, Cambridge”. Journal of the Royal Asiatic Society 47: 151–160, 1957),
“Овоо тахихтай холбоотой хоёр монгол бичвэр” („Two Mongol Texts Concerning Obo-Worship”. Oriens Extremus 5 (1): 23–41, 1958),
“Монголын эдийн засгийн ололт” („Economic Advance in Mongolia”. The World Today 16 (6): 257–270, 1960),
“Монгол судлалын саяхны бүтээлүүд” („Some Recent Work in Mongolian Studies”. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 23 (3): 530–543, 1960),
“Юан гүрний үеийн адууны тухай бодлогын зарим тэмдэглэл” („Some Notes on the Horse Policy of the Yuan Dynasty”. Central Asiatic Journal 10 (3–4): 246–268, 1965),
“1919 оны Автономит Монголын Шүүх яаманд өргөсөн хамтын заргын бичиг” („A Joint Petition of Grievances Submitted to the Ministry of Justice of Autonomous Mongolia in 1919”. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 30 (3): 548–563, 1967),
“1756-1757 оны Монголын бослого хөдөлгөөн” („The Mongol rebellion of 1756–1757”. Journal of Asian History 2 (1): 1–31, 1968),
“Монгол дахь XVIII зууны үеийн аллагын шалтгаан” „A Case of Murder in Eighteenth-Century Mongolia”. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 32 (1): 71–90, 1969,
“Монгол дахь XVIII зууны үеийн бүтэлгүйтсэн аллагын шалтгааныг мөшгөсөн нь” „The Investigation of a Case of Attempted Murder in Eighteenth-Century Mongolia”. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 32 (3): 571–592, 1969,
“1756 оны Өвөрмонголын бослоготой холбоотой зарим баримт” („Some Documents Concerning the Rebellion of 1756 in Outer Mongolia”. Bulletin of the Institute of China Border Area Studies, 1, 1–23, 1970),
“Хатуу дарсны хор хөнөөл: XX зууны эхэн үеийн монгол шаштир” („On the Evils of Strong Drink: A Mongol Tract from the Early Twentieth Century”. Walther Heissig (Wiesbaden: Harrassowitz), 61, 1976),
“Шамбалыг дахин хүсэгч” („The wish-prayer for Shambhala again”. Monumenta Serica 36: 453–510, 1984–85)², зэрэг эрдэм шинжилгээний алдартай өгүүлүүдээ хэвлүүлжээ.

Эдгээр бүтээлийн дотроос Монголын олон мянган хэрэглэгчдийн таашаалд нийцсэн Монгол-Англи толь”-ийн нь тухай ярих гэсэн юм.

1989-1991 оны хооронд Лондонгийн Их Сургуульд зочин багшаар уригдан очоод ажиллаж байх цагт Профессор Чарльз Бауден гуай хэдийгээр тэтгэвэртээ гарсан ч 1963 оноос эхэлж 34 жилийн тэсвэр тэвчээр, мэдлэг оюун, шургуу хөдөлмөр зарсан “Монгол Англи толь”-ио ид хийж байсан билээ. Намайг очиход ерөнхийдөө толио дууссан боловч 1980-аад онд гарсан ил тод байдлын дэвшилтэд нөлөөгөөр монгол ёс заншил сэргэн, монгол хэлний үгсийн санд мартагдах шахсан олон хуучирсан үг шинээр орж ирэн тэр бүхнийг толиндоо нэмж тусган оруулахын тулд зөв ухаарч ойлгох хэрэгтэй болоод байсан хэрэг юм. Бид хоёр, долоо хоногт хоёр удаа 90 минутаар хичээллэдэг байв. Ч.Бауден гуай үгээ авчирч би түүний нь монголоор тайлбарлан, дахин дахин ярилцаж сайн ойлгосны дараа дараагийн үгэндээ ордог байв.

Чарльз Бауден гуайд энэ толио бүтээх санаа Боннын Их Сургуулийн багш Магадбүрэн Халтодыг 1963 онд Лондонгийн Их Сургуулийн Ойрх дорнот болон Африкийн судлалын сургуульд 3 сарын хугацаагаар ажиллахаар ирээд байх үед нь төрсөн байна. “Үг олдож үхэр холдлоо” хэмээн Магадбүрэн гуай их хэлдэг байсан хэмээн хуучилдаг байв. Монгол-Англи толь хийхийн тулд БНМАУ-ын орчин үеийн хэлний үгийг хамтдаа цуглуулахаар ярьж тохиролцсон байна. ОДАСС (SOAS) кирил үсэгтэй 2 бичгийн машин болон бичгийн хэрэгсэл зэрэг боломжийн хандив дусламжийг үзүүлсэн байдаг. Цуглуулсан үгнүүдээ шуудангаар харилцан илгээж, шалгаж нягтлан нэгтгэж нийлүүлэх бодолтой байжээ. Хоёр тусдаа хол газар ингэж ажиллах нь үнэн хэрэгтээ тэдний бодсоноос ихээхэн бэрхшээлтэй байсан ч үргэлжлүүлсээр байсан гэдэг. 1978 оны 8-р сард Магадбүрэн гуай гэнэт таалал төгссөнөөр хамтран ажиллах бололцоо дуусгавар болжээ. Тэрээр “Би түүний аугаа их судлаачийн байр сууринд хүрэхгүй боловч толио дуусгахыг амьдралын зорилго болгосон” хэмээн хуучилдаг байсан билээ. Энэ тухайгаа ч толийнхоо оршилд дурдсан бөгөөд энэ ажилд хөтлөн зоригжуулсан Магадбүрэн гуайд талархал илэрхийлээд, мөн 1963-1964 онд ОДАСС-д нэг жилийг өнгөрөөсөн Цэцэн Жагчид болон хожим 1967-1968 онд Улаанбаатар хотод байхдаа Ж.Цолоо, Э.Вандуй нараас их зүйл сурсан хэмээгээд тэдэнд талархалаа илэрхийлсэн байдаг юм. Мөн “МУИС-иас ОДАСС-д ирж ажиллаж

² www. Charles Bawden - Wikipedia, the free encyclopedia

байсан багш Л.Чулуунбаатарт гүн талархлаа илэрхийлэх өртэй бөгөөд бараг 2 жилийн турш өгөөмөр их тус хүргэж, миний асуултад хариулж бэрхшээлийг минь арилгахыг хичээж байсан билээ. Эцэст нь түүний дараа ирсэн Ж.Бат-Ирээдүй багшаас ч бас өгөөмөр их туслалцааг энэ ажилдаа авсан билээ”³ хэмээн онцлон тэмдэглэсэн байдаг. Толийнхоо оршилд дурдаагүй боловч хууч хөөрөхдөө С.Нямсүрэн багш толий минь уншиж засч их тусалж байсан хэмээн дурддаг байсан билээ. Толио бүтээхдээ урьд өмнө гарсан толиудыг шүүрдэж үзэхийн хамт Монгол улсад гарсан сонин сэтгүүл, шинжлэх ухааны төрөл бүрийн салбарын ном хэвлэлийг уйгагүй шүүрдэн уншиж үгийг карталж тэдгээрийн утгыг тодорхой нарийн харгуулах, дүйцэх үгийг олохын төлөө цаг зав хайрлахгүй маш шургуу, хичээнгүй ажилласны ул мөр болж энэ толийн үйл үгийн оноолт хийгээд монгол англи үгийн оноолт маш сайн болсон байдаг. Түүний тулд л бидний хичээлийн үед нэг үгийн нарийн сайн ойлготлоо дахин дахин асууж тайлбарлуулж яриулдаг байсан билээ.

Энэ толь сайн болсон шалтгаан нь хэдэн зүйлд байгаа юм.

1. Дүйцүүлэх арга буюу Үгийн оноолт ялангуяа үйл үгийн оноолыг маш сайн хийж өгсөн байдаг. Дан гагц би бус олон хүний амнаас энэ үгийг сонссон билээ. Жишээ нь: Лессингийн “Монгол-Англи” тольд овоорох хэмээх үгийг to pile up, to crowd, swarm⁴, Хангиний Гомбожавын тольд to form a pile, to crowd, swarm⁵ хэмээсэн бол Ч.Баудений тольд to gather together, to bunch together, to crowd together, to swarm, to pile up⁶ хэмээн арай олон утга үйл үгийн хэлбэрээр авсан байдаг.

2. Зарим үндэсний онцлогтой үгийг таацуулан оноохоосоо илүү тайлбарлах аргыг илүүтэйд үзсэн байдаг. Жишээ нь: Лессингийн “Монгол-Англи” тольд эзэгий хэмээх үгийг curds, cottage cheese⁷, Хангиний Гомбожавын тольд curds, cottage cheese⁸ хэмээн яг адил тайлбарласан бол Ч.Баудений тольд a milk product made by boiling most of the whey from the curdled milk of sheep, goats or cows and setting the residue to dry on the screen⁹ хэмээн тайлбарлан үзүүлсэн байдаг.

3. Тухайн үгтэй холбоотой өвөрмөц хэлц, хэллэгийг олныг оруулж өгсөн байдаг. Жишээ нь: Лессингийн “Монгол-Англи” тольд аав хэмээх үгийг father, grandfather, esp. applied to an old father(endearing), аав зантай behaving like an adult (of a child)¹⁰, Гомбожавын тольд father, papa¹¹ хэмээсэн бол Ч.Баудений тольд dad, father, буурал аав grandfather, хойт аав stepfather, аавдаа авгай авахыг заах to teach one’s grandmother to suck eggs, аавынд байх to be in gaol, аавын буйд хүнтэй танилцаж, агтын буйд газар үз(аавын бийд уурга барь, ээжийн бийд учиг шингээ) learn to make your way early in life, аавын хүү(аавын хүүхэд) chap, young fellow, аавын цээж show-off, precocious child, аавын цээж болох(аавын цээж гаргах) to teach one’s grandmother to suck eggs¹² хэмээн өвөрмөц хэлц, хэлц үг хувилбаруудтай нь хамт оруулан утга дүйх хэлцээр нь орчуулсан байдаг. Мөн дээр дурдсан эзэгий хэмээх үгний эзэгий буцалгах хэмээх хэлц үгийг to snore like a grampus¹³ хэмээн урьд урьдын тольд байхгүй үгийг оруулж өгсөн нь монголыг судалдаг гадаадынханд болон монгол заншлаа мартаж байгаа хотынхонд ч чухал тайлбар юм.

4. Монголын зан заншил, шашин суртахуун, дорно дахины ухаан, түүх соёлтой олон үгийг шинээр оруулж өгсөн юм. Жишээлбэл: Дорно дахины 10 ухааны талаарх тайлбар Лессинг болон Гомбожавын тольд байхгүй бол Баудений тольд **ухаан** хэмээх үгийн олон тайлбараас гадна **таван ухаан** the five (major) sciences, the five(major) branches of learning (Buddh.), **ухааны арван орон** the ten sciences, the ten branches of learning, **ухааны таван бага орон** (бага таван ухаан) the five minor sciences (зурхай astrology, зохист аялгуу (яруу найраг) poetics, ил ёгт өгүүлэхүй (ёгт үг) eloquence, **холбоо найруулахүй** (холбоо найраг) composition, **жүжиглэхүй** (бүжиглэхүй) acting, dancing), **ухааны таван их орон** (их таван ухаан) the five major sciences (дуун ухаан linguistics, **учир шалтгааны ухаан** logic, **тэжээхүй ухаан** medicine, **урлахүй ухаан** mechanical arts, **дотоод ухаан** theology)¹⁴ хэмээх дэлгэрэнгүй тайлбарлан оруулсан байдаг. Мөн энэ тольд ам хэмээх үгийн маш олон холбоо үг, хэлцийн утгыг оруулж өгсөний нэг нь **уулын ам** mountain valley, valley, **уулын суга** valleys¹⁵ хэмээх үг бөгөөд урьдах хоёр толь болоод монголчуудын хийсэн тольд ч байхгүй байгаа юм.

5. Гадаадаас орсон үг ямар хэлнээс орсон үг болохыг мөн юуны холбоотой үг болохыг оруулж өгсөн байдаг. Жишээ нь Лессингэд байхгүй хийгээд Гомбожавын тольд галбинга a fabulous bird, female phoenix¹⁶

³ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p I

⁴ Ferdinand Lessing, Mongolian-English dictionary, Bloomington, Indiana, 1973, p 599

⁵ Gombojav Hangin, Mongolian-English dictionary, Indiana University, 1986, p 386

⁶ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 253

⁷ Ferdinand Lessing, Mongolian-English dictionary, Bloomington, Indiana, 1973, p 299

⁸ Gombojav Hangin, Mongolian-English dictionary, Indiana University, 1986, p 867

⁹ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 575

¹⁰ Ferdinand Lessing, Mongolian-English dictionary, Bloomington, Indiana, 1973, p 5

¹¹ Gombojav Hangin, Mongolian-English dictionary, Indiana University, 1986, p 3

¹² Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 1

¹³ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 575

¹⁴ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 393

¹⁵ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 16

¹⁶ Gombojav Hangin, Mongolian-English dictionary, Indiana University, 1986, p 109

хэмээн байхад Баудений тольд галбинга 1. The “Indian Cuckoo”, 2. Kalavingka, a fabulous bird (Skr.)¹⁷ хэмээн оруулсан байна. Галай-да хэмээн үг дээрх хоёр тольд байхгүй бөгөөд Бауденд галай-да rank of commander in the watch posts in Manchu times (hist.)¹⁸ хэмээн тайлалан оруулсан байгаа болой.

Мөн нөгөөтэйгүүр энэ толийн хийх мэдлэгийн болон хамтын ажиллагааны маш сайн нөхцөлийг бүрдүүлж чадсан байдаг. Үүнд:

1. “Алтан товч”, “Хүрээний Жавзандамба хутагт”, “Өвгөн Жамбалын яриа” зэрэг олон сурвалж бичгийг судалж орчуулсан хийгээд монголын түүхийн ном бичихийн тулд монголын түүх, соёлтой холбоотой олон сурвалж, материал, хэрэглэгдэхүүнийг уншиж ухаанаа цэнэглэж, мэдлэгийн хүрээгээ гүнзгийрүүлсэн байдаг.

2. Урьд өмнийн гарсан бүх толь бичиг, тайлбар толиудыг шүүрдэн үзсэн байдаг.

3. Гадаадын монголч эрдэмтэд болох Н.Поппе, Х.Шварц, Хайсиг, О.Латтимор Роберт Рупин нарын олон хүнтэй санал солилцдог байсан.

4. Монгол эрдэмтэн Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн, Ш.Нацагдорж, Х.Пэрлээ, Г.Сэр-Оджав, О.Намнандорж, Ц.Дорж, Я.Цэвэл, Магадбүрэн, Цэцэн Жагчид, С.Нямсүрэн, Ж.Цолоо, Э.Вандуй, О.Намнандорж, Эрдэнэпил хамба, Т.Пагва, Чингэлтэй профессор, Инжинаш судлаач Эрдэнэтогтох, Л.Чулуунбаатар, Ж.Бат-Ирээдүй нартай захиагаар харьцаж, асууж лавлаж, үзүүлж засуулж, тайлбарлуулж байсан байдаг.

Ф. Лессингийн “Монгол-англи толь”-ийг 1960 онд хэвлэгдэн гарснаар “... америкийн дорно дахин судлаач нэгэн тэргүүлэгч эрдэмтэний дурсгал болон үүрд мөнх хадгалагдана”¹⁹ хэмээн нэрт монголч эрдэмтэн Ф.В.Кливес (Francis Woodman Cleaves) болон мэргэжил нэгтнүүд нь үнэлсэн байдаг. Тийм болохоор бид Ч.Баудений энэ “Монгол-англи толь”-ийг дэлхий дахинаа монгол судлалыг хөгжүүлэхэд чухал хувь нэмэр оруулж, урьдах толь зохиогчдын дутууг гүйцээж, дундуурыг дүүргэсэн, энэ цаг үедээ л бидний хэрэгцээг бүрэн хангасан, хэрэглэгч олны таашаал хүлээсэн эрэлт хэрэгцээт, нэр алдрыг нь хөшөө болгон мөнхөлсөн толь болсоныг цохон тэмдэглэхгүй байхын аргагүй юм.

ON MONGOLIAN-ENGLISH DICTIONARY BY CHARLES BAWDEN

Charles Bawden is a world-famous Mongolist who compiled and translated many books in his lifetime. Among his valuable works, Mongolian-English Dictionary played an important role. He spent 34 years on compiling this dictionary. At the end of 1980's he almost finished his hard work. However, as Mongolia was in the period of glasnost at that time, many old pieces of vocabulary could be restored in the Mongolian language. Bawden did not want to leave those words and worked hard again for another 10 years. Thus, numerous essential words related to Mongolian customs, tradition, history, nomadic life style, Mongolian Buddhism and shamanism were added. Cleaves F.W., when commenting on a famous scholar Lessing F.D who compiled Mongolian-English Dictionary in 1960, said that “Ferdinand D.Lessing has put Mongolian study at the high level all over the world by his excellent and comprehensive dictionary.”

We, the Mongolians highly prized Bawden's dictionary, considering it to be an invaluable piece of work for the Mongolian studies. The reason for that is that it included lots of words and expressions that have never been included in previous dictionaries. I would like to mention a simple example. As we look up a compound word ‘уулын ам’, the translation which follows is: ‘mountain valley, valley’.

Ном зүй

1. Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997
2. Ferdinand Lessing, Mongolian-English dictionary, Bloomington, Indiana, 1973
3. Gombojav Hangin, Mongolian-English dictionary, Indiana University, 1986
4. Robert Allen, Consultant editor, The New Penguin English dictionary, Penguin books, 2000
5. www. Charles Bawden - Wikipedia, the free encyclopedia
6. М.И.Гольман. Дэлхийн монгол судлал, УБ., 2005
7. Л.Чулуунбаатар, “Монголч эрдэмтэн Чарльз Бауден”, МУИС-ийн МХСС-ийн “Монгол судлалын эрдэм шинжилгээний бүтээл”, № 30 (318), 2009

¹⁷ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 87

¹⁸ Charles Bawden, Mongolian-English dictionary, London and New York, 1997, p 86

¹⁹ М.И.Гольман. Дэлхийн монгол судлал, УБ., 2005, х 7

**“МОНГОЛ НУУЦ ТОВЧОО” ДАХЬ ЗАРИМ АСУУДЛЫГ
ДАХИН СУДАЛЖ АВЧ ҮЗЭХ НЬ**

Л.Баасандорж *

“Монголын Нууц Товчоо”(МНТ) бол монгол үндэстний түүх, соёл, ахуй байдал, уламжлал, зан заншлыг тод томруунаар харуулж чадсан гайхамшигт нэгэн сурвалжит зохиол билээ. “Нууц Товчоон” зохиолд ертөнц дахиныг байлдан дагуулж, хүн төрөлхтнийг нэгэн захиргаан дор оруулж, дипломат ёсыг дэлхий дахинаа гаргаж ирсэн суу их билигт Чингис хааны үйл хэрэг, түүний амьдралын баялаг түүх, алтан ургийнхны ураг удмын холбоо, найр хурим зэрэг язгууртан монголчуудын уламжлалт зан заншлыг бичиж үлдээжээ. Тэдгээрийг өдгөөгийн өнцгөөс харж судлахдаа тухайн үеийн сэтгэхүйн түвшинд нь гаргалгаа хийх нь зүйн хэрэг билээ. Зохиогч зохиолоо нууц газар, нууц байдалтай, зарим үйл явцыг нууц байдлаар бичиж үлдээсэн нь өдгөөгийн өнцгөөс харж, тайлж унших нь чухал байна.

“МНТ”-ны 76, 77-р зүйлд Тэмүжин, Хасар хоёр Бэгтэрийг хоёр талаас нь харваж хороож байгааг дурддаг.¹ Тэмүжин Бэгтэрийг гөхий загас, бялзуухай төдийхөн булаасанд ихэд уурсаж хороов уу? Аль эсвэл олон Монгол овгийг хурааж монгол улсаа байгуулах өндөр их тавилантай хүүгийн амьдрал тэмцлийн эхлэл байв уу?

Тэмүжин, Бэгтэр нарын зөрчлийг овог төрлийн удирдагч болох гэсэн улс төр, эрх мэдлийн төлөөх тэмцэл байсан гэж нэлээдгүй эрдэмтэн судлаачид үзэж байна. Тухайлбал: Рене Груссе “...Хэдийгээр ийм явдал болсон ч цэл залуухан Тэмүжин хөвүүн өөрт нь дур зоргоо тулган хүлээлгэхийг санаархсан дүүгээ цааш харуулж овог төрлийнхөө удирдагч гэдгээ харуулсан байна.”² гэжээ. Райнхолд Нойман-Ходиц үзэхдээ: “Бэхтэр/Бэгтэр.Л.Б/ хэдийгээр амийг нь өршөөхийг гуйсан боловч Тэмүжин түүнийг нь үл тоон, санаатайгаар хөнөөсөн байна. Яагаад гэвэл тэрээр гэрийн эр хүн, эцгийн хамгийн ахмад хөвгүүн, өрхийн толгойлогч байлаа. Тал нутгийн хууль ёс тийм байв”³ гэжээ. Эрдэмтэн П.Рачневский “Бэгтэрийг алсан явдал зөвхөн болжмор загас булаалдсанаас болсон биш. Харин илүү гүн шалтгаантай. Тэмүжин өрх гэрийн толгойлогч байх хүслээс болсон хэрэг бололтой”⁴ гэжээ. Эрдэмтэн Л.Н.Гумилев Тэмүжин дүү Хасартайгаа нийлж (Бэгтэрийг) алсан явдлыг тэрээр Тайчуудтай холбож үзжээ.⁵ Бэгтэрийг Тэмүжин сумаар онилж хөнөөсний дараагаар Тайчууд тэднийхнийг (Есүхэйн орон сууринг) довтолж, Тэмүжинийг барьж авчээ. Л.Н.Гумилев энэхүү үйл явдлыг “...чухамдаа айл гэрийн хэрүүл маргаан тайчуудад ямар падтай юм бэ? Ямар учраас хөндлөнгөөс оролцох болоов? /болов.Л.Б/⁶ гэсэн сонирхолтой асуулт тавьжээ. Тэрээр үзэхдээ: “Бэгтэр туршуул, мэдээ хүргэгч нь байжээ. Тэрвээр Боржигины энэ айлд, Есүхэйн гэрт болсон бүхнийг ховлодог байсан байна. Тэгэхлээр эцгийнхээ үхсэний дараа эрх дархаа булаалгасан хүү нь яаж өсч байгааг тайчууд мэдэхийг хүсч байжээ.”⁷ гэж үзжээ. Сочигэл эх, Бэгтэр нар тайчуудтай ямар нэгэн байдлаар холбоотой байсан ба тэд Есүхэйн гэрт болсон бүхнийг тайчуудад ховлодог байсан учир Тэмүжин Бэгтэрийг хорсож алсан бололтой гэж Л.Н.Гумилев бичжээ. Академич Б.Я.Владимирцов “Энэ бол ураг удмынхан цаг үргэлж завсар хоорондоо муудалцаж тэмцдэг байсан болохоор хүмүүс, тэр байтугай нэг гэр бүлийн хүмүүс хүртэл бие биенээ алж талахыг харсаар байгаад нүд тасч (дасаж.Л.Б), хүн алахыг гэмт хэрэг гэж үзэхээ больсон цаг байжээ. Эрх зүйн хэм хэмжээгүй овгийн

* Өвөр Монголын Их Сургууль

¹ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (77 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.38.

² Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулсан Чойнзонгийн Баатар), ред: Сандуйжавын Одхүү, УБ.,2001, т.64.

³ Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан, монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002, т.23.

⁴ П.Рачневский “Чингис хаан, түүний амьдрал үйлс”, УБ.,1983, т.8.

⁵ А.И.Курчки, Л.Н.Гумилев “Хар домог”, УБ.,1992, т.69.

⁶ Мөн тэнд

⁷ Мөн тэнд

байгуулалт ноёрхож байсны улмаас хэрүүл, хэл ам таталж зодоон цохион хийх явдал нүүдэлчин монголчуудын дунд газар авч, тэр талаар татарууд бүр ч адтай байжээ”⁸ гэж тухайн үеийн байдлыг өгүүлжээ. Түүхч Ш.Нацагдорж Тэмүжиний багын ааш араншин байдлын талаар өгүүлэхдээ: “...Тэдний дотроос Тэмүжин бусдаасаа нэн ч их эзэнлэг догшин зантай хүмүүжиж байсан нь эх өөр дүү буюу ах Бэгтэрийг болжмор булааж авсан төдийгөөр дүү Хасартай нийлэн алснаас тодорхой байна.”⁹ гэжээ.

“МНТ”-нд өгүүлснээр: <<Есүхэй баатарын Өгээлүн үжинээс Тэмүжин, Хасар, Хачигун, Тэмүгэ эд дөрвөн хөвүүд төрөв. Тэмүлүн нэртэй нэгэн охин төрөв.>>.¹⁰ <<Есүхэй баатарын нөгөө гэргий Сучигэл /Сүчигэл.хөр./ эхээс төрсөн Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр бүлгээ.А.то>>¹¹ гэжээ. Удалгүй эцэг Есүхэй нас нөгчиж, Өэлүн эх хэдэн хөвүүдийн хамтаар арайхийн аж төрөн амьдрах ажээ. Ийм хэцүү үед урьдын Есүхэйн мэдэлд байсан олон овог аймгууд Өэлүнийг хэдэн хөвүүдийн хамтаар орхиж нүүж одов. Ийнхүү олон овог аймгууд Өэлүнийг орхиж нүүснээр түүнийг түүхийн тавцан дээр хэсэг хугацаанд ганцаардуулжээ. “Тэвч Өэлүн ээж санаа сэтгэлээр гутарсангүй, үр хүүхдээ хүмүүжүүлж, удам дамжсан язгууртан гэдгийг тэдэнд ойлгуулж /Тэмүжин, түүний дүү нарт.Л.Б/, язгууртаны ангид хамаарагдах эрхтэй учраас учирсан хүнд байдлыг гэтлэн давж, өсч өндийхийн тулд хичээж чармайх хэрэгтэйг ухааруулж байжээ.”¹² Харин энэ үед Есүхэйн нөгөө гэргий болох Сочигэл эх өөрийн хоёр хөвүүн болох Бэгтэр, Бэлгүтэйн хамтаар тэдэнтэй (Өэлүн болон түүний хөвүүдтэй) үлдэж хамт амьдарч байжээ. Эцгээс өнчирч хоцорсон хөвүүд багаас зовлон зүдгүүр амсаж, цааш амьдрахын тулд юу эсийг үзэв гэлтэй. Энэ цаг мөчид жижиг сажиг маргаан тэднийг тойрсонгүй. Гагц тэрхүү маргааны сэдэл нь юу байв? Ямартай ч нэг эцгийн хоёр өөр эхээс төрсөн хөвүүд тийнхүү хоорондоо үл эвдрэлцэх гэдэг яаж ч бодсон үл төсөөлөгдөх.

Түүхийн тулгаран ирсэн хүнд нөхцөл байдал Есүхэйн /үлдсэн/ гэр бүлийнхнийг бүгдийн сэтгэлийг зовоох¹³ болсон энэ үед Тэмүжин, Бэгтэр нар юунаас үүдэж хоорондоо зөрчилдэх болов. Тэмүжин, Бэгтэр нар хоёул өөрийн гэр бүлийнхнийг тэжээх гэж ихээхэн хичээл зүтгэл гаргах боловч тэдэнд олдож буй нь загас, болжмор шувуу л аж. Учир нь бусад олон овог аймгийн хүмүүс хээрийн ан гөрөөсийг тэднээс өрсөж агнасаар байсан болохоор тэдний дотор ихээхэн уур хилэн буй болж байсан биз ээ. Нөгөөтэйгүүр тэд (Тэмүжин, Бэгтэр нарыг хэлж байна.) насаар харьцангуй бага агаад тэдгээр өөрсдөөс нь өрсөж ан гөрөө хийж буй талын анчдын дэргэд ан агнах дадал зуршил, чадвар хараахан суугаагүй байсантай холбоотой юм. Ийнхүү бусад овгийн эрчүүл Тэмүжин, Бэгтэр нараас илүүтэйгээр хээр талын ан гөрөөсийг агнах болсон энэ үед Тэмүжин, түүний дүү нарын агнасан болжмор шувуу, загасыг Бэгтэр булааж гэрийн дотор хэрүүл маргаан үүсгэжээ. Харин Тэмүжин, Бэгтэр нарын хооронд үүссэн жижигхэн маргаан хурдан хугацаанд ч болов зөрчил болж орхижээ. Энэхүү зөрчилт байдалд хөвүүдийн хүмүүжил, зан араншин, дотоод сэтгэл зүй ихээр нөлөөлсөн нь дамжиггүй юм. Учир нь Тэмүжин, Бэгтэр нар өөр өөрийн эхийн

⁸ Б.Я.Валидимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.15.

⁹ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991, т.28.

¹⁰ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (60 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.28.

¹¹ Лувсанданзан “Эртний Хаадын Үндэслэсэн Төр Ёсны Зохиолыг Товчлон Хураасан Алтан Товч Хэмээх Оршвой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, харгуулан тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

¹² Б.Я.Владимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.14.

¹³ Өэлүн эх, Сочигэл нар Есүхэй баатраас хойш ядуу зүдүү, гачигдал зовлонтой үлдсэн боловч тэдний хамгийн ихээр сэтгэл зовниж байсан зүйл бол Монгол олон овог аймгийг хэрхвэл нэгтгэж зангидах вэ? гэдэг асуудал байсан (гарч ирсэн) юм. Учир нь тэд (Тэмүжин, Бэгтэр, Бэлгүтэй, Хасар, Хачигун, Тэмүгэ нарыг хэлж байна.) болбол Монголын голлох төв язгууртнууд байсан учир Өэлүн эх түүний хөвүүд дээрх олон монгол овгийг нэгтгэж захирах асуудал дээр нэлээд анхаарлаа хандуулж байлаа. Аливаа угсаатнууд, улс үндэстний язгуурын хаад ноёдууд өөрийн улс үндэстний ирээдүйн /төлөө/ талаар сэтгэл нь ихээхэн зовниж энэ асуудал дээр ухаанаа уралдуулдаг ажээ. Учир нь тэд бол ухаанаараа, сэтгэлгээний хувьд, үзэл хандлагын хувьд оюун тархи аль эрт задарсан байдагт оршино.

хүмүүжлээр хүмүүжиж өссөн ба тэдний ертөнцийг үзэх үзэл, сэтгэлгээ, сэтгэл зүй нь ихээхэн харилцан адилгүй (өвөрмөц) байсан нь тодорхой юм. Иймд тэдний хооронд зөрчил үүсэх үндэс нь хөвүүдийн бяцхан сэтгэхүйд төлөвшиж буй төлөвшилтэй шууд холбоотой байв. Энэ талаар Францын эрдэмтэн Рене Груссе өгүүлэхдээ: “Тэмүжин хийгээд түүний дүү нарын авир араншин санаанд оромгүй бөгөөд ихээхэн харгис хатуу байдаг байсан бөгөөд хүмүүжиж өссөн орчин нөхцөлийг нь бодоход тийм ч гайхмаар зүйл биш байсан юм. Өсвөр насны хөвгүүдийн хувьд атаархах, гомдохын аль алин нь байх л ёстой хэдий ч ганцаардмал зожиг, гачигдал зовлонтой байдал нь энэ бүхнийг улам даамжруулж байлаа.”¹⁴ гэжээ. Тэмүжин, түүний дүү нар ухаант Өэлүн эхийн сургаалаар, талын язгууртны хэв маягаар хүмүүжиж байлаа. Тэд монгол ахуй, монгол зан заншил, нүүдэлчин түмний сэтгэлгээний өвөрмөц байдал дунд өсөн торнигчоож байсан юм. Хөвүүдийн хооронд үүссэн зөрчилт маргааныг тэдний хүмүүжил, зан араншин, ахуйн хүрээнд нь авч үзэх нь зөв боловч чухамхүү /ганцхан/ ингэж үзвэл хараахан буруу юм.

Тэмүжин, Бэгтэр нар оюун санааны хүрээнд тэмцсэн ба өөрөөр хэлбэл оюун санааны хувьд эрх чөлөөг мэдэрсэн хоёр хөвүүний хооронд үүссэн зөрчилт байдлын үүднээс авч үзэх нь зүйтэй юм. Тэмүжин Бэгтэр нар сэтгэлгээний хувьд задарсан, ертөнцийг үзэх үзэл нь аль эрт нээгдсэн басхүү тэлэгдсэн байсан юм. Энэ үүднээс авч үзвэл тэдний тэмцэл бол оюун санааны хүрээнд явагдсан бөгөөд оюун санааны тэмцэл гэж үзэх үндэстэй. Монгол олон овог аймгийг нэгтгэх тухай бодол тэдний оюун санаанд бат шингээстэй байжээ. Тэмүжин, Бэгтэр нарын тэмцэл нь Монголын их хувь заяаг өөрийн ухаан, сэтгэлгээний хурдаар урагшлуулсан /урагшлуулж авч явсан/ тийм л тэмцэл байсан юм. Хэдийгээр Өэлүний хөвүүд ахуйн эрх чөлөөнөөс гарч эдийн засгийн эрх чөлөөнд хүрээгүй байсан ч Тэмүжин болон түүний дүү нар оюун санааны хувьд эрх чөлөөг аль эрт мэдэрсэн байжээ. Иргэншлийн онолоор оюун санааны хувьд эрх чөлөөг мэдэрсэн хүн гутранги үзэлд автагдаж, орчин тойрноо үгүйсгэдэг ба Груссын дүгнэсэнчлэн ганцаардмал, зожиг, гачигдал зовлонтой байдал нь Тэмүжиний хувьд экзистээ нээх нэг томоохон боломж нөхцөл, гарц болж өгснийг энд тэмдэглэх нь зүйтэй /чухал/ юм. Гутранги үзэлд муу тал бий ч гутранги үзлээсээ ангижирч сэтгэхүйн далд хэлбэрийг олсноор экзистээ нээдэг ба орчлон хорвоог өөр өнцгөөс харж чадах ажээ. Энэ бол бодгаль бие хүний жинхэнэ эрх чөлөө ажгуу. Иргэншлийн онолоор Тэмүжин, Бэгтэр нарын зөрчилт тэмцэл тэдний хувьд экзистээ нээх анхдагч сэдэл байсан ч байж болох. Энэ нь цаашлаад дэлхий дахиныг өөрийн оюун санаа, сэтгэлгээний хурдаар зангидаж, түүхийн хүрдийг эргүүлж хүн төрөлхтний өмнө хэзээ ч давтагдашгүй гавъяаг байгуулсан эзэн Чингис хааны үйл хэрэг бүхний эхлэл болсон байж болохыг хэн үгүйсгэх билээ.

Бэгтэрийг харвахдаа Тэмүжин ихэд зоригжиж, тэрээр хорт дайснаа хороож буй мэтээр заналтайгаар хөнөөсөн нь Чингис хааны зарчим, шударга үнэнийг түрүүнд тавьдаг түүний зан характер харагдаж байна. Эцгийг нь хорлож алсан Татарчуудаас хэрхэн яаж өшөө хорсолоо авах тухай бодол өвөртөлж байсан Тэмүжиний хувьд Бэгтэр, Бэлгүтэй нарын түрэмгийлэл нь түүний уур хилэнг хүргэсэн нь мэдээж. Энэ үед олон монгол овог аймгууд тэднээс нүүр бууруулав. Энэ байдал Тэмүжиний уур бухимдлыг улам их бадраав. Ийм нөхцөл байдалд Бэгтэр түүнээс гарах араншин нь Тэмүжинийг асуудлыг түргэн түргэн шийдэхэд хүргэжээ. Энэ талаар Лео Де Хартог “Залуу Тэмүжин өмнөө тулгарч буй асуудлуудыг шинэлэг аргаар түргэн шийдвэрлэж байлаа”¹⁵ гэжээ. Заналт дайснуудаас өшөө авахыг бодолхийлж байсан Тэмүжиний хувьд Бэгтэрийн характер түүнийг дайснаа болгож харахад хүргэжээ. Энэ талаар Академич Ш.Нацагдорж “...Бэгтэрийн доромжлол нь тайчуудын дарлалд хорсон тачаадаж явсан Тэмүжиний бухимдлыг туйлд нь хүргэн эцсийн бүлэгт Бэгтэрийг хороох аймшигтай алхам хийхэд хүргэсэн бололтой.”¹⁶ гэжээ. Эндээс харвал Тэмүжин Бэгтэрийг харваж байхдаа хойшдын үйл хэрэгт нь дайсан болох хүнээ хороож буйгаа мэдэж байсан биз ээ. Энэ тухай “МНТ”-нд өгүүлэхдээ Тэмүжин, Хасар хоёр Бэгтэрийн

¹⁴ Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулсан Чойнзонгийн Баатар), ред:Сандуйжавын Одхүү, УБ.,2001, т.61.

¹⁵ Лео Де Хартог “Дэлхийг эзэгнэгч Чингис хаан”, /Эх хэлнээ хөрвүүлсэн Ж.Насанжаргал, хянан тохиолдуулсан Академич Ч.Далай/, УБ.,2004, т.36.

¹⁶ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991, т.29.

дээрэнгүй зан авир гаргаад байгаа тухай Өэлүн эхэд өгүүлдэг билээ.¹⁷ Энэ нь “одоо биднийг ингэж дээрэлхэж байна, хожмын хойно яах вэ?” гэсэн бодлыг өөртөө тээх Тэмүжин хүүгийн санааг сая уншиж ойлгож болох мэт. Ингэж үзвэл Бэгтэрийг харваж алснаас Тэмүжиний өшөөт дайснаа дарах эхлэл тавигджээ гэж хэлж болох юм. Учир нь Бэгтэр, Тэмүжин нар хоёул Боржигин овгийн угсаа залгамжлах хөвүүд байсан агаад энэ дэлхийд нэг л нар хүн төрөлхтөнг гийгүүлдэг гэдгийг бяцхан хоёр хөвүүн ухаан санаандаа аль эрт ойлгосон байжээ.

Бэгтэр бол Тэмүжинтэй эцэг нэг, эх ондоотой, түүний (Бэгтэрийн) зан авир нь ч дээрэлхүү, түрэмгий, тэгээд ч тэрээр Тэмүжинээс хоёр насаар ахмад байв. Бэгтэр Тэмүжинээс насаар ахмад байсныг нотлох баримт монголын түүхийн сурвалж бичгүүдэд үлджээ. Тухайлбал: Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны “Алтан товч”-д өгүүлснээр “... Есүхэй баатар нь Жоу овгийн Мангала-г хатан авч, түүнээс Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр хөвгүүнтэй ажгуу. Тэр цагт Тайжуудын Эршилт хэмээгч Олханууд овгийн Өлэнийг (Өэлүн) хатан авсан ажгуу.”¹⁸ гэжээ. Дарма гүүшийн “Алтан хүрдэн мянган хигээст” зохиолд тэмдэглэснээр “.... {Заримууд Өгүлэн хатны хээлэнд ирсэн хөвгүүн Бэгтэр хэмээмү. Заримууд **урьд хатан Мангилынхаас** бөх Бэлгэтэй (МНТ:Бэлгүтэй) ба Бэрх Бэгтэр үр үгүй} Хоёр лугаа зургаан хөвгүүн хэмээхийн тавны язгуур уг, ихэд дэлгэрвэй.”¹⁹ гэжээ. Ната Гомбованжилын “Алтан эрих” зохиолд “... Есүхэй эзэн нүүх улсын олонхи аймгийг эзэллээ. Түүний зургаан хөвгүүн Чингис хаан, өргөсөн нэр Тэмүжин хэмээмүй. Хавт Хасар, Хажарчи Хачигу (Хачигун), Ойт Очигу(Отчигин), Бэрх Бэгтэр [үргүй], Бөх Бэлгэтэй эд буюу. Олонхи бичигт энэ мэт атал шинжилбээс, зарим бичигт **урд хатны хөвгүүн** Бэгтэр, Бэлгэтэй хэмээн агч (байгч) ариун мэт байнам.”²⁰ гэжээ. Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны “Алтан товч” зохиолд “...Бэхи Бэгтэрийн шарх нь хувилаад, хүнддэж нөгчив. Бөх Бэлгэтэй өгүүллрүүн: “Ах үр үгүй нөгчив. Тэмүлэний үр зээ-г **манай их ахын** улсад эзэн болговоос ямар буй” хэмээсэнд Сүбээдэй баатар энэ үг маш их зөв хэмээгээд ...”²¹ гэж өгүүлжээ. Эдгээр эх сурвалжуудаас харвал Бэгтэрийн эх Сочигэл Өэлүнээс эрт Есүхэйн гэрт ирсэн ба Бэгтэр Тэмүжинээс өмнө төржээ. Гэвч зарим сурвалжуудад арай өөр мэдээлэл байгааг орхиж яахан болох билээ. Тухайлбал: Саган сэцэний “Эрдэнийн товч”-д өгүүлснээр “...Тэр Тэмүжин лүгээ нэгэн эхтэй Хасар, Хачигин, Очигин дөрвөн хөвгүүд, Тэмүлэн гоо авхай ба Дагаши хатнаас төрсөн Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр лугаа зургаан болой.”²² гэжээ. Мөн “Хөх түүх”-д: “... Тэр Чингис хааны **таван дүү нар** нь Хавт Хасар /эзэн/, Бөх Бэлгүдэй, Отчигин, Харт Хачигу /Хачиун/, Бөх Баатар/Бэгтэр/ лүгээ тав болой.”²³ гэжээ. Гончигжавын “Сувд эрих хэмээгдэх шастир оршив” хэмээх зохиолд “... Бас **Өэлэн хатнаас төрсөн Хасар, Очигин, Хачигин ба бага хатан Данашигаас төрсөн Бэгтэр, Бэлгэтэй эд тавуул цөм Тэмүжиний дүү буюу.**”²⁴ гэжээ. Мөн “Хөх түүх”-д өгүүлэхдээ: “Их Өгэлэн хатнаас дөрвөн хөвгүүн, нэг авхай (охин.О.Д), бага Данагш хатнаас хоёр хөвгүүн буйгаас, **их хөвгүүн нь тэнгэрээс заяат Тэмүжин хаан** хөвгүүн /бөгөөд/ тэр нь магад Очирваанийн хувилгаан буюу.”²⁵ гэжээ. Ишбалданы “Эрдэнийн эрих”-д: “Их хатанд хөвгүүн дөрөв, охин нэг, бага хатанд хөвгүүн

¹⁷ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (76, 77 дугаар зүйл), УБ.,2006, т.38.

¹⁸ Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Алтан товч” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.60.

¹⁹ Дарма гүүш “Алтан хүрдэн мянган хигээст”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Т.Жамъянсүрэн, Л.Халиун), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.38.

²⁰ Ната Гомбованжил “Алтан эрих”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн доктор (Ph.D), проф Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.19.

²¹ Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Алтан товч” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.65.

²² Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч”(Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.58.

²³ “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.56.

²⁴ Гончигжав “Дай Юань Улсын суут Богд Чингисийн сувд эрих хэмээх шастир оршвой”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн С.Амарбаяр), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.62.

²⁵ “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

хоёр байсан буй. Түүнээс их хатны их хөвгүүн нь Тэмүжин хэмээх алдартай Очирваанийн хувилгаанд алдаршсан...” гэж²⁶ сурвалжуудад тэмдэглэгдэж үлджээ. Ломи “Монгол боржигид овгийн түүх”-д өгүүлснээр: “Есүхэй баатараас төрсөн нь зургаан хөвгүүн, ахмад хөвгүүн Чингис хаан Тэмүжин, дэд хөвгүүн хавт Хасар, гутгаар хөвгүүн Очугу, дөтгөөр хөвгүүн Гачугу, тавдугаар хөвгүүн Бэгтэр, зургадугаар хөвгүүн Бэлгэтэй.”²⁷ гэжээ. Академич Б.Я.Владимирцов “....Есүхэй баатар **ууган хүүдээ** эхнэр болох охин олж өгөхөөр хүүгээ дагуулан, эхнэрийнхээ төрхөм Олхуноуд аймагт очижээ...”²⁸ гэж дурджээ. Райнхолд Нойман-Ходиц Тэмүжинийг “...Тэрээр гэрийн эр хүн, эцгийн хамгийн **ахмад хөвгүүн**, өрхийн толгойлогч байлаа”²⁹ гэж үзжээ. Дээрх түүхийн эх сурвалжуудаас үзвэл Бэгтэр Тэмүжинээс насаар ахмад бус байсныг харуулж байна. Харин чухамхүү ямар учир шалтгааны үүднээс Тэмүжинийг Бэгтэрээс ах байсан гэж эх сурвалжуудад үлдээв? Түүхийн эх сурвалжуудын нилээд нь “Монголын Нууц товчоо”-г гол цөм эх сурвалжаа болгож ашигласан байдаг. “МНТ” нь Их Эзэн Чингис хааны үүх түүх, түүний дэлхий дахинаа байлдан дагуулсан их үйл хэргийн талаар өгүүлдгээс бус чухам Бэгтэрийн хэн болох, түүний эх Сочигэл Есүхэй баатартай хэдийд хуримласан зэрэг мэдээ тун хомс билээ. Нөгөө талаар “МНТ” бол Чингис хааны хэрэг явдлыг түүхийн тавцанд гаргаж тавьсан хийгээд түүний талаар ихийг өгүүлэх агаад энэ мэтээр харвал түүнд (Эзэн Чингис хаанд) зориулагдсан түүх гэж хэлж болох юм. Энэ талаар эрдэмтэн П.Поуха “Монголын нууц товчоо бол түүх ба уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн” гэдэг зохиолдоо бичихдээ: “Нууц товчоо бол бүх ард түмэнд зориулсан зохиол биш, Монголын тэр үеийн тэргүүлэгч Чингис хаан ба түүний гэр бүлд зориулж бичсэн зохиол юм”³⁰ гэж өгүүлжээ. Энэ үүднээс үзвэл дээрх түүхийн эх сурвалжуудад Тэмүжинийг Бэгтэрээс ахмад байсан мэтээр тэмдэглэн үлдээсэн нь Тэмүжиний олон Монгол овгийг нэгтгэж нэгдсэн улс байгуулсан хийгээд дэлхий дахинд байгуулсан түүний гавъяа зүтгэлийг үнэлсэн(үнэлж бичсэн) хэрэг юм.

Есүхэй баатар болбоос хоёр хатантай байв. Есүхэй баатрын эхэлж буулгасан хатан бол Бэгтэр, Бэлгүтэй нарын эх Сочигэл, түүний дараа Чингис хааны эх Өэлүн Үжин Боржигин овогт иржээ. Өэлүн Үжин Есүхэйн гол хатан байжээ. Учир нь тухайн үед үе угсаа залгамжлах ёс заншлын дагуу тухайн язгууртны ганцхан(гол) эхнэрийн хүүхдүүд л ах захаа баримтлан үе залгамжилдаг байсан аж.³¹ Тиймээс Өэлүн эхээс төрсөн Тэмүжинд Есүхэй баатар эхнэр олж өгөхөөр эхнэрийн төрхөм олхануд аймагт очжээ. Энэ нь Есүхэй баатар Тэмүжинийг өөрийн хаан удмын угсаа залгамжлах хөвүүнээр сонгосон болох нь нэгэнт тодорхой байна. Сурвалжид: “Есүхэй эзэн хальсны хойно ёст хөвгүүн Чингис хаан залгамжилбай.”³² гэжээ. Харин Сочигэл эх Есүхэйн гол хатан байгаагүй бололтой байна. Тэр гэрт эзлэх эрх ямбаар Өэлүнээс доогуур байсныг нэгэнт сурвалжууд бидэнд хэлж өгч байна. Хаадын түүхийг өгүүлэх “Хөх түүх” зохиолд: “.... Их Өгэлэн хатнаас дөрвөн хөвгүүн, нэг авхай(охин.О.Д), **бага Данагш хатнаас** хоёр хөвгүүн буйгаас, их хөвгүүн нь

²⁶ Ишбалдан “Монголын оронд хааны угсаа хийгээд шашин дэлгэрсэн, шашныг баригчин үсэг урласан, хийд аймаг тэргүүтэн ямар мэт гарсны ёсыг номлосон эрдэнийн эрих оршвой”, (Төвд хэлээрхи сурвалжуудтай харгуулан, монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хэлхээс хийсэн Д.Бүрнээ), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал) УБ.,2006, т.15, 16.

²⁷ Ломи “Монгол боржигид овгийн түүх”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн М.Баярсайхан, Р.Төрдалай), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.20.

²⁸ Б.Я.Валидимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.12.

²⁹ Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” (Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан), Монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002, т.23.

³⁰ П.Поуха “Монголын нууц товчоо бол түүх ба уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн” Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн хэвлэл, Улаанбаатар, 1957, т.3.

³¹ Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулагч Чойнзонгийн Баатар, ред:Сандуйжавын Одхүү), УБ.,2001, т.64.

³² Гомбожав “Гангын урсгал”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Б.Баяртуяа, Ц.Батдорж, Б.Пүрэвбаатар), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.12.

тэнгэрээс заяат Тэмүжин хаан хөвгүүн /бөгөөд/ тэр нь магад Очирваанийн хувилгаан буюу.”³³ гэжээ. Мөн Ишбалданы “Эрдэнийн эрих” зохиолд: “... тэр цагт Есүхэй баатар түүнд хатан Өэлин хийгээд Танагши хэмээх байжээ. **Их хатанд** хөвгүүн дөрөв, охин нэг, **бага хатанд** хөвгүүн хоёр байсан буй. Түүнээс их хатны их хөвгүүн нь Тэмүжин хэмээх алдартай Очирваанийн хувилгаанд алдаршсан] ...”³⁴ гэжээ. Галданы “Эрдэнийн эрих” зохиолд ...Есүхэй баатар, түүний их хатан Өгэлэн, **бага хатан** Танагши хоёр. Их хатнаас Хасар, Хачигин, Өчигин гурван хөвгүүн, **бага хатнаас** Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр хөвгүүн төрөв.”³⁵ гэжээ. Түүхийн бусад сурвалжуудад Сочигэл эхийн талаар сонирхолтой мэдээ занги үлдээсэн байна. Тухайлбал, “Юань улсын түүх” зохиолд: “Лецзу”-гийн таван хөвгүүдээс Тэмүгэ Отчигин дөрөвдүгээрт, Бэлгүдэй тавдугаарт буй, энэ нь хатан хийгээд татвар эмээс гарснаар нь эш болгосон тул насны их багаар нь дараалаагүй юм.”³⁶ гэжээ. Дээрх зохиолд Сочигэл эхийг Есүхэйн татвар эм гэж үзсэн нь ихэнхи судлаачдын Сочигэл эх бол Есүхэй баатрын нөгөө гэргий (хатан) байсан гэдэг үзэлтэй харшилдаж байна. Дээрх түүхийн сурвалж дахь мэдээнд үндэслэвэл, Сочигэл эх Есүхэйн албан ёсны гэргий хараахан биш агаад тэрээр /Сочигэл/татвар эм, сул хатан байжээ. Есүхэй баатар бусад аймагтай хямралдан тэмцэлдэж байх цагт /магадгүй Сочигэлийг дайнаас олзлон авсан байх/Сочигэлтэй танилцаж тэдний дундаас Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр хөвүүн төржээ. Гэвч Сочигэл эх бол Есүхэйн татвар эм /сул хатан/ байсан уу гэдэг асуулт дахин урган гарч ирж байна. Түүхийн ганц сурвалжийн мэдээнд үндэслэж Сочигэлийг Есүхэйн татвар сул эм байсан гэж үзэх нь түүхэн үнэнд үл нийцэх ажгуу. “Юань улсын судар”-ыг бичихдээ зохиогч ямар ямар сурвалжууд дээр тулгуурлаж бичиж вэ? гэдэг нь чухал ба нөгөөтэйгүүр зохиогч Чингисийн алтан ургийн цагаан ястаны байр суурийг өндөрт өргөж харуулахдаа чухамхүү Сочигэлийг Есүхэй баатрын сул эм байсан ба түүнээс гарсан хөвүүд бол алтан ургийн залгамжлагч байж чадаагүй юм гэдгийг тодотгож өгөх гэсэн санаа ч байж болох юм. Энэ үүднээс үзвэл Бэгтэр, Бэлгүтэй нарт Тэмүжиний адилаар хаан эрх заяагдсангүй гэсэн санааг “Юань улсын түүх”-ийн зохиогч тэмдэглэжээ. Дээрх түүхийн сурвалж дахь мэдээ нь түүхч, судлаачдыг өөрсдийн баримталж ирсэн үзэл бодол, онолоо өөр өнцгөөс, өөр байдлаас харахыг шаардаж буй авч бидний үзэж буйгаар Сочигэл эх бол Есүхэйн татвар (сул) эм хараахан биш агаад харин түүний (Есүхэйн) нөгөө гэргий /байсан/ юм. Энэ талаар Лу “Алтан товч”-д өгүүлэхдээ: “Есүхэй баатрын нөгөө гэргий Сучигэл /Сүчигэл.хөр./ эхээс төрсөн Бэгтэр, Бэлгэтэй хоёр бүлгээ.” /Лу.Алтан товч/³⁷ гэжээ. Эндээс харвал Сочигэл эх бол Есүхэйн татвар(сул) эм бус харин түүний гэргий болох нь маргаангүй юм. Харин Сочигэл эх Боржигин овгийн энэ айлд их хатан өөрөөр хэлбэл Есүхэйн гол хатан байж чадсангүй гэдэг нь дээрх сурвалжуудаас тодорхой харагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл, Сочигэл эх Өэлүнийг Есүхэйн гэргий болж ирэхээс өмнө энэ айлд ирж Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр хөвүүнийг төрүүлжээ. Гэвч Сочигэлээс урьтаж Өэлүн алтан ургийн язгууртан энэ айлд хатан өргөмжлөгджээ. Залуу Өэлүний хэрсүү ухаан, ертөнцийг үзэх үзэл нь нэлээд задарсан байсан ба тэр хэдийгээр боржигин овгийн бэр болж ирэхдээ хайрт эр нөхөрөөсөө булаагдаж энэ ургийн хүн болсон боловч түүний бодол сэтгэл зүй, сэтгэлгээний хандлага нь Монголын алтан ургийн боржигин овгийн ирээдүйн хөгжлийн төлөө ихээхэн санаа тавьж зовниж байсан явдал нь алтан ургийнханд хатан болж сэтгэгджээ.

³³ “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

³⁴ Ишбалдан “Монголын оронд хааны угсаа хийгээд шашин дэлгэрсэн, шашныг баригчин үсэг урласан, хийд аймаг тэргүүтэн ямар мэт гарсны ёсыг номлосон эрдэнийн эрих оршвой” (Төвд хэлээрхи сурвалжуудтай харгуулан, монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хэлхээс хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.15,16.

³⁵ Галдан “Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, эхүүдийг харьцуулан тулгаж, оршил бичин, тайлбар хийсэн доктор Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.99.

³⁶ Ж.Баясах “Их Монгол Улсын түүхэнд холбогдох хоёр сурвалж бичиг”, УБ.,2005, т.164.

³⁷ Лувсанданзан “Эртний Хаадын Үндэслэсэн Төр Ёсны Зохиолыг Товчлон Хураасан Алтан Товч Хэмээх Оршвой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, харгуулан тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.46.

Сочигэл эх гэрийн дотор байр суурь, эрх мэдэлээр доогуур байсан ба өөрийн эхийн энэхүү байдлыг Бэгтэр харж мэдээд Өэлүний хөвүүдтэй тэрсэлдэж эхэлсэн нь гарцаагүй юм.

Тэмүжин, Бэгтэр нарын хэн нь эцэг Есүхэйн байр суурийг залгамжлах асуудал Өэлүний гэр бүлийнхний уур амьсгал, байдлыг улам хурцатгасан нь лавтай. Уг нь том хатны хөвүүн хаан ширээнд залрах ёстой талын нүүдэлчдийн заншил ёсоор Бэгтэр монгол боржигин овгийн хаан сууринд залрах ёстой байлаа. Гэвч түүний эх Сочигэл их хатан, гол хатны байр сууриа Өэлүнд алджээ. Дээр өгүүлсэнчлэн энэ үед үе угсаа залгамжлах ёс заншлын дагуу тухайн язгууртны ганцхан(гол) эхнэрийн хүүхдүүд л ах захаа баримтлан үе залгамжилдаг байсан аж.³⁸ Иймд Есүхэй баатрын суурийг Бэгтэр бус Өэлүн эхээс төрсөн Тэмүжин залгамжлах нь нэгэнт тодорхой болжээ. Гэвч Сочигэл эхээс төрсөн Бэгтэр хаан эцгийн суурийг залгамжлах ёстой гэсэн яриа алтан ургийн зарим язгууртнуудын дунд яригдах болсон биз ээ. Тиймээс Тэмүжин эцэг Есүхэйн суурийг залгамжлахад юу ч саад болж чадахгүй гэдэг асуудал бэрхтэй болжээ.

Тэмүжин Бэгтэрийг улс төрийн эрх мэдэл, язгууртан байдалтай эн зэрэгцэх дайснаа гэж үзээд хороожээ. Түүний дүү Бэлгүтэйг яагаад Бэгтэрийн адил үгүй хийхийг урьтал болгосонгүй вэ? Харин дүү Бэлгүтэй ахаасаа арай өөр зан араншинтай хөвүүн байсан учир Тэмүжин түүнийг хороолгүй үлдээсэн нь илт. Нэг эхийн хэвлийгээс төрж, нэг модноос салаалсан ахыгаа хөнөөлгөчихөөд Бэлгүтэй зүгээр хараад эс өнгөрөх гэдгийг Тэмүжин хүү ухаараагүй гэж үү. Ингэж үзвэл Бэлгүтэйг Тэмүжин Бэгтэрийн адил мөн л хөнөөж орхих байсан биз ээ. Харин Бэлгүтэй бол биерхүү хүчтэй учир тэр гэр бүлд загас барих, ан агнах зэрэг ажилд дуулгавартайгаар хүчээ өгч байхыг Тэмүжин мэдэж байв. Саган Сэцэний “Эрдэний товч”-д өгүүлснээр: “... Бэгтэр өгүүлрүүн, намайг албаас алагтун, Бэлгүтэйг минь бүү ал. Нэгэн цагт танд хүчээ өгөх хүн буй хэмээн өгүүлтэл ...”³⁹ гэжээ. В.Инжаннашийн “Хөх судар” түүхэн романы тэргүүн дэвтэрт “...Есүхэй баатарт таван хөвгүүн буй, ахмад нь Тайцзу Тэмүжин Чингис Богд мөн, хоёрдугаар нь Бөх Бэлгүтэй, зэв чулуунд оногдовч өчүүхэн ч алддаггүй тул Бөх Бэлгүтэй хэмээжүхүй.”⁴⁰ гэжээ. “Монголын нууц товчоо”-нд өгүүлснээр, “Нэгэн өдөр шарга агттан найман морьд гэрийн дэргэд байж бүхүйг дээрэм ирж, үзтэл дээрэмдэж зорчив. Явган үзэж хоцров. Бэлгүдэй оготор дарги хонгорыг унаж, тарвагачилахаар одож бүлгээ. Үдэш нар шингэсний хойно Бэлгүдэй дарги оготор хонгорт тарвага ачиж, нягсалзуултал явган хөтөлж ирэв. “Шарга агттаныг дээрэм авч одов.” хэмээвээс Бэлгүдэй өгүүлрүүн: “Би нэхсү” хэмээв.”⁴¹ гэжээ. Хятадын эрдэмтэн Жү Яотины зохиолд өгүүлэхдээ: “Арван хэдэн настай Бэлгүтэй чадал тэнхээ чамгүй их болсон учир тэр даруй мод цавчин хамгаалалт бэхлэлтийн шивээ барив.”⁴² гэжээ. Германы эрдэмтэн Райнхолд Нойман-ходиц “Чингис хаан” хэмээх номондоо: “...Бэлгүтэй Чингис хаанд үргэлж үнэнчээр үлдсэн байна.”⁴³ гэж өгүүлжээ. Энэ бүгдээс харвал Бэлгүтэйд (энэ гэр бүлд өөрийн хүчийг гаргаж чадах)

³⁸ Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулагч Чойнзонгийн Баатар, ред:Сандуйжавын Одхүү), УБ.,2001, т.64.

³⁹ Саган Сэцэн “Эрдэний товч”, (Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан), УБ.,2006, т.59.

⁴⁰ Ванчинбалын Инжаннаши “Хөх судар”, (Тэргүүн дэвтэр), (Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.128.

⁴¹ “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (90 дүгээр зүйл), УБ.,2006, т.44, 45. (Мөн энэ тухай өөр нэг сурвалжид өгүүлснээр “Түүнээсээ Бурхан халдуны өвөр Сэнгүрийн горхин нутаглаж суутал нэгэн өдөр найман шарга морийг дээрэм булааж одвой. Тэр өдрийн үдэш Бэлгүтэй дарги хонгорт тарвага ачиж, явган хөтөлж ирээд: -Би нэхсү (=нэхье) гэв.” гэжээ. (Жамба “Асрагч нэртнийн түүх” (Хөрвүүлж, тайлбар зүүлт, нэрийн хэлхээ хийсэн доктор (Ph.D) Д.Заяабаатар), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006, т.20.)

⁴² Жү Яотин “Чингис хааны түүх шастир” (Хятад хэлнээс орчуулсан Оцолын Адъяа), УБ.,2002, т.46. /профессор Ш.Чоймаагийн хөрвүүлсэн Монголын Нууц Товчоонд өгүүлснээр: “... Бэлгүдэй мод хуга таталж, шивээ барьж, ...” гэжээ. /Тайчуудын Таргудай Хирилтуг шадар нөхдөө дагуулж, <<Хурганы үс гуужив, төлөгний бие төлжив>>(Өэлүний хөвүүд тэнхрэв) гэж доглохоор ирэхэд, тэднээс айж Өэлүн үжин хөвүүдийн хамт ой шугуйд дутаахад Бэлгүтэй мод хугалж шивээ барьжээ. / (“Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (79 дүгээр зүйл), УБ.,2006, т.40.)

⁴³ Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” (Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан), Монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002, т.23.

хүч чадал, зориг тэвчээр /аль хэдийн/ суусан байжээ. Гэсэн ч Бэлгүтэй гэрийн эзэн Тэмүжиний өөдөөс хараахан хөдөлж чадах зүрх зориг түүнд дутаж /дутагдаж/ байсан биз ээ. Нөгөөтэйгүүр нэг удам угсааны ах дүү хоёрыг хөнөөвөл өстөн дайснууддаа эв эегүй харагдаж бусдын шүдний чигчлүүр болно гэдгийг Тэмүжин хүү ойлгож ухаарсан байжээ. Эцэг нэг, эх өөр ах дүү нараа хөнөөвөл Өөлүн эхийн царайг яаж харах билээ. Басхүү хөвүүдийг нь хөнөөчихөөд эх Сочигэлийн өөдөөс яахан инээмсэглэж харж чадах билээ. Ингэж үзвэл Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёрын эх Сочигэлтэй тэд нэг гэрт яахин багталцах билээ. Гэсэн ч Тэмүжинд язгууртан хүний эрдэм ухаан аль хэдийн суусан байсан болохоор тэр дайсан болгоноо үгүй хийж хороох тухай санаа түүнд байгаагүй юм. Академич Б.Я.Владимирцов "Чингис хаан" хэмээх номондоо: "Тэрээр зүй ёсны эрх дархаас салж ангижирахыг тэвчидэггүй байсан бөгөөд тэр зан араншин нь ах дүү, ард иргэдээ алж талахаас буцахгүй болгосон байж ч магадгүй юм. Гэхдээ тийм ч цус урсгахыг хичээдэг харгис хэрцгий зан авир залуу Тэмүжинд огт байгаагүй ажээ."⁴⁴ гэжээ. Мөн энэ тухай Чжао Хун "Монгол-Татарын бүрэн тэмдэглэл"-д: "Тэр хүмүн /Тэмүжинийг хэлж байна. Л.Б./ баатарлаг бөгөөд эрс шуурхай, цээж уудам, олныг багтааж чадна. Тэнгэр газарт сүсэгтэй, бат журмыг хүндэтгэмой"⁴⁵ гэж дурджээ. Эндээс харахад Тэмүжиний Бэгтэрийг хөнөөсөн нь шударга үнэний төлөө гэсэн Чингис хааны зарчим явагдаж байжээ.

"МНТ"-ны 140-р зүйлд "...Бүри бөх улсын бөх бөгөөтөл, Бэлгүдэйд нуруугаан хугачуулж үхэв"⁴⁶ гэжээ. Мөн зохиолд өгүүлснээр: "Тэнд Бэлгүдэй, Бүри бөх хоёрыг барилдуулахад Бүри бөх үл ялагдах хүн атал унаж өгөв. Бэлгүдэй даран ядан мөрлөж саарь /зоон/ дээр нь гарч, Бэлгүдэй гилжис хийж Чингис хаан руу харвал хаан хөмхийгөө зуув. Бэлгүдэй санаа авч, дээр нь агтлан [дарж] хоёр захы нь солибон мэхийлгэж"⁴⁷ татаж нуруугий нь өвдөглөж хугалж орхив. Бүри бөх нуруугаа хугалуулж өгүүлрүүн: "Бэлгүдэйд үл ялагдах бөлгөө би. Хаанаас айж

Аргадан унаж

Алмайран байж

Аминдаа хүрэв би" хэмээгээд үхэж үлдэв."⁴⁸ гэжээ. Улсын бөх бөгөөтөл Бэлгүдэйд унаж амиа алдсан нь ямар учиртай вэ?⁴⁹ Энд ах дүүгийн хоорондын тэмцлийг Бүри бөх Бэлгүдэйд унаж амиа алдаж ялагдаж буйгаар дүрсэлжээ. Тэмүжин бол Есүхэй баатрын хүү, харин Бүри бол Есүхэй баатрын эцэг Бартан баатарын дүү Хутагт Мөнгүрийн хөвүүн билээ. Иймд тэд ойр төрөл

⁴⁴ Б.Я.Владимирцов "Чингис хаан", /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, "Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс" 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.14.

⁴⁵ "Богд баатар биеэр дайсан тэмдэглэл", (Хятад эхээс харгуулан орчуулсан Х.Асралт, Хөх-Өндөр), Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо, 1985, т.104.

⁴⁶ "Монголын Нууц Товчоо", (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, (140 дүгээр зүйл), УБ.,2006, т.82.

⁴⁷ "Ханз галигт mie-ke-chi-lien (тэмдэг үсэг 66-22-41-174) гэсэн үгийг латин галигч megejilen (мэгэжлэн?) гэж буулгажээ. Чухамдаан бол Бэлгүдэй, Бүри-бөхийн нурууг мэхээр мэт мэтийлгэн (=нумруулан) татаад нурууг өвдөглөн хугалж алсан ажээ." гэжээ. (Жүгдэрийн Лувсандорж, "МНТ-ны уг эхийн зөв уншилгын зарим жишээ", // Оюуны хэлхээ, Антоон Мостаэрт-Монгол Судлалын төв, Эрдэм шинжилгээний бичиг, Боть II (12), Эрхэлсэн: Г.Цэцэгдарь, УБ.,2014, т.143.

⁴⁸ Д.Цэрэнсодном "Монголын Нууц Товчоо". Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, редактор, проф Д.Төмөртоого, УБ.,2000, т.77, 78.

⁴⁹ Бүри бөх Бэлгүдэйд унаж амиа алдсан нь ямар учиртай талаар "МНТ"-нд тодорхой тэмдэглэжээ. "МНТ" дахь "Бүри бөх улсын бөх бөгөөтөл, Бэлгүдэйд нуруугаан хугачуулж үхэв" гэсэн өгүүлбэрээс харвал, Бүри улсын бөх хүн, тэр Бэлгүдэйд унаж амиа алдах ёсгүй, Бүри бол бөх хүнд байх ёстой бие, ухаан задарсан байсан гэдгийг уншиж болохоор байна. Тэрчлэн Бэлгүтэй Бүрийг өөрийн хүчээр дийлээгүй нь тодорхой байна. Өөрөөр хэлбэл, Бэлгүтэй Чингис хааны дэмжлэгтэйгээр Бүрийг хороожээ. Энэ тухай НТ-нд өгүүлснээс ил байна. Тухайлбал, Бүри бөх нуруугаа хугалуулж өгүүлрүүн: "Бэлгүдэйд үл ялагдах бөлгөө би. Хаанаас айж

Аргадан унаж

Алмайран байж

Аминдаа хүрэв би" хэмээгээд үхэж үлдэв." гэжээ. Эндээс харвал Бүри бөх Чингис хаанаас айж Бэлгүдэйд унаж, алмайран цаг алдаж байх завсар Бэлгүтэй түүний нурууг хугалж орхив. Чингис хааны Бэлгүдэйд хөмхийгөө зууж дохио өгснийг Бүри бөх аль хэдийн анзаарч эд өөрийг нь алахаар шийдсэнийг тэрээр аль хэдийн мэджээ. Энэ талаар Ж.Баясах өгүүлэхдээ: "... энд өгүүлж буй барилдаан нь наадам хийх үеэр болсон барилдаан бус харин хувийн өшөөрхлөөс болж нэг нь чадлаар дутуу ч хааны дүү гэдгээрээ түрээ барин хүчтэй бөхийн нурууг хугалж алсан тухай өгүүлэмж бөлгөө" гэжээ. (Ж.Баясах "Их Монголын Улсын түүхэнд холбогдох хоёр сурвалж бичиг", УБ.,2005, т.140.)

атал яахин нэг нэгнээ хороов? Учир нь Бүри бөх улсын бөх хүн атал Бархагийн талынханд дулуйдах болсон учир Чингис хаан түүнийг Бэлгүтэйгүүр хороолгов. Бархагийн омгийнхон Бүри бөхтэй нийлж өөрийнх нь эсрэг тэмцэх санаархлыг эзэн Чингис хаан аль эрт гадарласан байсан учир Бүри бөхийг хороов. Энэ нь Чингис хааны эсрэг тэмцэх санаархалтай бүхний сэтгэлийг мохоож орхив. Нөгөөтэйгүүр Жүрхин нарын Чингис хаантай тэрсэлдэх болсон байдал, Бүри бөхийн Сача Бэхи нартай нийлж Эзэн Чингис хааны эсрэг бодол тээх болсон зэргээс үүдэж Чингис хаан түүнийг (Бүри бөхийг) цаазалжээ. А.Амарын “Монголын товч түүх”-д өгүүлснээр: “...Түүнээс Тэмүжин нэгэн өдөр Бэлгүтэй, Бүрибөх хоёрыг барилдуулж, Бэлгүтэй, Бүрибөхийн нурууг хугалж, үхүүлэв. Бүрибөх нь Тэмүжинд хортой санаа санаж явсны учир болой.”⁵⁰ гэжээ. “МНТ”-нд өгүүлсэнчлэн Чингис хаан Бэлгүтэйд хөмхийгөө зууж дохио өгдөг. Бэлгүтэй Чингис хааны бодлыг ойлгоод Бүри бөхийн нурууг хугалж алдаг. Эндээс харвал Эзэн Чингис хаан Бүри бөхийг өөрөөс нь урвасны төлөө түүнийг цаазлах тухай зарлиг (Бүри бөхийг алах)-ыг Бэлгүтэйд өгсөн нь гарцаагүй байна. Ингэж үзвэл Чингис хаан Бүрийг цаазалсан, цаазлах зарлиг буулгасан нь тодорхой байна. Учир нь тухайн үед хааны цааз, зарлиг ганцхан бичгээр гардаггүй байв. Энэ нь тухайн үеийн дайн байлдааны нөхцөл байдлаас шалтгаалж хаан цэргүүддээ хурдан зарлиг буулгах, цэрэг дайны арга тактикаа түргэн шийдэх зэрэгтэй холбоотой байв.

Чингис хаан Бэлгүтэйгээр Бүри бөхийн нурууг хугалуулж түүнийг хороосон нь ганц дан Чингис хаан, Бүри бөх, Бэлгүтэй нарын хооронд өрнөсөн үйл явдал биш харин нэлээд учир шалтгаантай байна. Тэмүжин цэргээ арван гурван хэсэг болгоод “Даланбалжуд” гэдэг газар Жамухатай тулалдав. Энэ тулалдаанд “Чингис хаан Жамухад хөтлөгдөж Ононы Жэрэнэ хавцгайд хоргодов.”⁵¹ “Жамухаа тэндээс хариулаад Уруудын Жүрчидэйг Уруудаа удирдаад Мангудын Хуйлдар Мангуудаа удирдаад Жамухаас хагацаж Чингис хаанд ирэв. Хонхотаны Мүнлиг эцэг тэнд Жамухад байжээ. Мүнлиг эцэг долоон хөвүүнтэйгээ Жамухаас салж, тэнд Чингис хаанд нийлэн ирэв.”⁵² Жамухын хүмүүс түүнээс хагацаж Тэмүжинд ирэхэд “Тэмүжин олон садан төрлийн

⁵⁰ А.Амар “Монголын товч түүх”, /ред:А.Очир/, УБ.,1990, т.113.

⁵¹ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.72.

⁵² Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73. “Сацэ Бэхи эхэн үедээ Жамухыг дагалдаж явсан боловч Жамуха өөрийн хамсаатан аймгийг дээрэмдэх харгислах зэргээр ёс бусчилсан учир тэд санал алдагдаж Жамухаас хөндийрөн салахад Жүрхэн нар мөн салан Тэмүжинтэй ирж нийлсэн ажээ. Чухамхүү ийм учраас Тэмүжин Сацэ Бэхи нарт талархан Ононгийн шугуйд хурим хийжээ.” (Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1990, т.68) Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “... Тэр цагт Хааны гавъяа, эрдэм улмаар мандах тул Тайчууд олон аймаг олонхи нь түүний эзний хууль бусд зовох бөгөөд Хааны агуу өршөөлөөр хүнд дээл ба морь хүртээхийг үзэж сэтгэлд хүсэж Чулуун (齊拉袞 qí la gun) ба Зэв (哲伯 zhe bo) ба Силгэ өвгөн (錫六格額布根 xī lu ge e bu gen) ба олон хүн, Долонгис (多隆吉斯 duo long ji si) ба Жалар (扎拉爾 zha la er) ба Мангу (莽果 mang guo) олон аймаг цөм журмыг хүсэж дагахаар иржээ. Хаан олон төрлийг цуглуулахад Сэцэн Тайчу (色辰岱酬 se chen dai chou) жич Сэцэн [17] Бухи (色辰伯奇 se chen bo qi) нар тус тус тугаан авч тэргэнд чигээ зүйлийг агуулж Ону (鄂諾 e nuo) голын дээр хуримлахад Хаан ба олон төрөл жич Сэцэн Бухын эх Хурц (呼爾察 hu er cha)-ын (МНТ:Хуурчин) өмнө бүгдэд нэгэн тулам чигээ тавиад Сэцэн бухын дараа эх Ибгэл (伊伯格勒 yí bog ge le)-ийн (МНТ:Эбэхэйд) өмнө гагцаарт нэг тулам тавьсан тулд Хурц уурлаж өгүүллүүн: -“Өдгөө намайг хүндлэхгүй бөгөөд Ибгэлийг эрхэмлэмүй юү” хэмээгээд Хааны зоогийг эрхлэгч Шихир (實奇爾 shí qí er)-ийг явсан нь хэмээн сэжиглэж туйвандсан тулд даруй өс бололцов.” (Юань Улсын судар 元史 (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.28, 29). “Юань Улсын судар”-т Сача бэхийн эх Хурц болон бусад хүмүүсийн өмнө нэгэн тулам чигээг тавиад, эх Ибгэл хатанд гагцаар нэг тулам чигээ тавьсанд Хурц хатан хуримын зоогийн эрхлэгч Шихирийг загнасанд үүнээс үүдэж хуримлаж байсан хүмүүс хоорондоо өс бололцож зодоон гарах шалтгаан бий болжээ. “Юань Улсын судар”-т өгүүлснээс харвал Хуурчин хатан Сача бэхийн төрсөн эх байжээ. Энэ талаар судлаач Антоон Мостаэрт тайлбар гаргалгаа хийжээ. Антоон Мостаэртын “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай” номонд өгүүлснээр: (XIX. -(53) Уругуд, Мангуд, Хонхотан нарыг Чингистэй нэгдэхээр ирэхэд баяртай хүлээн авчээ. Тэр бээр Өэлүн үжин, Хасар, Жүрхиный хоёр ханхүү Сача бэхи, Тайчу нарыг дагуулан Онон мөрний эрэг дээр найрлажээ. Сайхи найр, найрын үед гарсан маргааны тухай түүхч МНТ-ны § 130-131-д дүрсэлжээ. Удалгүй тулалдаан болж хувирсан уг хэрүүл үүссэн тухай дор өгүүлжээ: ...Энэ хэсгийг гурван орчуулагч дараахи байдлаар орчуулжээ. Козин (т.112): “На пиру первую чару наливали, по порядку, Чингис-хану, Оэлун-учжине, Хасару, Сача-беки с его родными. Затем кравчий стал наливать чару по очереди, начиная с молодой жены Сача-беки по имени Ебегай. Тогда ханши Хорочжин-хатун и Хуурчин-Хатун нанесли оскорбление

хамтаар Онон голын шугуйд хуримлан баяр найр хийсэн бөлгөө.⁵³ Гэтэл энэ үед Хабул хааны ахмад хөвгүүн Охинбархагийн хөвгүүн Хутугту жүрхэ, түүний хөвгүүн Сэчэ-бэхи, түүний дүү

действием кравчему Шикиуру со словами: ‘Как ты смел начинать не с нас, а с Ебегай?’-Найрын үеэр Чингис хаан, Өүлэн үжин, Хасар, Сача бэхи болон төрөл төрөгсдөд ээлж дараалан эхний хундагыг барилаа. Дараа нь сөнч Сача бэхийн Эбэхэй хэмээх залуу хатанд дараагийн хундагыг барив. Тэгтэл Хорожин хатан, Хуурчин хатан хоёр ‘Чи бидэнд бус харин Эбэхэйд эхлэн барьж хэрхэн зүрхлэв? хэмээн хэлээд Шихигүр сөнчийг доромжилов.] Хэниш (т.37): ‘Als sie beim Mahle sassen, schenkte man Tschinggis Chan, Ho‘elun udschin, Chasar, Satscha beki und Genossen zuerst einen Krug ein. Da man dann auch Satscha bekis Nebenfrau Ebegai vor den andern einen Krug einschenken wollte, schlugen Frau Choridschin und Frau Chu‘urtschin beide mit den Worten: ‘Warum schenkt man nicht uns zuerst ein, sondern zuerst der Ebegai? auf den Koch Schiki‘ur los.’ ...н.Пелло Хорижин Хуурчин хоёр хатныг Сача бэхийн их хатад гэж үзсэн боловч үнэн хэрэгтээ тэд түүний эцгийн их хатад байснаас гадна Хуурчин хатан Сача бэхийн эх байжээ. *Богд баатар биеэр дайлан тэмдэглэл* болон *Юань улсын судар* (мөн бүтээл)-аас харна уу. Хоёр бэлбэсэн хатан өөрсдөөс нь дор зиндааны бага хатан Эбэхэйд тэднээс илүү хүндэтгэл үзүүлж байна гэж үзээд дургүйцэж уурласан байна. Энэ хэсгийг би ингэж орчууллаа: Найрлах үеэр домбоноос [ундааг] хамгийн түрүүнд Чингис хаан, Өүлэн үжин, Хасар, Сача бэхи болон бусад хүнд сөгнөөд, мөн [эмэгтэйчүүдэд үйлчилэхдээ] домбоноос-сөнгөөс [ундааг] аягалахдаа Сача бэхийн “өчүүхэн эх” Эбэхэйгээс эхлэхэд Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр хоёул: “Юунд надаас биш харин Эбэхэйгээс эхлэн аягалав?” хэмээн өгүүлээд тогооч Шихигүрийг занчив.” (Антоон Мостаэрт “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай”, УБ.,2010, т.47-49.) “Юань Улсын судар”-т: Сэцэн бухийн эх Хурцын өмнө бүгдэд нэгэн тулам чигээ тавиад харин эх Ибгэлийн өмнө ганцаар нэгэн тулам чигээ тавьсанд Хурц хатан хааны зоогийг эрхлэгч Шихирийг загнажээ. Энд өөрсдөд нь эхэлж чигээ барьсангүй харин Эбэхэйд түрүүлж аягалав гэж Хуурчин, Хорижин хатан хоёр уурлав уу, аль эсвэл Хуурчин хатан, Хорижин хатан хоёрын өмнө нэгэн тулам чигээ тавиад харин эх Эбэхэйн өмнө гагцаар нэгэн тулам чигээ тавьсанд хоёр хатан тогооч Шихигүрийг загнав уу гэсэн асуулт урган гарч байна. Нууц товчоонд: “...хуримлахад Чингис хаан, Өүлэн Үжин, Хасар, Сача Бэхи нарт эхлэн нэгэн сөн сөгнөжээ. Бас Сача бэхийн бага эх Эбэхэй тэргүүлэн нэгэн сөн сөгнөсний учир Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр “Намайг үл тэргүүлэн юунд Эбэхэйд эхлэн сөгнөв?” хэмээн буурч (тогооч) Шихигүрийг занчив.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73). Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээр: “...Чингис хаан, Өүлэн үжин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нийжээд хундага барив. Дараа нь Сача бэхи бага эхнэр Эбэхэйд тэргүүлэн хундагалахад, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёр уурлаж, “Бидэнд тэргүүлэн барихгүй, яагаад Эбэхэйд эхлэн хундагалав” гэж тогооч Шихигүрийг занчив” гэжээ. (“Монголын Нууц Товчоо” Орчин цагийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.УБ.,2003, т.64.) Лу “Алтан товч”-д: “Чингис хаанаа, Өгүлэн үжинээ, Хасар гурванаа Сэцэн бэхи нэгэн түсэргэ түсэрчүхүй. Бас Сэцэн бэхийн өчүүхэн эх Эбэхэйд тэргүүлэн нэгэн түсэргэ түсэрчүхүй тул Хоричан (МНТ:Хорижин) хатан, Хугугчин (МНТ:Хуурчин) хатан хоёр манаа /бидэнд, хөр/ үл тэргүүлэн хэр түсэрьюү хэмээн буурч Шихигүрийг ашигжухуй /зодчухуй, хөр/. (Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53). Эндээс харвал хурим болоход хоёр талаас (Чингис хааны талаас болон Жүрханий Сача бэхи нарын талаас) хөхүүртэй айраг, чигээг авчирч хуримлажээ. Ингэхдээ Чингис хаан, Өүлэн Үжин, Хасар, Сача бэхи нарт эхэлж барьжээ. Дараа нь мөн л хөхүүртэй айргийн дээжийг аль хүндтэй хүнд эхэлж барьдаг монгол ёсоор хатадын аль их хүмүнд нь барих ёстой байлаа. Уг нь нэгэн тулам чигээг Хуурчин хатан, Хорижин хатан бүгдийн өмнө өөрөөр хэлбэл, олон хүний дунд задалж тавьжээ. Харин хатан Эбэхэйд дангаар нэгэн тулам чигээг задлаад түүний өмнө тавьжээ. Өөрөөр хэлбэл, Хуурчин, Хорижин хоёр хатанд нэг нэг тулам чигээг задалж хундагалаагүй атал Сача бэхийн эхнэр Эбэхэйд нэгэн тулам чигээг дээжээс хундагалаад түүний өмнө тавьсанд хоёр хатан өөрсдийг нь хүндэтгэсэнгүй гэж үзээд Шихигүрийг загнажээ. Угтаа тухайн үеийн монгол ёсоор аль нэр хүндтэй хүнд тулам чигээг дээжээс нь хундагалаж түүний өмнө тэрхүү задалсан чигээг тавих ёстой байжээ. Антоон Мостаэртийн үзэж буйгаар Хуурчин хатан, Хорижин хатан хоёр болбоос Сача бэхийн эцгийн хатад байжээ. Үүнээс Хуурчин хатан болбоос Сача бэхийн төрсөн эх байжээ. (Антоон Мостаэрт “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай”, УБ.,2010, т.47-48.). Иймд Сорхату жүрхийн бэр, өөрөөр хэлбэл насаар болоод гэрт эзлэх эрх ямба, байр сууриар доогуур Эбэхэйд нэгэн тулам чигээг гагцаар өмнө нь тавьсанд хоёр хатан тогооч Шихигүрийг загнажээ. Д.Цэрэнсодном, Ц.Дамдинсүрэн нарын орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээс харахад эхний удаа Чингис хаан, Өүлэн үжин, Хасар, Сача бэхи нарт тэргүүлэн нийжээд хундага барьжээ. Үүний дараа хатдад архи барих ээлж иржээ. Ингээд эхний хундагыг Сача бэхийн эхнэр (хатан) Эбэхэйд тэргүүлэн барьсанд Хуурчин хатан, Хорижин хатан хоёр тогооч Шихигүрийг занчжээ.

⁵³ “Жамухаас өдий улс иргэн салж, Чингис өөртөө ирэв гэж баясч, Чингис хаан, Өүлэн үжин, Хасар, Жүрханий Сача бэхи, Тайчу нар Ононы шугуйд нийлж хуримлав.” (“МНТ” Орчин цагийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав, УБ.,2003, т.62.) “Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясч Чингис хаан Өгүлэн үжин, Хасар Жүрханий Сача бэхи, Тайчутан болон Ононы түнд хуримлая хэмээлдэж хуримларуун Чингис хаан, Өгүлэн үжинэ, Хасара Сача бэхитэ хийгээд тэргүүлэн нэгэн түсүргэ түсүрчүхүй” гэжээ. (“МНТ” Шанжментавын Гаадамбын сэргээсэн сийрүүлэг эх, Улсын Хэвлэлийн газар, УБ.,1990, т. 66.), “...Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясаж, Чингис хаан, Өүлэн Үжин, Хасар, Жүрханий Сача бэхи, Тайчу нар хамтаар Ононы шугуйд хуримлая хэмээлдэж, хуримлахад Чингис хаан, Өүлэн Үжин, Хасар, Сача Бэхи нарт эхлэн нэгэн сөн сөгнөжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73)

Тайчу тан, бас Хабул хааны гуравдугаар хөвгүүн Хутугту монхорын хөвгүүн Бүри бөх нар Тэмүжинд муу сэтгэн явах тул хорлохоор зөвлөлдөж, Тэмүжинг гэртээ урьж, хуримлахад,⁵⁴

⁵⁴ “МНТ”-нд өгүүлснээр “... Жамухаас эдгээр хүмүүсийг ирэв гэж Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясаж, Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Жүрханий Сача Бэхи, Тайчу нар хамтаар Ононы шугуйд хуримлая хэмээлдэж, хуримлахад Чингис хаан, Өэлүн Үжин, Хасар, Сача Бэхи нарт эхлэн нэгэн сөн сөгнөжээ. ... Тэр хуримыг манайхаас Бэлгүдэй засаад Чингис хааны морийг барьж байсан бөлгөө. Жүрхэнээс Бүри бөх тэр хуримыг засаж байв.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.73). Эндээс Чингис хаан Ононы шугуйд хуримласан ба мөн Сача бэхи нарын гэрт уригдаж хуримлаж, тэрхүү хурим дээр Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчсан уу, аль эсвэл Чингис хаан Сача бэхи нар нийлж хуримлаад, хурим дээр Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчсан уу гэдэг асуулт урган гарч ирж байна. “МНТ”-нд өгүүлснээс харвал Чингис хаан Ононы шугуйд хуримлаж, тэрхүү хурим дээр Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчжээ. Харин Тэмүжин Сача бэхи нарын гэрт хүрэлцэн очоогүй ба Жамухаас Чингис хаанд улс /хүмүүс/ ирж нэгдэж ирэхэд (Сача бэхи нартай нийлж) тэрээр баясаж хуримласан гэдэг нь тодорхой байна. Гэвч А.Амарын зохиолд Тэмүжин, Өэлүн эх, Хасар, Сача бэхи нар хамтран хурим хийж, дараа нь Жүрханий Сача бэхи нар өөрсдөө гэртээ дахин хуримлаж, тэр хуримдаа Чингис хааныг урьсан гэсэн мэдээ, ойлголтууд байна. “МНТ” зохиолд Чингис хааны талаас Бэлгүдэй хурим засаж, Бэлгүдэйгүүр Чингис хаан морио бариулж байв гэж тэмдэглэсэн нь Жүрханий талынхан Чингис хааныг хорлохоор дахин хуримласан гэдэгт эргэлзээ төрүүлж байна. /Гэвч Жүрханий Сача бэхи нар Чингис хааныг хорлох тухай санаа өвөртөлж байсныг үгүйсгэсэнгүй./ Нягталж үзвэл, Сача бэхи нар Чингис хаан, Өэлүн, Хасар нартай хамтаар хуримласан ба харин тухайн үеийн ихэс дээдэс, хаад язгууртнуудын заншил ёсоор тэд нэг дор Ононы шугуйд хуримласан авч өөр өөрийн өргөө бариулж хуримласан биз ээ. Угтаа Чингис хаан өөрт улс ирэв хэмээн баясаж Өэлүн Үжин, Хасар, Бэлгүдэй, Жүрханий Сача бэхи, Тайчу нарын хамт Ононы шугуйд хуримласан болой. Ингэж үзвэл Сача бэхи нар Чингис хааныг хорлох гэж ярилцаад тэрхүү хуримлаж буй өөрийн гэр, өргөө, майханд Чингис хааныг урьсан гэдэг нь харагдаж байна. Энэ нь Бэлгүдэй Чингис хааны морины цулбуурыг бариад зогсож байсан гэдгээс тодорхой байна. (*Лу Алтан товчид өгүүлснээр: “... Тэр хуримыг биднээс Бэлгүдэй засаад, Жүрхэнээс Бүри бөх тэр хуримыг засан бөлгөө. Чингис хааны агт Хачигун барьж байн бүлгээ. (Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53).* Учир нь Бэлгүдэй Чингис хааныг Сача бэхи нарын өргөөнд уригдаж ороход гадаа морины цулбуур бариад зогсож хаан эзний амийг өмөөрөн харгалзаж байжээ. Нөгөөтэйгүүр Бэлгүдэй Чингис хааны морины цулбуурыг барьж зогсохдоо гадаах байдлыг сэрэмжлэн харж, хараандаа хянаж байсан биз ээ. Энд Бэлгүдэйн хурим зассан гэдэг нь хурим найр хийж буй үед алтан ургийнхны ялангуяа Чингис хааны амь насыг хамгаалж, ах дүү нар /хуримд оролцож буй хүмүүс/ хоорондоо эв түнжин хагарах байдал гарч зодоон, алалдаан болвол Чингис хааны унаж явах морийг Бэлгүдэй бэлэн байлгаж их эзэн хаанаа хамгаалж байсан нь тодорхой байна. Ингэж үзвэл хурим засах хүн гэдэг нь найр хурим хийж үед орд, өргөө, хурим болж буй орчныг, гаднах байдлыг амгалан байлгаж харж хянаж, хэрүүл маргаан гарвал тэрнийг таслан зогсоох үүрэг хүлээсэн хүнийг хэлж байна. Тэрчлэн хуримлах гэдэг нь өнөө цагийн бидний ойлгож буй эхнэр нөхөр бололцох ёс бус харин баяр тэмдэглэх, найрлах гэсэн утгыг илтгэнэ. Тухайн үеийн монголын ихэс дээдэс, хаад ноёдын баяр ёслолоо тэмдэглэх, алжаалаа тайлдаг газар нь Ононы шугуй байсан бололтой байна. “МНТ”-нд “... **хатгин хүн цулбуур** хулгайсны хулгай баригдав. Бүри бөх тэр хүнээ өмөөрчээ Бэлгүдэй үргэлж барилдах учир баруун ханцуйгаа мулталж [гар] нүцгэн явах бөлгөө. Тийн мулталсан (сугалдаргалсан) нүцгэн мөрий нь Бүри бөх илдээр ангас [хийтэл] цавчжээ.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.73.). Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээр: “...Гэтэл **хатагин овгийн нэгэн хүн бидний морины уяанаас цулбуур хулгайлж** аваад баригдав.”(“Монголын Нууц Товчоо”, Орчин цагийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав., УБ.,2003, т.64.). “Чингис хааны Алтан нэртний цэди”-т: “Түүний хойно, Тайчидын (Тайчуудын, хөр.) Чилгэр бөх муу сэтгээ гэж гэртэн нүх ухаж, дээр нь эсгий дэвсээд, эзэнд эчиж (одож, хөр.) төрөл төрсөн бидний өөр биш нэг билээ муу муугаар явахуу буй юу гэж [13.b] Богд эзнийг залав. Залахуйд Өгэлэн хатан эх нь зарлиг болов.

Хорт дайсныг цөөн гэж

Хорт могойг нарийн гэж бүү сана

Итгэл үгүй, сэрэлтэй (сэрэмжлэлтэй, хөр.) буй за

тэр үгэнд Богд эзэн зарлиг болов.

Хавт Хасар чи саадгийг минь хадгал

Бөх Бэлгэтэй чи засуул бай

Хачуга чи морь хадгал

Ойт Очугу чи дэргэд минь суу[14.a], ямарваа үйл мэдээ буюу гэж эзэн зарлиг болов. Эзэн гэрт орж эсгийн дунд суухуйд Очугу эзний биеийг татаад дэвсгэрийн захад суулгав. Төдий нэгэн эм дуулж (угтаан доголж хэмээн үг байсан болов уу, хөр.) ирээд эзний зөвтөөх (зөв талд байгаа, хөр.) дөрөөг огтолж авч одохуйг Бэлгэтэй үзээд, тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж орхив.” гэжээ. (“Чингис хааны алтан товч нэртний цэди”, (монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.25.). Лу “Алтан товч”-д “Чингис хаан өөртөө улс ирэв хэмээн баясч, Өгэлэн үжин, Хасар, Жүрхэний Сэцэн бэхи, Тайчутан бүгд элэлдэн зөвшөөлдөж, Ононы түнд хуримлая хэмээлдэж хуримлахуйд, урьд Жүрхэний Сэцэн бэхи, Тайчутан, Өгэлэн эх тэргүүлэн, Чингис хааныг залав. Төрөл төрсөн бидний өөр биш нэгэн билээ. Муу муугаар явах буюу гэж залахад, Өгэлэн эх зарлиг болов.

“Хортон дайсныг цөөн, хорт могойг нарийн гэж бүү сана. Итгэл үгүй сэрэлтэй буй” хэмээвээс, Богд эзэн зарлиг болов. “Хавт Хасар чи саадаг хадгал, бөх бэлгэтэй чи засуул бай. Хачугу чи морь хадгал, ойт Очигин чи миний дэргэд суу. Ямарваа үйл мэдээгүй буюу” гэж зарлиг болов. Жүрхэн муу сэтгэж, нүх ухаж дээр нь эсгий дэвссэн ажгуу. Эзэн, эсгийн дунд суухуйяа завдсанд, Очигин эзний биеэс татаад дэвсгэрийн захад суулгав.” (Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой”, УБ.,1990, [35. b].) Хураангуй Алтан товчид, “... Эм хүн доголж ирээд **зөв тээх** (зөв тал дахь. хөр) **дөрөөг** огтолож авч одохуйг, Бэлгэтэй үзээд, тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж орхив.” гэжээ. (“Хаадын Үндсэн Хураангуй Алтан Товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.43.). Энэ тухай Лувсанданзаны “Алтан товч”-д “... **Жүрхэнээс нэгэн эм хүн** доголж ирээд, **зөвтөх** /зөв талын. хөр/ **дөрөөг** огтолож авахыг Бэлгүтэй үзээд, тэр эмийн хөлийг нь хуга ташиж орхив.” гэжээ. (Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53). “МНТ”-д хатгин хүн цулбуур хулгайлж байгаад баригдаж байгаа тухай гарч байхад бусад сурвалжид Жүрхений нэг эм хүн доголж ирээд морины зөв төө дөрөөг хулгайлах гэж байгаад баригдсан тухай өгүүлж байна. Энд чухам эхний унаж явсан морины дөрөө, цулбуурыг хулгайлсан нь тодорхойгүй боловч Чингис Эзний морины дөрөөг Жүрхений талынхан хулгай хийлгэх гэж нэгэн эм хүнийг явуулсан нь харагдаж байна. Эндээс харахад Жүрхений Сача бэхи нар Чингис хаантай тэрсэлдэж түүнийг ямар нэгэн байдлаар өдөөн хатгасан нь (Чингис хааныг хорлох санаа агуулж байсан нь) Жүрхений талын хүн Чингис хааны морины эд хэрэглэлийг хулгайлах гэж оролдоод Бэлгүдэйд баригдаж, Бэлгүдэй, Бүри бөх нарын хооронд маргаан үүссэн тухай тэмдэглэгдэж үлдсэнээс тодорхой байна. Гэвч Саган Сэцэний “Эрдэний товч”-д өгүүлснээс харвал Жүрхэнээс нэгэн эм хүн хүрч ирээд Чингис хааны морины дөрөө эсхүл цулбуурыг хулгайлж аван одохуйяа Бэлгүтэйд баригдсан нь ил байна. Энэхүү Жүрхэний эм хүн Чингис хааны морины цулбуурыг (МНТ:цулбуур) хулгайлж авч байгаа нь цулбуургүй морь ижил олон сүрэг рүүгээ давхин одох ба Эзэн Чингис хаан унаж явах хүлэггүй үлдэх аюул тулгарчээ. Энэ тухай сурвалжид: “Тэндээс эзэн хүрч гэрт ороод, эсгийн дунд суун атал, оюут Очигин биеэс нь татаж, эсгий захад суулгавай. Төдий **нэгэн эм хүн эзний зөв дөрөөг нитулж** (огтолож, хөр.) аван одохуйяа, бөх Бэлгүтэй үзэн хөөж одоод, эмийн хөлийг хуга ташсанд, Бүри бөх Бэлгүтэйн мөрийг нь илдээр цавчин бүхийсэ, Тайчуудын нуусан цэрэг нь гарч байлдахуйд, хавт Хасар сум тоолон харваж унаган, есөн өрлөгүүд биеийг нь халхлан байж, **Бэлгүтэй Хорчины Тогтунга тайжийн эрмэг цагаагчинаа солгой гараараа эзнийг мордуулаад**, мөн төдий байн аж, цавчин дарж бүрүүн, эрхэндээ оруулан барвай.” гэжээ. (Sagang Secen “Erdeni-yin tobci”, (Precious Summary), The Urga text transcribed and edited by, M.Go, I. de.Rachewiltz, J.R.Krueger and B.Ulaan, Faculty of Asian studies, The Anstralian National University, 1990, 62-63.) (“Чингис хааны Алтан товч нэргийн цэди”-т “ Бэлгэтэй намаат (борив хөхүүртэй, хөр) айргаар цохилцоод **Хорчины Тогтонгуйн эрмэг цагаагчинд эзнийг солгой гараар моринд унуулбай**” “Чингис хааны алтан товч нэргийн цэди”, (монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.25.). Гэвч Мэргэн гэгээний “Алтан товч”-д өгүүлснээс харвал, Сача Бэхийн дагалт Булай (Бүри бөхийг хэлж байна. Л.Б) Очигэний мориний цулбуурыг хулгайлж байгаад Бэлгүтэйд баригдсан талаар өгүүлж байна. (Сэцэн бөхийн дагалт Булай нэрт хүн Очигэний морин дахи цулбуурыг хулгайлж (хулгайлж) өвөрлөв (өөвөртөө хийв). Бэлгэтэй үзэн одож, Булайг нэгэн нудрагадаад цулбуураа авав. Булай очин уурлаж, илдээ гарган, Бэлгэтэйн мөрийг хаа цавчив. (Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Их Монгол Улсын Үндсэн Алтан Товч Тууж Оривой”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсрал хийсэн Д.Бүрнээ), УБ.,2006, т.66.) Рашпунцаг “Болор эрих”-д өгүүлсэн нь: “Сэцэн бөх бээр Тэмүжинийг хоймор суу хэмээн дахин дахин шаардавч, Тэмүжин сэжиглэж эс суувай. Төдий айраг ба архи уулгаж хуримлан байсаар, Сэцэн бөхийн түшмэл Болай нэрт хүний хөтөч нь Тэмүжинийг дагасан хүний мориноос цулбуурыг хулган (хулгайлан) авахуйг Бэлгэдэй үзээд барьсанд, Болай уурлаж, илдээр Бэлгэдэйн баруун мөрийг цавчвай.” гэжээ. (Рашпунцаг “Болор эрих”, Тэргүүн дэвтэр, (Харгуулан хөрвүүлсэн М.Баярсайхан, Ч.Нэргүй, Д.Бүдсүрэн), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.32.). “Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “Тэр цагт Хааны дүү Билигт (伯勒格太 bo le ge tai) (Бэлгүтэй. Л.Б) Хааны хээр адууны хэргийг мэднэ. Бүрин (布琳 bu lin) (Бүри бөх. Л.Б) Сэцэн бухийн хээр адууны хэргийг мэднэ. Бүриний дагах хүн морины цулбуур хулгусанд (хулгайлсанд. Л.Б) Билигт барьжээ. (Юань Улсын судар 元史, (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.29). Энэ нь “МНТ” болоод бусад сурвалж дахь Хатгин хүн эсхүл Жүрхэний нэгэн доголон эм хүн ирээд морины цулбуур хулгайлсан талаар өгүүлсэн байдгаас нэлээд өөрөөр бичжээ. Өөрөөр хэлбэл, Бүри бөх Чингис хааны, эсхүл Очигэний морины цулбуурыг авч тэдний аль нэгнийх нь мөрийг сул тавьж явуулах гэж байгаад Бэлгүдэйд баригдаж, үүнээс үүдэж Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчсан байна. Сурвалжуудад өгүүлж байгаачлан Бүри бөх Очигэний морины цулбуурыг хулгайлсан уу, аль эсвэл Чингис хааны унаж явсан морины цулбуурыг хулгайлсан уу гэдэг асуулт урган гарч байна. Саган Сэцэний “Эрдэнийн товч”, “Чингис хааны алтан товчийн нэргийн цэди” зэрэг сурвалжуудад өгүүлснээс харвал, Жүрхений талын хүн Чингис хааны морины цулбуурыг эсхүл дөрөөг хулгайлж аваад Чингис хаан унаж явах морьгүй хоцорсон байна. Гэвч зарим сурвалжуудад тухайлбал, Мэргэн гэгээний “Алтан товч” зэрэг сурвалжид өгүүлж байгаачлан Очигэний морины цулбуурыг Жүрхений талынхан хулгайлсан гэдгээс задлан шинжилбэл, Жүрхений Сача бэхи Чингис эзний морины цулбуурыг хулгайлуулсан ба хулгайлсан хүн нь Бэлгүтэйд баригджээ. Бас Чингис хааны мөрийг хараандаа байлгаж байсан хүний морины цулбуурыг бас хамтад нь хулгайлсан байх магадлалтай байна. Нөгөөтэйгүүр Лу Алтан товчид Чингис хааны мөрийг Хачигун барьж байсан тухай өгүүлж байхад Мэргэн гэгээний Алтан Товчид Очигэний морины цулбуурыг Булай хулгайлж аваад Бэлгүдэйд баригдсан тухай өгүүлж байна. Эндээс харвал Чингис хааны мөрийг Бэлгүтэй, Хачигун, Очигэн нар ээлжлэн харж байсан байна. Харин морины цулбуур хулгайд алдагдахад Чингис хааны

Тэмүжин мэдээд, ихэд сэргийлэн байсан тул Тэмүжин Бэлгүтэйг гадна морь бариулж байсан ба жүрхэний Бүрибөх тэр хуримыг засан бөлгөө. Харин Чингис хааны талаас Бэлгүтэй хуримыг засаж байв. Жүрхэний нэг эм хүн ирж зөвтөө дөрөөг огтолож авахыг Бэлгүтэй үзээд, түүний хөлийг хуга ташиж орхив. Бүрибөх өмөөрөн Бэлгүтэйн баруун мөрийг цавчив. Тэмүжин үзээд хилэгнэхүйд Бэлгүтэйн өгүүлсэн нь: Миний биед төдий л гэм болсонгүй тул ах, дүү лүгээ миний төлөө эвдэрсний хэрэггүй хэмээн хоригловч Тэмүжин хилэгнэж, тэд нарыг жанчихүйд Сэчэ-бэхи нар гуйж найрамдав”⁵⁵. “Чингис хаан, Бэлгүтэйн ятгасан үгийг үл хайхарч, хоёр этгээд (хоёр тал)-ээс модны гишүүдийг хуга татаж, айргийн бүлүүрийг сугачиж аваад зодолдож, жүрхин нарыг ялж Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрыг булааж авав. [Хасар харвах тутам нэг хүнийг унагаж байв. Бэлгүтэй хөхүүртэй айргаар цохилцож явав. Тайчууд нар Бэлгүтэйг барьж аваад хасаг тэрэгнээс хүлж тавив. Унтсан хойно Бэлгүтэй, хасгийг үүрсээр хүрч ирэв. А.то] Жүрхин нар найрамдан зохилдъ гэснийг бид зөвшөөрч, Хорижин хатан, Хуурчин хатан хоёрыг буцааж өгөв.”⁵⁶ Тэмүжиний олон монгол овгийг нэгтгэж заналт дайснуудаас өш хонзонг авч байх энэ мөчид түүнд (Тэмүжинд) атаархаж хорссон хорсол мөн л тасраагүй байна. “... янз бүрийн ураг омгийн язгууртнууд бүхэл бүтэн айл өрх байтугай “хот хүрээгээрээ” нүүж ирж Тэмүжинтэй нийлж эхэлжээ.”⁵⁷ Энэхүү Тэмүжиний амжилтанд атаархсан атаархал нь түүний ах дүүгээс бас илэрч байв. Жүрхин овгийн Сача бэхи нар Бүри бөхтэй нийлж Тэмүжинийг хорлож үгүй хийхийг урьтал болгож байгаа нь тухайн үед монголын алтан ургийн дунд ч хаан ширээ, боржигин овгийн байр суурийн төлөө зөрчил явагдаж байсан нь харагдаж байна. Жүрхиний нэг эм хүн ирж Тэмүжиний унаж явсан морины зөв талын дөрөөг хулгайлах гэж байгаад Бэлгүтэйд баригджээ. Энэ нь Сача-бэхи нарын явуулсан өдөөн хатгалга байсан ба нөгөөтэйгүүр морины зөв талын дөрөөг/цулбуур.МНТ/ авах гэсэн оролдлого нь Тэмүжиний сүр сүлдийг үгүй хийж хорлох гэсэн санаа ч байсан байж мэднэ. Нөгөөтэйгүүр тулалдаан болоход өрөөсөн дөрөөтэй морь унасан хүн нэг тал руугаа илүү их дийлдэх муу талтай юм. Нөгөөтэйгүүр цулбуургүй морь хүнд хөтлөгдөхгүй ба хүн цулбуургүй морийг унаж үл болохыг Сача бэхи нар бодолхийлсон байсан биз ээ.

Жүрхиний Сача бэхи нар Чингис хааныг хорлохоор сэм хэлэлцэж, нэгэн эм хүнийг Их Эзэн хааны морины цулбуурыг хулгай хийлгэх явуулсан тухайд Чилгэр бөх нэгэнтээ оролцсон болох нь “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”⁵⁸, “Чингис хааны алтан товч нэртийн цэдиг”⁵⁹, Лу “Алтан

морийг хэн харж байв? гэдэг асуулт урган гарч ирж байна. Мэргэн гэгээний Алтан товчид өгүүлснээр Чингис хааны морийг Очигэний (ээлжинд) ээлж ирж харж байсан ба энэ үед Булай нэрт хүн морины цулбуур хулгайлж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан болж таарч байна. Дээр сурвалжуудад Бэлгүтэй солгой гараараа, өөрөөр хэлбэл Бүри бөхөд цавчигдаагүй гараараа Чингис хааныг Тогтунга тайжийн эрмэг цагаагчинд мордуулсан тухай өгүүлж байгаа нь Жүрхэний Бүри бөх Чингис хааны унаж явсан морины цулбуурыг авч морийг сул тавьсан ба Чингис хаан унах морьгүй үлдээд Тогтунга тайжийн мориор хөл залгуулжээ гэдэг нь харагдаж байна. Мэргэн гэгээний “Алтан товч” дахь Бүри Очигэний морины цулбуурыг хулгайлж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан тухай мэдээ нь “Нууц Товчоон”-д байхгүй зарим зүйлийг ил болгож өгч байна. *Жич, Лу Алтан товчид “МНТ”-д байгаа зарим үг, мэдээллүүд ялгаатай байна. Тухайлбал, “МНТ” Хатгин хүн цулбуур хулгайлж байгаад Бэлгүдэйд баригдаж байхад Лу Алтан товчид Жүрхэний нэг эм хүн доголж ирээд зөв талын дөрөөг хулгайлах гэж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан тухай өгүүлж байна. Гэвч Лувсанданзан “МНТ”-г мөрдлөг болгож “МНТ”-ны ихэнхи зүйлийг зохиолдоо оруулж бичсэн нь нэгэнт тодорхой билээ. Лувсанданзан гүүш бээр “Алтан товч”-ийг зохиохдоо “МНТ” зохиолоос иш үндэс болгож өөрийн зохиолоо бичсэн ба нөгөөтэйгүүр “МНТ”-г товчлон хурааж, “МНТ” дахь үйл явдлаас хойших түүхэн хэргийг нэмэж бичсэн нь түүний зохиолын нэрнээс тодорхой харагдаж байна. Учир нь Лувсанданзан өөрийн зохиолоо нэрлэхдээ “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч” гэж өгүүлсэн нь уг “Алтан товч” зохиол нь эртний монголын хаад Чингис, Өгэдэй, Хубилай нарын үндэслэсэн төр ёсны зохиол болох “МНТ”-г товчлон хурааж бичсэнийг харуулж байна.*

⁵⁵ А.Амар “Монголын товч түүх”, /ред:А.Очир/, УБ.,1990, т.112.

⁵⁶ “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), (132 дүгээр зүйл) УБ.,1990. Т.83.

⁵⁷ Б.Я.Валидимирцов “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996, т.23.

⁵⁸ Ш.Чоймаа “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”, (Эх бичгийн судалгаа), тэргүүн дэвтэр, УБ.,2002, т.287-288.

⁵⁹ “Чингис хааны Алтан товч нэртийн цэдиг”, (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006, т.25.

товч”⁶⁰, Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч”⁶¹, “Хөх түүх”⁶², Галдан “Эрдэнийн эрих”⁶³, В.Инжиннаши “Хөх судар”⁶⁴ зэрэг сурвалжуудад хадгалагдаж үлджээ. Гэвч Тайчуудын Чилгэр бөх Чингис хааныг хорлохоор Жүрханий Сача бэхи нартай сэм хэлэлцэж, гэрийн дотор нүх ухаад дээр нь эсгий дэвсэж бэлдсэн тухай “МНТ”-д байхгүй билээ. Энэхүү гэр дотор нүх ухаж, дээр нь эсгий дэвсээд дайснаа хорлож алах үзэгдэл нь 13 дугаар зуунд тун ховор үзэгдэл бөгөөд харин феодалын бутралын үед төрийн их хуралдай, ноёдын чуулган чуулахад ноёдууд өөрсөдтэй нь үзэл бодол, санаа сэтгэл таархгүй зарим хошуудын захирагч, ноёдыг тусгай ухаж бэлтгэсэн нүх рүү унагаж амийг нь хорлох үзэгдэл түгээмэл байв. Бидний бодохоор дээрх сурвалжуудын ихэнх нь Манжийн ноёрхолын үед бичигдсэн тул феодалын бутралын болоод манжийн үеийн монгол ноёд нэг нь нэгнийгээ үгүй хийж хорлон алж байсан аргыг зохиолдоо илүү их тусгаж бичсэн нь харагдана.

Чингис хаан Жүрханий Сача бэхи нартай нийлж хуримласан хурим дээр Бүри бөх Бэлгүтэйн мөрийг цавчсан тухайд Чингис хаан сүүлд Бэлгүтэйгээр Бүри бөхийн нурууг хугалуулж амь насыг нь хохироож өш хорсолоо авчээ. Басхүү Бүри бөх Сача бэхи нартай нийлж өөрийнх нь эсрэг хорон санаа агуулж байсныг Тэмүжин аль хэдийн мэдсэн байсан учир Бүрийг бөхийг хороов. Тэмүжиний их зорилгын өмнө тэрсэлсэн дайсантай тэмцэх тэмцэл Бүри бөхийг цаазлах мөчид ч илэрч байна.

Чингис хаан олон монгол овог, аймгийг нэгтгэж нэгэн захиргаан дор оруулахын тулд ихээхэн хүч, ухаан, сэтгэл зүйн асар их бэлтгэл, зориг тэвчээр зарцуулсан нь тодорхой. Тэмүжин Их Монгол Улсыг үндэслэн байгуулахын тулд урьдаар монгол олон овог аймгуудыг нэгтгэн, тэдний хүчийг зөв зүйтэй зангидаж атгах нь чухалтай байлаа. Иймд Тэмүжиний эхний зорилт бол юуны урьд овог аймгуудыг өөрийн харъяанд оруулах, өөртэй нь тэмцэлдсэн дотоод хүчийг дарж авах нь туйлаас зүйтэйг тэр мэдэж байв. Гэтэл Чингис хааны ойр төрөл Жүрхин нар эзэн хаантай тэрсэлдэх болов. “Чингис хааны арууг (ар гэр) Харилту нуурт [байсан] болой. Аруугт хоцорсон [хүмүүсийг] Жүрхин, тавин хүний хувцас тонож, арван хүнийг алжээ.”⁶⁵ “Чингис хаан Тоорил хан хоёр Жүрханий Сача бэхи, Тайчу тэргүүтэн Жүрхинээ хэлүүлж илгээрүүн:

“Эрт өдрөөс бидний

Эцэг өвгөдийг барсан татаарыг

Эдүгээ энэ ханалга дор хамсан

Хамт морильё” хэмээн илгээв. Жүрхинээс [цэрэг] хүрч ирэхийг зургаан өдөр хүлээж ядаад”⁶⁶ (Жүрхин нар эс ирэв). Энэ тухай “Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “Тэр учирт Татар аймгийн дарга Могужин сорьт (摩古津掃里圖 mo gu jin sao li tu) Алтан (金 jin) улсын холбоог тасарсанд Алтан улсын эзэн чэнсъян (丞相 cheng xiang) Ван Ян Съян (完颜~囊 wan yan xiang)-ыг илгээж цэрэг авч хөөсөнд хойш буруулахыг Хаан сонсоод ойр цэргийг мордуулан [19] Ону голоос угтаж цохиход басхүү Сэцэн Бухуд ухуулан, аймгийн хүнээн авч туслахаар ирэгтүн хэмээж зургаан өдөр хүлээвээс хүрч ирсэнгүй. Хаан өөрөөн байлдаж Могужин сорьтыг алаад түүний цэргийн хүнсийг дуусган олзлов. Хааны харъяат Найман (奈曼~乃蛮 nai man) аймгийн хүнд уулгагдсан тулд Хаан дайлсугай хэмээн басхүү жаран хүнийг илгээж Сэцэн бухигээс цэрэг авахаар одвоос Сэцэн Бухигээс хуучин өсийн учирт түүний арван хүнийг алаад, тавин хүний дээлийг тайлж эгүүлсэнд Хаан хилэгнэж өгүүллүүн: “Сэцэн Бухи хэзээний Шихирийг туйвандаж, миний Билигтийг шархдуулаад эдүгээ бас аймшиггүй дайсны байдлыг

⁶⁰ “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой”, УБ.,1990, [35.b]-[36.b].

⁶¹ Sagang Secen “Erdeni-yin tobci”, (Precious Summary), The Urga text transcribed and edited by, M.Go, I. de.Rachewiltz, J.R.Krueger and B.Ulaan, Faculty of Asian studies, The Australian National University, 1990, 62-63.

⁶² “Хөх түүх”, ӨМСХХ, 1996, т.49.

⁶³ Галдан туслагч “Эрдэнийн эрих”, ӨМАХХ, 1999, 134.

⁶⁴ В.Инжиннаши “Хөх судар”, Тэргүүн дэвтэр, (Кирилл үсэгт хөрвүүлсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), УБ.,2005, т.534-536, 539-542.

⁶⁵ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.75.

⁶⁶ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.74.

нэхэж намайг [20] дарлах ажгуу”⁶⁷ хэмээгээд түүнээс цэрэг авч алс давж байлдаад түүний аймаг олныг алж олзлов.”⁶⁸ гэжээ. Бас тэд (Жүрхин нар) олон монгол овог аймгийг нэгэн захиргаан дор нэгтгэж байсан Чингис хааны харъяанд оролгүй Хэрэйдийн Ван ханы мэдэлд орсон зэрэг нь ⁶⁹ Чингисийн уур хилэнг ихээр хүргэв. Түүнчлэн Тэмүжиний өвөг эцгийн дүүгийн хөвүүн Бүри бөх Жүрхиный талд орж Чингис хааны эсрэг тэмцэх болсон нь түүний уур хилэнг улам ихээр бадраасан нь мэдээж. Уг нь Бүри бол улсын бөх хүн байжээ. Тэр нэр хүндтэй улсын бөх атал Чингис хааны эсрэг хуйвалдаанд оролцож “Улсын бөх хүн”-нд байж боломгүй авир гаргав. Үүнийг мэдсэн Чингис хаан Бүри бөхийн нурууг Бэлгүтэйгээр санаатайгаар хугалуулж амь насыг үгүй хийв. Ийнхүү Бүри бөх Жүрхиный Сача бэхи нартай нийлж Чингис хааны эсрэг тэмцэх болсон нь нэлээд учир шалтгаантай биз ээ. Жүрхиный Сача бэхи Чингис хааны ойр “Улсын бөх” Бүрийг ашиглаж Тэмүжиний эсрэг тэмцэж, түүнийг хороохоор шийдэж арга мэх зохиож байсныг Тэмүжин аль хэдийн мэдсэн байв. Уг нь Жүрхин нар бол Чингис хааны ойр төрөл билээ. “Эд Жүрхин иргэнийг “Жүрхин” [гэсэн] ёсон болбоос Хабул ханы долоон хөвүүдийн их ах Охин-барахаг бөлгөө. Хөвүүн нь Сорхату-Жүрхи бөлгөө. [Тэр] Жүрхин [овогтон] болов.”⁷⁰ Гэтэл Чингис хаанд олон монгол овог цөм түүний мэдэлд бүрмөсөн хараахан ороогүй байсан энэ мөчид Чингис хааны ойр төрөл жүрхин нар Эзэн Чингис хааны захиргаанд орох ёстой атал хаантай тэрсэлдэв. Уг нь Жүрхиный Сача бэхи Жамухаас салж Тэмүжинтэй ирж нэгджээ.⁷¹ Гэвч Сача бэхи тэргүүтэй Жүрхин овгийнхон Чингис хааны эсрэг бодол тээжээ. Ийм нөхцөл байдал үүссэн үед Чингис хаан тэднийг (Жүрхин нарыг) дарж өөрийн эрхшээлдээ оруулах нь чухалтай болж ирэв. Энэхүү Чингис хааны Жүрхин нарыг байлдан дарсан явдал нь бусад монгол олон овог аймгийнхан өөрт нь нэгдэж, тэд (бусад овог аймгууд) Эзэн Чингис хааны эрхшээлд өөрийн эрхгүй багтан орох нөхцөл байдлыг бий болгоход тустай гэдгийг тэрээр(Чингис хаан) сайн ойлгож байв. Нөгөө талаар Тэмүжинийг Монголын их хаан болоход Сача бэхи өөртэй нь өрсөлдөх хүчин гэдгийг тэрээр мэдэж байв. Сача бэхи бол алтан ургийн хүн байсан ба нөгөө талаар тэр тухайн үед улс төрийн ноён нуруу, үзэл бодлын хувьд нэлээд чадвартай нэгэн байсан бололтой юм. Учир нь Тэмүжинийг хаан өргөмжилөхөд Сача бэхи голлох үүрэг гүйцэтгэснээс тодорхой байна.⁷² Ингэж үзвэл тэр (Сача бэхи) 13 зууны Монголын улс төрийн амьдралд зонхилох (үүрэгтэй) байсан нь харагдаж байна. Сача бэхи Тэмүжинээс өрсөж Монголын хаанд өргөмжлөгдөх өндөр магадлалтай хүн байжээ. Энэ

⁶⁷ “МНТ”-нд өгүүлсэн нь: “...Жүрхинээ тийн хөнөөгдөв хэмээн манай аурагт хоцрогсод Чингис хаанд мэдүүлбээс энэ хэлийг сонсоод Чингис хаан маш хилэгнэж өгүүллүүн: Жүрхинээ бид яагаад ийн хөнөөгдөх болов? Ононы шугуйд хуримлахад тогооч Шихихүрийг мөн занчив. Бэлгүдэйн мөрийг бас цавчив. Зохилдоё хэмээж Хорижин хатан Хуурчин хоёрыг буцааж өгөв бид. Түүний хойно эртний өшөөтэй болсон, бидний эцэг өвгөдийг барагсад татаарыг хамсан морильё хэмээн Жүрхиныйг зургаан өдөр хүлээж эс ирцгээв. Эдүгээ бас дайсантай хамжиж мөн дайсан болов” хэмээгээд Чингис хаан Жүрхинд морилов.” гэжээ. (Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.75.)

⁶⁸ Юань Улсын судар 元史 (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.29.

⁶⁹ Жүрхин нар Тэмүжинийг хаан ширээнд өргөмжлөгдөх эхэн үед түүний талд орж Тэмүжинийг дэмжиж, харин явц дунд тэд (жүрхин нар) бусад аймгийн харъяанд орсон байна. Сүүлд Чингис хаан Хэрэйдийн Ван ханы мэдэлд орсон Сача Тайчу хоёрт хандаж: Одоо та нар хан эцэгт минь үнэнчээр нөхөрлөж явтугай, та нарыг буцамтгай гэдэг билээ. Битгий дахин урваж одогтун гэж хэлжээ. Энэ нь Жүрхин нар Чингис хааны харъяанаас гарч Хэрэйдийн Ван ханы мэдэлд орсныг харуулж байна.

⁷⁰ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.77. Ц.Дамдинсүрэнгийн орчуулсан “МНТ”-нд өгүүлснээр: “Тэд Хабул хааны долоон хөвүүний ахмад Охинбархагийн хөвүүн Хутугту Жүрхи, түүний хөвүүн Сэчэ бэхи, Тайчу хоёр бүлгээ. Тэд жүрхи овогтон болов.” (“Монголын Нууц Товчоо” (Хуучин монгол хэлнээс орчин цагийн бичгийн хэлээр Ц.Дамдинсүрэн орчуулав. Ред: Ш.Гаадамба) /Дөрөв дэх удаагийн хэвлэл/, (139 дүгээр зүйл), УБ.,1990, т.88)

⁷¹ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, УБ.,2000, т.67. Асрагч нэртний түүх” зохиолд өгүүлснээр: “Жүрхэнээс Сэцэн бэхи нэгэн хүрээ, Нэгүн тайшийн хөвгүүн Хучир бэхи нэгэн хүрээ, Хотула ханы хөвгүүн Алтан очигин нэгэн хүрээ, Жамухаас хагацан ирээд Чингист өгүүллүүн: - Чамайг хаан болгоё. Чингисийг хаан болговой. (“Асрагч нэртний түүх” (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Ph.D) Далайн Заяабаатар)(XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.19.)

⁷² Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоогоо/, (123 дугаар зүйл), УБ.,2000, т.67

үүднээс үзвэл Чингис хааны улс төрийн үйл ажиллагаанд тэрсэлдэх хүн Сача бэхи байсан учир Тэмүжин түүнийг хороосон ч байж болох. “Сорхан хэмээгч мэргэн өвгөн хаан суух хүндтэй нэр бүхий хэдэн хүнийг тоочихдоо хамгийн тэргүүнд Сацэ бэхийг нэрлэсэн нь санамсаргүй хэрэг биш ээ. Ийнхүү Жүрхэн нар Тэмүжиний эсрэг ямагт дайсагнаж байсан учраас Жүрхэн нарыг довтолж Сацэ Бэхи түүний дүү нарыг барьж аваад хэлсэн үгэндээ эзэн болсонгүй гэж хоёуланг алжээ.”⁷³ Нөгөө талаар Нууц Товчоонд өгүүлсэнчлэн Хабул хааны хөвүүн Охинбархаг өөрийн иргэдийн дотроос **Эрхийдээ эрчимтэй Элгэндээ шүүстэй Уушгиндаа ууртай Урулдаа хилэнтэй Хүчит бөх ба Эрдэмт эрсийг** ялгаж хөвүүндээ өгчээ. Ийнхүү уур омогтой, чанга зүрхтэй хүмүүс нийлсэн тул Жүрхин гэж нэрлэжээ.⁷⁴ Жүрхин овийнхон уур омогтой, эрдэмт эрсээр дүүрэн байсан тул тэд Чингис хаантай эн зэрэгцэх ухаан, хүч тэдэнд мөн ноёрхож байсан нь лавтай. Иймд Чингис хаантай хүч тэнцүү дайсан ах дүү бий болж өөртэй нь тэрсэлдэхийг тэр тэвчиж сууж үл чадах учир Жүрхин овгийн толгойлогчийг цаазалж, энэ овгийг эзэлж авч жанжин нөхөддөө хувааж өгч⁷⁵, ард иргэнийг нь Чингис хаан өөрийн өмч иргэн болгов.⁷⁶ Юань Улсын судар”-т тэмдэглэсэн нь: “...Гагцхүү Сэцэн Тайчу арайхан эм хөвгүүнээн авч хэлтэрч хэдэн сар өнгөрөв. Хаан басхүү Сэцэн Тайчуг дайлахад нэхэж Толът (圖烈圖 tu lie tu) хавцалд хүрч сөнөөжээ.”⁷⁷ гэжээ. Энэ нь Жүрхин овгийнхныг хэзээ ч дахин нэгдэхгүй болгож, өөртэй нь тэрсэлдэх хүч чадалтай, эрдэмт эрс өөр өөр хүний харьяанд хүчинд автан орсон тул Чингис хаантай тэрсэлдэх хүн үгүй болж түүний сэтгэл амрав.

Дүгнэлт

Эртний түүхтэй Монголыг өөрийн гарт оруулах гэсэн олон овог аймаг хоорондоо тэмцэлдэж, энэ үед алтан ургийн залгамж Бартан баатрын хөвүүн Есүхэй баатар хорлогдож, түүний мэдэлд байсан олон овог аймгууд Өэлүн эхийг хөвүүдийн хамт буурин дээр нь орхин нүүж, түүнийг ганцаардуулжээ. Энэ бүхнийг нүдээрээ харсан Тэмүжин, Бэгтэр нарын сэтгэхүйд айдас түгшүүр, үзэн ядалт дүүрч нөгөөтэйгүүр тэд эндээс өмнөө маш том (томоохон) зорилт тавьжээ. Энэ бол Өэлүн эхийг хэдэн хөвүүдийнх нь хамтаар орхин нүүсэн олон монгол овгийг буцаан авчирах гэж зовон зүдэн байсан эхийгээ Тэмүжин харж, эндээс олон овог аймгийг нэгтгэх санаа Тэмүжинд сая төрсөн ажгуу. Ийнхүү Тэмүжиний их хүсэл зоригийн тууштай бөгөөд мятрашгүй тэмцэл эхэлсэн байхыг ч үгүйсгэхгүй юм. Их хүсэл зоригийг өмнөө пайз болгосон Тэмүжиний оюун санаанд сая зөрчилдсөн (явдал) хэрэг бол Бэгтэр түүний дүү Бэлгүтэй нараас гарах араншин байжээ. Бэгтэр бол өөрийн гэсэн биеэ даасан үзэл бодолтой, аливаа зүйлийг хийхдээ өөрийн зорилгыг түрүүнд тавьдаг, өөрийн эрх мэдлийг шууд гаргадаг бөгөөд энэ үүднээс үзвэл тэрээр бага зэрэг дээрэлхүү байсан байх. Тэмүжиний хувьд мөн л өөрийн гэсэн биеэ даасан бодолтой, шийдвэр гаргахдаа зоримог, шударга үнэнч байдлыг түрүүнд тавьдаг хөвүүн байжээ. Тэмүжин, Бэгтэр нарын зан байдал, ёс суртахуун тэдний хооронд үүсэх зөрчилт байдалд нилээд шийдтэй үүрэг гүйцэтгэсэн нь тодорхой юм. Тэдний тэмцэл оюун санааны хүрээнд явагдсан юм. Тэмүжин, Бэгтэр нарын хоорондын зөрчил нь Монгол олон овог аймгийг нэгтгэж нэгэн захиргаанд оруулах тухай бодол бүхнийг агуулж байснаараа онцлогтой юм Бэгтэр, Бэлгүтэй нарын түрэмгий байдал нь олон

⁷³ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991, т.70.

⁷⁴ “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), (139 дүгээр зүйл) УБ.,1990. Т.88.

⁷⁵ “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), (186 дүгээр зүйл) УБ.,1990. т.147.

⁷⁶ Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.77.

⁷⁷ Юань Улсын судар 元史, (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002, т.29.

Монгол овог аймгийг буцаан авчирч нэгтгэх гэсэн байдалд ямар нэгэн байдлаар сөргөөр нөлөөлнө гэдгийг Тэмүжин ойлгож байжээ. Мөн Бэгтэрийн зан авир ч ирээдүйн их үйл хэрэгт тусыг үл өгнө гэдгийг Тэмүжин мэдсэн байв. Мөнхүү Бэгтэр ч Есүхэйн хүү учир тэрээр олон овог аймгийг нэгтгэх их санаа түүнд байсан биз ээ. Ийнхүү Тэмүжин, Бэгтэр нарын зөрчил бол улс төрийн эрхийг авах гэсэн оюун ухааны томоохон зөрчил болж орхижээ. Энэ бол тухайн нийгмийнхээ хувьд маш том тэмцэл, нийгмийн оюун санааны хувьд томоохон дэвшил болж өгснийг ч орхиж болохгүй билээ. Аливаа зөрчилт байдлын дундаас дэвшил гарах боломж нь нээлттэй болдог учир тэдний зөрчилт тэмцэл бол нийгмийн хүрээг улам сонирхолтой болгож, Тэмүжин болон түүний гэр бүлийнхнийг анзаарч харах, тэдэн рүү анхаарлаа чиглүүлэхэд нөлөөлж чаджээ.

Бэлгүтэй Бүри бөхийн нурууг хугалж түүнийг хороосон нь эзэн Чингис хаан өөрөөс урвасан нөхрөө цаазалж байгаа нь харагдаж байна. Нөгөөтэйгүүр Чингис хаантай Жүрхин овгийнхон тэрсэлдэх болсон хийгээд энэхүү Тэмүжиний эсрэг түүний ах дүү нар түүнтэй шөргөөцөлдөх байдалд Бүри бөх нэгэнтээ оролцсон байв. Энэ нь Чингис хааны эсрэг алтан ургийнхан дотроос ч тэмцэл өрнүүлж байсныг Нууц Товчооны зохиогч нуулгүй бичжээ. Эндээс харвал Тэмүжиний их үйл хэрэгт алтан ургийнхан ч бүгд таатай хүлээж авсангүйг харуулна. Чингис хааныг Их Монгол Улсыг байгуулж, дэлхий дахиныг тохинуулж их гавъяа зүтгэл байгуулахад түүний өмнө олон олон саад бэрхшээл байв. Харин Чингис хаан тэр бүгдийг өөрийн ухаанаар сөрөн гарч чаджээ. Жүрхиний Сача бэхи нар Чингис хаантай эн зэрэгцэх хүч, ухаан ноёрхож байсан учир тэд Тэмүжинтэй тэрсэлджээ. Энэ нь 13 дугаар зууны монголын нийгэмд дан ганц хүний ноёрхол байсангүй харин олон үзэл санаа өөр хоорондоо тэмцэлдэж байсныг харуулна. Иймд Чингис хаан өөртэй нь өрсөлдөх хүчин гарч ирж буйг хараад Жүрхиний Сача бэхи түүний дүү Тайчу нарыг язгууртны ёсоор битүүлж алжээ. Сүүлд Бүри бөхийг ч Бэлгүтэйгээр нурууг нь хугалуулж хороож байгаа нь Чингис хаан өөрийнх нь эсрэг хорон санаа өвөртлөгчдийг /тэмцэх хүчийг/ ямагт өөрийн ухаан, цэргийн хүчээр дарсныг харуулна. Жүрхэний нэгэн эм хүн морины цулбуур хулгайлах гэж байгаад Бэлгүдэйд баригдсан тухайд зарим түүхэн сурвалж дахь мэдээг нягталж үзвэл Жүрхэний Бүри бөх Чингис хааны унаж явсан морины цулбуурыг авч морийг сул тавьсан ба Чингис хаан унах морьгүй үлдээд Тогтунга тайжийн мориор хөл залгуулжээ гэдэг нь тодорхой байна. Ингэж үзвэл, нэгэн эм хүн морины цулбуур хулгайлсан бус харин Бүри бөх Чингис эзний морины цулбуурыг хулгайлж яваад Бэлгүдэйд баригдаж, Бүри бөх Бэлгүдэйн мөрийг цавчжээ. Нэгэн эм хүн морины цулбуур хулгайлсан гэдэг нь магадгүй Бүри бөхийг эм хүнээс дор авирлаж, Чингис эзний морины цулбуурыг хулгайлсан болохоор нь түүнийг басамжлан егөөдөж бичихдээ нэгэн эм хүн болгож бичсэн байх магадлалтай юм.

Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нар Бүри бөхтэй нийлж Чингис хааныг хорлож алахыг завджээ. Иймд Чингис хаан Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нарыг битүүлж алж, Бүри бөхийг Бэлгүтэйгээр нурууг нь хугалуулж алжээ.

Чингис хаан, Жүрхиний Сача бэхи нарын хооронд өс бололцож зодоон гарах шалтгаан юунаас үүдэж би болов? Зоогийн эрхлэгч -(Юань Улсын сударт тэмдэглэсэнээр) Шихигүрийг Хуурчин хатан загнаж *(занчих-Д.Цэрэнсодном “Монголын Нууц Товчоо”*. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000, т.73)., *(зодчухуй.хөр Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011, т.53), (туйвандах-Юань Улсын судар) (Хорожсин хатан, Хуурчин хоёр Шихигүр сөнчийг доромжилов. С.А.Козин 1941-Антоон Мостаэртын мөн зохиол, тал.48.)-аас үүдэж төрөл төрөгсдийн хооронд өс бололцжээ.*

Түлхүүр үг: Монголын Нууц Товчоо, Тэмүжин, Бэгтэр, Бэлгүтэй, Бүри бөх, Жүрхин нар

Abstract: This study aimed to conduct analysis on some events of the “Mongolian Secret History” and provide with some explanations. In order to do this, historic data included in the Mongolian Secret History were compared with other information sources, and studied from historic point of view. As seen from this study, it is clear that conflict between Belgutei and Buri wrestler was caused by serious reason. This explanations and interpretations were resulted from careful study of historic events, including contradiction between Chinggis khan and the Jurkhin family, Jurkhin Sacha Bekhi, Taichu and Buri wrestler’s joint attempt to kill Chinggis Khan.

Товчлол. Тус өгүүлэлд “Монголын Нууц Товчоон” дахь зарим үйл явдлыг задлан шинжилж, тайлбар гаргалгаа хийхийг оролдов. Ингэхдээ Монголын Нууц Товчоон дахь түүхэн мэдээг бусад сурвалжуудтай харьцуулж, түүхийн судалгааны үүднээс асуудлыг авч үзэв. Бэлгүтэй, Бүри бөх нарын хооронд үүссэн зөрчилдөөн нь нэлээд гүн учир шалтгаантай байна. Энэ нь Чингис хаантай Жүрхин нарын тэрсэлдсэн байдал, Эзэн Чингис хааныг Жүрхиний Сача бэхи, Тайчу нар Бүри бөхтэй нийлж хорлохыг завдсан зэрэг түүхэн үйл явдлыг сурвалж бичгийн мэдээнд үндэслэж тайлбар гаргалгаа хийв.

Ном зүй

1. “Асрагч нэртийн түүх” (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Ph.D) Далайн Заяабаатар), (XVII зууны монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011.
2. Антоон Мостаэрт “Монголын Нууц Товчооны зарим хэсгийн тухай”, Антоон Мостаэрт Монгол Судлалын төв, ISBN 978-99929-78-71-6, УБ.,2010.
3. Амар А. “Монголын товч түүх”, /ред:А.Очир/, УБ.,1990.
4. Баясах Ж. “Их Монгол Улсын түүхэнд холбогдох хоёр сурвалж бичиг”, УБ.,2005.
5. “Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл”, (Х.Асралт, Хөх-Өндөр нар харгуулан орчуулав), Монгол тулгар бичгийн цуврал, Өвөр Монголын Соёлын Хэвлэлийн Хороо, 1985.
6. Валидимирцов Б.Я. “Чингис хаан”, /Олон улсын Монгол судлалын холбооноос эрхлэн гаргав/, “Дэлхийн Монгол судлалын дээжээс” 1996 цуврал (1), /цувралын эрхлэгч Академич Ш.Бира/, (Орос хэлнээс орчуулсан Б.Дашцэрэн), УБ.,1996.
7. Гаадамба Шанжмятавын “МНТ”-ныг нягталж сэргээсэн сийрүүлэг, УБ.,1990.
8. Ната Гомбованжил “Алтан эрих”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн доктор(Ph.D), проф Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
9. Рене Груссе “Орчлонг эзэгнэгч Чингис хаан” (орчуулсан Чойнзонгийн Баатар), ред:Сандуйжавын Одхүү, УБ.,2001.
10. Гончигжав “Дай Юань Улсын суут Богд Чингисийн сувд эрих хэмээх шастир оршвой”(Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн С.Амарбаяр), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
11. Дарма гүүш “Алтан хүрдэн мянган хигээст” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Т.Жамъянсүрэн, Л.Халиун), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
12. Галдан туслагч “Эрдэнийн эрих”, ӨМАХХ, 1999.
13. Галдан “Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, эхүүдийг харьцуулан тулгаж, оршил бичин, тайлбар хийсэн доктор Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
14. Ишбалдан “Монголын оронд хааны угсаа хийгээд шашин дэлгэрсэн, шашныг баригчин үсэг урласан, хийд аймаг тэргүүтэн ямар мэт гарсны ёсыг номлосон эрдэнийн эрих оршвой” (Төвд хэлээрхи сурвалжуудтай харгуулан, монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил

- бичиж, тайлбар, хэлхээс хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
15. В.Инжиннаши “Хөх судар”, Тэргүүн дэвтэр, (Кирилл үсэгт хөрвүүлсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), УБ.,2005.
 16. Инжаннаши Ванчинбалын “Хөх судар”, (Тэргүүн дэвтэр), (Монгол бичгээс хөрвүүлэн оршил бичиж, тайлбар зүүлт хийсэн Ш.Чоймаа, М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
 17. Курчки А.И, Гумилев Л.Н. “Хар домог”, УБ.,1992.
 18. Лувсанданзан “Эртний Хаадын Үндэслэсэн Төр Ёсны Зохиолыг Товчлон Хураасан Алтан Товч Хэмээх Оршвой” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, харгуулан тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
 19. Лувсанданзаны зохиосон “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011.
 20. “Монголын Нууц Товчоо”, (Монголын Нууц Товчооны эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
 21. “Монголын Нууц Товчоо” (хуучин монгол хэлнээс одоогийн монгол бичгийн хэлээр Цэндийн Дамдинсүрэн орчуулав.), ред:Ш.Гаадамба, (МНТ дөрөв дэх удаагийн хэвлэл), УБ.,1990.
 22. Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан “Алтан товч” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн Д.Бүрнээ), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
 23. Нацагдорж Ш. “Чингис хааны цадиг”, УБ.,1991.
 24. Рашпунцаг “Болор эрих”, Тэргүүн дэвтэр, (Харгуулан хөрвүүлсэн М.Баярсайхан, Ч.Нэргүй, Д.Бүдсүрэн), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006
 25. Райнхолд Нойман-Ходиц “Чингис хаан” (Болгар хэлнээс орчуулсан Д.Батсайхан), Монгол найруулгыг хянан тохиолдуулсан Б.Даш-Ёндон, УБ.,2002.
 26. Рачневский П. “Чингис хаан, түүний амьдрал үйлс”, УБ.,1983.
 27. Sagang Secen “Erdeni-yin tobci”, (Precious Summary), The Urga text transcribed and edited by, M.Go, I. de.Rachewiltz, J.R.Krueger and B.Ulaan, Faculty of Asian studies, The Anstralian National University, 1990.
 28. Саган Сэцэн “Эрдэнийн товч”(Сонгомол эх бэлтгэж, хөрвүүлэг, тайлбар зүүлт хийсэн М.Баярсайхан), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
 29. Б.Сумъяабаатар “Монголын Нууц Товчоон Үсгийн галиг”, редактор:Л.Манлажав, Ц.Шагдарсүрэн, УБ.,1990.
 30. “Хаадын Үндсэн Хураангуй Алтан Товч”, (Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн доктор (Sc.D), профессор Шаравын Чоймаа), (XVII зууны Монгол түүхэн сурвалжийн тулгуур эхүүд), УБ.,2011.
 31. “Хөх түүх”, ӨМСХХ, 1996.
 32. “Чингис хааны алтан товч нэртийн цэдиг”, (монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Дашдэжид), (Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал), УБ.,2006.
 33. Чоймаа Ш. “Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч”, (Эх бичгийн судалгаа), тэргүүн дэвтэр, УБ.,2002.
 34. Цэрэнсодном Д. “Монголын Нууц Товчоо”. Эрдэм шинжилгээний орчуулга, тайлбар, /редактор, проф Д.Төмөртоого/, УБ.,2000.
 35. “Чингис хааны үе улирлыг тэмдэглэсэн хаадын үндэсний шастир ХӨХ ТҮҮХ” (Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар, хавсралт хийсэн О.Дэмчигмаа), Монголын түүхэн сурвалж бичгийн цуврал, УБ.,2006.
 36. Лео Де Хартог “Дэлхийг эзэгнэгч Чингис хаан”, /Эх хэлнээ хөрвүүлсэн Ж.Насанжаргал, хянан тохиолдуулсан Академич Ч.Далай/, УБ.,2004.

37. Поуха П. “Монголын нууц товчоо бол түүх ба уран зохиолын дурсгалт бичиг мөн” Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн хэвлэл, Улаанбаатар, 1957.
38. Жү Яотин “Чингис хааны түүх шастир” (Хятад хэлнээс орчуулсан Оцолын Адъяа), УБ.,2002.
39. Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршвой”, УБ.,1990.
40. Юань Улсын судар 元史 (Хятад хэлнээс орчуулсан Ч.Дэмчигдорж (Дандаа), (Монгол бичгээс хөрвүүлж, тайлбар сэлт үйлдсэн: А.Алимаа, Д.Боролзой, С.Мөнхсайхан, Б.Төвшинтөгс), УБ.,2002.

**The Metaphorical Conceptualization of Emotions
in the Secret History of the Mongols**

*Zolzaya Choijin**

Introduction

This study investigates the conceptual metaphors for the concepts of emotions including anger, happiness and sadness in the Secret History of the Mongols (1227), which is considered as a piece of classic literature as well as a fundamental historical source of Mongolia and the rest of the world. There are many studies done on the Secret History of the Mongols from different points of view. The Secret History of the Mongols has been published in translation in over 30 languages by researchers. Linguistically, it provides richest source of Middle Mongolian. This study focuses on the use of the emotion metaphors in the Secret History of the Mongols. Specifically, it examines the linguistic metaphorical expressions making the conceptual metaphors for emotions manifest in the classical source of the Mongols.

The article consists of the following parts: Part 1 is an introduction; Part 2 describes the historical changes of metaphors and presents a brief overview of the Conceptual Metaphor Theory, which provides a theoretical background for the current research, before reviewing briefly the studies on the Secret History of the Mongols by different scholars. Part 3 provides the methods and approaches selected and illustrates their application by examples. This paper is written within the framework of cognitive semantics. The study adopts the MIP (Steen 1999) for identifying metaphorical expressions in Mongolian. Part 4 presents the results of the study related to the emotion metaphors in the Secret History of the Mongols. It also provides a coherent explanation of the conceptual correspondences and metaphorical mappings for emotion metaphors in the source and target domains. In addition, it gives the fundamental accounts for culture-specific realizations of emotion metaphors in the pastoral nomadic cultures. Finally, the paper summarizes by stating that what the speakers have seen in reality causes the speakers to conceptualize their emotions based on the similarities of the two things in the given culture. The study shows that metaphors are stable over the times of history. There are many historical metaphorical expressions of anger, happiness and sadness that are still frequently used in everyday language of Modern Mongolian.

Literature review

Traditionally, metaphor has been defined as the most fundamental form of figurative language. Thus, metaphor has been primarily studied by literature and rhetoric specialists. Lakoff and Johnson (1980: 3) claim that “our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature.” They first claim that metaphors are conceptual in nature, which is that they reside in the conceptual system and not just in language. Moreover, anthropologists have always thought of metaphor as a powerful conceptual device rather just a linguistics ornament. In cognitive linguistics, metaphor is a set of conceptual correspondences, or more technically, mappings, between two conceptual domains, a source and a target (Lakoff and Johnson 1980). The relationship between metaphorical thinking and speaking is often described by linguistic metaphors. According to Kövecses (2005), metaphor is a many sided phenomenon that involves not only language but also the conceptual system, as well as a social-cultural structure and neural and bodily activity. These studies point to the fact that emotion concepts have a complex conceptual structure and are also comprehended through a large number of conceptual metaphors. The concept of emotion has been described variously depending on the psychological, anthropological, and love, happiness and sadness, pride and so on are characterized as prototypically organized cognitive models based on the prototypical analysis. Some scholars combine the prototype approach with some other view of emotions. Wierzbicka (1990) points out that prototypical scripts composed of the semantic primitives do not support “the idea that boundaries between emotion concepts are “fuzzy”. Social constructionists argue that the conceptualization of emotions is social-cultural scripts/scenarios whose properties depend on particular aspects

*Doctoral student in the Department of English Language and Literature, Gyeongsang National University in Korea

of a given culture.

The conceptual metaphors for emotions in English were investigated in more details in the works by Lakoff and Johnson (1980), Lakoff and Kövecses (1987), Barcelona (1986), and Esenova (2011). For instance, the conceptual metaphor HAPPINESS IS LIGHT found by Kövecses (1991) shows positive evaluations of the concept of happiness as light (e.g. *She has a sunny smile*). In relation to the concept of anger, Lakoff and Kövecses (1987) found the ANGER IS A CAPTIVE ANIMAL metaphor. Moreover, Esenova (2011) investigated animal metaphors for anger and found a number of metaphorical entailments of the ANGER IS A CAPTIVE ANIMAL metaphor. His investigation contributes importantly to understanding the concept of anger in English. The basic-level metaphor ANGER IS A CAPTIVE ANIMAL entails the sub-metaphors ANGER IS A HORSE and ANGER IS A SNAKE in English (e.g. *unbridled anger*, “*You shall yet repent this*” *he hissed*). Barcelona (1986) first found the metaphor SADNESS IS AN ILLNESS in English (e.g. *Mary is heartsick*). In this metaphor, sadness is understood in terms of heartsick. This concept is more conventionalized in English.

There are many cross-cultural studies done on the conceptual metaphors for the emotion concepts including anger, love, happiness and sadness. For instance, Yu (1995, 1998) found the conceptual metaphor HAPPINESS IS LIGHT in Chinese (e.g. **Chinese:** *Tamen gege xing-gao cai-lie lit., they everyone spirit-high color-strong, They are all in high spirits and with a strong glow/They're all in great delight*). It is true that emotions such as anger, love, happiness and sadness are commonly expressed through person's body, heart, and eyes across cultures (e.g. **English:** *She is really heartsick*, **Mongolian:** *Zurh min hoyor huvaagdsan yum shig baina lit., My heart seems to be divided into two pieces, fig., I seem to be very sad*, **Japanese:** *mune-ga mukatsuku chest-nom. retch lit., Chest retches with anger*, **Turkish:** *Öfkest burnunda, anger in the nose lit., His anger is in the nose*). All of the examples cited from different languages display variations in the metaphorical linguistic expressions that are the basis of the conceptual metaphors in different languages.

There are many studies on the Secret History of the Mongols (SHM: 1227). However, there have not been any studies on the use of the emotion metaphors in the Secret History of the Mongols yet. Researchers mostly conduct their studies from the anthropological, historical, and cultural points of view. The Secret History of the Mongols is the oldest literary work written for the Mongol royal family sometime after Chingis Khan's death in 1227. The author of this classical work still remains unknown. The original texts of this work were written in the Uygur script which was adopted by the Mongols from the Turkic Uighurs in the 13th century. The copies of this classical work were translated into Chinese and found from the archives of the Ming government. First, Russian monk Palladij (1866) translated Chinese part of this work into Russian under the title “An old Mongolian tale about Gengis Khan”. After that, the full text of the “Secret History” was published by Kozin in Leningrad (1941), Haenisch in Berlin (1948), Pelliot in Paris (1949). It should be noted the importance of the works including the dictionary of the language of the Secret History of the Mongols (Haenisch 1962) and the index to the manuscript compiled by Igor de Rachewiltz (1972). Professor Igor de Rachewiltz showed his excellence in the translation of the Secret History of the Mongols which contains epic poetry and folklore of the Mongols in the 13th century. The Secret History of the Mongols is a very unique of its kind and it contains many different elements of folklore and epic poetry written so skillfully and indeed artistically blended with fictional and historical accounts. Mongolian researchers translated this historical source into Modern Mongolian language. Moreover, it is rich with metaphorical expressions manifesting the concept of emotions such as *anger*, *happiness* and *sadness*.

Data and methodology

This paper is written within the cognitive semantics framework. Conceptual Metaphor Theory proposed by Lakoff and Johnson (1987) rejects the idea that metaphor is a decorative device, instead, this theory explains that metaphor is central to thought, and therefore to language. In the conceptual metaphor literature, small capital letters are used to denote a conceptual metaphor which shows the existence of the concept in a culture. Conceptual metaphor is a connection between two semantic areas including source and target domains. For instance, HAPPINESS IS LIGHT is a conceptual metaphor, in which the source domain “light” applies to “happiness” in the target domain. The linguistic metaphorical expressions make conceptual metaphors manifest in any language (e.g. *English: She brightened up at the news*).

The purpose of this study is to explore the conceptual metaphors of emotion concepts including *anger*, *happiness* and *sadness* in the Secret History of the Mongols (SHM: 1227), which is regarded as the single significant native Mongolian account of Chingis Khan and his family history. It consists of 12 chapters. The data gathering methods were designed to focus on the observation of linguistic expressions from the Secret History of the Mongols written in Mongolian version. Therefore, this study also adopts the MIP (The Metaphor Identification Procedure, Steen 1999) for identifying metaphorical expressions in the historical source of Mongolian. In recent years, several proposals have been made in order to systematize the method for identifying metaphorically used words in discourse (e.g. Pragglejaz group 2007; Crisp et al., 2007; Steen 1999) The Metaphor Identification Procedure (Steen 1999) is a practical and systematic method for identifying metaphorically-used words in discourse.

Thus, the following steps were taken in identifying linguistic metaphors from the data. First, the author reads

the entire text from the Secret History of Mongols to establish a general understanding of the meaning. Second, the author checked the lexical units in the text whether any of the words in the discussion had been used metaphorically. Third, for each lexical unit, the author determined its basic meaning. The next step was to decide whether the basic meaning of the word was sufficiently distinct from the contextual meaning. Then the author analyzed whether the contextual meaning of the word was related to its basic meaning by some form of similarity. The final step was to mark the lexical unit as metaphorical.

The last two stages of Steen's procedure were applied in inferring conceptual metaphors from linguistic metaphors. Specifically, the step for identifying metaphorical analogy involves making more specific connections between elements in the source and target domains. The identification of such metaphorical analogies then became the basis for understanding of metaphorical mapping. Linguistic expressions that contained either actual words for target domains such as ANGER, HAPPINESS and SADNESS or references to them were selected from the data. After defining the source domains, elements in them were then identified and the metaphorical mapping for the conceptual metaphors was established in the study. Mongolian is rich with case systems and for this reason, the author uses several grammatical abbreviations¹ in this paper. In addition, we provide three levels of translation for Mongolian metaphorical expressions, namely, an interlinear glossing, a literal translation, and an English translation equivalent. The Romanization System was used to transcribe the metaphorical expressions in this study. Since the main focus is on the Mongolian examples not English. Thus, all the translations of the literal meanings represent explanations of the sense of Mongolian metaphorical expressions of the emotion concepts.

Results and Discussion

As a result of the study, we have found 22 linguistic metaphorical expressions manifesting the emotion concepts such as *anger*, *happiness* and *sadness* in the Secret History of the Mongols (SHM: 1227). Interestingly, there are 13 metaphorical expressions that realize the concept of anger, and five expressions of the total data express the concept of sadness. In this study, we have found only four metaphorical expressions that refer to the concept of happiness.

The study shows that the concept of anger has been rich with metaphorical expressions since ancient times in Mongolian. In the Secret History of the Mongols (SHM: 78) Temujin² and Khasar's³ angry behavior was described metaphorically as a dog, lion, tiger, wolf, monster, pike, falcon, camel. It shows that Mongolians have conceptualized anger as an animal since the 13th century and before that. The conceptual metaphors ANGER IS A LION AND TIGER, and ANGRY BEHAVIOR IS AGGRESSIVE DOG BEHAVIOR are highly conventionalized in Modern Mongolian. These concepts are common in our everyday language. In this metaphor, the source domain aggressive dog behavior applies to angry behavior in the target domain. Consider the examples found from the classical historical source as below:

ANGER IS A LION AND TIGER

- (1) Khadand dovtloh hablan⁴ met (SHM: 78)
 rock(ACC) to fight tiger(NOM) CONJ
 lit., Like a tiger attacking on the rocky mountains.
 fig., You were like a tiger attacking the others.
- (2) Aguuraa daran yadah arslan met
 anger(DAT)-REL to try to suppress lion(NOM) CONJ
 lit., Like a lion trying to suppress its anger.
 fig., You were like an angry lion that can not control its anger.
- (3) Barij ul saarah bars met
 to hold can not tigers(NOM) CONJ
 lit., Like tigers that can't be held.
 fig., You were like tigers that unable to control its anger.

¹ Grammatical abbreviations used in this study are as follows: Nominative case-NOM, Genitive case-GEN, Dative case-DAT, Accusative case-ACC, Ablative case-ABL, Instrumental case-INST, Comitative case-COM, Directional case-DIREC, Determiner-DET, Possessive relation-POSS-REL, Reflexive pronoun-REF, Possessive pronoun-POSS, Subject-SUB, Object-OBJ, Proper noun-PR.N, Infinitive-INF, Complement-COMPL, Present tense-PRES, Past tense-PAST, Future tense-FUT, Postposition-PP etc.

² Chingis Khan, born Temujin, was the founder and the Great Khan of the Mongol Empire.

³ Chingis Khan's younger brother was named "Khasar" who played a very important role in the unification of the Great Mongol Empire.

⁴ "Hablan" is an archaic use to refer to one kind of tigers. (SHM: 78)

In (1), the expression *khadand dovtloh hablan met* (lit., like a tiger attacking on the rocky mountains) means figuratively “You were like an angry tiger attacking the others”. As in (2), the expression *aguuraa daran yadah arslan met* (lit., like a lion trying to suppress its anger) shows that the angry person is viewed as an angry lion that can not control its anger. In (3), the expression *barij ul saarah bars met* (lit., like the tigers that can’t be held) means figuratively “You were like tigers that unable to control its anger and fury”. It also shows that an angry person is understood in terms of an angry animal that lost its control of anger.

Moreover, we have found that animal metaphors for anger elaborated with different usages in the Secret History of the Mongols (SHM: 78). Consider the culture-specific linguistic realizations of conceptual metaphor for anger as follows:

- (4) Boroond dovtloh chono met (SHM: 78)
rain(ACC) to attack wolf(NOM) CONJ
lit., Like a wolf attacking in the rainstorm.
fig., You were like a wolf stalking under the cover of a rainstorm..
- (5) Hevteshee höndöhuus ömööroḥ tsöövör chono met
cave(DAT)-REL to touch on to protect hyena(NOM) CONJ
lit., Like a hyena protecting his den when he is touched.
fig., You were like a hyena who fights with anyone who’s touched him.

As in (4), the linguistic expression *boroond dovtloh chono met* (lit., like a wolf attacking in the rainstorm) shows that an angry person is viewed as a wolf stalking under the cover of a rainstorm.

The speakers in the 13th century also conceptualized anger as a monster eating a person. Mongolian legends and folk tales are rich with descriptions of the monster causing some bad effects on the kind people. Consider the example below:

- (6) Amidaar zalgih mangas met (SHM: 78)
alive(INST) to eat monster(NOM) CONJ
lit., Like a monster eating with alive.
fig., You were like a monster swallowing its prey alive.

In (6), the expression *amidaar zalgih mangas met* (lit., like a monster eating with alive) describes angry person’s behavior. The linguistic elaborations below as in (7-11) also indicate that Mongolians conceptualize anger as a falcon, pike, camel and mandarin duck which are the most common animals in the country. It shows that the speakers create metaphorical concepts based on the physical environments around them. Consider the examples below:

- (7) Suudree dovtloh shonhor met (SHM: 78)
shadow(DAT)-REL to attack falcon CONJ
lit., Like a falcon attacking foolishly its shadow.
fig., You were like a falcon attacking foolishly its shadow.
- (8) Semeer zalgih tsurhai met
silently to gulp pike(NOM) CONJ
lit., Like a pike swallowing in silently.
fig., You were like a pike swallowing wildly.
- (9) Botgonihoo⁵ borvi hazah buur⁶ met
young camel(GEN)-REL heel(DAT) to bite camel (NOM) CONJ
lit., Like a camel biting the heel of its young.
fig., You are like an angry camel biting the heels of its young.
- (10) Hövuudee höön yadaj ideh angir met
boys(DAT)-REL to follow to eat mandarin duck (NOM) CONJ
lit., Like a mandarin duck trying to eat his own chicks when they fall behind.
fig., You were like a mandarin duck trying to eat his chicks.

As in (7), the expression *suudree dovtloh shonhor met* (lit., like a falcon attacking foolishly its shadow) means figuratively “You were like a falcon attacking its shadow”. In this metaphor, an angry person is understood in terms

⁵ The word “botgo” refers to a young camel in the first year.

⁶ The word “buur” refers to a camel(not gelding camel).

of an angry falcon. In (8), the expression *semeer zalgih tsurhai met* (like a pike swallowing in silently) shows that the angry person is understood as a pike gulping something wildly. In (9), the expression *botgonihoo borvi hazah buur met* (lit., like a camel biting the heel of its young) indicates that an angry person is viewed as an angry camel that is not gelding. The expression in (10) *hövuudee höön yadaj ideh angir met* (lit., like a mandarin duck trying to eat its own chicks) shows that an angry person is viewed as an angry mandarin duck.

The culture-specific metaphor ANGRY BEHAVIOR IS AGGRESSIVE DOG BEHAVIOR arises from the central metaphor ANGRY BEHAVIOR IS AGGRESSIVE ANIMAL BEHAVIOR metaphor. In this metaphor, an angry person is understood in terms of an aggressive dog. Consider the examples below:

ANGRY BEHAVIOR IS AGGRESSIVE DOG BEHAVIOR

- (11) Harvisaa hazah Khasar⁷ nohoi met (SHM: 78)
 placenta(NOM)-REL to bite Khasar(PR.N) dog CONJ
 lit., Like Khasar(dog) biting its own placenta.
 fig., You were like a dog named “Khasar” gnawing on its own after birth.
- (12) Hadran duu gargaj harvisaa hazagsad (SHM: 244)
 to slash(PRES) sound(NOM) to make(PRES) placenta(DAT)-REL to bite
 lit., Biters of its own placentas by making the sound of slashing.
 fig., You were as if dogs gnawing its own after birth.
- (13) Balmad dovtloh barug (nohoi) met barav. (SHM: 78)
 foolishly to attack dog(NOM) like to destroy(PAST)
 lit., Like a dog attacking foolishly and destroyed..
 fig., You were like a dog attacking wildly and caused him to die.

The metaphorical expression found from the classical historical source the Secret History of the Mongols (SHM: 78) in (11), *harvisaa hazah Khasar nohoi met* (lit., like Khasar dog biting its own placenta), implies that angry behavior is compared to aggressive dog behavior in Mongolian. Specifically, losing control because of anger and effects on the person are understood in terms of an aggressive dog gnawing on its own after birth. As in (13), the expression *balmad dovtloh nohoi met barav* (lit., like a dog attacking foolishly) means figuratively “You were like a dog attacking wildly and caused him to die”. Thus, the DOG domain has been used to express anger in Mongolian since the 13th century and long before that. The dog barks against something or somebody to protect its belongings and it is very dangerous to others, if it is untied. Anger is figuratively comparable to a dog, in that if the self loses his/her control, and it is harmful to others.

The study has found the metaphorical expressions realizing the concept of happiness in the historical source. The data show that Mongolians tend to conceptualize happiness as light. By providing clear evidence, we point out that the speakers in the 13th century viewed happiness in relation to their bodily experience. Consider the examples below:

HAPPINESS IS LIGHT

- (14) Nuurendee gereltei, nudendee galtai baisan tul oindoo oruulav. (SHM: 64)
 face(ACC)-REL light(COM) eye(ACC)-REL fire(COM) to be(PAST) to include(PAST) mind(ACC)
 lit., She was a girl with light in her face, and fire in her eyes, thus, he included in his mind.
 fig., When he met the girl, she was bright, and joyful, thus, he began to consider her father’s proposal.
- (15) Dai tsesen⁸ uguulruun: Ene huvuun chin nudendee galt nuurendee gerelt huvguun baina.
 Dai Wise to say(PAST) this boy(NOM)-REL eye(ACC)-REL fire(COM) face(ACC)-REL light(COM)
 boy(NOM) to be(PRES)
 lit., Dai Wise said: “This boy has fire in his eyes and light in his face.
 fig., Dai Wise said: “This boy looks bright and joyful.”

⁷ The meanings of the words “Khasar” and “Basar” are explained in more details in the Mongolian Advanced Explanatory Dictionary as follows: “Khasar” is an archaic use of the oldest name for Mongolian dog and wild animals. “Khasar and Basar” are described as the strongest dogs in old Mongolian folk tales. The word “Khasar” was originated from the word “arslan”(lion), but the word “Basar” was derived from the word “Bar”(tiger) resulting in vowel alternations in Mongolian.

⁸ Dai Tsetsen (Dai Wise) was Chingis Khan’s father-in-law, whose daughter was Borte, the first wife of Chingis Khan.

- (16) Khuchu⁹ nert nudendee galt hövuuniig bidnii tserguud nutagt hotsorsoniig olj avhcirch
 Ögelun¹⁰ ehed beleg hemeen ögöv. (SHM: 114)
 Khuchu(PR.N) name(COM) eye(ACC)-REL fire(COM) boy(DAT) we(GEN) soldier(NOM)-
 PL to find(PRES) to bring(PRES) Ögelun(PR.N) mother(ACC) gift(NOM) to give(PAST)
 lit., Our soldiers found a boy named Khuchu with fire in his eyes and gave to Ögelun mother as a gift.
 fig., Our soldiers found a boy named Khuchu who was bright and joyful and gave him to
 Ögelun mother to take care of him.
- (17) Uul arilj eh naran uzsen met, mös arilj mörön us olson met baysav.
 cloud(NOM) disappear(PRES) great sun(DAT) to look(PAST) (CONJ) ice(NOM) to
 disappear(PRES) river water(DAT) to find to be happy(PAST)
 lit., Feeling happy like seen the great sun after disappearing the clouds, and like found the
 rivers and waters after the ice disappeared.
 fig., We were happy as if the sun was seen after disappearing the clouds in the sky, and found
 the waters after the ice melt.

The example (14) suggests that happiness has been regarded as light since ancient times in Mongolian. In the Secret History of the Mongols (SHM: 64) as in (13), Börte¹¹ at her early teenage was described as a girl *nudendee galtai* (lit., with fire in her eyes), and *nuurendee gereltei* (lit., with light in her face). This description implies that since Börte was a bright and joyful girl, Yesuhei Bator¹² considered her to be Temujin's future wife. The examples (15-16) describe Khuchu named boy's joyful behavior by saying metaphorically *nudendee galt nuurendee gerelt* (lit., with fire in his eyes, with light in his face) in the historical source. In (17), the expression *uul arilj eh naran uzsen met baysav* (lit., feeling happy like seen the great sun after disappearing the clouds) means figuratively "We were happy as if the sun was seen after disappearing clouds in the sky". All of these examples show the existence of the HAPPINESS IS LIGHT metaphor in Mongolian.

Barcelona (1986) first found the conceptual metaphor SADNESS IS AN ILLNESS in English. The data indicate that the speakers of Mongolians also have conceptualized sadness as an illness since ancient times. In this metaphor, the source domain "illness" applies to sadness in the target domain. Consider the examples below:

SADNESS IS AN ILLNESS

- (18) Jamuha¹³ uguulruun: Temuujin andiin oriig ni hooslov hemeen medej, ör min uvduv. (SHM: 113)
 Jamuha(PR.N) to say(PAST) Temuujin(PR.N) friend(GEN) bed(DAT) to be empty that to
 know(PRES), diaphragm(NOM)-POSS-REL to be hurt(PAST)
 lit., Jamuha said: "Knowing that your bed was empty, my diaphragm was ached."
 fig., "I felt very sad, after knowing that your wife was taken away".
- (19) Övriig min emtleв hemeen medej, eleg min uvduv. (SHM: 113)
 lap(DAT) DET to break into pieces(PRES) that to know liver(NOM)-POSS-REL to hurt(PAST)
 lit., "Knowing that your lap was broken down into pieces, my liver was ached."
 fig., "I felt very sad, after knowing that your wife was taken away"
- (20) Alaldan tentsеh öдөр, ör zurhee övtguh bulgee (SHM: 200)
 to kill(PRES) day(ACC) diaphragm heart(NOM)-REL to ache(PAST)
 lit., Your diaphragm and heart were ached in the days of killing and being killed.
 fig., Surely you dedicated yourself to me and felt sad for me in the days of killing and being killed.

As in (18), the expression *ör min uvduv* (lit., my diaphragm ached) means figuratively "I felt very sad". In (19), the expression *eleg min uvduv* (lit., my liver was ached) indicates that Mongolians have conceptualized sadness through the liver-sick since ancient times. The expression in (20) *ör zurhee övtguh bulgee* (lit., my diaphragm and heart were ached) shows that sadness is viewed as diaphragm and heart-sick in Mongolian. The examples found from historical source suggest that the long distance war which continued for long years between Mongolian nomadic tribes and other countries during the rule of Chingis Khan¹⁴ and its damage and loss were the main causes

⁹ "Khuchu" named boy was found during the battle led by Chingis Khan's soldiers against 'Merged' (one of the Mongol tribes).

¹⁰ Ögelun was the mother of Chingis Khan and the wife of his father Yesuhei, the chief of the Khamag Mongol confederation.

¹¹ Börte (1161-1230) was the first wife of Chingis Khan, the founder of the Mongol Empire.

¹² Yesuhei, Chingis Khan's father, was poisoned by the Tatars(one of the Mongolian tribes) on the way back home after the engagement ceremony of Temujin with Börte.

¹³ "Jamuha" was a Mongol military and political leader and the chief rival to Chingis Khan in the unification of the Mongol tribes.

¹⁴ Chingis Khan was the founder and Great Khan of the Mongol Empire, which became the largest contiguous empire in history after

for the fact that the nomads conceptualized their emotions with reference to sadness through the liver. We have found some culture-specific elaborations with reference to sadness through the liver in the historical source the Secret History of the Mongols (SHM: 113). Consider the examples below:

- (21) Elgiig ni emtleв bid (SHM: 113)
 liver(DAT) DET to break down into pieces(PAST) we(SUB)
 lit., We broke down the liver into pieces.
 fig., We killed the relatives and the remained ones felt great pity for the loses of the family members.
- (22) Elgiig emegnuuleh, zurhiig zuduuleh (SHM: 181)
 liver(DAT) to grieve(INF) heart(DAT) to bitter(INF)
 lit., to grieve the liver, to bitter the heart
 fig., to cause someone to be sad.

As in (21), the expression *elgiig ni emtleв bid* (lit., *we broke down the liver into pieces*) means figuratively “We killed the relatives and the remained ones felt great pity for the loses of the family members”. This metaphorical expression is more conventionalized in the Modern Mongolian. The expressions in (22) *elgiig emegnuuleh, zurhiig zuduuleh* (lit., *to grieve the liver, to bitter the heart*) mean figuratively “to cause someone to be sad”. These metaphorical expressions are used to describe that intense suffering or emotional pain that someone might feel after they have lost a loved one or either divorce, death, physical separation or break up. Mongolian is rich with metaphorical pair-words which are called *horshoo ug* in Mongolian. These are words of the same or close meaning creating a pair perhaps an ancient way of describing action as precisely as possible. Mongolian linguist Purev-Ochir (1987) investigates pair-words in more details in his series of works.

Conclusion

As a result of this study, we have found some culture-specific metaphorical expressions to refer to the concepts of *anger*, *happiness* and *sadness* in the Secret History of the Mongols. This study supports the two major claims of the Contemporary Metaphor Theory that metaphors are grounded on both universal embodiment and social-cultural experience. We have seen that the speakers’ different social cultural experiences and their preferences of cognitive processes as well as the applications to the reality lead to variations in conceptual metaphors in the given cultures. The source domains chosen for the emotions such as *anger*, *happiness* and *sadness* are rooted in the most fundamental human experiences in the nomadic cultures. All of the metaphorical expressions found in the historical source are more conventionalized in everyday language of Mongolian. Specifically, animal metaphors for anger are more frequent in spoken dialogues of Mongolian. Moreover, since ancient times Mongolians have viewed happiness as light. The social and physical environments also cause the speakers to conceptualize emotions in their own ways in the given culture. The metaphorical expressions, which are related to the liver, are more conventionalized in Mongolian. The results of the study show that metaphors are stable over the times of history, and they play a very important role in understanding the culture of the nation.

References

- Aksan M. 2006. “Metaphors of Anger: An outline of a Cultural Model”, <http://www.google.com>
- Barcelona A. 1986. “On the Concept of Depression in American English: A Cognitive Approach,” *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 12: 7-33.
- Barcelona A. 2001. “On the Systematic Contrastive Analysis of Conceptual Metaphors: Case Studies and Proposed Methodology”, <http://www.google.com>
- Choi Jin Z. 2013. “The Metaphorical Conceptualization of Emotions in English and Mongolian” *The Journal of Linguistic Science*, 66: 301-322, Daegu: Korea.
- Esenova O. 2013. Anger metaphors in the English language”, <http://www.google.com>
- Kahn, P. 1984. “The Secret History of the Mongols”, <http://www.google.com>
- Kövecses Z. 1986. *Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*, Amsterdam: John Benjamins.
- Kövecses Z. 1990. *Emotion Concepts*, Berlin and New York: Springer-verlag.
- Kövecses Z. 2000a. *Metaphor and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses Z. 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses Z. 2005. *Metaphor in Culture*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff G. and M. Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*, Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff G. & Kövecses Z. 1987. “The Cognitive Model of Anger Inherent in American English”, In Holland, D. and N. Quinn (eds), *Cultural models in Language and Thought*, 195-221, New York: Cambridge University Press.

- Matuski K. 1995. Metaphors of anger in Japanese. In J. Taylor and R. E. MacLauray (Eds), *Language and cognitive construal of the world* (pp. 137-151). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Nacey S. 2009. *Introduction to the Metaphor Identification Procedure (MIP)*, <http://www.slideserve.com>
- Oberfalzerova A. 2006. *Metaphors and Nomads*, Ph.D. dissertation, Charles University Press.
- Rachewiltz I. 2004. "The Secret History of the Mongols", A Mongolian Epic chronicle of the thirteenth century, <http://www.google.com>
- Song B. 2003. *Emotion Metaphors in Korean*, PhD dissertation, Ball State University at Muncie Indiana.
- Yu N. 1984. "The Contemporary Theory of Metaphor: A perspective from Chinese", <http://www.google.com>

Mongolian

- MONGOLIIN NUUTS TOVHCOO*,. 2011, Ulaanbaatar, Munkhiin useg.
- Bat-Ireedui J. 2009. Mongol helnii horshoo bolon davtmal ug hellegiin san, Ulaanbaatar: "ZUV ZAM"books.
- Purev-Ochir B. 2007. *Mongol helnii butets, utga, uureg, hereglee*, Ulaanbaatar:MUBIS.

Dictionary

- Altangerel D. 2001. *Modern Mongolian-English Dictionary*, Ulaanbaatar: Mongolian State Press.
- Aryasuren Ch., Kh Nyambuu. 1990. *Mongol soyoliin tailbar toli*, Ulaanbaatar: Mongolian State Press.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 1996. Oxford University Press.
- Oxford Monsudar English Mongolian Dictionary*, 2006. The World's Leading English Mongolian Dictionary. Oxford University Press.

Abstract

This article investigates the emotion metaphors in the Secret History of the Mongols (SHM: 1227). Specifically, it examines the linguistic metaphorical expressions for the concepts of emotions such as *anger*, *happiness*, and *sadness* within the CMT framework. The culture/language-specific elaborations of conceptual metaphors are only grounded on cultural salience at a specific level in the given culture. Moreover, the study contributes importantly to understanding the value of the nomadic culture and its association with metaphors manifesting the emotion concepts by nomads in the 13th century. The speakers of Mongolian differ widely from those in other cultures in their centuries-long experience of nomadic lifestyles, interacting with animals, and social and physical environments.

Key words: emotion, culture-specific, conceptual metaphor, metaphorical expression, conceptualize

**Mongolian Tolerance and Intolerance Toward Different Cultures:
An Exploration Based on Analyses of Cross-National Survey Data**

*Kunio Minato**

1. Introduction

Mongolia has witnessed the rise of ultranationalists who advocate exclusivism against foreign people and enterprises since the mid-2000s. Ultranationalist campaigns, which have been reported mainly by foreign media, have included demonstrations and attacks on foreign people, particularly Chinese, as well as on Mongolian citizens.¹ Although those groups insisted in 2013 that they had “changed their tactics,”² strong doubts remain about whether their violent stance and actions have been discarded.³

The real problem is whether Mongolian society, as a whole, is harsh or lenient regarding the outrage of exclusivism. There are arguments that support for such groups is rather low in Mongolia,⁴ that they do not represent Mongolians as a whole,⁵ and that they are just “remarkable” and so receive media attention, despite their low popularity.⁶ On the other hand, there are concerns that support from the public is growing,⁷ that prejudice is not uncommon among Mongolians,⁸ and that there seems to be a consensus regarding China’s imperialism, ‘evilness’ and intention on taking Mongolia.⁹

However, the empirical background of these discussions is not clear. It remains undetermined to what extent exclusivism is accepted or rejected among ordinary Mongolians. Moreover, the rise of far-right groups is not unique to Mongolia and can be observed in other societies all over the world. Therefore, it should be questioned whether exclusivism in Mongolia is a serious issue or a minor phenomenon based on a global perspective.

In this paper, I examine how tolerant or intolerant the Mongolians are to different cultures by using cross-national survey data. The following three research questions were addressed: first, do ordinary Mongolians show tolerant or intolerant attitudes toward people of different cultures to a greater extent than do other groups of people? Second, do ordinary Mongolians show tolerant or intolerant attitudes toward people of different cultures compared with people in other post-socialist countries (PSCs)? Third, what factors relate to tolerant or intolerant attitude toward people of different cultures? In order to tackle these questions, single-nation and cross-national analyses were conducted with a focus on ordinary Mongolians’ attitudes toward people of different cultural backgrounds.

2. Data and Variables in Focus

In this study, data from the Life in Transition Survey II (LiTS II) were analyzed. The survey was conducted in 2010 by the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). The survey focused on changes in life courses in countries in transition, namely Mongolia, the Former Soviet Republics except

* Ritsumeikan University (Kyoto, Japan)

¹ Tania Branigan, “Mongolian Neo-Nazis: Anti-Chinese Sentiment Fuels Rise of Ultra-Nationalism,” *The Guardian*, August 2, 2010, <http://www.guardian.co.uk/world/2010/aug/02/mongolia-far-right>; and Chris Hogg, “Discontent Fuels Mongolia’s Far-Right Groups,” *BBC News*, September 6, 2010, <http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-pacific-11141472>

² Palash Ghosh, “Mongolian Neo-Nazis Switch from Nationalism to Environmentalism by Attacking Foreign Mining Companies,” *International Business Times*, July 2, 2013, <http://www.ibtimes.com/mongolian-neo-nazis-switch-nationalism-environmentalism-attacking-foreign-mining-companies-1331817>

³ Carlos Barria, “Mongolia Neo-Nazis Announce a Change of Tack - Pollution Control,” *Reuters*, July 2, 2013, <http://www.reuters.com/article/2013/07/02/us-mongolia-rightwing-idUSBRE96108N20130702>; and Graham Land, “White Swastika: Mongolia’s Eco-Nazis,” *Asian Correspondent*, July 3, 2013, <http://asiancorrespondent.com/110130/white-swastika-mongolias-eco-nazis/>

⁴ Statement by the Mongolian historian and social scientist Nyam Puruv in Fenbo Wang and Chi Viet Giang, “Mongolian Nazis Provoke Chinese Resentment,” *DW*, September 15, 2010, <http://www.dw.de/mongolian-nazis-provoke-chinese-resentment/a-6008069>

⁵ Statement by Tal Liron, then a PhD candidate at the University of Chicago, in Barria, “Neo-Nazis Announce a Change of Tack.”

⁶ Land, “White Swastika.”

⁷ Statement by Enkhjargal Davaasuren, director of the National Centre Against Violence, in Branigan, “Mongolian Neo-Nazis.”

⁸ N. Graaf, “Rampant Racism a Growing Problem in Mongolia,” *DW*, April 17, 2012, <http://www.dw.de/rampant-racism-a-growing-problem-in-mongolia/a-15888287>.

⁹ Statement by Franck Billé of Cambridge University in Branigan, “Mongolian Neo-Nazis.”

Turkmenistan,¹⁰ and East and Central European Post-socialist countries. In each country, including Mongolia, around 1,000 respondents aged 18 or over were selected through multi-stage random sampling method.

LiTS II asked respondents questions regarding their attitude toward people of different cultural or ethnic backgrounds. Specifically, q3.17 asked respondents if they agreed or disagreed with the following statements: (a) “People from other ethnic groups are enriching the cultural life of our country”; (b) “The presence of people from other ethnic groups is a cause of insecurity”; and (c) “The presence of people from other ethnic groups increases unemployment.” The response categories were “strongly disagree,” “disagree,” “neither,” “agree,” “strongly agree,” “not applicable,” and “don’t know.” For the sake of simplicity, I excluded the last two categories from the analysis.

LiTS II also incorporated a question, q3.33, which showed respondents a list of various groups of people; respondents were asked to name all the groups they would not like to have as neighbors. The list is shown in Table 1. The list includes four groups of people of different cultures, which are italicized in the table. In this paper, these four items are referred to as the “four items on different cultures,” and were focused on during analysis. “Other” was not included in the analyses due to its unavailability in the dataset.

Table 1. List of the groups of people in q3.33

a. Families with children	i. Gypsies
b. Paedophiles	j. <i>People of a different religion</i>
c. Drug addicts	k. Poor people
d. <i>People of a different race</i>	l. Heavy drinkers
e. People who have AIDS	m. Unmarried couples living together
f. Elderly people	n. Jewish people
g. <i>Immigrants /foreign workers</i>	o. <i>People who speak a different language</i>
h. Homosexuals	p. Other (specify:)

Note: Italicized items are “the four items on different cultures.”

3. Results

3.1. Univariate Analyses of Mongolian Data

Figure 1 shows the frequency distribution of responses to the three statements in q3.17. As the figure shows, a majority of respondents indicated a negative attitude toward other ethnic groups: the combined percentage of respondents who selected “strongly disagree” and “disagree” to the statement that people from other ethnic groups are enriching the cultural life of Mongolia exceeded 50%. Furthermore, more than two-thirds of the respondents affirmed the statement that the presence of people from other ethnic groups is a cause of insecurity or increases unemployment.

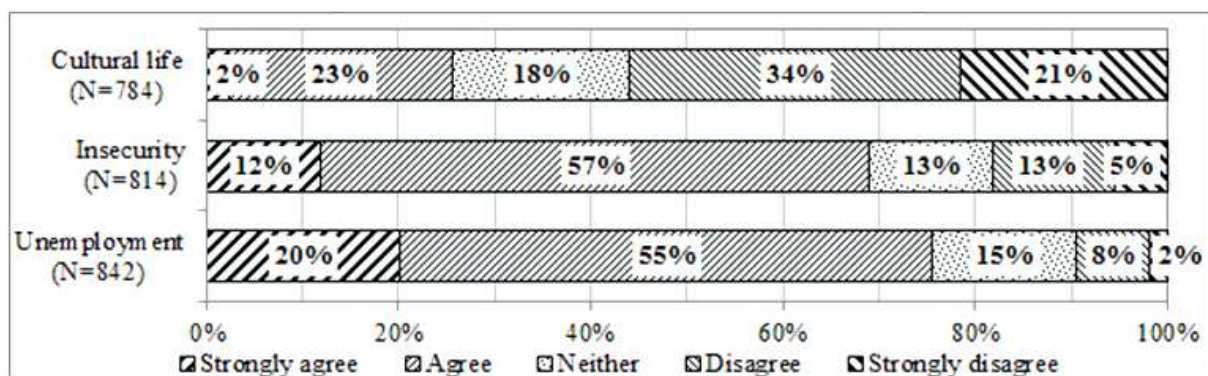

Figure 1. Frequency Distribution of Answers to q3.17

The frequency distribution of responses to each item in q3.30 is shown in Figure 2. “Immigrants/foreign workers” was the most selected of the four items pertaining to different cultures and the fourth most selected of all 15 items, followed by “people of a different race,” “people who speak a different language,” and “people of a different religion.”

¹⁰ The country has been excluded since the first LiTS due to political and social conditions. See Synovate. *Life in Transition Survey (LiTS) 2006: A Brief Report on Observations, Experiences and Methodology from the Survey*. (Nicosia, Cyprus: Synovate), www.ebrd.com/downloads/research/surveys/litsrepo.pdf

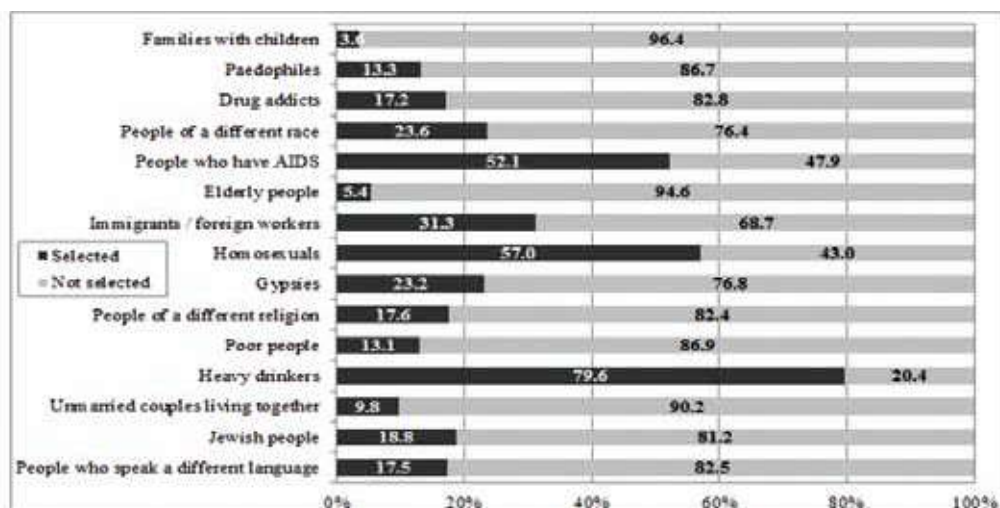

Figure 2. Frequency Distribution of the Items in q3.33

Although respondents who indicated that they would not like members of these groups as neighbors were not in the majority, the results did not indicate that exclusive attitude toward people of different cultures was marginal. The simple mean score of those who selected these items was 25.5%; the only item whose percentage exceeded this score was “immigrants/foreign workers.” However, this score was influenced by the exceptionally high percentage that chose “heavy drinkers.” When this item was excluded, the score fell to 16.2%, which all four items pertaining to different cultures exceeded.

3.2. Cross-National Comparison

Next, I compared the distribution in Mongolia with that in other PSCs. For the sake of simplicity, the response categories “strongly agree” and “agree” were merged into “yes.” Similarly, the categories “strongly disagree” and “disagree” were merged into “no.”

Table 2. Cross-national comparison of frequency distribution (q3.17)

Cultural life	Yes	Neither	No	Insecurity	Yes	Neither	No
25 Azerbaijan (N=822)	31.1%	22.7%	46.1%	1 Mongolia (N=814)	69.0%	12.8%	18.2%
26 Bulgaria (N=890)	30.8%	34.7%	34.5%	2 Czech Republic (N=988)	53.1%	25.6%	21.3%
27 Armenia (N=762)	25.7%	20.7%	53.5%	3 Russia (N=1424)	51.8%	22.8%	25.4%
28 Mongolia (N=784)	25.6%	18.5%	55.9%	4 Hungary (N=992)	44.1%	32.4%	23.6%
29 Czech Republic (N=980)	20.1%	36.8%	43.1%	5 Bulgaria (N=889)	38.8%	32.8%	28.3%
Total (N=28295)	43.1%	29.2%	27.7%	Total (N=34379)	32.2%	31.7%	36.1%
Unemployment	Yes	Neither	No				
1 Mongolia (N=842)	75.7%	15.0%	9.4%				
2 Czech Republic (N=986)	64.0%	24.7%	11.3%				
3 Russia (N=1443)	60.1%	21.1%	18.8%				
4 Hungary (N=994)	57.8%	25.9%	16.3%				
5 Georgia (N=860)	48.7%	24.4%	26.9%				
Total (N=34338)	39.1%	29.1%	31.8%				

Table 2 shows the results of the responses to q3.17. Countries are listed in order of the percentage of people who indicated answers that were categorized as “yes.” Because of space limitations, only part of the results are presented here; nevertheless, from the table it is obvious that a negative attitude toward people from different ethnic groups is more common in Mongolia than in other PSCs.

The results of comparing the items on a different culture are shown in Table 3. The percentage of people who selected groups of people of different cultures was relatively high in Mongolia and exceeded the mean score of all PSCs. In particular, the percentage who selected “immigrant/foreign workers” in Mongolia was the highest. Again, the results indicated a negative attitude in Mongolia toward people of different cultures.

Table 3. Cross-national comparison of frequency distribution of the four items on different cultures in q3.33

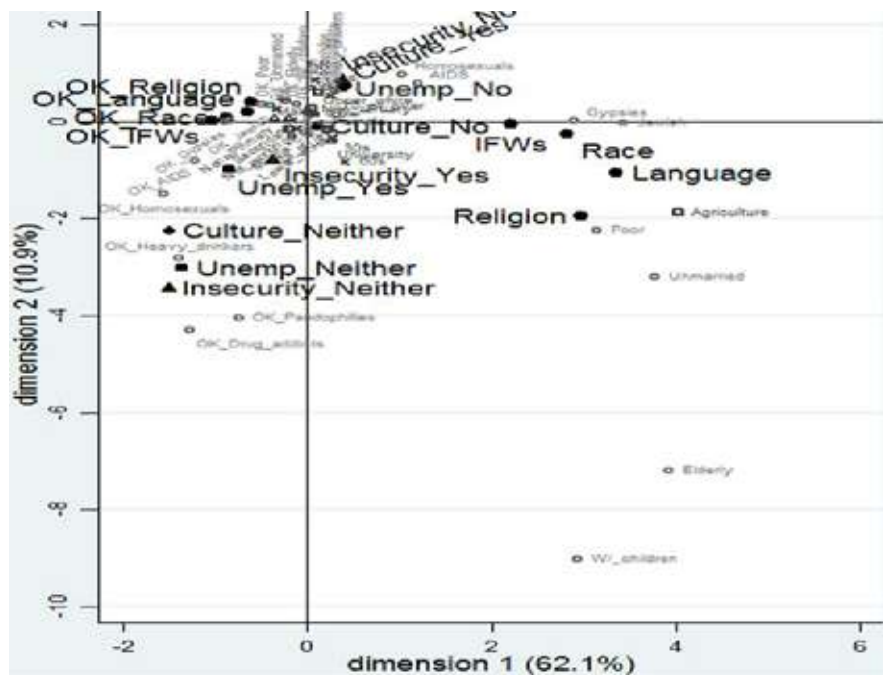
Race			Immigrants / Foreign Workers		
	Selected	Not selected		Selected	Not selected
1 Armenia (N=1000)	32.3	67.7	1 Mongolia (N=1000)	31.3	68.7
2 Moldova (N=1043)	31.5	68.5	2 Russia (N=1581)	28.8	71.2
3 Azerbaijan (N=1002)	27.2	72.9	3 Czech Republic (N=1007)	27.4	72.6
4 Czech Republic (N=1007)	23.7	76.3	4 Moldova (N=1043)	24.3	75.7
5 Mongolia (N=1000)	23.6	76.4	5 Hungary (N=1040)	24.0	76.0
6 Tajikistan (N=1007)	21.5	78.6	6 Estonia (N=1001)	23.6	76.4
Total (N=32243)	15.1	85.0	Total (N=32243)	16.3	84.0
Religion			Language		
	Selected	Not selected		Selected	Not selected
1 Moldova (N=1043)	30.6	69.4	1 Moldova (N=1043)	22.7	77.3
2 Armenia (N=1000)	27.8	72.2	2 Mongolia (N=1000)	17.5	82.5
3 Tajikistan (N=1007)	26.3	73.7	3 Kosovo (N=1091)	13.4	86.6
4 Azerbaijan (N=1002)	24.3	75.8	4 Kyrgyzstan (N=1014)	12.7	87.3
5 Kyrgyzstan (N=1014)	22.7	77.3	5 Russia (N=1581)	11.1	88.9
6 Mongolia (N=1000)	17.6	82.4	6 Czech Republic (N=1007)	9.2	90.8
Total (N=32243)	10.5	89.5	Total (N=32243)	6.9	93.1

3.3. Multiple Correspondence Analysis

Lastly, I conducted multiple correspondence analysis (MCA) in order to examine the features of the variables. MCA is a method of multivariate analysis that displays structures among a set of categorical variables.¹¹ The result is presented as a two-dimensional scatter chart, and distance between points indicates relationships between categories.

In this study, I conducted two kinds of analysis. The first was a single-nation analysis to examine the relationships between attitudes toward different ethnic groups,¹² the groups of people listed in q.33, and respondents' socio-demographic backgrounds. The variables included gender, age groups in increments of 10 years, educational attainment,¹³ residence,¹⁴ income level,¹⁵ and occupational status.¹⁶ The second was a cross-national comparison of attitudes toward people of different ethnic groups and those of different cultures.

Figure 3. MCA Results: Mongolian Data (N=638). IFWs stands for "immigrants/foreign workers." "OK_" indicates

¹¹ For mathematical background and a description of the practice of MCA, see Michael Greenacre and Jörg Blasius, eds., *Multiple Correspondence Analysis and Related Method* (Boca Raton, FL: Chapman and Hall/CRC, 2006); and Michael Greenacre, *Correspondence Analysis in Practice* (Boca Raton, FL: Chapman and Hall/CRC, 2007).

¹² Responses to the three variables were reorganized into three categories as shown in Table 2.

¹³ There were four categories to describe educational attainment. "None/primary" included respondents with either no education or primary or lower secondary education. "(Upper) Secondary" consisted of those with secondary education. "None-tertiary" indicated those with post-secondary education but not tertiary. Respondents with a bachelor's degree or above were classified as "tertiary."

¹⁴ Respondents' residences were sorted into the following three categories along with the primary sampling units: "Metropolitan" (the capital city Ulaanbaatar), "city" (Local cities including Darkhan-Uul *aimag*, Orkhon *aimag*, and other *aimag* centers), and "rural" (other sampling units).

¹⁵ The respondents were asked to rank their present income on a 10-point scale. Answers from 1 to 4 were categorized as "low," 5 and 6 were categorized as "middle," and 7 to 10 were categorized as "high."

¹⁶ The occupational status of the respondents was classified, on the basis of their primary job, as "upper white" (managerial and professional jobs), "lower white" (clerical and sales jobs), "blue" (manual labor), "agriculture," and "not working."

that respondents did not select the item, which means that they would accept members of the group as neighbors.

Figure 3 shows the results of the first analysis. Responses of “OK” for all four items are located close together, indicating that respondents who accepted a certain group of people of a different culture were likely to accept the other three groups of people. Negative and positive responses to people from other ethnic groups were not as distant as responses to the four items on different cultures, and all were closer to tolerant responses than to intolerant ones. Expectations and anxiety regarding different ethnic groups are unlikely to change people’s attitudes toward people of different cultures. Moreover, most of the socio-demographic attributes are so concentrated that it remains unclear which attributes are related to tolerant or intolerant attitudes toward different cultures. Although “agriculture” is located particularly near the exclusive attitudes, there was no significant relation between respondents’ jobs and their attitudes in cross-tabulation analyses at the 5% level.¹⁷

Figure 4. MCA Results: Cross-national Analysis of PSCs (N=26370)

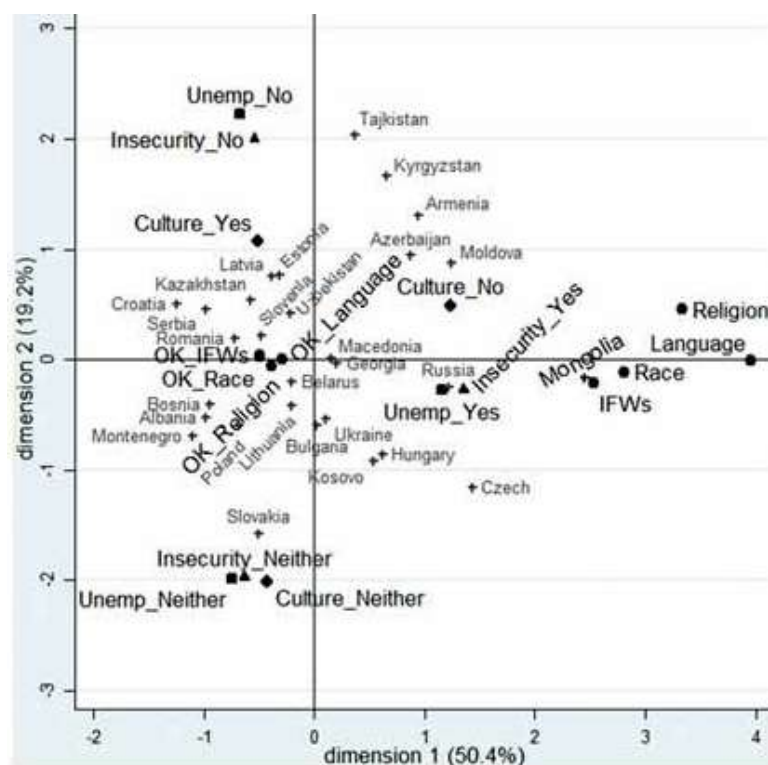

Figure 4 shows the results of cross-national comparison. The figure confirms that there is a less tolerant attitude in Mongolia toward people of different cultures consistent with the tendency in Tables 2 and 3. Mongolia is very closely located to negative attitudes toward both people from other ethnic groups and those of different cultures, and an exclusive attitude toward immigrants and foreign workers was especially salient, which can be interpreted as a reaction to the increase of Chinese laborers in the country. According to the census in 2010, the number of Chinese residents in Mongolia had more than doubled between 2000 and 2010 and became majority.¹⁸ Other reports claimed that Chinese expatriates in Mongolia are estimated to be 20,000,¹⁹ or that around 17,000 Chinese workers employed in Mongolia,²⁰ a country with less than 3 million citizens.

4. Conclusion

The analysis results can be summarized as follows: although a majority of Mongolians is tolerant of people of different cultures, they are not likely to agree with the idea that people from other ethnic groups enrich their culture. Rather, they tend to regard such people as a threat to social security or unemployment. According to their responses to q3.33, their tolerance to people of different cultures is weak compared with that of other groups of people. Cross-

¹⁷ The reason for this might be that there were very little number of people whose main job is “Agriculture.” They comprised less than 1% of the respondents in Mongolia.

¹⁸ Mongol Ulsyn Ündesnii Statistikiin Khoroo, *Khün am, oron suutsny 2010 ony ulsyn toologo*. (Ulaanbaatar, Mongol Ulsyn Ündesnii Statistikiin Khoroo, 2011), p.28.

¹⁹ Ishida Koichiro, “Mongolia Looks to Japan to Get out of China’s Economic Shadow,” *the Asahi Shimbun*, April 1, 2013, <http://ajw.asahi.com/article/asia/china/AJ201304010090>

²⁰ “Labor,” *M.A.D. Investment Solutions*, Last modified August, 2013, <http://mad-research.com/mongolian-real-estate-market/construction-sector/labour/>

national comparison also revealed a weaker tolerance to different cultures in Mongolia than in other PSCs. Among groups of people of different cultures, the Mongolians are least tolerant to immigrants and foreign workers. These findings imply that the latent risk of exclusivism is comparatively high in Mongolia. People of different cultures have a relatively high risk of being scapegoated compared with those with other features, and such a risk is higher in Mongolia than in other PSCs.

However, factors relating to tolerance or intolerance to the people of different cultures were hardly found in the analyses here. Further research is required to clarify what determines the attitude toward different culture in Mongolia.

Acknowledgement

This research was supported by JSPS KAKENHI (Grant-in-aid for Scientific Research, Grant Number 25870905). The earlier versions of the article were presented at the 12th Annual Meeting of the Japan Society for Multicultural Relations (in Japanese) and the 2nd International Research Conference “New Trends in Mongol Studies II.” I am grateful to the organizers of these two conferences and to the participants, who provided me with instructive comments. I also thank the EBRD for providing the Mongolian version of the questionnaire.

Abstract

The rise and rampancy of ultranationalists has been repeatedly reported in Mongolia in recent years, but whether views and actions characterized by ultranationalism are prevalent remains to be determined. Some insist that ultranationalists are gaining in popularity, and others deny that such groups represent the majority of the Mongolian people. However, the grounds of these arguments are unclear. To elucidate this question on an empirical basis, I examined how tolerant and intolerant Mongolians are to people of different cultural backgrounds based on statistical analyses of cross-national survey data. A comparison among post-socialist countries reveals that although people with intolerant attitudes toward those from different cultures remain in the minority in Mongolia, the percentage of such people is relatively high compared with other post-socialist countries; in particular, a negative attitude toward foreign workers and immigrants is clearly observed. The result demonstrates the potential risk of the spread of exclusivism in Mongolia.

Keywords: Mongolia, exclusivism, nationalism, racism, ethnicity, foreign workers

47

- [16] 达理札雅著《蒙古的婚姻制度》，《蒙古研究》，1985年第1期。
- [15] 达理札雅著《蒙古的婚姻制度》，《蒙古研究》，1985年第1期。
- [14] 达理札雅著《蒙古的婚姻制度》，《蒙古研究》，1985年第1期。
- [13] 达理札雅著《蒙古的婚姻制度》，《蒙古研究》，1985年第1期。
- [12] 达理札雅著《蒙古的婚姻制度》，《蒙古研究》，1985年第1期。
- [11] 《清世祖实录》顺治五年二月辛卯
- 史研究》第14号，1999年3月
- [10] 楠木贤道《清初入关前汗皇帝与科尔沁部首长阶层的婚姻关系》，《内陆亚细亚 University of California Press
- Chinese Society*, edited by Rubie S. Watson and Patricia B. Ebrey, 170-203. Berkeley.
- [9] "Qing Imperial Marriage and Problems of Rulership" In *Marriage and Inequality in*
- [8] 谢钦·贾格迪什《清代的满蒙联姻》，《中亚研究》，1986（19），84页
- 集》台北1997年
- [7] 庄吉发《清太祖太宗时期满蒙联姻的过程及其意义》，《清史文学研讨会论文
- [6] 刘澍《清太祖太宗时期满蒙联姻考》，《故宫博物院院刊》，1995年第3期
- [5] 赵云田《清代的『备指额驸』制度》，《故宫博物院院刊》，1984年第4期
- [4] 华立《清代的满蒙联姻》，《民族研究》1983年第二期
- [3] 张杰《满蒙联姻——清代宫廷婚俗》，辽海出版社1997年
- [2] 定宜庄《满族的妇女生活与婚姻制度研究》第六章，北京大学出版社1999年
- [1] 杜家骥《满蒙联姻研究》，人民出版社2003年

参考文献：

- [22] 乔吉《蒙古族全史【宗教卷】》，内蒙古大学出版社2011年
- 社，1996年
- [21] 中国第一历史档案馆编译《康熙朝满文朱批奏折汇编》，中国社会科学出版
- [20] 吴元丰赵志强《锡伯族由科尔沁蒙古编入满洲八旗始末》，民族研究1985（5）
- [19] 纳钦《口头叙事与村落传统》，民族出版社，2004年
- [18] 纳钦《口头叙事与村落传统》，民族出版社，2004年
- [17] 《巴林右旗志》编纂委员会，《巴林右旗志》，内蒙古人民出版社1990年
- 2000年

Tam, the drink of Möngke Khan

Maria Magdolna Tatár

European travellers who visited the Mongolian court in the 13th century, often reported interesting ethnographic details about the life of the Mongols. Despite of several attempts to explain them, there are still some questions connected to these descriptions. In this paper I intend to examine the remark of the Flemish William Rubruck, Franciscan monk, envoy of the French king to the Mongolian court in 1252-55, written in his famous *Itinerarium*, chapter 29/41 about the alcoholic Möngke Khan, who tried to treat his hung-over by a drink. The name and the substance of the drink remained unclear after several attempts of translations.

The name of the drink

In the D manuscript of Rubruck's text it is written: ... *cum paucis famulis sorbentem liquidam terram, hoc est cibus de pasta, pro confortatione capitis*.... Which was translated as follows by Rockhill (1900, 194): '... with a few of his attendants, (and he was) drinking what looked like liquid mud, a dish made of paste for the comforting of the head ...'.¹ The translation is not correct, because the original text clearly says that the liquid *was* a food, made of *pasta*, and did not *looked* like terra i.e. Latin „earth”. By the way, how could anyone make mud of pasta, i.e. a product of cereals? To avoid this contradiction the translator put the verb „looked” into the text. Still, Rockhill understood the sentence almost correct when he wrote in the note that this must have been the popular beverage in Mongolia and China, a kind of brown gruel, water and tea mixed with flour, risted semolina or even meat (zamba).² Foreign travellers as e.g. Baráthosi Balogh 1996, 47-8 or Majskij 1960, 59) found this very nutritious drink very interesting later as well.

This misunderstanding was clarified when Wyngaert (1929) in his text edition printed the correct form *tam* instead of the corrupted *terram* in the Latin edition. As for the translation, he kept Rockhill's solution, the tea mixed with semolina. However, not every scholar accepted this.

Friedrich Risch (1934) accepted the correction of *tam*, but tried to explain it from the well-known Turkic word *tam* „drop” (VEWT 459ab) and kept the liquid mud in his translation, calling it *geophagi*. However, this custom is unknown among the Mongols and in any case, the text contradicts this suggestion.

Györffy (1965, 247, note 651 and 1986, 310, 456) accepted *tam* for the Mongolian word but because of *pasta*, which he understood as French *pâté*, translated it as *pástétom*. *Pâté* in French means a dish, baked of bread or flour and cut pieces of meat and vegetables. However, *pástétom/pâté* is not liquid and impossible to drink.

Pelliot (1973, 172) tried to read the word *tam* as *cam*, i.e. a Latin accusative of tea (*caj*). This idea was rejected by Jackson (1990, 198).

Clark (1973, 188) connected *tam* to *tan(g)* „broth, a liquid medicine for fever”. This word was borrowed from Tibetan (VEWT 461a) or Chinese (Kara 1998, 423b) into Mongolian and from there further into Soyot. This is problematic because of the final consonant and also because Tibetan terminology of Lamaist medicine is unexpected so early, before the Lamaist monasteries and *demči* lamas dispersed their medicine throughout Mongolia. Furthermore, Rubruck would not write that a herbal concoction was made by *pasta*, i.e. a kind of cereal product, even though it is sometimes used against headache as well (Nasanbuyan 1991, 47-50).

Jackson (1990, 198) offered a correct translation, however, without determining what *tam* exactly was: „... (he was) with a few of his attendants, sipping liquid *tam*, which is a food made from dough for the comforting of the head...”.

Still, mud, the former failure occurs again e.g. by Leicht (2003, 147) in a new form: „...er in Gegenwart einiger Diener flüssige Erde verzehrte, eine Teigspeise zur Stärkung des Kopfes.” His translation suggests that the mud is just another name of a dish, made of flour.

In the newest bilingual edition of Chiesa (2011, 192) *tam* is printed and translated as follows: „...sorbiva il tam, un brodo di pasta liquefatta” (sipping *tam*, a soup of liquid pasta). However, it is noteworthy that in the original text liquid as adjective belongs to *tam*, not to *pasta*. This change of the position of the adjective seems to be an attempt to make a sensible translation, avoiding the problem of the mud.

In my opinion, *terra* being an error for a foreign word with the same initial consonant, we have to look for an explanation in the text, both its Latin and foreign words (*tam* and *pasta*) and the ethnographic material connected to

¹ This translation was taken over by other translators, e.g. Charpentier (1919, 222), who wrote: „*något som såg ut som lera, f.v.s. ett sags degig dryck för sin huvudvärks skull*... „something which looked like mud, i.e. a kind of drink with dough, for his headache...”.

² This Tibetan drink became usual also among the Kazaks, about its names cf. Bazylhan 1984, 674b, 582b.

Maria Magdolna Tatár

the culinary customs and traditional foods in the area.

The etymology of tam

Tam as name of a dish does not occur in Mongolian. Well knowing how important Turkic peoples were in the Chingiside Empire, it is not surprising that the word is quite common in Turkic languages, clearly an Arabic word which was transmitted by the Iranian languages to the Turks. This borrowing is even showed by the orthography: the Turkic words are written with two vowels, as in Iranian and Arabic. E.g.: Chagatai and Osmanli *ta'am* „Speise, Nahrung” (VEWT 451a), Kirgiz *daam*, *taam* „pišča, eda” (Judahin 1965, 179a), Kazak *dâm* „yemek, aš”, kipsak *t.a'a'm* < Persian *t.a'a'm* (Toparli – Vural – Karaatli 2003, 257a), Khwarezmian *t'm* „Speise” (Benzing 1983, 610), Tajik *taom* „eda, pišča, kušane, obed” (Rahimi – Uspenskaja 1954, 381b). South Oguz *tam* „Suppe” < Afgan *tam* „Suppe”, Dari *ta'am* „Speise (Doerfer – Hesche 1989, 496) < Arab *t.a'am* „food”. A longer form, developed with the suffix *-Vq* occurs in Kazak (Oraltay - Yüce – Pinar 1984, 262a, Bazylhan 1984, 593b), Tatar dialect by Orenburg (ESTJa 286), Bashkir (Uraksin 1996, 582a), Chagatai (*tamaq* VEWT 460a) and Turkmen (*damak*, Baskakov – Karryev – Hamzatov 1968 611b) languages, meaning everywhere „food, even a lunch, i.e. a warm dish”. The origin of the word is doubtless, because already from the 11th cent. sources, this word was used as an translation for Turkic *aš* „food, soup, warm dish” (Clouston 1972 15b). *Ta'am* in Arabic means „food, not necessarily meat”. In the Qur'an (vers 2:184, 5:95, 76:8) it means „wheat, grains”, because in Mecca and Medina its first meaning was „wheat” (Tavis Adibudeen). The semantic development from food > hot meal > soup is not unusual. The same happened to Turkic *aš* and Mongolian *hool* „food” both meaning not only food, but first of all the daily soup, usually made of meat and a kind of spaghetti.

When Rubruck heard this word, he was just *ad hoc* called into the Khan, accompanied by an Armenian monk, but without a translator. So he must have heard this non-Mongolian word from his Armenian companion or from the Khans translator, a man doubtless of Central Asian origin.

The etymology of pasta

When determining the exact meaning of tam, we must start with the word pasta. This was a Greek loanword in Classical Latin, meaning originally porridge, gruel or thin porridge, dough, later also a dish made of flour or bread and small pieces of meat and vegetables like in the French *pâté* (Brockhaus 1998, XVI, 625b, Finally 1884/1991, 1423, NEBr 1993, IX, 188c). Rubruck used this word in his Itinerarium several times:

1. *pasta cocta in aqua com butiro uel lacte acro* „pasta, cooked in water, with butter and sour milk” (XXIX/51), which they consumed during the Lent.

2. *pastam coctam in aqua ut sorberemus brodium, quia non habemus aquam* „pasta, cooked in water, which broth we drank because we had no water” (XXIX/51).

3. *cibum de pasta cocta cum aceto ad sorbendum* „a dish, made of pasta cooked with vinegar as for to drink” (XXIX/60).

All of these dishes were doubtless watery liquids, made on some kind of cereal flour so thin that it could be drunken. Rockhill (1900, 206, n. 2), Wyngaert (275), Jackson and Charpentier identified the last one with the Northern Chinese *mien*, spaghetti cooked in water, flavoured by vinegar or soya.³ English scholars, translating the remark about tam, took the Latin meaning, namely „gruel, porridge” of pasta, while Györfy used the French one, meaning both a kind of sauce and a baked *pâté* (Cf. NEBr 1993, IX, 188c). None of them is quite correct, as we will see later.

Sauce, tea, porridge or soup?

However, Rubruck hardly ment a *sauce*⁴ because it was precisely sauces (*salsa*) he missed when eating mouton, cut in small pieces and cooked in salty water (III/2, Wyngaert 177). It was not a porridge⁵, which was thin, but cooked on whole millet (*aliquid vivere uel sorbere milium* XXII/1) either.

Tea, tick with millet or flour of other cereals, even butter and meat sometimes, known as *hijctej caj*, *gurildsan caj*, *huuruulsan caj*, *hurgastaj caj*, *dijsen caj*, *budaataj caj*, etc. are common food not only among the Mongols but the Tuvas and the Kazaks as well. It is a variant of the Tibetan *rtsam-pa*, *zamba*. It has four similarities with the tam: it is liquid, made of flour, the Khan drank it in winter, as people still do, when there is shortage of other food and according to a popular belief, it helps against fatigue. Still, this could hardly be the tam, because Rubruck never mentioned tea, although he was served all kind of beverage by the Khan, his family members and others. Is it just a coincidence or was the Chinese tea less familiar for the Mongols yet?

A similar dish, a kind of *gruel*, i.e. millet cooked in water was as usual a breakfast, drunk by travellers as mentioned by Plano Carpini as well, while they had some cooked meat at the evening, except in Lent (IV/8, IX/19). Rubruck distinguished clearly between the whole cereals, e.g. millet and the flour (*milium et farinam*), collected as taxes from Southern villages (V/1). To cook watery porridge of whole, sometimes already fried cereals is an

³ Sour soups were the usual breakfast in Eastern Europe as well. It is interesting that while the Slavic peoples flavored it with sour sap of cereals, beetroot or plum, the Hungarians used sour milk products. This soup was not eaten longer west than Steiermark, Austria. In its southern part vinegar was used, in the northern part sour milk products (Kisbán Eszter, 2003, 49). Was there a border of culinary cultures between these peoples because of the nomadic/seminomadic past of one of the populations while an agricultural one of the other?

⁴ Already in the Roman Empire, sauces were cooked on crumbled cereals or rice as well (Solomon 1995, 125-6), so such a dish would have been familiar for Rubruck.

⁵ Porridge was a usual dish in Europe since antiquity as well, e.g. in Bizantium (Hill – Bryer 1995). Oriental dishes as far east as among the Hunza (Flowerday – Paley 2006, 34-43) were quite similar to the Roman ones.

ancient method, used e.g. by the Kirgiz (Levšin 1996, 304), and it was presented also to Rubruck once (*miliun con butiro* „millet with butter” XXIX/51). Still, it was not the dish he mentioned as *tam* in his Itinerarium.

Proper soups are often cooked by a kind of spaghetti (*guriltaj hool*) which is the main dish of the everyday diet among the Mongols.⁶ Sometimes it is prepared with a kind of meatballs (*banštaj šöl*). *Tam* was obviously not such a soup either. However, it could be similar with *zutan(g)*, which is a soup or a thin porridge (MÜNT I, 2009, 617b-618a). After frying the flour in butter, milk, diluted by water is poured over it. This beverage must have been an important and popular drink, because even the Russians in Siberia learned it from the Mongols (Anikin 2000, 210). Later it was made by tea as well, but its name, *zutantaj čaj* shows that it is developed after the soup. Another soup, cooked by flour is the *bantan(g)*, which name is of Chinese origin as well.

These soups based on cooked flour must have been an innovation in Mongolian folk cuisine, newer, than the archaic soups, cooked on whole cereals and therefore much like to the porridges. They exactly correspond with the liquid, cooked on flour, as described by Rubruck. It is noteworthy that their names, *zutan* and *bantan* are of Chinese origin in Mongolian. Such porridge of groats and water was served for Marco Polo as well (chapt. 61), so it proves that it was known among the Chinese as well. The fact that this dish was called by a foreign word of Iranian-Arabic origin in the Khan's court in the 13th cent. and later by words of Chinese origin, indicates that this was relatively new, not quite common yet among the Mongols when Rubruck visited the court, in spite of the remark of Carpini that everybody had cooked millet as breakfast every morning. Although agriculture was known in some parts of Mongolia before the Chingisid period (cf. Tatár 2012⁷), its products could hardly cover the needs of the common people, because, according to Rubruck, they collected millet and flour as taxes from villages in the southern region of the empire.⁸

Now, French *paté*, which archaic form was *pasta*, still ment „a sauce, made of flour” (*sauce mêlée de farin*, Larousse 1979, 1351) around 1100. The simplest sauce is based on the so-called brown broth (French *roux*, German *braune Brühe*, Hungarian *rántás*). It is flour, fried in butter or fat. This explanation of the word is supported by two more data: Rubruck used occasionally another French word as well instead of Latin in his text, when denoting a food which Latin equivalent was obviously unknown for him. This was *andulges* instead of Latin *hillae* „welt”, cf. modern French *andouille*, which was already explained by Wyngaert (1929, 177). Furthermore, this Western word *pasta* still occurs in Karaim, meaning „kaša” (Hafuz 1995, 130), i.e. close to the meaning of the ancient French *paté*. This *paté* or *roux* can be diluted by water as a thin soup (Hungarian *rántott leves*, „soup, made on brown broth”), i.e. it is exactly the same, as *zutan* or the Kirgiz *balamyk*. This soup was in the 19th century still often the breakfast of the rural population in Hungary.

According to Rubruck, the Khan drank this beverage in February, to comfort his head. According to ethnographic data, the Mongols often drank such cereals, cooked in water or in milk, mixed with water during the winter and spring, when there was a shortage of milk (Ajuuš 1996, 67), and they believe that it is a remedy against fatigue (Batnasan 1996, 246-7). So, Rubruck's description is in accordance with the recent ethnographic data in three points: it was a drink, used in wintertime against fatigue/hangover. Although it is impossible to decide how thick the Khan's beverage was, it is evident both from the linguistic and the ethnographic data that his breakfast was neither mud or a herbal concoction but a soup, made of brown broth, called *tam*, i.e. *ta'am* „food, soup of cereals or flour” in the language of his Central Asian subjects. It is also very interesting that this dish or drink was known already 800 years ago, although under a different name.

References

Adibudeen, Tavis: *Halal and Zabiha Meat*. https://www.mail-archive.com/deen_al_fitir@oneummah.net/msg00012.html

Ajuuš, C. 1996: Dörvöd: *MUUZ II*, pp. 27-95.

Anikin, A. E. 2000: *Etimologičeskij slovar, russkikh dialektov Sibiri zaimstvovanija iz uralskikh altajskikh i paleoaziatskikh jazykov*, 2. izd. Moskva – Novosibirsk.

Badamhatan, S. – Nansalmaa, D. 1996: Mjangad: *MUUZ II*, pp. 378-427.

Baráthosi Balogh B. 1996: A mongolság élete és szokásai: *Távoli utakon* Budapest. [The life and traditions of the Mongols]

Baskakov, N. A. – Karryev, B. A. – Hamzaev, M. Ja. 1968: *Turkmensko-russkij slovar*. Moskva.

Batnasan, G. 1996: Bajad: *MUUZ II*, pp. 210-270.

Bazylhan, B. 1984: *Mongol-kazah tol'*. Ulaanbaatar – Ölgij.

Benzing, Johannes 1983: *Chwaresmischer Wortindex*, Hrsg. Helmut Humbach. Wiesbaden, Harrassowitz.

Bičurin, N. Ja. 1950 (Jakinf). *Sobranie svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena*. Moskva – Leningrad.

Brockhaus 1998: *Die – Enzyklopadie in vierundzwanzig Bänden*. 20. Aufl. Leipzig-Manheim.

Charpentier, J. (ed.) 1919: *Vilhelms av Ruysbroeck resa genom Asien 1253-1255*. Stockholm, Norstedt & Söners.

⁶ Several variants of soups cooked on cereals are quite common among the different Mongolian groups e.g. Ajuuš (Dörvöd p. 67), Batnasan (Bajad p. 246-7), Badamhatan – Nansalmaa (Mjangad, p.306), Disen (Ööld), Tangad (Torguud, p. 173, all 1996).

⁷ Already the Yenisey Khirgiz had agriculture according to the Chinese sources (Bičurin 1950 I, 350).

⁸ When there was a shortage of cereals, the pastoral Tuvas used *sul'kir*, i.e. *Agriophyllum pungens*, a kind of wild cereal in the zampa instead of millet (Kara 1998, 396b, 666b), as did the Tibetans (Harrer 1953, 62).

- Chiesa, Paolo (ed.) 2011: *Guglielmo di Rubruk. Viaggio in Mongolia*, new critical edition (with Italian translation) by --, Milano.
- Clark, Larry V. 1973: The Turkic and Mongol Words in William of Rubruck's *Journey* (1253-1255): *JAOS* 93, 1973, pp. 181-89.
- Clauson, Sir Gerard 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- Disan 1996: Ööld: *MUUZ II*, pp. 96-152.
- Doerfer, Gerhard – Hesch, Wolfram 1983: *Südostasiatische Materialien aus Afghanistan und Iran*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- DSTJA = *Dialektologičeskij slovar' tatarskogo jazyka*. Kazan' 1993.
- NEBr = *The New Encyclopaedia Britannica. Micropaedia*. Ready reference 15. ed. 1993.
- Finály H. 1884/1991: *A latin nyelv szótára*. Budapest. [Dictionary of the Latin language]
- Flowerday, J. – Paley, M. 2006: Cooking in Hunza: *Saudi Aramco World* 2006 May-June 34-43.
- Györffy, Gy. (ed.) 1965: Rubruk útleírása 1255-ből: *Napkelet felfedezése, Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*, Budapest, Gondolat. [Itinerarium of Rubruk from 1255: The discovery of the Orient. Itineraria of Julianus, Plano Carpini and Rubruk]
- Györffy Gy. 1986: Rubruk útleírása 1255-ből: Julianus barát és Napkelet felfedezése. Budapest (Magyar ritkaságok). [Itinerarium of Rubruk from 1255: Friar Julianus and the discovery of the Orient.]
- Hafuz, M. E. 1995: *Russko- Karaimskij slovar'*. Moskva.
- Harrer, Heinrich 1953: *Syv aar i Tibet*. Oslo. [Seven years in Tibet]
- Hill, Stephen – Bryer, Anthony 1995: Byzantine Porridge: tracta, trachanas, and tarhana: *Food in Antiquity*, Ed. J. Wolkins, D. Harvey, M. Dobson. Univ. of Exeter, Pr., pp. 44-54.
- Jackson, Peter (ed.) 1990: *The mission of Friar William of Rubruck: his journey to the court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*, introduction, notes and appendices by -- with David Morgan. London: Hakluyt Society.
- Judahin, K. K. 1965: *Kirgizsko-russkij slovar'*. Moskva, Sov. Enciklopedija.
- Kara, György 1998: *Mongol – magyar szótár*, Budapest, Terebess Kiadó. [Mongolian Hungarian dictionary]
- Kisbán Eszter 2003: Savanyú izlésirány Közép—és Kelet Európa határán a XX. században: *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk. Pócs Éva. Bp. 23-56. (Studia ethnologica Hungarica IV.) [Sour taste in cookery on the border between Central and eastern Europe in the 20th cent.]
- Larousse de la langue française. Lexis 1979.
- Levšin, A. I. 1996: *Opisanie kirgiz-kazačih ili kirgiz kajsackih ord i stepej*. Almaty.
- Leicht, Hans D. (ed.) 2003: *Wilhelm von Rubruk. Beim Grosskhan der Mongolen. 1253–1255*. Stuttgart, Edition Erdmann.
- Majskij, A. M. 1960: *Mongolija nakanune revolucii*. Moskva.
- MUUZ BNMAU-yn ugsaatny zuj 1. bot'. Ulaanbaatar. 1987. *Mongol ulsyn --- 2-3. bot'*. 1996.
- MÜNT = *Mongol ündesnij nevterhij tol'* I-III. Ed. B. Chadraa. MUŠU Akademi, Ulaanbaatar 2009.
- Nasanbuyan D. 1991: *Mongol em domyn zasal (Aliv hüümüind tusyg hürgeh açlalt sudar oršvoj)*. Ulaanbaatar.
- Oraltay, Hasan, Yüce, Nuri, Pinar, Saadet 1984: *Kazak türkçesi sözlüğü*. Istanbul. (Türk Dünyası Araştırmaları Yayını 8).
- Pelliot, P. 1973: Guillaume de Rubrouck: *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, ed. J. Dauvillier, Paris, pp. 75-235.
- Polo, Marco 1963: -- *utazásai* Ford. Vajda Endre. Bp. (Világjárók klasszikus útleírások III) [Travels of Marco Polo]
- Rahimi V.M., Uspenskaja L. V. 1954: *Tadžiksko-russkij slovar'*. Moskva.
- Risch, Friedrich (ed.) 1934: *Wilhelm von Rubruk. Reise zu den Mongolen 1253-1255*, Leipzig. (Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für Vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig, Reihe 2; 13)
- Rockhill, William Woodville (ed.) 1900: *The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55, as narrated by himself, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine*. Tr. from the Latin and ed., with an introductory notice, by --. London, Hakluyt Society.
- Solomon, Jon 1995: The Apician Sauce – *lus apicianum*: *Food in Antiquity* pp. 115-131.
- Tangad, D. 1996: Torguud: *MUUZ II*, pp. 153-210.
- Tatár, Maria Magdolna 2012: The Agrarian Terminology of Turkic and Iranian Origin in Western Mongolian Dialects: *Proceedings of the 10th International Congress of Mongolists* Vol. II. Ulaanbaatar.
- Toparli, R. - Vural, H. - Karaatli R. 2003: *Kıpçak türkçesi sözlüğü*. Ankara (Türk Dil Kurumu yayınları 835).
- Uraksin Z. G. 1996: *Başkırsko-russkij slovar'*. Moskva.
- VEWT = Räsänen, M. 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1).
- Wyngaert, Anastasius van den (ed.) 1929: *Wilhelmus Rubruquensis: Itinerarium ad partes orientales*. In: *Sinica Franciscana I: Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*.
- Quaracchi-Fierenze 1929, pp. 164–332.

The Pecheneg Settlement along Hungary's Northwestern Frontier

Sarolta Tatár

Introduction

The intention of this paper is to describe one way of medieval contacts between Hungary and the Orient, namely how the Turkic speaking Pecheneg guards were settled in three counties, Moson, Sopron and Győr along the Western frontier of the Hungarian Kingdom. A method that compares written sources to historical geography will be used here. This method is applicable when researching the Hungarian Middle Ages, since early medieval Hungarian settlements were often named after the owner, or the tribe that settled there. Therefore, besides written documents, maps of medieval Hungary might reveal additional information about social and military organizations.

Pechenegs were reported first in the 7-8th centuries as habitants in Central Asia and were involved in the westward migration of the Oguz which started from the present Mongolian territories¹. They later lived by the Ural and Volga rivers. In 894, when they were expelled from their homeland by the Oguz and the Khazars, they occupied the Hungarian homeland called Etelköz (part of present Ukraine), forcing the Hungarians to settle in the Carpathian Basin (the historical Hungary) in 895-6. In the 10th century, the sovereign of the Hungarian (still Oriental-type pagan) state, Zolta obtained a peace with Pecheneg tribes in Etelköz and was also given an Oriental wife for his son Taksony. The princess was called „Cumanian” by Master P. (Anonymus), the author of the *Gesta Hungarorum*, (written AD 1200 approximately). According to Gy. Györffy, since the Cumanians (another Turkic people) did not reach the frontiers of Europe until the middle of the 11th century, this „Cumanian” wife must have been Pecheneg (Györffy 1990, 108).² Among the first Pechenegs immigrating into Hungary during the reign of Zolta and Taksony (955-970) were the chief *Thonuzoba* and his son *Urkund*, who became the ancestors of the Hungarian *Tomaj* kindred, as their story is told by Master P. (Anonymus, chapter 57, SRH I, 116-117). The historicity of Thonuzoba is generally accepted by historians (Szegfű 1982). Györffy then conjectures that Thonuzoba probably came as a member of the retinue together with the anonymous Pecheneg princess. According to Anonymus, Thonuzoba was settled near the river Tisza, by Abád. Since there is a prevalence of the Pecheneg tribal name *Talmač*³ in this, eastern part of the country, reflected in the Hungarian place name *Tolmács*, Györffy believes that Thonuzoba was from the Talmač tribe (Györffy 1990, 109).⁴

Two sources indicate that some Pechenegs were used as frontier guards by the kings: according to Anonymus, the head of the state, Zolta, father of Taksony, settled Pechenegs in Moson county to defend the Western frontier⁵, and the *Chronicon Picton* describes how Pechenegs and Székelys were the vanguard of the Hungarian army, e.g. in the battle by Olsava against the Czechs in 1116, and in 1146, when the Hungarians marched on Austria (SRH. I: 113-114, 435-436 and 456). Kordé made an effort to discredit the information regarding Zolta (Györffy 1990, 110, and Kordé 1990, 3-20), but it is generally accepted that at least a part of the Pechenegs were military personell in north-western Hungary, because a diploma written in 1224 in Latin confirms them in that capacity.⁶ This document is the privilege of the village Árpás, which describes the military service of the local Pechenegs, and the fines and taxes they had to pay, based on their status (F. III/1, 362-64 and Györffy 1990, 127).

There are no diploma surviving which could tell us the exact time when the Pecheneg guards were settled in the three counties mentioned above. Our medieval sources mention Pechenegs in the villages Kajár, Tét, Nagybarát, Árpás and Kulcsod in Győr county, in a cluster by Barátfalu and Monóudvar, and by Királyudvar and in Pátfalva in Moson county, an island in the Danube by Pozsony (now Bratislava), on the border of Moson county and the village Pecsényéd (now *Pötsching*, Austria) and a toponym (*Besenyőkuta* „the well of the Pecheneg”) by the village Hegykő,

¹ Golden 1972, pp. 58-68.

² Györffy proves in many instances that Anonymus mirrors the political and ethnic situations of his own times when he describes the distant past, and that many of the ethnonyms in his work describes other ethnicities.

³ Tolmač or Talmač was the 6th tribe in the Pecheneg tribal confederation, according to Constantinos Porphyrogenetos § 37 (Moravcsik, 1988).

⁴ Á. Nagy (1969), after analyzing the archaeological material of the Pechenegs in the Tisza region (not a frontier area), proposed that the earliest Pechenegs were settled there together with Hungarian tribal warriors in clusters as military retinue.

⁵ „...in eodem confinio ultra lutum Musun collocavit etiam Bissenos non paucos habitare pro defensione regni sui, ut ne aliquando in posterum furibundi Theotonici propter iniuriam sibi illatam fines Hungarorum devastare possent.” (SRH. I, chapt. 57, 113-114).

⁶ Still, most of the Pechenegs became usual rural population and assimilated as such (Robotka 2000, 398-400).

both in Sopron county⁷. Unfortunately most of these sources were written as late as in the 13th century, when noble families as well as private individuals understood the benefits of written documents and became used to deal with juridical cases in writing. This happened especially after 1181 when king Béla III required by law that every case must be present in written form before him. The oldest document in these counties concerning the Pechenegs is a list from 1086 over the estates of the monastery in Pannonhalma, which mentions arable lands owned by Pechenegs in Kajár.⁸ So, these sources testify that Pechenegs lived well settled in this region in the 12th century already. In lack of written sources from the 10-11 century, toponyms can be used to elaborate the chronology of the settlement. One kind of the oldest Hungarian toponyms were identical with the proper name of the first settler, the owner, or the kindred, or their ethnic name, while all Indo-Europeaen language speakers (German, Slav, later Rumanian) around Hungarians develop their toponyms by suffixes or other additions to the proper name. This unique linguistic method was supposedly based on a nomadic lifestyle, when the dwelling place of a person was changeable but the proper name was constant. Although some toponyms were changed during the centuries and this method was occasionally still in use several hundred years after the population became firmly settled, it became less and less usual after ca 1250 (L. Kiss 1997, 177-8). So, by studying this special type of toponyms it is possible to establish contact between historically known kindreds, ethnic groups or sometimes even persons and suggest a chronology. So toponyms based on the ethnonym Pecheneg, their tribal names or names of kindreds and individuals, known from chronicles and other sources as Pechenegs or being obviously Turkic will be used to carry out this task.

A. The Pecheneg presence

By collecting the early Pecheneg toponyms I will prove that members belonging to these ethnic group settled in the region. The following toponyms formed from Pecheneg ethnonyms are to be found in these three counties:

1. Besenyő

- *Besenyő* „Pecheneg” by v. Lovászpátona (first mentioned in 1086, technically in Veszprém c., but on the border of Győr c.),
- *Besenyőkuta* „the well of the Pecheneg” by v. Hegykő in Sopron c. (first mentioned in 1597),
- *Pecsenyéd* „Pecheneg (place)” in Sopron c. (first mentioned in 1216/1397).
- It was also suggested that the village *Szerecseny* „Sarracene”, Győr c. (first mentioned perhaps in 1086, surely in 1256), was populated by Pechenegs, because Sarracene meant a Muslim in medieval Europe and this religion and name were reported among them (Györffy 1990, 126-129, 155). There are no placenames composed from Pecheneg tribal names in Győr, Moson and Sopron c.

Besenyő and Szerecseny belong to the ancient type of toponyms, developed from ethnic or personal names, without a suffix. Besenyőkuta is formed as a possessive expression, where the owner was doubtless the *Osli* kindred (see later), who owned land in the village, as documented from the 13th century. Although the owners were Pechenegs, the population was probably not, because Hegykő (originally Igkő „holy stone”) is a Hungarian toponym. Pecsenyéd is formed by the Hungarian denom. nom. suffix *-d*, which is quite common in place names, e.g. Abád (first mentioned in 1177) < Aba (personal name), Agárd (first mentioned in 1211) < *agár* „greyhound”, Ózd (first mentioned in Baranya c. in 1216, in Borsod c. 1272) < Oguz, (Turkic ethnonym, cf Györffy I, 1987 170, 357, 797, 846). However, the facts that the toponym kept an archaic form with the original Turkic *p-* and *-č-* (instead of the secundarely Hungarian *b-* and *-š-*) and which German variant, Pötsching originates of the shorter form without *-d*, witness to an ancient toponym. It is therefore most probably that Pecsenyéd, like Besenyő and Szerecseny, belongs to the most ancient type of toponyms, like those developed without adding a suffix.

2. The three most iconic Pecheneg names (Thonuzoba, Urkon/Urkund and Tomaj) are supposedly of Turkic origin (cf. Gombocz 1915, 3, 24). There are no toponyms based on these names in Moson c. However, there are the following places found in Győr and Sopron Counties:

- toponym *Urkony* between the villages Mezőörs and Bönyréta, Győr c.,
- *Urkony* by v. Fehértó in Győr c.,
- v. *Egyházasurkony* („Urkony which has a church”, first mentioned in 1241), Sopron c., probably destroyed during the Mongolian invasion in 1241-2, now two toponyms Urkony by Fertőd, Sopron c. (Csánki III, 634, Kiss-Paszternák 2000),
- placename *Urkony* in the vicinity of v. Sopronkeresztúr/Deutschkreutz, earlier Sopron c., now Austria (Kristó-Makk-Szegfü 1973-4, I, 67).
- the estate *Tomaj* by v. Répceszemere, Sopron c. (mentioned in 1405, Csánki III, 633).

The question is whether the person or persons these places were called after is identical with the son of Thonuzoba. There are two persons called Urkony in the tradition recorded by Anonymus. One is the son of a Hungarian named *Eusee* (r: Őse), the ancestor of the *Szalók* kindred, which owned land along the river Tisza in Eastern Hungary. The

⁷ Cf. Györffy 1990, 124-128.

⁸ It is noteworthy that the Ottoman wars (1526-1697), which devastated the southern and central part of the country, especially Transdanubia and other wars in the region destroyed approximately 50 % of our written documents from the Middle Ages. Now there are ca 200 000 Hungarian diploma known from before 1526, in addition to chronicles, law texts, etc.

⁹ In case no other date is given, the toponyms on this list are first recorded in modern times, after the Middle Ages.

other is the son of Thonuzoba¹⁰, the ancestor of the Tomaj kindred. The first centre of both kindreds were by the river Tisza, but Tomaj owned land also in other regions.¹¹ Although their presence is not attested by any written source in Sopron c., it can not be excluded that they were present here but moved away before it became usual to secure possessory rights in writing. In any case, persons called Urkund/Urkony occur later in the Tomaj kindred as well, namely in 1219, 1240 and in 1280 (VR § 1, HO VIII, 36-7, 208, Györffy II, 1987, 496).

Sources also mention persons called Urkund of other or unknown kindreds (Fehértói 2004, 781)¹², two of them in our region:

- Petrus, son of *Wrcund*, *iobagio*¹³ (jobbágy, military personell) of Sopron Castle, is mentioned several times between 1238 and 1367 (UB I, 184-5, 230, 294, II, 14).

- Luca, grandson of *Urcund* was a *iobagio* of Moson Castle in 1268/1269 (UB I, 346, Györffy IV, 1998, 174).

Both the father and the grandfather of these men lived in the 12th century. Because of both the social status and the late occurrence of this military man in Sopron it is less probable that these places were called after him, even less after the man who was connected to another, i.e. Moson c. Still, they could very well have been Pechenegs, who were given the name inspired by tradition or even fashion. In spite of its relatively widespread use, Urkund is a proven Pecheneg name, and as such it occurs several times among the Pechenegs settled along the Sár river in Fejér and Tolna counties¹⁴. A possible ethnic connection between Urkony by Bőnyré^{talap} and Mezőörs and the Pecheneg group along the Sár river, Fejér c. is attested as well by the proper name *Alap* of Turkic origin (< *alp* „hero, courageous warrior” Rásonyi – Baski I, 53), which became a toponym: villages Alap (now Bőnyré^{talap}) in Győr county and another Alap in Fejér county. The grandson of a Pecheneg called *Oluph/Alaph* is mentioned here in 1293 and 1328 (Györffy II, 1987, 345), i.e. his grandfather must have been an important personality, mentioned in addition to the father as well. The fact that both Urkony and Alap are attested among Pechenegs in these two regions make the impression that they not only belonged to the same ethnic group but also immigrated or were organized approximately in the same period. It is noteworthy that one of their villages in the region Sár (*Besenyő*, today *Aba*) was mentioned already in 1192 (Györffy 1990, 136).

The occurrence of the placename Tomaj in Sopron c., suggests that this kindred appeared in Sopron c. at some point. The name Urkony was attested of several members of this kindred.

There was one more noble Pecheneg kindred, called *Osli*, which owned land along the road from Győr to Sopron and further to the western border. Their historic past in the region beside documents written in the 13th century and later, is attested by the name *Osli*, which was the name of their main village in Sopron c., and also the name of the kindred and a personal name that was often used by them. All forms of this name were based on the name of an ancestor (Tatár 2014, 11-36).

B. The occupation of the Pechenegs

I. The frontier and its guards

The western frontier had several layers of defence system in the 9th-14th centuries. According to an ancient strategy, spaces were left deliberately empty around the kingdom, so the enemy would have no logistical bases when attacking the inland. This empty space was called the *gyepűelve* „the space on the other side of the *gyepű*”, and was guarded by special forces who settled inland, in the region called *gyepű* (i.e. fallow land).¹⁵ Thus, *gyepű* and *gyepűelve* as parts of the defence system complemented each other. In the 10th century the western-most frontier of Hungary lay by the frontier fortress Melk (now in Austria), which was built by the Germans, before it was conquered by the Hungarians, then conquered back by the Germans in 984 (Kiss-Tóth 1987, 128). After this, the *gyepűelve* stretched until the Enns river in the 10th century. This line was abandoned by the Hungarians in the 11th century (Tagányi 1913, 97-104). So the frontier moved towards east during these centuries. The Annals of Altaich are the earliest source that described the man-made obstacles of Hungary at the turn of the millennium

¹⁰ The name is spelled in three versions: *Urcun*, *Urcund* and *Ircundium* (Latin acc.) (Anonymus §§ 49, 57, SRH. I: 116-117 and others). It was pronounced Urkony and Urkund, which is not identical with Örkény, as it was wrongly assumed earlier (Kiss - Paszternák 2000, 79). The final *-d* is a Hungarian denom. nom suffix. The final *-ny / -n* is a usual dialect form, cf. *szappan/szappany* „soap”, *fon/fony* „to wreath, to spin”, etc.

¹¹ In Vas county by Nagytillaj, Lesencetomaj and Badaconsontomaj by Balaton, by Nágocs in Somogy and by Regöly in Tolna counties, cf. Kristó – Makk – Szegfű 1974, II. 44.

¹² E.g. a habitant in v. Bökény, Bihar c. in 1214/1550 (Györffy I, 1987, 606); *Wrchon*, member of the Aba kindred, landowner in v. Bölse, Abaúj c. (now Slovakia) in 1232 (Györffy I, 1987, 72-3, CDES I, 284); *Urkon*, whose son was landowner in the v. Visznek, Heves c. in 1232 (HO VI, 112, Györffy III, 1987, 145); a noble man in 1282 (Károlyi I, 15), etc.

¹³ *Iobagio*, i.e. jobbágy was military personell, but not in the same sense as the Pechenegs of Árpás. A *iobagio* is an armed servant, but the Pechenegs of Árpás were given collective rights on ethnic basis.

¹⁴ E.g. 1322: the Pecheneg László, son of Johannes and his brother *Urkund* in v. Szedreg; 1324: *Urcund* and Philip, sons of the Pecheneg Nicolai (Veszpr. reg. no 150, 149, Györffy 1990, 137-9), etc.

¹⁵ The Hungarian chieftains and tribes left names only in the inner reaches of Moson and Sopron counties, bordered by the Lajta and Sopron Mountain ranges, which provide natural obstacles.

(Kristó – Makk – Szegfü 1973, 639). The rivers Feistritz, Lapincs/Lafnitz¹⁶ and Lajta/Leitha had been the border rivers of the Karolingian margraves (Kiss – Tóth 1987, 129). The peaceful relations with the Germans came to an end with the death of Henry II, the brother-in-law of king Saint Stephen I of Hungary, in 1024. Skirmishes happened along the frontier, which developed into war in 1030. German forces invaded Hungary, and St Stephen emptied the region between the Leitha and Rába rivers, so the enemy would not find food. The Germans turned back from the river Rába and were defeated by Vienna by the Hungarians. In the peace treaty Conrad II renounced his rights to the region between the Leitha and Fischa rivers, and a strip of land by the Western bank of the river Morava. It is likely that St Stephen designated these regions to be *gyepűelve* (Györffy 1983, 309-313). Hostilities had arisen after the death of St Stephen in 1038, when the German emperor Henry III had tried to conquer Hungary, so it was always important to defend this frontier. The *gyepű* was guarded by special forces, in Latin called *speculatores* (Hung. *őr* „guard”), *exploratores* („spies”) and *sagittarii* (Hung. *lővér*, „archer”) (Kristó – Makk – Szegfü 1973, 651). Many historians supposed that the guards were tribal warriors.

This question concerns one undecided problem of Hungarian history: why are toponyms formed from the name of the seven Hungarian landtaking tribes (*Megyer*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*, *Nyék*, *Tarján* and *Kürt-Gyarmat*, the last one obviously organized of two components) to be found all over the Carpathian Basin? The historians could not decide whether these tribal groups were settled widespread due to their military function by the frontiers or the fortresses, the centres of the counties; or was this a spontaneous, landtaking settlement when the ethnic unites were divided while their tribal names were still used; or common members of the tribes, still using their tribal names, tried to escape from the consequences of the new feudal order by settling outside of their original territories. Concerning the military duties of the Pechenegs, it is necessary to survey the possible connection between their and the Hungarian tribal settlements, because according to Á. Nagy (1969) the Pechenegs, especially the Tomaj kindred, were settled in the vicinity of Hungarian tribal warriors, as a kind of military entourage.

While there are no Hungarian tribal toponyms in Moson c., there are several of them in Győr and Sopron counties. (Pecheneg settlements are not necessarily in their close vicinity):

- *Kistarján* and *Újtarján* („Little T.” and „New T.”) under Pannonhalma, Győr c.,
- *Megyer* in the north of Győr c.,
- *Tarján*, *Gyarmat* and *Keszővölgy* („village of K.”) in the vicinity of villages Szerecseny, Tét and Kajár, Győr County,
- *Tarján* and *Nyék* next to v. Kál in the south of Sopron c.,
- *Kürtöskér*, *Nemeskér* and *Újkér* („Kér with a horn”, „Noble Kér”, „New Kér”) between villages Szemere and Lövé („archer”) in the south of Sopron c.,
- *Nyék* by the city of Sopron, close to Urkony,
- *Kér* by Pecsényéd, Sopron c.,
- *Kürtösmegyer* („Megyers with a horn”), and *Nemeskér* („Noble Kér”) and *Újkér* („New Kér”) are all close to the toponym Tomaj.

Because it is not known whether the settlement of these tribal groups was carried out as military personnel at all and due to a royal order (not necessarily by a written decree), this correlation could not help to decide the period when the Pechenegs were settled here as guards. However, their military function is proved by the chronicles and the privileges of Árpás as well, which is not the case concerning the Hungarian tribal groups. Their settlements did not necessarily happen in the same time. It is noteworthy that in the time of the settlement the newly arrived Pechenegs were obviously treated as one ethnic unity. Urkony by Nyék and Tomaj by Megyer and Kér make the impression that they were settled in the lifetime of Urkony, son of Thonuzoba, i.e. at the beginning of the 11th century.

The Pechenegs were incorporated into this order and had to cooperate with the Hungarian guards, who were or were not settled there in tribal unites. The following circles can be identified:

1. In Moson c. there were Pecheneg settlements along the northwestern bank of the Fertő/Neusiedl Lake (Besenyő, Pátfal, Feltorony, Monóudvar, Barátfalu) close to *Királyudvar/Curia Regis* „Royal court” where Pechenegs owned land before 1203 (1990, 124). A string of documents¹⁷ mention how these were given to the monastery of Heiligenkreuz, and the Pechenegs dislocated. In this vicinity the v. *Lajtakáta* (Káta by the river Lajta) was identified as a possible Pecheneg frontier guard settlement. The Emperor Constantine Porphyrogenetos called the Pecheneg fortifications for -κάται, - γάται in his book *De administrando imperio* (chapter 37th, cf. Robotka 2000, 395), cf. Chagatay *qatay* „earthen rampart” (Németh 1930, 33, FNSZ 1988, II, 9).¹⁸ This etymology makes it likely that it was a Pecheneg frontier guard settlement. In 1339, the king affirmed the ancient privileges of the Káta guards,

¹⁶ In such cases, the first toponym is Hungarian, the second one is the foreign (German or Latin) variant.

¹⁷ Cf. the diploma issued by King Imre of Hungary in 1203, where he gives a land previously owned by the Pechenegs to the monastery of Heiligenkreuz (Weis I, 38, UB I, 40, Reg. Arp. n. 206 = 1203/1208: W. I, 97, Reg. Arp. n. 233, Weis I, 42, W. VI, 344, UB I, 59 and Weis I, 77, UB I, 129-30, Reg. Arp. n. 470, and Weis I, 50, UB I, 69, Reg. Arp. n. 332 and Weis I, 63, W. I, 183, UB I, 88, Reg. Arp. n. 385 and Weis I, 72, W. I, 261-62, UB I, 118-9, Reg. Arp. n. 458 and Weis I, 104, W. I, 109, UB I, 161, Reg. Arp. n. 615 and Weis I, 93, UB I, 169, Reg. Arp. n. 615 and Weis I, 132, W. II, 271, UB I, 251, Reg. Arp. n. 1093 and Weis I, 214, UB II, 113, Reg. Arp. n. 2882 and Weis I, 116, UB II, 119).

¹⁸ Vörös (2002, 627-628) has questioned this etymology without offering an alternative.

denying the count of Moson any right in inhibiting their privileges, and demanding only that they must do service on swift horses with good weapons. The road leading to Káta is mentioned in 1209 as a border road (Györffy 1998, IV, 152). These guards defended the main road from Győr to Vienna through the bridge of the Lajta river, called *Király hidja* „the king’s bridge” in the Middle Ages (now Bruck a.d.Leitha, Austria). Toponyms like Tétény, named after one of the landtaking chiefs in 895/6, the royal court and the king’s bridge witness to the continuity of the defence system from the beginning of the Hungarian rule through the Arpadian kings until even to the 20th century, this being one of the most important ports through the „iron courtain”.

2. West of the Fertő/Neusiedl Lake, there were v. Örpordány (1395: *Ewrpordan* „Pordány of the guards”¹⁹) and v. Pecsényéd/Pötsching, both Sopron c., close to the river Lajta, which made the frontier (Györffy 1990, 126). Between the v. *Röjtökör* „the guards in ambush” and Pecsényéd is the placename *Feldvár* „earthen fortification”. There is a further earthen fortification system called *Magyarárok* „Hungarian ditch” in its vicinity (Kiss-Tóth 1987, 129). Towards the town Sopron there is the toponym *Lővér* „archer”. Behind this line there is the toponym *Gyula*, a well-known name in the Kán kindred, which descended from chief Tétény.

3. The original home of the Pecheneg Oslí kindred must have been the v. *Oslí*, east of the lake, close to *Kapuvár* „the fortress of the port”. In the 13th century they owned land along the road from the river Lajta to Győr, in the close vicinity of places like *Röjtök(muzsaj)* „ambush”, *Egyházaskony*, *Urkony*, the village *Kapi* „port”. The toponym *Tétény* by the v. Vitnyéd witnesses to a place owned or governed by this landtaking chief. Before the road reached Győr, there were Árpás, the privileged settlement of Pecheneg guards.

This survey shows a well-established defence system along the river Lajta from the royal bridge in Moson to the southern part of Sopron c. These two parts of the frontier were backed up by settled guards along two roads, which went from Győr respectively on the northern (Moson) and the southern (Sopron) side of the lake. Beside the extensive marshes along the lake and the Rába, Marcal and other rivers there were man-made military installations, defending the country, attested also by toponyms: ditches, earthen fortifications, wading places called „port” guarded occasionally also by a fortress (e.g. Kapuvár). Toponyms attest here to the military forces as well, like guards, guards waiting in ambush and archers. It is noteworthy that from the first generation of the landtaking leaders chief Tétény occurs here twice and later his descendant, Gyula.

The Pecheneg frontier guards were already in place along the Western frontiers by the time the German Emperor Henry III attacked Hungary in 1051. A mixed army of Hungarians and Pechenegs met the emperor, attacking him every night with poisoned arrows and with traps and at the end defeated his army (SRH. I: 348-49).

II. Royal entourage?

Earlier the question was raised whether Thonuzoba really was the father-in-law of Taksony, and in such capacity belonged to the retinue of the Árpadian Dynasty. Recently I tried to answer this question by elaborating a survey of Pecheneg toponyms in the vicinity of those called after early Hungarian princes (Tatár, 2013, 456-464), therefore only some toponyms and their connections will be mentioned here. Obviously there are three chronological horizons to be dealt with:

1. *Between the landtaking in 895-6 and the reign of St. Stephen*: A marshland by Kapuvár, Sopron c. is called after chief Tétény, one of the seven leaders of the landtaking.²⁰ According to the chronicles, *Kál* (in some sources also called *Bogát*), who held the title *karcha/horka/harka* „supreme judge”, was his descendant and presumably the chief of the Turkic and Iranian, so-called *Kabar/Kavar* groups who joined the Hungarians when they left westwards from the Pontic steppes. This title occurs in the name of the v. *Harka* by Sopron. The title was held by *Bulcsú* (+955), descendant of Kál, during the reign of *Fajsz/Falicsi*. Fajsz was the cousin and predecessor of Taksony.²¹ The ownership of Kál and his family is attested by toponyms in the northernmost part of Vas c. by villages like *Sajtoskál*, *Bulcsú* and *Tompaládony* (after Lád, Bulcsú’s kindred). Harka and the villages in Vas c. is connected by the ancient Roman road²², so their function as responsible leaders along the western frontier is obvious. Even more so because groups which joined an Oriental state, were usually put to such military functions.²³ Bulcsú, the son of the horka Kál

¹⁹ It occurred already in 1376 as the village of the royal guards (*spiculatores*, r.: *speculatores regis*), later Lajtapordány/ Prodersdorf Csánki III, 1897, 625.

²⁰ Another person, connected to the landtaking event was Szabolcs. One of his descendants was Csák, whose name occurs in the toponym Csáktelek, which exact localization is unknown. According to Anonymus, Szabolcs was the son of one of the seven tribal leaders, Előd, while according to the chronicles, he was himself a tribal leader during the landtaking and in any case the ancestor of the aristocratic Csák kindred. Csáktelek occurs in a diploma from 1326 together with other possessions belonging to a noble family of v. Vág in Sopron c. (HO V, 2004, 101-2, Csánki III, 1897, 603). However, their villages are very widespread in the county therefore their exact localization is impossible to determinate.

²¹ Cf. Moravcsik 1988, 49 and the chronicles.

²² The Roman Empire conquered Transdanubia (i.e. Hungary west of the Danube) after 35 BC and held it until 433 when the Huns got this territory. By the end of the 5th century, the Roman and romanized population mostly disappeared from Pannonia, as it was called in Roman times. The Romans built here many cities (e.g. *Scarbantia* i.e. Sopron, *Ad Flexum*, i.e. Moson, *Arrabona* i.e. Győr), fortifications (e.g. *Mursella* close to Árpás) and excellent roads.

²³ Cf. Göckeljan 1972.

was a contemporary of Taksony, the head of the pagan Hungarian state in the 10 century²⁴. Pecheneg place names do not occur together with Kál along the Roman road.

So the Pechenegs must have been settled in these surroundings later. Thonuzoba is not mentioned here as royal entourage or frontier guard. However, according to chapter 57, (SRH. I, 113-114), Zolta settled Pechenegs by the borders beyond the lake in Moson c. to defend the country from the Theutons, that is, Germans. Kordé has questioned the validity of this source: his argument rests on the fact that the Pechenegs had attacked the Hungarians in 895, causing the Hungarians to immigrate from their previous homeland in Etelköz (today Ukraine), and into present-day Hungary, thus the animosity of the two peoples would be great in the first half of the 10th century, and since Zolta was the son of the Landtaking Chief Árpád, his period would be too early to assume friendship between the two peoples. Kordé believes that Anonymus took the name Zolta from a known chief of the Pechenegs, who lived in Moson c. in the 11th c. (Györffy 1990, 110, and Kordé 1990, 3-20). However, Kordé accepts Anonymus' information that Thonuzoba came in the reign of Taksony, son of Zolta. That Thonuzoba should be welcomed by the Hungarian chief, makes sense if this chief was related or connected to the Pecheneg (by Anonymus „Cumanian”) princess, the wife of his son. These two data support each other, and they indicate that the Hungarians managed to negotiate a peace treaty of some sorts with the Pechenegs who had earlier defeated them, and the Pecheneg bride sealed this treaty. According to Konstantinos Porphyrogennetos (writing about 950, during the reign of Taksony, whom he mentions), the Hungarians could not be persuaded to fight against the Pechenegs, saying that they could not defeat them (chapt. 3). This statement is repeated in chapt. 8, where the emperor describes how one of his envoys did try to persuade the Hungarians to attack the Pechenegs. This information indicates a Hungarian-Pecheneg peace treaty as well. It is not illogical to assume that Pecheneg envoys and tribal members came as entourage with the wife of Taksony, during the reign of Zolta. So it is possible that Zolta settled Pecheneg frontier guards beyond the lake in Moson County. Kordé's proposal that Anonymus conflated two historical persons is not acceptable because Anonymus writes about chief Zolta in several passages, identifies him as the son of Árpád, and creates a distinct portray of him in many passages, some which have nothing to do with the Pechenegs. It is impossible to prove beyond doubt that the settlements known as Pecheneg in Moson c. in later Latin documents are the exact same settlements created by Zolta, but their location fits the description. All in all, Anonymus' statement on the issue of Pechenegs in Moson is within the range of possibility.

In any case, the Pecheneg presence in this period is undoubted.

2. The reign of the first Christian king, St. Stephen (between 1000 and 1038) represented both continuity of the Hungarian rule and a Christian - European renewal. From this period at least two toponyms based on the names of the king's relatives are to be found in Sopron c. There are two villages called *Bogyoszló*²⁵, the grand-grandson of Taksony and the cousin of the king (Kristó – Makk - Szegfű 1973, 51): one below Sopronkeresztúr, the other above Magyarkeresztúr, i.e. along the same west-eastern route, as Tétény, mentioned above. Furthermore there is a toponym Gyula by Lépesfalva (Loibersdorf) by Sopron. Several persons were called by these name among the descendants of Tétény, a.o. king St. Stephen's maternal grand-father and the governor of Transylvania (according to Anonymus chapt. 24), and several others in the *Kán* kindred, according to written documents (Karácsonyi 1900/1995, 735-44).

The counties were organized by St. Stephen based on royal possessory rights and the existing fortresses as centres.²⁶ They were often called after their first leader (Latin *comes*, i.e. Hung. *ispán*)²⁷, as e.g. Sopron, or after some geographic characteristics, like Moson after the marshlands. Toponyms after important persons as Kál must have existed here before *Sopron*, got this name after the Christian comes, *Sophronius*. Still this surroundings west of the Fertő lake and its marshes, in a safe distance from the German border was an important centre, where the Pechenegs not as a retinue but as guards got their function and places to settle, perhaps at the end of the 10th century, in any case before 1051, when they defended the country against the German emperor together with the Hungarian forces.

Recent Pechenegs immigrants are not mentioned here in this period of martial contacts with the Pechenegs again on the eastern frontier of the country. According to the greater legend of the holy king St. Stephen (written around 1080), the Pechenegs attacked Transylvania sometime between 1014-1017, but were repelled by the strengthened fortifications (SRH II, 389). However, Pecheneg fractions continued to spill into Hungary in the 11th century, as a result of having been pushed by the Oguz Turks, who in turn were pushed by the Cumans. The minor legend of St Stephen (written after 1083) tells how 60 rich Pecheneg aristocrats and their men migrated from Bulgaria into Hungary, but were robbed by the king's soldiers whereupon the king had the robbers hanged to give justice to the Pechenegs (SRH II, 398-399). King St Stephen died in 1038. Györffy supposes that there must have been more Pecheneg campaigns into Hungary, because the Chronicon Picton writes that Hungarian princes *Endre* and *Levente*

²⁴ Cf. Konstantinos Porphyrogennetos, Moravcsik 1988, 49.

²⁵ Bogyoszló comes from the South Slavic name Budislav/Budzislav (Kiss 1988, I: 229). There were other persons by this name in Hungary as well (listed in Fehértői 2004, 156).

²⁶ About the debat around the methods used during this process cf. Kristó 1988, 21-99.

²⁷ The *ispán* (comes in Latin) was the highest dignitary in the medieval Hungarian counties, appointed by the king. He resided in the county fortress, and was both judge of the peoples living on the territory of the county, administrative head to the whole county, and military leader of the county forces.

sought refuge among the „Cumanians”²⁸ after 1031, and at that time, they found Hungarian prisoners of war among them (SRH I, 336 and Györffy 1990, 112).

In any case, in the second half of the 11th century, the Pechenegs as military personell in these three counties participated in the internal wars between the Árpadian throne pretenders.

3. The Pecheneg immigration continued during the 11-12th centuries. In 1048, the Pechenegs overflowed Byzantium in greater numbers, partly due to a civil war between *Tiräk* and *Kegen*, two Pecheneg chiefs (Györffy 1990, 104). On the eastern border, after some peaceful years, the kings and princes, especially St. László I had to face their attacks, which resulted in more settlements. According to the chronicles, Jan, comes (ispán) of Sopron also captured a band of marauding Pechenegs in Byzantine service when these came to the rescue of Nándorfehérvár (today's Beograd), while the castle was under siege by the Hungarian king in 1071 (SRH. I: 369-71). It may be presumed that these Pechenegs were settled by him, probably in Sopron county, since it was normal Hungarian practice to turn war prisoners into auxiliary peoples.

Conclusions

The Pechenegs, this Oriental, Turkic speaking people was settled partly as peasants and partly as frontier guards along the Northwestern border of Hungary. It is impossible to say how much their original way of life differed from that of the Hungarians at that time, both peoples being originally a mixed nomadic-seminomadic-agrar population, possibly to different degrees.

The Pechenegs occurred in Moson and along the main road to the wading place on the river Lajta probably not during the first (Tétény) but only in the second (Zolta) generation after the Hungarian conquest. Here, the royal authorities organized the defence (e.g. Királyhida), still keeping the Pecheneg guards by the border, while on the eastern shore of the Fertő lake, their places came into the possession of the church.

Along the other main road which still goes from Győr by the southern shore of the Fertő lake and westwards, one of the landtaking chiefs, Tétény is the oldest authority who is attested by toponyms. However, later, during the third (Taksony) or even the fourth (Géza and St. Stephen) generation i.e. in the second half of the 10th century - 11. century, Pechenegs were settled along the road (Urkund/Urkony and Oslí). South of this road, by the border of Sopron c. is found the name of the kindred Tomaj, which indicates a connection to Urkund/Urkony.

Between Sopron and Szombathely, the centre of Vas c. longer south, the defence of the frontier was probably the responsibility of Kál, the supreme judge at the beginning. From the second half of the 10th century, his descendant, Bulcsú was mostly based in Vas c.

Although the Pechenegs were at first the typical free mounted archers of the *gyepű* and *gyepűelve* system, they became obviously successfully inculturated and later assimilated in the Hungarian defence system, usually as military personell. Archeologist did not determine the time when the earthen fortifications, ditches and even perhaps the fortresses were built here. Some of them could have been used by the Pechenegs (Káta). In any case, Hungarians re-used Roman buildings for various purposes including defence e.g. in Sopron, probably from the very beginning.²⁹

Their ethnic history is not ended in the middle ages: by visiting these villages I found groups who are called Pechenegs by their neighbours even today, without knowing what that name means. This tradition might have survived thanks to a strong ethnic consciousness helped by a military organized past. As far as I know, this is the one of the very few regions where the ethnicity of this people of Asian origin is still remembered and as such a precious contribution to human history. I plan to write more extensively on Pecheneg traditions in this region in the future.

²⁸ When assessing the information about „Cumanians” in today's Ukraine in the 11th century, then the same principle applies as mentioned above. Since the Cumanians did not appear in Europe before the 12th century, these „Cumanians” must have been Pechenegs, who inhabited that land before it was conquered by the actual Cumanians. There are many examples of 13th century ethnonyms which the author of the *Gesta Hungarorum* (Anonymus, magister P.) used to describe conditions before his own time.

²⁹ In any case the classic *gyepű* and *gyepűelve* which existed in the 10-11th centuries, was replaced by new fortifications in the 13th century (Kristó – Makk – Szegfű 1973). Although the Roman ruins were not always used as they were originally intended: In the case of Visegrád-Sibrik Hill the Hungarians took a Roman fortress into use as a fortification for the ispán. But in Rójtökmuzsaj, they only found a Roman villa on Zsebedomb, which they used as a burial place in the 10th century. Some of the people buried here were probably border guards based on finds of quivers with arrows in some of the graves. In other words, the villa rustica was no longer used for its original purpose (verbal communication from archaeologist János Gömöri).

Abbreviations

c = county v = village

References

- AO = *Anjoukori Okmánytár I-VIII*. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia [Documents of the Angevin Age] Eds Nagy, Imre - Tasnádi Nagy, Gyula. Budapest 1878-1920.
- ÁÚÓ = WENZEL Gusztáv, *Árpád-kori Új Okmánytár*. Pest, 1860-Budapest 1874. XI. 158.
- Anonymus, 1977: *Gesta Hungarorum*. Transl. Dezső Pais, red. Gy. Györffy. 2nd ed. Budapest (Bibliotheca Historica). [Latin original, Hungarian translation]
- Benkő, Loránd 2003: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. [The names of the past speak. Studies about the personal names of the Árpadian Period]. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- B. Szabó, János 2010: *A honfoglalóktól a huszárokig*. [From conquering Hungarians to Hussars] Budapest, Argumentum.
- CDES = *Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I-II. Ed: Richard Marsina. Bratislavae 1971-1987.
- Csánki, Dezső 1897: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III*. [The historical geography of Hungary in the Hunyadi period] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Dénes, József 1996: Nyugat-Dunántúl a 10. században. Kísérlet a helynevek értelmezésére. [Western Transdanubia in the 10th century. Attempt at interpreting the place names]. In: *Vasi Szemle* L/3 (1996). 357-370.
- Dénes, József 2003: Polémikus széljegyzetek egy alapműhöz (Polemic note on some basic reading). In: *Vasi Szemle* 47 (4) : 494-498.
- Dénes, József 2007: Nyugat-Dunántúl korai várépítészetének kutatástörténete. *A Castrum Bene Egyesület XIII. Vándorgyűlése. Kőszeg 2007, május 12*. (The research history of the construction of the early fortifications of Western Transdanubia. The XIIIth meeting of the Castrum Bene Association in Kőszeg 2007, May 12th).
- DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Volumen I ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, Budapestini 1992.
- Fehértói, Katalin 2004: *Árpádkori személynévtár (1000-1301)*. [Thesaurus of proper names in the Arpadian period] Akadémiai Kiadó Budapest.
- Fejér, György 1829-1844: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI*. Budae.
- Ferril, Arther 1986: *The Fall of the Roman Empire. The Military Explanation*. Thames and Hudson.
- FNESz = Kiss, Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. [Etymological dictionary of toponyms] Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Golden, Peter 1972: The Migration of the Oguz: *Archivum Ottomanicum* 4.
- Gombocz, Zoltán 1915: *Árpádkori török személynéveink* [Our proper names of Turkic origin in the Arpadian period] In: *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* 16. Budapest.
- Göckenjan, Hansgerd 1972: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Gömöri, János 2007: A nyugati határvidék korai sáncváraitól, különös tekintettel Sopronra: *A Castrum Bene Egyesület XIII. Vándorgyűlése. Kőszeg 2007, május 12*. (About the early rampart fortifications of the western frontier, especially Sopron. The XIIIth meeting of the Castrum Bene Association in Kőszeg 2007, May 12th).
- Görffy, György 1948: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. [Our chronicles and the early history of Hungarians] Budapest, pp. 115-118., 122-125.
- Görffy, György 1977: *István király és műve* (King Stephen and His Legacy). Gondolat, Budapest.
- Görffy, György 1987, 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III*, 3rd ed., *IV*. [Historical geography of Hungary in the Árpadian Period] Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Görffy, György 1990: Besenyők és magyarok. [Pechenegs and Hungarians] 2nd ed. In: *A magyarság keleti elemei*. [The Eastern elements of the Hungarian people] Budapest, Gondolat, pp. 139-191.
- Haller, János 1998: *Moson vármegye történelmi földrajza (1941)*. [Historical geography of Moson County] Mosonmagyaróvár.
- Hóman, Bálint 1930: Szent Imre [Saint Emmerich] In: *Magyar Szemle* IX. (1930), 201-209.
- HO = *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius (Ungarisches Urkundenbuch) I-V*. Eds Imre Nagy, Iván Paúr, Károly Ráth, Dezső Véghely. Győr 1865-1873, *VI-VIII*. Eds Arnold Ipolyi, Imre Nagy, Dezső Véghely. Budapest 1876-1891.
- Karácsonyi, János 1900: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* [The Hungarian kindreds until the middle of the 14th century]. Reprint 1995, Budapest, Nap Kiadó.
- Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. (Urkundenbuch der Grafenfamilie Károly von Nagy-Károly). I-V. Ed. Kálmán Géresi. Budapest 1882-1897.
- Kiss, Andrea-Paszternák, István 2000: Hol volt Urkony? Adalékok a Fertő-vidék középkori településtörténetéhez [Where was Urkony? Data to the medieval history of the settlements in the Fertő region] In: *Soproni Szemle* LIV/4,

pp. 402-419.

Kiss, Gábor – Tóth, Endre 1987: A vasvári “római sánc” és a “Katonák útja” időrendje és értelmezése (Adatok a korai magyar gyeppurendszer topográfiájához I) [Chronology and interpretation of the “Roman Fortification” and “Military Road”. Facts about the topography of the early Hungarian gyeppurendszer] In: *Communicationes Archaeologiae Hungariae* pp. 101-134.

Kiss, Lajos 1997: Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. [Early types of Hungarian village names: landtaking and linguistics] Balassi Kiadó, Budapest pp. 177-185.

Kristó, Gyula – Makk, Ferenc – Szegfű, László 1973: Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez [Data supporting the understanding of our “earliest” place names]. In: *Acta Historica XLIV* (1973).

Kristó, Gyula – Makk, Ferenc – Szegfű, László 1973: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez [Considerations and facts regarding the question of the early Hungarian frontier guards]. In: *Hadtörténeti Közlemények XX/4* (1973), pp. 639-660.

Kristó, Gyula 1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. [The evolution of counties in Hungary] Budapest, Magvető Könyvkiadó (Nemzet és emlékezet).

Kumorovitz, Bernát (ed.) 1953: *Veszprémi regeszták 1301-1387*. [Registers from Veszprém, 1301-1387] Budapest, Akadémiai Kiadó.

Lackovits, Emőke 1972: A rábapatonaiak eredethagyománya [The legend of origin of the village Rábapatoná]. In: *Arrabona 14* (1972), Xántus János Múzeum, Győr, pp. 235-253.

Magyar középkor az államalapítástól Mohácsig. [Hungarian Middle Ages from the foundation of the state until Mohács]. Ed.: Nagy, Gábor. Veszprém, Könyves Kálmán Kiadó 1995.

Magyar, Kálmán 2013: A 10-11. századi magyar határvédelem (gyepű) várainak kutatása I. Újabb adatok a déli és az északkeleti korai határvárak vizsgálatához. [Research of the fortifications along the 10-11th century Hungarian frontier (gyepű) I. New Data about the Southern and Northeastern early frontier fortifications]. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei* [New results of the research of the Hungarian Landtaking Period]. Szeged pp. 681-700 (Monographs from the Archaeological Department of University of Szeged 3).

Moravcsik, Gyula 1988: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aeo ducum et regnum ex stirpe Árpád descendendum*. 2nd ed. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Rásonyi, László – Baski, Imre 2007: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names I-II*. Indiana Univ. Bloomington (Indiana University Uralic and Altaic Studies 172/1-2).

Reg.Arpa =

Robotka, Csaba 2000: Csatlakozott katonai segédnépek az Árpád-kori Sopron és Moson megyében [Joined military auxiliary peoples in Sopron and Moson Counties in the Árpadian Period] In: *Soproni Szemle 2000/4*, pp. 374-401.

SO = *Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II*. [History of Sopron County. Diplomata I-II] Ed: Nagy, Imre. Sopron 1889-1891.

SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum. I-II*. Ed. E. Szentpétery. Budapest 1937-8. Reprint Nap Kiadó 1999.

Szegfű, László 1982: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. [Notes to the story about Thonuzoba] *Századok* 116 (1982/2) pp. 1060-1078.

Tagányi, Károly 1913: Gyepű és gyepűelve [Gyepű and gyepűelve]. In: *Magyar Nyelv IX*. (1913), pp. 97-104.

Tatár, Mária Magdolna 2004: A regösének homályos értelmű szavainak etimológiája: ardéli, párizs, tollbársos. [Etymology of obscure words in regös songs: ardéli, párizs, tollbársos] In: *Az Idő rostájában I-III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. [In the sift of time. Studies in honor of Lajos Vargyas' 90th Birthday]. Budapest, L'Harmattan.

Tatár, Sarolta 2013: Feltételezett vezérnevekből képzett helynevek Moson, Sopron és Győr megyékben. In: Tudományos próbapálya <http://www.peme.hu/userfiles/T%C3%A1rsadalomtudom%C3%A1nyi%20szekci%C3%B3.pdf>

Tatár, Sarolta 2014: *Az Osli nemzetség Sopron megyében* [The Osli kindred in Sopron county]; Társadalom és életmód-történeti kalandozásokon térben és időben a nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Ed. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba.

Thüróczy, János 1980: *A magyarok krónikája*. [Chronicle of the Hungarians]. Transl.: Horváth, János. Budapest, Európa.

UB I. = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. Unter bearb. u. Vorarb. von W. Goldinger, E. Zöllner und R. Neck bearb. von Hans Wagner. I. Bd. Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz – Köln 1955, Verl. Hermann Böhlau Nachfl. (Publikationen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung 7. R.).

UB II = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg, II. Band, Die Urkunden von 1271 bis 1301*. Unter bearb. u. Vorarb. von Lindeck-Pozza. Graz-Köln

Sarolta Tatár

1965 Hermann Bohlaus Nachf.

UB III = *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Odenburg und Eisenburg, III. Band, Die Urkunden von 1301 bis 1327, mit Nachtragen von 1233 bis 1301*. Unter bearb. u. Vorarb. von Lindeck- Pozza. Graz-Köln 1979, Hermann Bohlaus Nachf.

Váczy, Péter 1927: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság. [The royal servients and the patrimonial monarchy]. In: *Századok* LXI (1927), pp. 243-290, 350-414.

Veszpr. Reg. = *Veszprémi regeszták 1301-1387*. [The Registers of Veszprém] Ed. Kumorovitz, Bernát. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.

Vörös, Gábor 2002: Relics of Pecheneg Language in the Works of Constantine. In: *The Turks*. Eds Hasan Celal Güzel, C. Cem Oşguz, Osman Karatay, vol. 1. pp. 617-632. Ankara, Yeni Türkiye Publications.

VR = Kandra, Kabos 1898: *A Váradi Regesztrum*. [The Regesta from Nagyvárád] Budapest, Szent István Társulat.

W = Wenzel, Gusztáv 1860 - 1874: Árpád-kori Új Okmánytár I-XII. Codex diplomaticus arpadianus continuatus [New Diplomatica of the Árpadian Period]. Reprint Pápa 2001-2002.

Weis, Johann Nepomuk 1856: *Urkunderbuch des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde*. Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei.

Wertner, Mór 1892: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. [The Hungarian Kindreds until the Middle of the 14th Century]. Temesvár.

Zal. I. = *Zala vármegye története. Oklevéltár I-II*. [The history of Zala county. Diplomatica] Eds Nagy, Imre – Véghely, Dezső – Nagy, Gyula. Budapest 1886 - 1890.

ТУВА БӨӨГИЙН БӨӨ БОЛГОХ ЁС

Б. Мөнхцэцэг*

Товч агуулга: Тува бөө мөргөлд үе дамжуулан уламжлуулан бөө болдог ёс бий. Бөө болох хүн “бөөгийн өвчнөөр” өвддөг. Энэ нь тухайн хүний бие хүндээр өвдөх, хий юм харах, зөн совингоороо мэдрэх, ухаан алдаж унах, элдэв зүйл ярьж дэмийрэх, гэртээ тогтохгүй хээр гадаа олон хоногоор явах гэх мэт шинж тэмдгүүдээр илэрдэг байна. *Тува бөө* мөргөлд багшийн тусламжтайгаар эсвэл онгодын тусламжтайгаар бөө болдог ба бөө болох нас нь харилцан адилгүй байгаа нь судалгаанаас харагдаж байна.

Түлхүүр үгс: онгод орох, бөө болох, бөөгийн өвчин, угаалга үйлдэх, удамтай бөө.

Бөөгийн онгод болон онгод орох талаарх эрдэмтэн, судлаачид өөр өөрсдийн ойлголтоор тайлбарласан байдаг. “Монгол хэлний товч тайлбар толь”-д “шашин бөө нарын буух үед нь ордог хий сүг гэгчийг “ онгод хэмээн тайлбарласан байдаг. Монгол бөөгийн онгод, бөөлөх үйл явцыг С. Бадамхатан тайлбарлахдаа “Бид нарын судалгаагаар бөө мөргөлийн онгод, бөө хүний итгэлээс түүнд ямар нэгэн далдын хүч онгон тусалж байгаа мэт болохоос биш үнэндээ мэдрэлийн системийн нэгэн зүйл өвчин итгэлээр дамжиж, бөөлөх бүрд дахин дахин үзэгддэг болсноос болж байгаа хэрэг мөн” (С. Бадамхатан. 1965:238-239) гэсэн бол эрдэмтэн Д. Мансан “энэ бол хүмүүсийг мэхлэх ов жив биш...” хийн бүтээл буюу онцгой бүтээлийн чадварын илрэл болно” (Д. Мансан.1990: 44-45) гэжээ. Бөөд онгод орно гэдгийг бөө нар өөрсдөө олон жилийн өмнө өөд болсон бөө хүмүүстэй уулзана гэсэн үг юм (О.Пүрэв. 2002:147) гэж үзжээ. Тува бөө мөргөлд үе дамжуулан уламжлуулан бөө болдог ёс бий. Бөө болох хүн нь “цэвэр яс”-тай хүн байна гэдэг. Энэ нь тэр хүн эхээс төрөхдөө л бөө болох заяатай төрнө гэсэн үг юм. Бөө болох хүн “бөөгийн өвчнөөр” өвддөг. Тухайлбал, бие нь хүндээр өвдөх, хий юм харах, зөн совингоороо мэдрэх, ухаан алдаж унах, элдэв зүйл ярьж дэмийрэх, гэртээ тогтохгүй хээр гадаа олон хоногоор явах гэх мэт шинж тэмдгүүдээр илэрнэ. Тува бөө мөргөлд 2 аргаар бөө болж босдог.

Үүнд: 1. Өөрийн онгодын тусламжтайгаар онгодоо авч бөө болох:

Ховд аймгийн харъяат Б. Дорж зайран ярихдаа өөрөө анх бөө болох гэж байхдаа бөөгийн өвчнөөр өвдөж, хаашаа ч хамаагүй гүйх, эсвэл морио унаад давхичихдаг байсан. Энэ нь тэр хүний онгод тэнгэр нь оюун санааг нь эзэмдэж байна гэсэн үг. Багшаар заалгаж бөө болж босохоос гадна багшгүйгээр онгодынхоо тусламжтайгаар өөрөө босдог хүн гэж байна. Энэ нь бөө болох гэж буй хүний онгод тэнгэр нь дагуулаад явчихдаг. Онгод нь тэр хүнийг хагас галзуурлын байдалтай болгож өөрийн мэдрэлгүй болгоно гэсэн үг. Тухайн хүн өөрийн оюун ухаанаа хянаж чадахаа байж ямар үйлдэл хийж байгаагаа мэдэхгүй. Тухайн хүний оюун ухааныг нь онгод нь эзэмдэн бүтэн 7, бүр 10 хоногоор авч явна гэсэн үг. Ингэж онгодын хүчинд орсон үедээ гүрвэл, хар хорхой, шоргоолж, шавьж, могой зэргийг идээд явж байдаг. Тэгээд гэртээ ирсэн хойноо бөөлждөг. Идсэн бүх шавьж хорхойгоо бөөлжиж гаргадаг. Үүнийг онгод тэнгэр нь өөрөө тэр хүнийг ариулж байна гэсэн үг. Ингэж тухайн бөө болох хүнийг байгалаар цэвэрлэж онгодын тусламжтайгаар босохыг багшгүйгээр босно гэнэ. Энэ нь цаанаас нь онгод тэнгэр нь босгож байна гэсэн үг.

2. Багшийн тусламжтайгаар бөө болох:

Б. Дорж зайран “хэрэв тухайн хүн бөө болох нь гарцаагүй тогтоогдвол чадалтай сайн бөө хүнд үзүүлж, багшаа зөв сонгох хэрэгтэй. Тэр багш бөө нь шинээр бөө болох хүнийг үлээж, утаж ариулна. Ингэж ариулсны дараа шинэ бөөд онгод нь аяндаа ороод ирнэ. Онгод тэнгэртэй, удамтай хүний онгод нь орж ирсэн үедээ байна гээд өөрийнхөө амьд сэрүүндээ эдэлж хэрэглэж байсан эд зүйлсээ нэхдэг. Тийм толь, дүнгэр, эрхи, хөөрөг даалин байгаа аваад ир гэнэ. Эсвэл миний ийм юмыг хүнд өгсөн байна, хээр хаясан байна, тийм газарт, тийм хүнд байна аваад ир гэх зэргээр хэлнэ. 13 настай хүүхэд байсан ч хамаагүй онгод нь ороход юм нэхвэл, нэхсэн зүйлийг нь олж авчирч өгөхгүй бол болохгүй. Шинэ бөөд багшлана гэдэг нь зүглүүлнэ гэсэн үг. Онгод нь орж ирээд байгаа хүнийг багшилж заана сургана гэсэн үг биш зүглүүлнэ гэсэн үг. Зүглүүлнэ гэдэг нь бөө болох хүнийг ариулж угаалга хийлгэдэг. Тэгээд өдрөө товллоод багш нь бөөлөөд, дараа нь бөө болох хүнийг бөөлүүлж замыг нь засч өгнө. Хар, цагаан чулууны угаалга хийлгэнэ. Энэ нь байгалийн юмаар

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, докторант

угаана гэсэн үг.

Мөн тэрээр бөө болох талаар ярихдаа “Тувагийн жинхэнэ чадалтай бөө нар шинэ бөөг угааж ариулаад л босгоно. Зүглүүлж өгнө тэгээд л боллоо. Миний багш бол манай нутгийн алдарт зайран Б.Ганбаа гуай шүү дээ. Намайг бөөгийн өвчнөөр өвдөж байгааг сонсоод нэг удаа өөрийн биеэр манайд ирээд намайг байцаасан. Тэгээд хэд хоносны дараа дахин манайд ирж намайг гэртээ аваачсан. Тэр алдартай бөө хүн надаас ингэж асуусан. - Морины чинь толгой хаашаа харж байна? Мал чинь хаашаа харж байна? гэх мэт нэлээн хэдэн асуулт асуусан. Дараа нь нэг өдөр намайг гэртээ аваачаад хажуудаа том ташуураа тавиад шилтэй архи гаргаж ирээд өөрийн мөнгөн аягандаа хийж шившээд над хоёр удаа уулгалаа. Ташуурдаагүй ээ. Зүгээр л намайг сүрдүүлсэн хэрэг байж. Би ч дотроо ихэд айж байсан л даа. Тэгээд шившиж, ариулаад тэрээр “одоо боллоо” гэсэн. Ингэж л анх бөө болж байсан. Би хувцас өмсөөгүй. Манайхан ер хувцас өмсдөггүй. Тэгээд ямар ч хатуу заслыг, хариулгыг бүгдийг хийчихдэг. Миний мэдэхийн манай тува бөө нар орчин үеийн зарим бөө нар шиг “чи бөө болох хүн байна, над төчнөөн сая төгрөг өг, тэгвэл би чамайг бөө болгож босгож өгье” гэхгүй. Зарим хүмүүсийн бүх шавь нар нь адилхан хувцастай байдаг гэж дуулсан. Шинэ бөө босохдоо шинээр хувцас бэлтгэнэ гэвэл үүнийг онгодын хэлснээр хийнэ. Бөө болгоны онгод нь өөр өөр байна шүү дээ. Бөөгийн хувцсыг хэдэн үеийн дархан хүн л хийдэг. Хар захаас юм уу, хэн тааралдсан хүнээс худалдаж авахгүй. Бөө нарын хувцас өөр хоорондоо ялгаатай байна. Жинхэнэ бөө болох хүн бөөгийн өвчнөөр өвдсөн тохиолдолд эмчид үзүүлж эмчлүүлэхэд тус нэмэр болохгүй, эмнэлэг таардаггүй гэдэг. Харин ч онгод тэнгэр нь тэр хүнийг эмнэлэгт эмчлүүлж зовоохыг хүсдэггүй, шууд л амийг нь авчихдаг. Онгод тэнгэр нь өөрийн хүмүүсийн амьдрал хүнд хэцүү явах л юм бол тэнгэр лүүгээ авчдаг. Энэ нь муу явснаас сайн үх гэдэг шиг. Ер нь бөө ч бай, жирийн хүн ч бай, муу амьдарч л байвал харсан тэнгэр нь авчихдаг. Тувачууд хүн бүр харсан тэнгэртэй, тэр нь үргэлж харж дагаж явдаг гэж үздэг” хэмээн хүүрнэсэн билээ. Зайран Б. Дорж гуай цааш нь өөрөө анх яаж бөөгийн онгод авч бөө болж байсан талаар тэрээр “Би багадаа дандаа өвддөг, унадаг хүүхэд байсан. Тэгээд миний хажууд байгаа хүмүүс намайг бөө болох хүүхэд байна гэж хэлцгээдэг байсан. Өөрөө мэдээгүй шөнө босоод явчихсан байдаг. Гэнэт сэрээд харахад хаа нэгтээ ирчихсэн байдаг. Тэгээд яаж ирснээ санадаггүй. Би шөнө босож явахгүй гэсэндээ өөрийгөө хүлж унтдаг байлаа. Гэсэн ч онгод шөнө намайг нойрон дунд минь босгоод уяаг яаж тайлахыг хэлж өгөөд, тэгээд би уяаг тайлаад явдаг. Энэ бүхнээ би сэрээд санадаггүй байсан. Бөө болохоос өмнө би гэрт хол ойроос ямар зүс царайтай, ямар зүсний морьтой хүн ирэхийг хэлж өгдөг байсан. Учир нь онгод урьдаас над хэлээд өгдөг байсан юм. Тэгээд гэрт ямар хүн гэрт ирэхийг гэрийнхэндээ урьдчилж хэлж өгөөд хониндоо явдаг байлаа. Тэгээд хонио хариулаад ирэхэд тэр хүн зүсээрээ гэрт сууж байдаг байсан. Тэгээд би өөрийгөө их гайхдаг байсан. Тэр үед би 18 настай л байсан. Би 29 настайдаа бөө болж боссон. Анх онгод ороход агаарт нисэж яваа юм шиг өөрт мэдрэгдэж байсан. Бөө болоход тухайн хүнийг ариун цэвэр болгодог ёстой. Анх бөө болж байгаа хүний багш нь ивээл жилтэй хүн байх ёстой. Багш нь угаалга бэлдэж түүгээр шавь нь угаалгаа хийнэ. Угаалгаа бэлдэхдээ арцаа усанд буцалгаад тэр усандаа толио дүрж аваад бэлэн болсон угаалгаар угаана. Бүх хувцсаа утна. Угаалга хийсний дараа хувцсаа өмсөнө. Бөө болох ёслол, үйлдлийг ганц өдөрт хийхгүй. Алдарт зайран Б. Гамбаа гуай миний багш. Намайг анх ариулж, босгосон хүн дээ” хэмээн ярьсан билээ.

Өдгөө 92 настай удган Ж. Жавзан гуай тэрээр “би хуяг хувцасгүй хүн, хувцас өмсөөгүй, олигтой угаалга ч хийгээгүй хүн. Ингээд л удган болсон түүхтэй хүн дээ би” гэж ярьсан. Тэрээр өдий наслахдаа нэг ч удаа хуяг хувцас өмсөж байгаагүй, бас дүнгүр, хомусаар бөөлдөггүй, зөвхөн тольтой гар манжиггаа (дөс) бариад л онгодоо оруулдаг гэж ярьж байсан. Ж. Жавзан удганы бөөгийн удмыг нь залгамжлагч зээ Б. Ариунгэрэл удган анх бөө болсон тухайгаа тэрээр “намайг их сургууль төгссөний дараа миний бие өвдөөд, тэгээд эмнэлгээр яваад шинжилгээ өгч үзүүлсэнд эмч нар хорт хавдартай байна. Хэдхэн сарын настай гэж байсан. Үе үе бие муудаад ухаан алдаад татаж уначихдаг байсан болохоор ажлаасаа гарсан. Тэгээд эмээдээ (Ж. Жавзан удган) үзүүлсэнд “өвөг дээдсийн чин сүнс чам дээр ирж байгаа юм байна” гэсэн. Тэгээд би нэг ч тува үг мэдэхгүй болохоор бөө болохгүй гэж хэлсэн. Тэгж байтал бие минь улам хүндэрч тэгээд л аргагүй эрхэнд бөө болсон доо. Ингээд онгодоо авсны дараа миний өвчин өргүй алга болсон юм. Би жирийн үед тувагаар ярьж чаддаггүй хирнээ онгод орохоороо хуучны аялгаар сайн ярьдаг гэсэн. Яагаад гэвэл миний онгодууд бүгд л тувагаар ярьдаг. Аз болж би тува хэл мэддэг тува залуутай суусан. Нөхөр минь миний түшээ хийдэг. Миний онгодууд монгол гэрт л сайн бууж ирдэг. Байшинд буух дургүй байдаг. Яагаад гэвэл тэд гэрт амьдардаг байсан ба тэдний үед иймэрхүү шавар байшинд амьдардаггүй байсан болоод л тэр юм болов уу даа” гэж ярьсан билээ. Ховд нутгийн алдартай бөө болох Халтар хам, Адая хам, Чөкөдэй хам, Кызыл хам, Маямак хам, Шалака хам, Карак жок хам, Тас хам, Бааст хам нарын дараагийн залгамжлагч болох зайран Б. Дорж (76 настай), О. Эрдэнэбат (50 настай) нар өөрийн өвөг дээдсээс ам дамжин яригдаж ирсэн олон домог, сонирхолтой зүйлсээс олныг ярьж өгсөн билээ. О. Эрдэнэбат ярихдаа “бөөгийн өвчинөөр өвдөж, онгодоо авч босох гэж байгаа бөөг тувагаар “гурлуп, гурлуп дур” (бөөгийн өвчнөөр өвдөж байгаа хүн) гэдэг. Энэ нь тухайн бөө болох хүний бие хаа нь өвдөж, далдын онгод тэнгэр нь бууж ирээд тэр хүний зүүдэнд орж, хагас солиорлын байдалд оруулдаг ба хэрэв ийм байдалд орвол үүнийг сайн бөөгөөс сайтар лавлан асууж, хэрэв бөөгийн өвчнөөр өвдөж байвал сайн багшаар багшлуулж, онгод тэнгэрийг нь номхруулж босгодог. Бөө хүн олон түмний төлөө юм хийж явдаг учраас их ариун сайхан сэтгэлээр бусдад хандах ёстой” гэж байсан.

Хөвсгөл аймгийн цаатан зайран Балагч овгийн А. Гооста гуай өөрийнхөө талаар ярихдаа “манай өвөг дээдэс удам дамжсан бөө хүмүүс явсан. Би өөрийгөө бөө болно гэж бодоогүй. Багадаа өвдөж, татаж унадаг хүүхэд байсан. Тэгээд өвөг дээдсийн сүнс ирээд байгааг мэдсэн. Би бөөлж эхлэхдээ хуур буюу хомусаар бөөлж байгаад 20 гарсан хойноо хэнгэрэг барьсан. Би онгодоо аваад 3 жил бололгүй хувцас өмссөн” гээд цааш нь цаатан бөөгийн хэнгэрэг, хуурын талаар тэрээр “бид дүнгүр хэрэглээгүй үед хомус хэрэглэдэг. Таягийн хусаар хийнэ. 3 ацтай байна. Таяг хэрэглэдэг бөөг таягтай бөө гэнэ. Ак хадан буюу цагаан хусаар хийнэ. Миний хэнгэрэг 1974 онд хийсэн, одоо ч байгаа. Дүнгүрийн дотор нь зураг байхгүй. Жолоо (тын) гэж байна. Дүнгүрийн булдрууг “ээги” буюу хавирга гэнэ. 3ш төмөр хонгороо байна. Гадна талд нь аян согооны зураг байна. Зосоор зурна. Хөвсгөл аймгийн цаатан зайран С. Ганбат гуайгаас анх яаж бөө болж байсан талаар асуухад тэрээр: “Би дөч дөнгөж гараад л байсан үе юм даг. Орой нар жаргах үед дүнгэрийн дуу сонсогдох болсон. Энэ дуу 2 жил сонсогдсон. Тодорхой хугацаанд дүнгэрийн дуу сонсогдож, тодорхой хугацаанд дуусдаг байсан. Гоосто зайрангаас асуухад чамд өвгөдийн онгод ирсэн байна гэсэн. Би өөрийгөө бөө болно гэж бодож байгаагүй. А.Гоосто гуай бөөлж дуусаад өөрийнхөө хувцсыг тайлаад “за, чи өмс” гэсэн. Би айгаад өмсөөгүй. Дараа нь А. Ганзориг зайран над багшилж би анх хуур (хомус)-аар бөөлсөн. Онгод ороход бие нэг л эвгүй болоод байсан. Агаарт хөвөөд ч байх шиг. Тэгж анх бөө болж байсан. Манай тайгад олон ид шидтэй бөө, удгадууд байсан. А. Гооста, А. Ганзориг ах нар маань бурхны оронд очсон ч би тэдний үйлийг залгамжлан тайгын тувачууддаа туслаж яваадаа баярладаг. Надад жил бүр очиж тахидаг газар бий. Тэр тахидаг газраа намар очиж тахидаг. Манай нутагт дээр үед таягаар бөөлдөг М. Чулуун гэж зайран байсан гэдэг. Одоо таягаар бөөлдөг хүн байхгүй. Тайгын бөө, удган нар дүнгүр, хомус, толь ашиглаж бөөлдөг”.

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын харъяат зайран П.Чулуун “бөө хүнд хориглох зүйл их байна. Үүнийгээ л сайн сахихгүй бол бузартана. Магадгүй амиа ч алдаж мэднэ. Жишээ нь бөө, удган хүнд идэж болохгүй хоол, унд гэж байна. Үүнд 1. Тэмээний мах, 2. Адуу, тарваганы махыг идэж болохгүй. Хэрэв мэдэлгүй идсэн бол заслаа хийнэ” гэж ярьсан нь бөө нар бусад хүмүүсийг бодвол хамаагүй айлд ордоггүй, хамаагүй хоол унд иддэггүй болох нь харагдаж байна.

Судалгааны явцад уулзсан зайран, удган нар:

1. Ж. Жавзан (УБ хот, Чингэлтэй дүүрэг, нохой жилтэй, удган, Баруун Алтайн Хөх Тохой гэдэг газарт 1922 онд төрсөн, 1973 он хүртэл Ховд аймагт амьдарч байгаад Улаанбаатар хотод шилжин суурьшсан. Нөхөр Б. Гамбаа нь 9 дэх үеийн удам дамжсан нэртэй зайран хүн байсан)
2. Б. Дорж (Ховд аймгийн Буянт сумын харъяат, Баруун Алтайд төрсөн, үхэр жилтэй, 9 дахь үеийн зайран)
3. О. Эрдэнэбат (Ховд аймгийн Буянт сумын харъяат, туулай жилтэй, 10 дахь үеийн зайран)
4. Б. Ариунгэрэл (УБ хот Чингэлтэй дүүрэг, тахиа жилтэй, 10 дахь үеийн удган, удган Ж. Жавзангийн зээ охин)
5. А. Гооста (Хөвсгөлийн Баруун тайгийн цаатан зайран, луу жилтэй)
6. А. Ганзориг (Хөвсгөлийн Баруун тайгийн цаатан зайран, бич жилтэй)
7. Г. Ганбат (Хөвсгөлийн Зүүн тайгийн цаатан зайран, тахиа жилтэй)
8. Г. Пунцаг (Дархан, Орхон суманд амьдардаг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын харъяат, нохой жилтэй, зайран)
9. П. Чулуун (Дархан, Орхон суманд амьдардаг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын харъяат, хулгана жилтэй, зайран)

Дүгнэлт

Тува бөө нар үе дамжин бөө болдог. Тэд мөн бөө болохоосоо өмнө бөөгийн өвчнөөр өвддөг. Судалгааны явцад уулзсан бөө нарын бөө болсон түүх нь өөр өөр байгаа нь ажиглагдаж байна. Бөөгийн өвчнөөр өвдсөн хүнийг бөө болох эсэхийг нь тодруулахын тулд нутгийн туршлагатай настай бөөд очиж асуудаг. Нэгэнт өвөг дээдсээс бөө болохоор сонгогдсон бол бөө болохоос өөр замгүй байдаг байна. Тува бөө мөргөлд туршлагатай настай бөөгөөр багшлуулж эсвэл онгодын тусламжтайгаар багшгүйгээр бөө болдог байна.

Abstract: Tuvan shamans inherit and have shaman ancestors in their family. The signs of becoming a shaman are that he or she suffers a “shaman sickness”, such as mental disturbances, lose his or her mind and he or she suffers both mentally and physically. A tuvan shaman will become a shaman in two different ways: with help of his or her ancestors’ spirits or with help of an experienced old shaman. If he or she refuses the call to become a shaman, he or she will continue to be ill or even die.

Б.Мөнхцэцэг

Ном зүй

1. Бадамхатан. С. “Тува – цаатан”. Монголын угсаатны зүй, III боть, УБ., 1996.
 2. Бадамхатан.С. “Хөвсгөлийн дархад ястан”, УБ.,1965
 3. Гэрэлхүү. Н. Тувачууддаа өргөх сүүн цацал. УБ., 2010.
 4. Золбаяр. Г. Тувачуудын зан заншил ба аман зохиол, Тува: Түүх, Хэл, Соёл. Bibliotheca Oiratica.
- XXIX. Улаанбаатар. 2013
5. Мансан. Д. Монгол бөө мөргөл. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1990.
 6. Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан Тыва хамнарнын алгыштары, Кызыл, 1992.
 7. Пүрэв. О. Монгол бөөгийн шашин. УБ. 2002.
 8. Судалгааны эх хэрэглэгдхүүн нь судалгааны явцад уулзсан зайран, удган нарын яриа болно.

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

[illegible]

אברהם פרידמאן, מנהל מחלקת המחקר, מידע וסטטיסטיקה, משרד המשפטים, מציג את המחקר.

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

മുഖ്യമന്ത്രിമാർക്ക് കോടതിയിൽ സാക്ഷ്യം നൽകേണ്ടതുണ്ട്.

[illegible]

[7] 4. חנניה, ח' : « אל משה לא משה » : חנניה, ח' 1976 ...

[illegible]

[5] ಇನ್ ನ ಅರ್ಥದ ಪರಿಚಯ ಹೇಗೆ : « ಪರಿಚಯ ನ ಇನ್ ಅರ್ಥ » (ಹೇಗೆ ಪರಿಚಯ ನ ಇನ್ ನ ಅರ್ಥ » 1993 ನ) .

The Old Jambal's Account about Certain Artifacts Preserved in Urga

Krisztina Teleki (PhD)*

One of the most interesting pieces of work published by Professor Charles R. Bawden is the *Reminiscences of the Old Jambal* (*Öwgön Jambaliin yaria*). The interviews with Boriin Jambal were recorded and published first by Ts. Damdinsüren in 1959, and his book was translated to English by Ch. Bawden and published in 1997.

The reminiscences of Jambal give a lively account of the life in Urga also known as Ikh Khüree, Daa Khüree, Niislel Khüree or Bogdiin Khüree. Urga (*örgöö*), the residence originally founded in 1639 by the first Bogd Jawzandamba khutagt (T. rje-btsun dam-pa), Öndör geegen Zanabazar (1635-1723) became the residential place or monastic town also of his reincarnations.¹ It settled down finally in the present Ulaanbaatar basin in 1855, and consisted of two main monastic parts: the (Züün) Khüree and Gandan (T. dga'-ldan), as well as lay population quarters, Chinese and Russian districts, palaces, and also individual temples and monasteries in the outskirts. After the demolition of monasteries and the confiscation or annihilation of their properties in 1937-1938, not much remained from the splendor of Urga.² In the 1920's Ulaanbaatar came into existence between the different districts of Urga, the temples of which were almost all demolished in 1937-1938. The precious artifacts that remained from the Buddhist Urga are preserved now in different museums (Chojin Lama Temple Museum, Palace Museum of the Bogd Khaan, Fine Arts Zanabazar Museum) and monasteries (Gandantegchenlin, Züün Khüree Dashchoilin). The original location of the majority of these artifacts within Urga are unknown for today.

Apart from D. Damdinsüren's lively account³ and few Tibetan and Mongolian inventories that list the artifacts of a few temples of Urga, B. Jambal's account is the most valuable source related to the holy objects of Urga. The present article summarizes Jambal's memories about these artifacts using Charles R. Bawden's translation as a base (cited word by word in many cases). A table is also attached including the basic data of the artifacts he mentions with the present (presumable or sure) locations.⁴

B. Jambal's Biography

B. Jambal was born in 1882.⁵ His mother belonged to *Ikh shaw'* area, which was subordinated to the Bogd Jawzandamba khutagt. B. Jambal arrived at Bogdiin khüree (Urga) when he was 13 together with his father. He lived in *Khüükhen noyonii aimag*, one of the thirty districts where monks lived. The *aimags* surrounded the centre of the (Züün) Khüree and also Gandan. The Bogd's Yellow Palace (*Shar Ordön*) was situated in the centre of the Khüree as well as the Main assembly hall (*Tsogchin dуган*, T. *tshogs chen 'du-khang*), monastic colleges (*datsan*, T. *grwa-tsang*), and other temples and official buildings.

After ten years of study B. Jambal joined *Badmayogo datsan* (T. *pad-ma yo-ga grwa-tshang*), the college of Tantric rites at Gandan. He spent three years there, and he became one of the four vergers. He received this title in 1922 during the *Danshig naadam* festival (T. *brtan-bzhugs*) held annually for the longevity of the Bogd. *Badamyogo datsan* had fifty monks that time.⁶ Jambal's master was *Tsorj Luwsandondog* of *Biziyaagiin aimag*, who was a very famous monk that time in Urga.⁷ Jambal was a sympathizer with the Mongolian revolution in its early days (1921-), and a covert agent of the revolutionary authorities.

* Eötvös Loránd University (ELTE), Budapest, Hungary

¹ For details on the temples of Urga see Pozdneev 1892, Pozdneyev 1971, Soninbayar 1995, Sereeter 1999, Pürew 1994, Pürew 2004, Teleki 2011, www.mongoliantemples.net.

² Bawden 1989: 367.

³ Damdinsüren 1995.

⁴ The present article was written within the frame of a postdoctoral research related to the Heritage of Bogdiin Khüree supported by the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA PD 83465).

⁵ Bawden 1997: 3.

⁶ Bawden 1997: 5.

⁷ Bawden 1997: 6.

Jambal's reminiscences are important sources to study Urga's busy life during the reign of the Eight Bogd Jawzandamba khutagt (1870-1924), and especially during the time of the Mongolian sovereignty he led as the Bogd Khaan, the theocratic king of Mongolia (1911-1921). Jambal also informs us about certain monastic traditions existed until the monastery demolition in 1937-1938. He also mentions old artifacts that were preserved in different places when D. Damdinsüren interviewed him (in the 1950's). This documented oral history has great importance to determine what an ordinary monk of Urga knew about the settlement he lived, the temples he worked or visited, and the most famous objects of worship (*shüteen*, T. *rten*) that were available in the city. Based on Jambal's account the valuable objects of worship and other holy objects of Urga were as follows.

1. Certain Artifacts and Traditions in the Khüree

Regarding the precious Buddha images of the Khüree Jambal claims that there were five unique objects of worship (*nandin shüteen*) in the Khüree: the *Ikhiiin Zuu* Buddha (T. *jo-bo*), *Ochirdar* (T. *rdo-rje* 'dzin-pa, S. *Vajradhara*), *Ayuush* (T. *tshe-dpag-med*, S. *Amitāyus*) of the Kanjur Temple, *Namsrai* (T. *rnam-(thos)-sras*, S. *Vaiṣṇavaśa/Kuvera*) of the *Ikh san* treasury, and *Manla* (T. *sman-bla*, Skr. *Bhaiṣajyaguru*, the Medicine Buddha) of the *Noyon shüteen* Temple.⁸ These were all created by Öndör gegeen Zanabazar. Jambal lived in *Khüükhen noyonii aimag*, and he states that it had never been precious objects, but he remembered the *Manla*, which was the Khüükhen noyon's precious object of worship,⁹ who was the spouse of Öndör gegeen Zanabazar. This *Manla* had been crafted by Öndör gegeen Zanabazar like the *Zuu* of the *Ikh san*, and its measurements were similar to those of the *Ochirdar*. The *Namsrai* of the *Ikh san* is said to have been of smaller measurements. The *Ayuush* of the Kanjur Temple was said to be placed later [after 1937] to the *Choiijin lamiin süm*.¹⁰

Jambal claims that the people of *Noyon shüteenii aimag* [shortly *Shüteenii aimag*] sold everything as they had to pay taxes and offer gifts to the lamas. Therefore, the *Mintüg* (T. *mi-'khrugs*, S. *Aksobhya*) holding a thunderbolt was also sold, which was an image about a cubit in size, in a leather box (*shiren khairtsag*). The *Mintüg* image had sparkling stones set in its head. Baldantseren, the treasurer of *Noyon shüteenii aimag*, said to Jambal that this Buddha image together with the eight stupas were sold for eight hundred *tögrögs*. These eight stupas of the Buddha were crafted amazingly beautifully. There were many such sets of eight stupas within the Khüree, and Jambal heard that one of the sets had been given to the lama Jamyantiw and was moved to Dornod aimag.

Jalsrai gegeen (T. *rgyal-sras*) was the main Kālacakra Tantra lama of the Fourth Bogd (1775-1813) and the Dalai Lama.¹¹ His portrait was to be found in the shape of a brass Buddha image in the *Dechingalwa* Temple (T. *bde-chen bskal-pa*) within the Yellow Palace. 16 waiters had access to the Bogd's meditation tent, together with the two bursars of his personal treasury. At the *Danshig* anniversary for the longevity of the Bogd twelve lamas chanted text continuously.¹² Three Buddha images were located there: *Damjan Dorlig* (T. *dam-can rdor-legs*, S. *Vajrasādhū*), *Naichüin Choijon* (T. *gnas-chung chos-skyong*), and the white-faced Buddha wearing a helmet said to have been brought from the place of *Ürjin Khand* (T. *u-rgyan mkha'-'gro*). The Eighth Bogd was born on the 8th of the first autumn month, and for this anniversary service lamas had a pavilion with an ornamental red roof-cover to the north-west of the *Ochirdar* Temple and to the south of *Dechingalwa* Temple. There was a bronze stupa outside the Yellow Palace.¹³ The philosophy lamas (*Choiriin lam*, T. *chos-grwa'i bla-ma*) said that if one circumambulated this stupa at night from sunset until sunrise it would help one to attain wisdom.

The total number of lamas permanently resident in Ikh Khüree was said to be in the register called the Assembly Hall Yellow-bound book.¹⁴ The *Lowon lam* (T. *slob-dpon*) of *Bandidiin aimag* was an old lama.¹⁵ He was always at service in the Assembly Hall, even when it was raining and stormy. He used to worship the *Ikhiiin Zuu* Buddha every day. *Bandidiin aimag* was situated north of *Süngiin aimag*. It was established by the Stone-fingered Ācārya master. Stone-finger's object of worship was a bundle of Buddha images. It was kept in a certain household in those years. Jambal said that it was still there at the time of the interview recorded by Damdinsüren.

The *Jakhar* Plate (T. *lcags mkhar*) was a big iron platter, and was one of the most precious objects in the Khüree.¹⁶ It was made by hammering in one nail per hundred thousand recitations of the *Yamaaranz* mantra. There must have been several hundred nails in it. It was square in shape and measured about a meter each way, and it looked merely like a big ugly platter. It was kept by the lay foreman of the *Sangai aimag*, who kept all sorts of odd things. Two *Jakhar* ceremonies were held each year: one in summer, and one on the 29th day of the middle winter month. The *Jakhar* was a terrible *Sor* (T. *zor*) of *Choiijoo*, the Lord of Death (T. *chos-rgyal*, S. *Yamarājā*). In both occasions *Tsam* dances were held, and the *Sor* was carried. The *Jakhar* plate disappeared for the winter 1901. It

⁸ Bawden 1997: 6.

⁹ Bawden 1997: 7.

¹⁰ It was not destroyed but were turned to be a museum in 1938 or 1940.

¹¹ Bawden 1997: 29. Presumably, it refers to the Eighth Dalai Lama, 'Jam-dpal rgya-mtso, 1758-1804.

¹² Bawden 1997: 8.

¹³ Bawden 1999.

¹⁴ Bawden 1997: 75.

¹⁵ Bawden 1997: 60.

¹⁶ Bawden 1997: 13.

is said that it was sold to the Buryads or given to the *zoch* Agwaan, who was a good *zoch* (practitioner of *zod*, T. *gcod*).¹⁷

2. Artifacts at Gandan

At *Gandan* there was a Kanjur with holes for strapping it (*ganzagalakh nükhte*).¹⁸ The Bogd's lion throne was in the Gandan chapel.¹⁹ The Thirteenth Dalai Lama used to sit on the throne (in 1904-1905), which had been set out in front of this, to recite the scriptures.

3. Artifacts in the Palaces situated on the Bank of the River Tuul

The White Temple or *Güngaadejidlin süm* (T. *kun-dga' bde-skyid gling*) included a very exquisite *Yamandag* (T. *jigs-byed*, S. *Yamātaka*) image made of steel (*gan*).²⁰ It was said to have been made in the banner (*khoshuu*) of Dalai Choinkhor wan in the time of the Eighth Bogd. In height it was about a full cubit, and its implements were all of silver, skillfully made and sparkling. There was a similar image of *Damjan Dorlig* riding a goat, and also a similar *Jamsran* (T. *lcam-sring*, *beg-tse*), the head of which was gilded (painted with gold) and the rest was of iron. The Dalai Choinkhor wan presented many gifts to the Bogd, such as tents, pavilions and braziers for the *Naadam* festival. They were skillfully made, and all the iron items sparkled. There was a precious *Khajid* image (T. *mkha'-spyod*, S. *dākini*)²¹ at the White Temple, which was venerated by the Fifth Bogd (1815-1841) when he was performing the meditation of *Khajid*.²² It was a gilded brass image, completely covered over, with only one hand visible. The hat and the cloths of Öndör gegeen Zanabazar were kept there, too: a hat in the form of a skull-cap with four leaf-shaped peaks, big red Mongolian boots, a summer gown like a Buryad gown, made of stuff like yellow silk pleated at the waist and with a lining of gauze, with small cuffs and a rough fur (*taiwinduu*) collar like black otter fur. There was a statuette made of paper [paper-maché] in the likeness of Öndör gegeen Zanabazar in the White Palace. These clothes were wrapped up in a bundle near it. A portrait of Tārānatha (1575-1634) was also kept there. This image was kept in the Choijin Lama Temple Museum when Jambal was interviewed.

The *Khajid* Temple or *Baldankhajidlin* (T. *dpal-ldan mkha'-spyod gling*) or *Pandellin*

(T. *phan-bde gling*), which had been in front of the White Palace and south of the River Tuul is said to have been flooded out.²³ It was altered and rebuilt at Zaisan valley. Responsibility for the equipment for the *Khajid* Temple was assumed for six months by the Bogd's treasury and for six months by the Darkhan wan.

In the Bogd's palace there was said to be a valuable and precious *Jadamba*, known as the Magnolia *Jadamba* (*Zambagan Jadamba*).²⁴

4. Artifacts in Dünjingaraw Temple

Related to the temples dedicated to the cult of *Dünjingaraw* (T. *dung-skyong dkar-po*): Bogd khan uul was worshipped twice a year.²⁵ The Manchu Amban went to the spring worship, and the Mongol Amban to the autumn one.²⁶ A temple called *Dünjingaraw* had been built by the O. wan. There were a number of bronze Buddha images inside it. This was O. wan's shrine, who had set up the *Wangain aimag*. *Dünjingaraw* was said that the spirit lord of the Bogd uul inhabited this temple.

5. Artifacts in the Temple Complex of Choijin Lama

There were three guardian spirits which dwelt within the Choijin Lama (1872-1918): *Naichün* (T. *gnas-chung*), *Zemer* (T. *tsi'u dmar-po*) and *Shüg* (T. *shugs-ldan*).²⁷ Thirty lamas were drawn from the thirty *aimags* of the Khüree to clear the temple rubbish in ox carts. The finest craftsmen were summoned from all the banners in Mongolia and put to work making the Buddha images and other cult objects for *Zankhan* Temple (T. *gtsang-khang*). Shoiw' Ayuush of *Wangain aimag* was in charge of making these Buddha images and cult objects, and Wanchig lama of *Noyonii aimag* also took part.²⁸ Ayuush probably made the elegant *Naidans* (T. *gnas brtan*) of the Temple. He worked for many years in the *Choijin lamiin süm*. He was a man of the banner of Zorigt wan or O. (Odsorbazar) wan in Tüsheet khan aimag. A lot of Chinese and Mongols worked together in building the *Choijin lamiin süm* and making the Buddha images. It was Chinese for the most part who built the temples, while Mongols for the most part made the Buddha

¹⁷ Bawden 1997: 14.

¹⁸ Bawden 1997: 7.

¹⁹ Bawden 1997: 42.

²⁰ Bawden 1997: 8.

²¹ It might have been Naro's *dākini* (T. *Na-ro mkha'-spyod*)

²² Bawden 1997: 9.

²³ Bawden 1997: 18.

²⁴ It might refer to the Gandantegchenlin Temple or even the Yellow Palace or the Green Palace which were not situated at Gandan.

²⁵ Bawden 1997: 16.

²⁶ It refers to the period before 1911.

²⁷ Bawden 1997: 10.

²⁸ Bawden 1997: 11.

images and objects within it. Shoiw' Ayuush made the very tall *Jigjid* (T. *jigs-byed*, S. *Yamāntaka*) which has now gone. The temple dance was performed in *Choijin lamiin süm* in the period of Autonomy (1911-1921). They had the *Mam* (T. *ma-mo*), *Zan* (T. *brtsan*), and the Five Kings' (*Tawan khaan*, T. *rgyal-po sku lnga*) dance. This was very different from the *Khüree Tsam* dance. In the Five Kings the *Daichin khamba* himself appeared.²⁹ This dance was put on for about three years but stopped under the People's Government (1924-). After the death of the Choijin Lama, *Daichin khamba* took a wife and died during the period of the People's Government. A special temple which he caused to be built was over by the Lenin Club.³⁰ *Choijin lam* had many livestock. He used to count his herds and hold a games meeting at the place called *Bökhög* [*örtöö* relay-station] to the west of Bogd uul.

At the time of the interview with B. Jambal the following things were kept in *Choijin lamiin süm*: an image of *Düwchin Nagbojodba* mahasiddha which used to be in the White Palace. Its skull hand-drum has been lost, and he hold a drum of black wood instead. There was an image of *Lowon* Badamjunai (T. *slob-dpon* Pad-ma 'byung-gnas, S. Padmasambhava) from the White Palace. Two of the three *Dansorrigsum* (T. ?) from the White Palace were in the left-hand yurt. There was a sculpture of the Preceptor Baldanchoimbol *khamba* (having the abbot title from 1865-1899) which used to be in the White Palace – he became proctor in the *Zankhan* Temple. There was a paper structure of *Öndör* geegen from the White Palace covered by a brocade mantle. A man called Lofty Tsend, the image-maker of *Nomchiin aimag* made it in the twenty-sixth year (1688) of the reign of the Manchu emperor, Kang-xi (1663-1722). In the left-hand yurt there was the *Öndör* geegen from *Wangain aimag* and a *Dorjsembe* (T. *rdo-rje sems-dpa'*, S. *Vajrasattva*) the origin of which was not known by Jambal. Both were created by *Öndör* geegen Zanabazar. The sixteen *Naidan* from the same temple were situated in the central row. Most of the property and herds and flocks of *Yonzon khamba's* palace (*Yonzon khambiin süm*) were ruined by the Revolutionaries, but some seventy of the ox carts which they used in their work survived.³¹

6. Artworks of Contemporary Artists

Marzan Sharaw also known as Luwsansharaw or Sharaw (1869-1939) used to paint Buddha images and portraits of the Bogd and his wife, the Ekh Dagina, and so on for the Bogd.³² His paintings of the *Tsorj* (T. *chos-rje*) of *Biziyaagiin aimag* and the *Khachin* (T. *mkhan chen*) Baldan were kept in the State Central Museum when Jambal was interviewed. The pictures of the Bogd khaan and the Ekh Dagina Marzan Shar painted were kept in the State Museum. He painted a picture of the Bogd and later it was copied as a photograph. His paintings were: the Eighth Bogd in religious dress, the Eighth Bogd as *Shanag* (T. *zhwa-nag*), wearing a black hat, painted in the year of the Chinese revolutionaries (1919-1920), the Ekh Dagina with plumes, the Ekh dagina wearing a five-sided tiara, dressed as a Buddha, with bell and thunderbolt, the Bogd and the Ekh Dagina in four-sided diadems, with the Bogd in his ceremonial dress after his enthronement as king; portrait of the *Tsorj* lam of *Noyonii aimag* (Luwsantseren); picture of the Tibetan lama, the old *Yonzon* (T. *yongs-'dzin*) Baldanchoimbol; picture of Lenin.

Agwaandorj had ten metal chests prepared.³³ Many artist must have painted the panoramas of the Khüree. The Bogd adopted Sosorbaram, and he became a monk of *Dashchoimbel datsan* (T. *bkra-shis chos 'phel grwa-tshang*) and *Badmayogo datsan*. He became a man who had the job of casting Buddha images in wax (*lawchin*). He performed as the White Old Man in the *Khüree Tsam*. When *Badmayogo datsan* needed to be repaired, Sosorbaram and Jambal himself were responsible to move the chapel and the Buddha images. Dugarjaw and Sosorbaram also cast and made the Bogd's golden seal.³⁴

7. Oral History related to the Bogd's Rites

On the 3rd day of the Lunar New Year (*Tsagaan sar*) the Bogd had to worship the statue of *Öndör* geegen Zanabazar in the Lower Temple [White Palace], the stupas of the Fifth and Seventh Bogds at Gandan, and the Buddha in the Gandan Temple. The Bogd processed *Badamyogo datsan* because *Damdin yansan* (T. *rta-mgrin yang-gsang*) came to his dreams.³⁵ Having worshipped *Ochirdar* on the 1st day of the month he worshipped him again on the 3rd day, and whenever he went there he would worship the statuette (*güden*, T. *sku-rten*) of the *Khamba*, his teacher and then return. Every time he went off the Bogd would worship *Ochirdar*. When the Thirteenth Dalai Lama left Mongolia [in 1906], he gave a man called Jowuu *Shanzaw* (T. *phyag-mdzod-pa*) the job of supervising the Tibetans who were in Mongolia.³⁶ One or two years after the departure of the Dalai Lama, what was known as the "throwing out" began to be performed,³⁷ what meant that the Bogd's disseminated his staff throwing from the

²⁹ *Daichin khamba* was the title of Luwsanpeljee, who was the interpreter of Choijin lama's words in trans, and the abbot of the monastic complex after the death of Choijin Lama.

³⁰ It might have been *Agwa datsan*.

³¹ The temple of the Yonzon Khamba was situated east of the Temple complex of Choijin Lama. Bawden 1997: 72.

³² Bawden 1997: 15.

³³ Bawden 1997: 69.

³⁴ Bawden 1997: 53.

³⁵ Bawden 1997: 43.

³⁶ Bawden 1997: 45.

³⁷ Bawden 1997: 46.

eastern window of his (Winter) Palace for ordinary people, and from the western window to high and low officials.

The Bogd was holding a General worship at the Lower Temple.³⁸ On the 29th day of the last winter month, at the Bogd's command, the 30 *aimags* and the ten colleges (*datsan*) all joined in a common service and at the hour of the horse they carried a Repulsion Figurine (T. *gtor zlog*) of *Kātrapāla* out towards the south.³⁹ He sent word to the *Yonzon* lama to have many prayers recited and ablutions and mandalas offered to the *Ikhiin Zuu*, the *Ochirdar*, the *Ayuush* of the Kanjur Temple, and the 21 *Tārā* (*Dar'ekh*, T. *sgrol-ma*).⁴⁰

The Bogd did not know the *Lüijin* (T. *lus-sbyin*) text, but the *Tsagaan Dar'* (the Bogd's spouse) knew the *Lüijin* text well.⁴¹ After Legtseg's death the Bogd enclosed some things in a square box and put his seal on it, and had it taken to the Dambadarjaa Monastery (T. *bstan-pa dar rgyas gling*) and deposited in a stupa where the old robes (*naws*) and so on of the various Bogds had been placed.⁴² After the passing away of the Bogd Khaan, everything he left was confiscated by the commission of the People's Government.⁴³ The bronze pail which was one of the Bogd's curious was auctioned two years later and fetched 25 Russian banknotes. Many things went in the auction, one year after the Bogd put a sheep's shin-bone up for auction.⁴⁴

Conclusion

Jambal's account includes the most precious artifacts of Urga created by Öndör gegeen Zanabazar as well as many others he saw or heard about. The majority of the artifacts of Urga's temples were destroyed or delivered to Russia in and after 1937-1938. Due to the work of the Institute of Sutras and Scripts founded in 1921, which also had a museum (situated in the Winter Palace of the Bogd after 1924) some of the most precious artifacts could be preserved. Many of them are now on exhibits in the Choijin Lama Temple Museum, the Palace Museum of the Bogd Khaan, and the Fine Arts Zanabazar Museum, whilst others are still used as objects of worship such as the ones preserved at Gandan Monastery. The artifacts and other objects mentioned by Jambal are listed below. The list includes the present (presumable or sure) locations of these objects as well, thought further research of their stories and present availabilities are required. N. a. (not available) is used for unknown data.

Bibliography

- Bawden, C. R. (transl.), *Tales of an Old Lama*, translated with notes by Bawden, C. R.. Tring, U.K.: The Institute of Buddhist Studies [Buddhica Britannica Series Continua VIII]. 1997
- Bawden, C. R., *The Modern History of Mongolia*. London: Weidenfeld and Nicolson. (revised edition: KPI, London 1989)
- Damdinsüren, D., *Ikh Khüreenii nert urchuud*. Ulaanbaatar 1995 [Famous Artists of Urga]
- Soninbayar, Sh. (ed.), *Gandantegchinlen khiid, Shashnii deed surguuliin khurangui tüükh Tsagaan lawain duun egshig khemeekh orshiwoi*. Ulaanbaatar 1995 [Gandantegchinlen Monastery, Short History of the Religious University: The melody of the White Conch Shell.]
- Pozdneev, A. M., *Mongolija i Mongoly*. T. 1-2. Sankt-Peterburg 1896, 1898 (repr.)
- Pozdneyev, A. M., *Mongolia and the Mongols*, edited by Krueger, J. R., translated by Shaw, J. R. and Plank, D., Bloomington, Indiana University 1971
- Pürew, O., *Mongoliin uls töriin töw*. Ulaanbaatar 1994 [Centre of the Mongolian State]
- Pürew, O., *Mongol töriin golomt*. Ulaanbaatar 2004 [Fire-place of the Mongolian State and Government]
- Teleki, K. Monasteries and Temples of Bogdiin Khüree. Institute of History. Mongolian Academy of Sciences. Ulaanbaatar 2011
- www.mongoliantemples.net

³⁸ Bawden 1997: 52.

³⁹ Bawden 1997: 55.

⁴⁰ Bawden 1997: 58.

⁴¹ Bawden 1997: 40.

⁴² Bawden 1997: 28.

⁴³ A list of the Bogd's possessions and the prices for which they were later sold were published in *Il Towchoo*. 20-31 August 1995.

⁴⁴ Bawden 1997: 35.

**Response of Mongolian Nomads to Climate Change during the past 800 years:
Stochastic Proxies for Reconstruction**

*A.Orkhonselenge**

Background

Mongolians are one of the few ancient traditional nomads in Asia. The extreme climate of Mongolia may have led nomads to migrate for looking for a new adaptable nature and for motivating them to reshape the approaches towards active lifestyle. Ecological changes during the late Holocene may have contributed to three major human events of global significance (Ana and Feng, 2004): (1) the Hsiung-nu Empire between 3rd century BC and 1st century AD, (2) the invasion of China and Europe by nomadic tribes from Mongolia between 311 and 589 AD, and (3) the expansion of Mongolian Empire across the Europe between 1206 and 1405 AD. In addition, according to the many scientists, including of Joerg Schaefer, explored the advancement of glaciers starting in the 14th century affected various cultures in the world. Many questions remain about the global patterns of civilizations induced by the nature and causes of climate changes over the last millennium. Here, this study focuses on how Mongolian nomads experienced the multiple fluctuations of climate change during the historical periods, and how to adapt for the further challenges of rising temperature or global warming. Although lots of independent studies are related to geography, geology, history, archeology, meteorology and etc., it is important for understanding the relationship between human and nature with combined studies among the scientific fields mentioned above. Because human's life, society and economy are not only dependent on climatic and environmental conditions, as like as that David Putnam noted that human societies are quite sensitive to climate change, but human society is capable of shaping its geographical environment.

Global Trend of the Solar Activities

Factors that can shape climate include variations in solar radiation, biotic processes, variations in the Earth's orbit, plate tectonics, volcanic eruptions and changes in greenhouse gas concentrations. Solar cycle apparently affects terrestrial climate, and rises and falls with an 11-year cycle of sunspots (Figure 1) that affects us with increased extreme ultraviolet and x-ray emissions from the Sun. Although the change in the total solar irradiance seems too small to produce significant climatic effects, there is good evidence that, to some extent, the Earth's climate heats and cools as solar activity rises and falls (Haigh, 2007). The 11-year cycle of solar activity is characterized by the rise and fall in the numbers and surface area of sunspots (Hathaway, 2010). Sunspots were almost certainly seen by prehistoric humans viewing the Sun through hazy skies. The earliest actual recordings of sunspot observations were from China over 2000 years ago (Clark and Stephenson, 1978; Wittmann and Xu, 1987). Yet, the existence of spots on the Sun came as a surprise to westerners when telescopes were first used to observe the Sun in the early 17th century. In 1610, shortly after viewing the sun, Galileo Galilei made the first European observations of sunspots with his new telescope. The solar cycle has a period of about 11 years but varies in length with a standard deviation of about 14 months, and each cycle appears as an outburst of activity that overlaps with both the preceding and following cycles by about 18 months (Hathaway, 2010). At any time, one hemisphere may dominate over the other but the northern and southern hemispheres never get completely out of phase. Sunspots erupt in groups extended in longitude but more constrained in latitude with one magnetic polarity associated with the leading spots and the opposite polarity associated with the following spots. Solar cycle amplitudes exhibit extended periods of inactivity like the Maunder Minimum (1645-1715). Predictions for the amplitude of a cycle based on the Sun's polar field strength or on geomagnetic activity near cycle minimum are significant, i.e., solar activities are responsible for numerous reactions such as the Mongolian Empire in the 13th century and civil revolutions (American, French, Scottish, etc.) in the 16th-17th century which may have been corresponded with high and low solar activities, respectively.

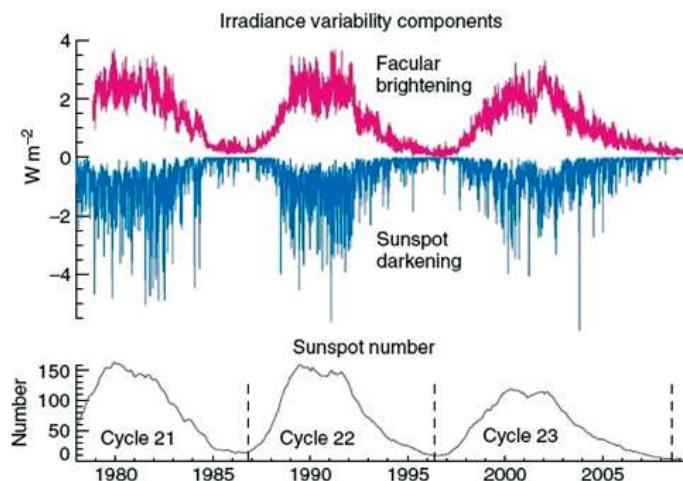

Figure 1. Solar Activity Proxies based on Sunspot Number (Source: NOAA).

The Medieval Maximum Period and the Little Ice Age

Several reconstructions of large-scale climate changes made with various sets of paleoclimate data from lacustrine sediments (Prokopenko et al., 2007; Kashiwaya et al., 2010; Orkhonselenge et al., 2013), tree rings (Jacoby et al., 1996; D'Arrigo et al., 2001; Pederson et al., 2014), ice cores of corals (Greer and Swart, 2006), and historical records (Lattimore, 1938) review the climatic fluctuations during the Pleistocene and Holocene, and they point a general decline in temperature from ~1000 to ~1900 A.D (Figure 2) with rapid warming from around 950 to 1250 A.D (Mann et al., 2009) and over the last century that has no counterpart in the millennial record. During the Medieval Warm Period (MWP), Europe entered a warm spell, while episodic droughts hit the southwestern U.S. Some additional data predict the MWP: high-precision borehole temperature measurements from Greenland, and some from Antarctica, do point to warmer conditions around 1000 A.D. than in recent decades. Because the MWP is often pointed to as proof that there were periods of naturally warm, without anthropogenic influences. Cosmogenic isotope data (^{10}Be and ^{14}C) point to relatively high levels of solar activity around 1000 A.D., when slightly higher insolation was also suggested with orbital considerations. It may have been predicted that the Mongolian Empire took place at peak of its power during the MWP.

The Little Ice Age (Figure 2), the first post medieval advance of glaciers, was the last period of extreme cooling prior to the climatic conditions we know today. There is some dispute among scientists as to when the Little Ice Age began, somewhere between 1100 and 1300 A.D., but it is more widely believed to have ended by 1850 A.D. As Putnam noted, the Little Ice Age started it all for the Mongolians some 800 years ago is debatable, and he supports the earlier start, related to the Mongolian expansion, while Joerg Schaefer offers findings to support the later onset. By the mid-16th century, global temperatures were colder than in previous centuries, and alpine glaciers around the world, a sensitive bell of temperature change generally advanced. Hessel pointed out, in the face of apparently severe climate conditions, the Mongolian Empire did not collapse, instead, they restructured and diversified energy sources, and still, a favorable climate and abundant energy would have helped the ruler consolidate Chinggis' power (Mara, 2012). That intriguing possibility could reshape our understanding of seeds of the Mongolian Empire, i.e., Mongolian nomads are skillfully adaptable to any climate that has been reliably proving by Mongolians who have distributed all over the globe in the past and today.

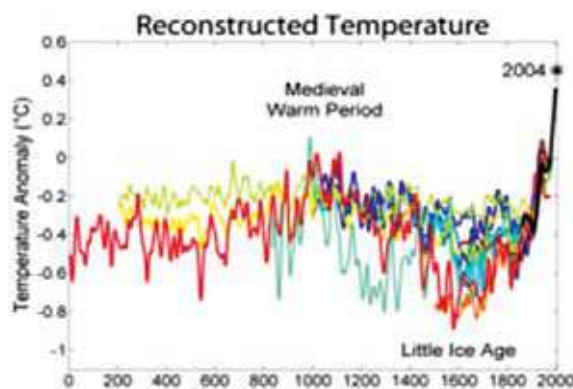

Figure 2. The Medieval Warm Period and the Little Ice Age (Source: Mann et al., 2009).

How have the Mongolian Empire responded to the climate changes?

Much of what historians know about the ascent of the Mongolian Empire is based on a single source: *The Secret History of the Mongolia*, but while rich with details about Chinggis Khaan's life and folklore, and it says nothing about resource use or climate during the period of the leader's rise. Some historians have explained the Mongolians' achievements as a product of superior military tactics, proposing that because Chinggis Khaan's troops grew up hunting and riding horses they had an advantage over sedentary armies. In exploring why the Mongolians managed to rule over a large empire, scholars have pointed to an innovative leadership style.

Arnold J. Toynbee may have been the first to point to a possible climate connection, and proposed that a push exerted by the climate of the steppes implicitly an inhospitable climate may have propelled nomadic armies in Mongolia to venture out for resources due to drought in the 12th and 13th centuries. The prevailing Mongolian Empire, some 800 to 900 years ago, around the Khorgo Volcano have been reviewed by the lava field's stressed trees acutely sensitive to changes in moisture levels. The preliminary climate record that the period from 1211 to 1230 A.D., when Chinggis Khaan was in heyday, Mongolia took abundant rainfall, apparently more than in any other 20-year stretch over the past 800 years. The grasses and other vegetation in the steppe would have flourished, allowing the Mongolians to raise more livestock and giving them more horsepower for conquests. In addition, the tree-ring data show that in the late 12th century, Mongolia was wracked by intertribal warfare, the area did experience a cold, dry period. But a few decades later, as Chinggis Khaan began consolidating power, weather conditions appear to have substantially improved and to nomads who rely on access to lakes for watering animals. In times of abundant rain, pastoralists thrive. If more rainfall boosted grassland productivity and overall energy output, that could help explain why the Mongolians were able to transition from a chieftain society, where positions are hereditary to managing a complex state covering a vast empire. The horses and food accumulated on the steppe would have enabled the Mongolians to set out in pursuit of gold and silk to more distant lands. Climatic shifts may be responsible for its scale and grandeur, the expanded Mongolian Empire was remarkably short-lived. As Mara suggested, around 1258, after an unidentified volcano unleashed a massive eruption that spewed sulfur and ash into the stratosphere, a cool, dry climate returned. Thereafter, Kubilai Khan moved the Mongolian capital to Beijing and the Mongolians' power had begun to wane.

What can Mongolian nomads do for the further climate changes?

Climate changes in the future will call new challenges for Mongolian nomads. Because up to one-third of total population in Mongolia lives as nomadic herders who rely upon grazing livestock, even small changes in ecology could have a profound effect on the nation. The traditional nomadic way of life and associated socioeconomic activities based on the unique geographical and climatic conditions in Mongolia imply their sensitiveness to the impacts of climate changes. For predicting the further trends on climate changes, reconstructing the paleoclimatic changes in Mongolia, based on fluvial and lacustrine terraces (¹⁴C, OSL, etc.), erosional and depositional surfaces on moraines (²⁶Al, ¹⁰Be, etc.), loess-paleosols (MS, TL, etc.), and the fossils (charcoals, caves, shells, peats, etc.) from the historical facts throughout country, would be one of the most beneficial ways. In addition, it is necessary to understand how climate sets under the Milankovitch cycles of precession, obliquity and eccentricity due to magnetic fields and tectonic movements. If today's warming in the Holocene (MIS 1) is reshaped as similar to that in an unusual prolonged interglacial period (MIS 11), which is an interval corresponding to a small insolation minimum (Kashiwaya et al., 2010), what to be done is to find holistic approaches for overcoming the global warming. In other words, it contributes to take into account the more detail investigations and precise predictions based on the advanced scientific methods mentioned above.

Summary

It reviews how paleoclimatic changes played an important role in the civilizations of Mongolian nomads and expansion of empire. The climatic variations might add impetus and emphasis to either dispersal or concentration of nomads, but it can be much less the sole agent, in any period of which we have any historical knowledge. Because it apparently shows Mongolian nomads are the pure nomads, best able to survive under the strictest conditions of the climate, and at the same time, best able to evolve into new adaptable ways of life. Today, or in the 21st century, we can see the real traditional nomadic life outside of capital of Mongolia as like as that in the 13th century! It means that nomads have not altered the specific life through the serious climatic fluctuations including of glaciations and warming during the over past 800 years. For Mongolians, it would have historically, culturally and economically been one of the few peculiar sights for not only scholars of various fields on geography, history, archeology, etc., but a thousand of tourists from all over the world, in the future, as a natural museum in Central Asia.

Abstract

This reviews how climate change affects the Mongolian nomadic cultures during the past over 800 years and how Mongolian Empire spreads across the Eurasia in a period of less than 100 years. Paleoclimatic proxy records imply the sunspot cycles of 11 years and glacial-interglacial transitions are predicted to have been relatively effective on rise and fall of human societies including of the Mongolian Empire and civil revolutions in Europe. Apparently, a famine that spread death and crisis across Europe is widely recorded in historical records of the early 1300s and linked to the start of the Little Ice Age. Therefore, it has been inferred to be compared climate change findings with historical accounts of famine and societal struggle in order to detect how the climate change impacted on the human societies. There would be a big challenge for Mongolian nomads for resolving how to adapt the further rising temperatures and new catastrophic events on the Earth, i.e., it requires a necessary of more empirical studies for reconstruction paleoclimate changes and of precise approaches for further predictions.

Keywords: Mongolian Nomads, Sunspots, Climate Change, Little Ice Age, Medieval Warm Period.

References

- Ana.C.B and Z.D.Feng, 2004. Relationships between human activities and ecological shifts in the southern Mongolia Plateau and its adjacent areas during the past 300 years: Abstracts of International Conference on Dialog between Cultures and Civilizations: *Present State and Perspectives of Nomadism in a Globalizing World*. Ulaanbaatar, Mongolia. Aug 9-14, 2004.
- Christina Larson. Where Asia's Monsoon Go to Die. Newsfocus. *SCIENCE*. Vol 337. 2012. www.sciencemag.org. 2012.
- Greer.L and Swart. P.K. Decadal cyclicality of regional mid-Holocene precipitation: Evidence from Dominican coral proxies. *PALEOCEANOGRAPHY*, VOL. 21, PA2020, 2006.Mara Hvistendahl. Roots of Empire. Newsfocus. *SCIENCE*. Vol 337. 2012. www.sciencemag.org.
- Hathaway.H.D. The Solar Cycle. *Living Rev. Solar Phys.* 7 (2010), 1.
- Kashiwaya.K, S.Ochiai, G.Sumino, T.Tsukamoto, A.Szyniszewska, M.Yamamoto, A.Sakaguchi, N.Hasebe, H.Sakai, T.Watanabe, T. Kawai. Climato-hydrological fluctuations printed in long lacustrine records in Lake Hövsgöl, Mongolia. *Quaternary International*. Volume 219, Issues 1–2, 1 June 2010, Pages 178–187.
- Mann, M.E, Zhang, Z, Rutherford, S. et al. (2009). "Global Signatures and Dynamical Origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly". *Science* **326** (5957): 1256–60. [Bibcode:2009Sci...326.1256M](https://doi.org/10.1126/science.1176938)
- Mongolia Assessment Report on Climate Change. United Nations Environment Programme, 2009.
- NOAA (National Oceanic and Atmospheric Administration)'s World Data Center for Paleoclimatology.
- Orkhonselenge.A, S.K. Krivonogov, K. Mino, K. Kashiwaya, I.Y. Safonova, M. Yamamoto, K. Kashima, T. Nakamura, J.Y. Kim. Holocene sedimentary records from Lake Borsog, eastern shore of Lake Khuvsgul, Mongolia, and their paleoenvironmental implications", *Quaternary International* Vol. 209-291, Pages 95-109, 2013.
- Owen Lattimore. The Geographical Factor in Mongol History. *The Geographical Journal*. Vol. 91. No. 1. pp. 1-16. 1938. www.jstor.org/stable.
- Pederson.N, Amy E. Hessel, Nachin Baatarbileg, Kevin J. Anchukaitis, and Nicola Di Cosmo. Pluvials, droughts, the Mongol Empire, and modern Mongolia. *PNAS Early Edition*. 2014.
- Prokopenko. A.A., Galina K. Khursevich, Elena V. Bezrukova, Mikhail I. Kuzmin, Xavier Boes, Douglas F. Williams, Svetlana A. Fedenya, Nataliya V. Kulagina, Polina P. Letunova, Anna A. Abzaeva. Paleoenvironmental proxy records from Lake Hovsgol, Mongolia, and a synthesis of Holocene climate change in the Lake Baikal watershed. *Quaternary Research* 68 (2007) 2–17.
- Ray Bradley PALEOCLIMATE: Enhanced: 1000 Years of Climate Change. *Science* 26. 2000: Vol. 288. No. 5470. pp. 1353-1355 DOI: 10.1126/science.288.5470.1353.

**Монгол зүйр цэцэн үгээр “эмэгтэй” хүний
зерэг үнэлэмжийг илэрхийлэх онцлог**

Д.Баасанбат, Мехмет Саглам***

Эрдэнэт хүний биеийг олж төрсөн эмэгтэй хүний амьдралын 3 үе буюу, охин, эхнэр, эхийн дүрийг, төрсөн байтлаа зурсан юм шиг төгс үзэсгэлэн төвшин төлөвийг дүрсэлж, далай уудам саруул сайхан ухаантайн зэрэгцээгээр цэвэр ичимтгий ааль, хосгүй дэлгэр итгэл, хоёргүй хайр сэтгэл, нандин нэр төр, үрийн эх, ханийн халамжийн дээдийг зүйр цэцэн үгээр үзүүлснээрээ яруу өгүүлэмжтэй байдаг.

“Цэцэн зүйр үгс нь холбоо хэллэгийн хэвшсэн тогтмол хэлбэрээр нийгмийн амьдрал, хүмүүсийн үзэл санаа, хүмүүсийн хөдөлмөрийн туршлагыг нэгтгэн дүгнэсэн үгийн цомнол юм” Үнэхээр монгол хэлний зүйр цэцэн үгэнд хорвоо ертөнц, аж амьдрал, арга ухаан, эрдэм билиг, оньс түлхүүртэйгээ багтдаг. Монгол зүйр цэцэн үгийн шүлэглэлийн онцлог нь хэлний яруу найргийн чухал цөм болсон зүйрлэл, адилтгал, чимэглэл, хэтрүүлэл, давталт зэргийг өргөнөөр хэрэглэсэн явдал юм.(6).

Зүйр цэцэн үгийг судлаач Г.Аким “...хэл шинжлэлийн үүднээс үзвэл хэвшин тогтсон байдгийн учирт хэлц үг, гүн ухааны үүднээс эрэгцүүлбэл оюун дүгнэлт байдгийн хувьд учир шалтгааны нэгж, уран зохиолын онолын үүднээс тунгаавал аман шүлэг байдгийн хувьд яруу хэрэглүүр юм” гэсэн бол, профессор Г.Ринченсамбуу “Бие хүний ажил үйлсийг олон түмний зүгээс, үүнийг хамт байгаль, нийгмийн жам ёсон, олон түмний хандлага, харилцаа, амьдрал тэмцлийн учрыг хувь хүний зүгээс хэрхэн үнэлж буй үнэлгээг илтгэсэн аж мөрөхүйд чиг баримтлал, сургамж зөвлөгөө, журам ёсон болох гүн сэтгэлэг, мэргэн санаа, яруу дүрслэл бүхий их төлөв хоёроос дөрвөн мөр тогтмол бүтэцтэй шүлэглэлт хэллэгийг зүйр цэцэн үг гэнэ” гэж, доктор Ш.Чоймаа “...өвөг дээдсийн маань бодрол бясалгал, үзэл онол, ёс төр, зан үйл, шүтлэг бишрэл тэр бүгдийг товчлон хураасан толь бол зүйр цэцэн үг юм” хэмээн, проф Ж.Баянсан “... зүйр цэцэн үг, өвөрмөц хэллэг нь тухайн хэлээр харилцагч үндэстний ертөнцийг үзэх үзэл, ертөнцийг таньсан байдал, амьдралын мэдлэг туршлагынх нь толь буюу зүйрлэж хэлбэл, амьдралын тухай номын зүрх юм” гэх зэргээр ажиглалт дүгнэлтээ гаргасан байна.

Монгол хэлэнд эмэгтэй хүнийг нэрлэх олон үг хэллэг бий. Ураг төрлийн харьцаагаар нь “ээж, охин, хөгшин ээж, нагац, эмэг эх, ач охин, зээ охин”, гэр бүлийн хамаарлаар нь “эхнэр, авгай, эзэгтэй”, насаар нь: “охин, хүүхэн, эмгэн, чавганц”, нийгэм-гэр бүлийн хамаарлаар нь “хатан, хатагтай, гүнж, бэлбэсэн эм, шивэгчин”, садан төрлийн холбоогоор нь “бэр, бэргэн эгч/дүү, хойт эх, хадам эх” гэх мэт. Мөн удган, шулам гэсэн нэрлэлтийг ч үүнд хамруулан хэлэлцэж болох юм. Эдгээрийн төрлийн нэр нь эмэгтэй буюу эм- эм хүн, бусад нь түүний зүйлийн нэр болно.

Монгол зүйр цэцэн үгэнд “эмэгтэй” хүний зан чанарыг, үнэнч шударга, худал хуурамч, эр зориг, хатуужил, тэвчээр, аймхай хулчгар, эв нөхөрлөл, хамтач санаа, хувиа бодох, даруутөлөв, номхон дөлгөөн, сагсуу дээрэнгүй, хайр сэтгэл, янаг амраг, садар самуун, өглөгч тусархаг, ховдог харамч гэх мэт ангилах жишээтэй.

Эрэгтэй хүний төрөлхийн хатуу чанга зан чанарыг чулуутай зүйрлэсэн байхад эмэгтэй хүний уян зөөлөн чанарыг хөвөнтэй зүйрлэн,

Эхнэрийн сэтгэл хөвөн шиг зөөлөн

Эрийн сэтгэл чулуу шиг хатуу ...гэх мэт хэлдэг.

Монголын ард түмний эрт дээр үеэс уламжлан ирсэн ёс заншлын нэг бол гэр бүл болох ёслол юм. Хүний хань болж байгаа эмэгтэй хүн өөрийн гэр бүлээ орхин нөхрийнхөө нутаг усанд очиж амьдардаг бөгөөд монголчууд, охин хүн хүний хүүхэд гэж ярьдаг нь энэ уламжлалтай холбоотой.

Өгсөн хүүхэнд төрхөм тусалдаггүй

Унах шүдэнд буйл тусалдаггүй

Хагданд тавьсан морь цаашаа

Хадамд гарсан хүүхэн цаашаа... гэх мэт.

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын дэд профессор

**МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын докторант

Оргүйгээс охинтой нь дээр гэсэн нэг сонин хэллэг байдаг нь охин үр хүнд ер хэрэггүй гэсэн үзэлт биш, харин охин үр насанд хүрээд хадамд гарч, хүний бэр, хүний хүн болж, манцуйтай байхдаа манайх, магнагаа өмсөхөөрөө хүнийх болдог нь түүний хувь тавилан, заяа төөрөг байдаг гэдэг сэтгэлгээний илэрхийлэл болж гарсан хэллэг бололтой.

Эх хүн үхэн үхтэлээ үрийнхээ төлөө санаашран зовдгий нь “үхэхэд үр харам, үгүйрэхэд мал харам” гэх буюу “эх хүн үрээ харж байхдаа гол нь тасардаггүй”, “үртэй хүн үхтэлээ зовно, үхэртэй хүн хүртэлээ зовно” гэсэн хэллэгээр илэрхийлдэг байна. Монгол эх хүний үрээ гэсэн сэтгэлийнх нь туйлын хүслэн нь “үрээ мориныхоо хурдыг үзэж, үр хүүхдийнхээ сайныг үзэх”, “үрээрээ хүн хийж, үрээгээрээ морь хийх хэрэг” гэж үздэг.

Ийм учраас “хөлийг нь дөрөөнд, гарыг нь ганзганд” хүргэснээ үр хүүхдийнхээ “юм үзэж нүд тайлах зам мөрт нь оруулж өглөө” хэмээн эцэг эх санагалздаг бол, ийн өсгөж бойжуулсан “ачтай аав ээж минь билээ” гэж үр хүүхэд нь эх эцгээ насан туршдаа “эхийн ач эгнэшгүй, эхийн ачийг энэ насанд хариулж баршгүй” гэж үзэж, бахдан дурсах сэтгэлтэй болдог ажээ.

Хүн төрөлхтөн юмыг таньж мэдэхдээ сэрж мэдрэх, сэтгэж ухаарах хоёр үндсэн аргатай. Хүн оюун санааныхаа хэрэгцээ шаардлагын үүднээс сайн-муу, сайхан-муухай, зохистой зохисгүй, хэрэгтэй-хэрэггүй гэх зэргээр үнэлж цэгнэсэн байдаг ажээ. Сайн-муу гэсэн ерөнхий үнэлэмж л гэхэд эерэг-сөргийн эсрэгцэлтэй байна.

Монгол эмэгтэй хүний тухай зүйр цэцэн үгэнд эерэг үнэлэмж нь сайн, сайхан, өрх гэрийн нэг, түшиг тулгуур, хос баганы нэг, халуун дулаан, хайр элбэрэл энэрэл, үлэмж эрдэнэ, цэцэн ухаан, авъяас чадвар, мэргэн санааг дээдэлж, таньж мэдэх, үлгэрлэж сургах, ёс заншил, уламжлалаа, төрт ёсоо дээдэлж, түвшин амгалан, сургаал сургамж, зан заншил, жам ёсоо хүндэтгэн дээдлэх, үнэн магад, цэвэр цэмцгэр, ажилсаг, хөдөлмөрч, эрхэм нандин чанарыг, эсрэгцүүлэн тавьсан, харьцуулсан, итгэх итгэл найдвар болон итгэмтгий чанар, өсөх үржих, нөхөн үржихүйн утгат зохистой, таатай, хүсүүштэй, бахархууштай гэх зэрэг дэд үнэлэмж нягт уялдана.

1. Эм хүнийг үзэх эерэг сайн үнэлэмж илэрхийлэх нь:

а. “сайн ээж, сайн хань, сайн эхнэр” гэдэг үүднээс нь сайн эмэгтэйн шинж чанарыг гаргажээ. Жишээ нь:

- Авгайн сайнаар амь зуух аргамжийн сайнаар ачаа ачих
- Аав ээжээс илүү сайн хүн үгүй алт мөнгөнөөс илүү сайн эд үгүй
- Залуу хүний сайныг моринд мэд хүүхэн хүний сайныг гэрт нь мэд
- Сайн бэр: Өрхөөр гийсэн нар шиг үүдээр орсон сар мэт
- Өөрөө ургасан жимс мэт бал чихэр овоолсон мэт
- Цэцэн түшмэл улсын эрдэнэ сайн эхнэр гэрийн эрдэнэ
- Эвэрэх мэргэн сайн эм гэрийн эрдэнэ элбэрэлт сайн хөвгүүн үүрдийн эрдэнэ
- Эхнэрийн сайныг гэрт нь орж мэдэх нөхрийн сайныг гадаа нь гарч мэдэх

Эр хүний хариу нь сайн эхнэр хүний өглөгч нь сайн... гэх мэт.

б. Мөн хүний гадаад төрх байдал заасан үг хэллэг ба эмэгтэй хүний гадаад үзэмжийг тодорхойлж байгаа зүйр үгэнд “сайхан” гэдэг үг зонхилж байна.

- Аав ээжийн сургаал сайхан алтан нарны илч сайхан
- Аавындаа байгаа хүүхэн сайхан айлд байгаа бараа сайхан
- Алаагүй байхад үнэг сайхан аваагүй байхад авгай сайхан
- Сайн морь замын хань сайн эхнэр насны хань
- Эр хүний хариу нь сайн, эхнэр хүний өглөгч нь сайн
- Сайн эм эрдээ зул, муу эм эрдээ бул
- Сайн гэргий гэрийн залгамж сайн сэлбэг ухааны сэргэмж
- Аавын сургаал алт ээжийн сургаал эрдэнэ
- Сайн бэр эх мэт сайн эм бэр мэт
- Сайн бэргэн ээж мэт сайн бэр охин мэт...гэх зэрэг эмэгтэй хүний гоо үзэмж, сайн сайхны тухай олон хэллэг бий.

в. Мөн монгол хэлэнд эмэгтэй хүнийг “өрх гэрийн нэг түшиг тулгуур, хос баганы нэгэн, халуун дулаан, элбэрэл энэрэл, үлэмж эрдэнэ, элбэрэл хайр” гэсэн эерэг үнэлэмж бүхий зүйр цэцэн үг нэлээд байна. Жишээ нь:

- Аав ээж үрийн түшиг ах эгч биеийн түшиг
- Ааваа санавал авгаа түш ээжээ санавал нагацаа түш
- Аавын сургаал ажилд ээжийн сургаал сүвэгчинд
- Аавын үг алт ээжийн үг эм

-Буурал ээжийн сургаал үнэтэй бултын нийлсэн гар хүчтэй ...гэх мэтээр эмэгтэй хүний тухайт зүйр үгэнд өрх гэрийн түшиг тулгуур, багана нь гэсэн утгаар сургаал, түшиг, дулаан, дээд, үлэмж, дэлхий, сайхан, хэлхээ, минь, эрдэнэ, элбэрэл, ухаан, харах, халуун, хэрэгтэй гэх бүрэлдүүлбэр үгтэй хам утга илэрхийлж, эв эе нөхөрлөлийг хүндэтгэн, ирээдүй хойчоо сурган хүмүүжүүлж ирсэн билээ. Ийм нэр төр, алдар гавьяа, удам угсаагаа эрхэмлэн дээдэлдэг, эрхэм хүндэт гэсэн утга бүхий зүйр цэцэн үг байна.

г. Монгол эмэгтэйчүүдийн дээр үеэс “цэцэн ухаан, авъяас чадвар, мэргэн санааг дээдэлж, таньж мэдэх, үлгэрлэж сургах, ес заншил, уламжлалаа, төрт ёсоо дээдэлж байсан” ба эхнэр хүний ухаалаг байдал нь өрх гэрийн түвшин амгалан байдал төр улсыг эрхэмлэн дээдлэх үзлийн улбаа болж, Хүний заяа төрийн гарт хүүгийн заяа эхнэрийн гарт... гэх буюу

Эхнэр мэргэн бол нөхөрт гаслан ховор

Хүү ачтай бол эцгийн сэтгэл уужим

Цэцэн мэргэн түшмэд улсын эрдэнэ

Цэцэн мэргэн хатан гэрийн эрдэнэ... гэх мэтээр эм хүний ухааныг “ярихад урамтай, мэргэний шинжтэй, төрөлхийн ухаантай, ханиа барааддаг, үр хүүхдээ асардаг, ураг төрлөө мэддэг, мунхагийн зангүй, уурын тэмдэггүй” зан аалийг нь “үйл нь шалмаг агаад уран, үг нь товчхон агаад цэцэн, үйлс нь ариун агаад шударга, ааш нь еэлдэг агаад дөлгөөн, сэтгэл нь энэрэнгүй агаад зөөлөн, дуу нь яруу агаад сонсголонтой гэх дотоод шинж буюу зан үйлийн сайхнаар тодосгож, сайхан бүсгүйн гадаад шинжийг “бие цэх нуруу гоолиг, бэлхүүс нарийн, хүйс гүн, цээж тэнүүн, мөр тэгш, зүс тунгалаг, үс урт, хөх том урагш чанга, хөл шулуун чийрэг, хүзүү өндөр, алхаа нь жигд агаад хөнгөн” гэж хураан гаргажээ. (4)

д. Сургаал сургамжийн утгат зүйр үг нь,

-Идээг бүлэх тусам амт ордог эмийг сургах тусам эсгэж чаддаг

-Ээжийн зүүг барьж сур элдэв үйл бүтнэ

-Эхт өнчин өөдөө эцэгт өнчин уруугаа гэсэн нь үр хүүхдээ халамжлан сургах, сургаал, сургамжлах, анхаарах талдаа эмэгтэй хүн эр хүнээс хавьгүй илүү гэсэн санааг лавшруулан, Эм хүн өрхөөн татахдаа хэрхэн амьдрахаа бодох гэсэн зүйр үгс байдаг нь эмэгтэй хүний эрхэм сайхан чанаруудыг эерэг сайнаар үнэлсэн үнэлэмжийн илрэл юм.

е. Зан заншил, жам ёстой холбоотой нь:

-Аа гэж хорвоод мэндэлдэг аав, ээж гэж хэлд ордог гэх зүйр цэцэн үг нь монгол айл гэрийн уламжлал ёс заншилтай холбоотой, эр хүн, эцэг хүн гэрийн хоймрыг эзэлдэг, харин гэрийн зүүн тал бол эмэгтэй хүний орон зай болдог гэх мэт ба, хүүг ухаанаар нь хүүхнийг үйлээр нь, эрийг шалгавал унааг нь үз эмийг шалгавал оёог нь үз, эдийн чанар эдлэхэд, эхнэрийн чанар ханилахад эрийн сайн гэрийн гадаа, эмийн сайн гэрийн дотор гэх мэтээр эмэгтэй хүнийг таньж мэдэхийн утгат зүйр цэцэн үг цөөнгүй.

ё. Хүндэтгэн дээдлэх утгаар, Монголчууд нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэн түүнээ дагаад хот айлын нөхцөлд төлөвшсөн. Иймээс тэдний хүрээлэлд эцэг эх, ах эгч, эхнэр нөхөр байдаг учраас тэдний үзэл бодол, аливаад хандах хандлага нь төрөл төрөгсдийн хэмжээгээр төлөвшин түүнийгээ дагаад гэр бүл, төрөл саднаа түшин хүндэтгэн дээдлэх үзэл тавигддаг байна.

-Аав ээж үрийн түшиг ах эгч биеийн түшиг

-Ааваа санавал авгаа түш ээжээ санавал нагацаа түш

-Аавын уургыг барьж сур адуу мал өснө

Ээжийн зүүг барьж сур элдэв зүйл бүтнэ

ж. Монгол хэлний эмэгтэй хүний үнэн магадын утгат

-Гүйдэлгүй жороо гүүнээс гардаг гүн ухаантан эхээс төрдөг

-Зуун жилийн аймаг байна зуун жилийн ээж аав байхгүй... гэх мэтээр эм хүний тухайт зүйр үг байна

з. Цэвэр цэмцгэр: Эр хүн эрээгүй нь дээр, эм хүн цэвэрч нь дээр гэдэг. Бүдүүн баараг эр хүн гэж хэлүүлэхдээ эр хүн сэтгэл ханамжтай байдаггүй юм аа гэхэд төдий л дургүйцдэггүй, мөн гүндүүгүй эр гэхээс гүндүүгүй эм гэхгүй. Тэгэхлээр эр хүнд эрээгүй зан чимэг болдог бол эм хүний цэвэрч байдалтай дүйнэ гэсэн оюун дүгнэлт гарах боломжтой юм. Жишээ нь: -Үнсээ гаргасан тулга цэмцгэр үсээ самнасан авгай цэмцгэр, Эмээл хазаар морины гоёл ээмэг сүйх чихний гоёл, Эмээл морины чимэг эхнэр амьдралын чимэг, эм хүн цэвэрч нь дээр гэх мэтээр эм хүний тухайт зүйр үгэнд цэвэрч, цэмцгэр гэсэн утгат хэллэг их.

и. Эмэгтэй хүний ажилсаг, хөдөлмөрч чанарыг зүйр цэцэн үгэнд, -Уран сайн эмийн гар нүд үл амрах, Эрийн сайн гэрийн гадаа эхнэрийн сайн гэрийн дотор, Эр хүн хэлсэндээ эм хүн эсгэсэндээ... гэх мэтээр эхнэр хүн “ажилтай арчаатай байж, ажил хөдөлмөр, хөдөлмөрч зан төлөвийг хүндэтгэх, ялангуяа эмэгтэй хүн ажилч хичээнгүй байвал айл гэр өнгөтэй өөдтэй байдаг” гэсэн утга бүхий үг хэллэг байна.

й. Эмэгтэй хүний тухай эерэг баймж утга бүхий үг хэллэг нь “ихэнхдээ эсрэгцүүлэн тавьсан, харьцуулсан” утга бүхий эр эм, хүн амьтан, сайн муу, эерэг сөрөг үнэлэмж бүхий үг хэллэг олон байна. Жишээ нь: -Сайн гэргий гэрийн чимэг муу гэргий эрийн дайсан, Сайн моринд ганц эмээл сайн хүүхэнд нэг эр, -Эхнэр мэргэн бол нөхөрт гаслан ховор, Эмээл морины чимэг эхнэр гэрийн чимэг,

к. Эцэг эхийн хайр халамж, хүндэтгэл бишрэл, сургаал санамж гэх зэрэг бүхий л зүйл эрхэм нандин байдаг болохыг зүйр цэцэн үгэнд,

-Аав- тэнгэр Эх -дэлхий

-Аавын сургаал ажилд ээжийн сургаал сүвэгчинд

-Аавын сургаал алт ээжийн сургаал эрдэнэ

-Ахын сургаал ач эгчийн сургаал энэрэл... гэх мэт.

л. Эмэгтэй хүний “итгэх итгэл найдвар болон итгэмтгий” чанарыг үзүүлсэн зүйр цэцэн үг: Өсч явахдаа өвгөдөд найдах өтөлж гундахдаа охин хүүхдэдээ найдах, Хаанаасаа хаалгач хатнаасаа аягач нь, Эр хүн

дориун чадлаараа эм хүн уран ухаанаараа, Эр хүн хэлсэндээ эм хүн эсгэсэндээ, Эр хүний үгийг эргүүлшгүй эм хүний үлгэрийг эвдэшгүй, Номхон үнээ гурав дахин саалгах номхон хүүхэн гурав дахин хууртах гэх мэт зүйр үг цөөн байна.

м. Монгол хэлний “эмэгтэй” хүний өсөх үржих, нөхөн үржихүйн утгат зүйр цэцэн үгэнд, Охин, тариа хоёрыг бүү бас олгой, гүзээ хоёрыг бүү гол, Эхтэй хүн элэг бүтэн үртэй хүн сэтгэл дүүрэн, Эцэг мэт асарч эх мэт тэжээх, Эцэг эхтэй хүүхэд цовоо эзэн сайтай мал цовоо... гэх мэтээр нийгмийн ёс журмын чандлан сахих, зохион байгуулалт, дэг журам, хүмүүжлийг эрхэмлэх санааг тусгасан, ялангуяа эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүсийн үүрэг, хариуцлагыг тусгасан, уламжлалт шинж чанар, ёс заншил бүхий зүйр цэцэн үг олон байна. Энэхүү ёс суртахуун нь зүйр цэцэн үгэнд эерэг ба сөргөөр илэрч, сайн муугийн ялгарлаар илэрхийлэгдэх ба энэ нь хүнд, сургаал болсон байдгаараа онцлогтой юм. Монголын ард түмэн хэл, харилцаа нь ёс заншил, амьдралын хэв маягтайгаа салшгүй холбоотой болохыг харуулж байна.

Монгол зүйр цэцэн үгэнд эм хүний эерэг үнэлэмжид маш өргөн утга агуулгыг багтаасныг дүгнэн багцалбал, Монгол зүйр цэцэн үгэнд эмэгтэй хүний цэвэр цэмцгэр, ажилч хөдөлмөрч, хичээнгүй зүтгэлт, үзэмж төгс байхыг яухалчилан үзэж, даруу төлөв байдал, уян зөөлөн ааш авир, номхон дөлгөөн хүлээцтэй, хүлцэнгүй зан төрхийг эрхэм хэмээн, эрдэм номтой, холч ухаантай, мэргэн цэцнийг онцлон, хань ижилдээ халамжтай, үнэнч шудрага, ариун явдалтай, хүний сайн хань, нэг насны бахдал байхыг амагтан, үр хүүхэддээ үлгэр жишээ, энэрэл хайраа зориулдаг, сургаж хүмүүжүүлэх үлгэрлэн дагуулах гол үүрэгтэйг илэрхийлж, өвгөдийн сургаалийг өвлөгч, удам угсаагаа хайрлан хамгаалдаг, ёс журмыг сахидаг, сайн, сайхны өргөн дэлгэр утгыг ухааран цэцэлж, охид бүсгүйчүүддээ амьдралын мөр замыг эртнээс заан сургаж, сургаал сургамжаа хүртээж, уламжлуулан үлгэрлүүлдэг эерэг сайхан үнэлэмжийг илэрхийлдэг ажээ.

Резюм

Энэхүү өгүүлэлд монгол зүйр цэцэн үгэнд эмэгтэй хүний тухай эерэг үнэлэмж маш өргөн утга агуулга багтаасныг авч үзлээ. Үүнд эмэгтэй хүний цэвэрч, хөдөлмөрч, хичээнгүй зүтгэлт, уян зөөлөн аашт, хүлээцтэй, халамжит хань, үр хүүхэддээ энэрэл хайртай, үлгэрлэн дагуулдаг, уламжлуулдаг эерэг сайн үнэлэмжийг ангилан өгүүлжээ.

НОМЗҮЙ

1. Аким.Г. “Монгол зүйр цэцэн үгийн товч тайлбар толь” Уб.,2001, х-2
2. Баянсан.Ж. “Эмэгтэй хүн, эрэгтэй хүнийг үзэх монголчуудын энгийн сэтгэлгээний онцлогийг зүйр цэцэн үгийн хэрэглэгдэхүүнд тайлбарлах боломж” Уб., 1999, МУИС, МХСС, ЭШБ, боть-14, х-26-35
3. Баасанбат.Д. “Хөх судрын хэвшмэл хэлц, хэллэг”. Уб., 2009. х-10-17.
4. Оюунбадрах.Д. Хүүхдийн сэтгэхүйд монгол ардын аман зохиолын танин мэдүүлэх хүмүүжүүлэх нөлөө. Уб., 2002. УБИС. Монгол судлалын сургууль. Утга зохиол судлал. № 4. х-5-30.
5. Ринченсамбуу.Г. “Монгол зүйр цэцэн үг”, Уб., 2002, х- 4.
6. Хорлоо.П. “Монгол ардын цэцэн зүйр үгүүд ба оньсогууд”. Уб., 1966.

The Study of Housing-Related Taboos in Korea and Mongolia¹

KIM Ki-Sun*, LEE Jong-Oh**

I . Introduction

Housing-related taboos in Korea and Mongolia reflect their long experience in their natural environment and their wisdom in overcoming adversities. Unlike proverbs or maxims, taboos represent the experiences of people themselves, believed and recognized directly in their daily lives. Therefore, housing-related taboos in Korea, which is a settled culture, and Mongolia, which is a nomadic one, vary in their expressions and symbolic systems—the two societies have different common laws, religions, politics, and sociocultural features.

Taboos are very important moral and behavioral norms in Korean and Mongolian societies. The two nations have emphasized customs since ancient times, so that they have quite often considered their behaviors in daily life in connection with lucky or unlucky signs. It is for this reason that their common laws could help each society's members recover feelings, emotions, and morals.

The underlying meanings of the common laws of both agricultural people and nomadic tribes have remained unchanged, although some of the laws' modern, current manifestations and contents have changed since historic times. Thus, taboos were aimed not at preventing dishonesty but at shoring up certain behaviors so that members of a society could live better lives. These taboos reflect the wisdom of the ancestors.

Housing-related taboos, formed based on the common laws of Korea and Mongolia, differ in their linguistic aspects according to their cultural or religious differences: Whereas Korean taboos have linguistic aspects related to settlement culture and Confucian ideas, Mongolian ones have linguistic aspects related to nomadic culture and Buddhist thoughts.

Taboos are originally related to a country's primitive beliefs or superstitions. This concept applies to Korean and Mongolian taboos as well. Historically and traditionally, Korean and Mongolian societies have been considered to have closely related seasonal customs.

Given that a society's customs reflect its inhabitants' internal concerns, the linguistic aspects of housing-related taboos in Korea and Mongolia can be said to reflect and be influenced by the ways of thinking of people in settled societies versus those of the people of nomadic societies.

This paper aims to identify Korean and Mongolian housing-related value systems by analyzing the semantic systems and expressions of housing-related taboos in Korea and Mongolia, which both retain old forms of North-eastern Asian cultures.²

II . Comparison of housing-related taboo words in Korea and Mongolia

Korean and Mongolian traditional houses are in harmony with the natural environment. Korean traditional houses provide a "half-open" space (Yun, 2004, 99–106) in which their structures look open but also closed. The basic unit is the community, called a village, where families settle down and establish bonds with family members, relatives, and, furthermore, neighbors.

Mongolian traditional houses have a fence, which is also in harmony with and open to nature: it may be said to be a form of house that considers the given environment and nature.

In other words, both Korean and Mongolian traditional houses are forms of fully open houses with few boundaries, in that they have walls and doors, but they are not isolated from the outer world because the walls are low and the doors are easy to open.

* Principal author (Hankuk University of Foreign Studies)

** Corresponding author (Hankuk University of Foreign Studies)

¹ This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund.

² For the housing-related taboos in Korea and Mongolia, this paper referred to Choi (1995); Namz'il (2005); Nyambuu, and Nacagdorj' (1993); Zang (2005); and Lee (2005).

This section will investigate the folklore of the housing space embedded in daily life by analyzing housing-related taboos in Korea and Mongolia that seem to have a long history.

1) Taboos Related to Other People's Houses

Korean and Mongolian people have traditionally observed proper decorum when they visit other people's houses or greet visitors. Korean people tend to settle down in one place and establish strong bonds with their communities as well as with family members and relatives through community life.

On the other hand, Mongolian people lead nomadic lives in which they share lands while forming timely bonds with family members, relatives, and neighbors.

Category	Korean: <i>jib</i> (house)	Mongolian: <i>ail</i> (house)
Relationships to other people's homes	• If you pass urine in other people's houses, you are supposed to visit there again. • If you clip your nails in other people's houses, you will be their enemy in heaven. • If you block the door of other people's homes with your arms, it will bring bad luck to the house. • If a woman visits other people's houses early in the morning, it is harmful to the house. • If you borrow fire from other people's houses, it will bring bad luck to the house. • If you draw water from other people's houses after sunset, it will bring bad luck to the house. • If you draw water from other people's houses early in the morning, you will become a beggar.	• If a ceiling cover is closed in the middle of the day, you should not visit the house.¹ • You should not bring a gun, knife, or whip when you visit other people's homes.² • You should not fold your arms or fold your hands behind your back in other people's houses. • You should not visit other people's house with empty-handed. • If you sleep in other people's homes on New Year's Eve, your soul will be lost. • You should not visit other people's homes on New Year's Eve. • You should not take off your hat when you visit other people's houses. • You should not unbuckle your belt when you visit other people's houses.

As shown above, many taboos in both Korea and Mongolia strengthen bonds with neighbors and put emphasis on the common laws and norms of communities. The main difference between them is that whereas Korean taboos emphasize Confucian common law, such as the division of space between women and men and manners toward neighbors, Mongolian taboos, which are based on long nomadic traditions, emphasize manners related to clothing and etiquette towards neighbors.

2) Threshold-Related Taboos

Threshold-related taboos are prominent among data on taboos in Mongolian folklore. In both Korean and Mongolian houses, the threshold is treated with care because it is one of the most sacred spaces of the home, and it should not experience bad luck.

Category	Korean: <i>munjibang</i> (threshold)	Mongolian: <i>bosgo</i> (threshold)
Thresholds	• If you sit on the threshold on a rainy day, it will bring on the rainy season. • It is harmful to dig under the threshold. • If you have a meal sitting on the threshold, you will become a beggar.	• You should not step on the threshold.³ • You should not sit on the threshold • You should not hang anything from the wood lintel. • If you stumble or almost stumble over the threshold, you should come back inside the house and put cow dung in the fire.

	• If you sit on the threshold, it will bring bad luck to the house. • If you use the threshold as a pillow, your mouth will be crooked. • If you step on the threshold, it will bring you bad luck. • If a woman sits on the threshold, it will bring bad luck to her husband. • If you put your bowl on the threshold, you will become deaf when you have a meal. • If you peel the threshold, you will have a rabbit-mouth. • If you look at someone from the threshold, the person will die. • If you step on the threshold in the morning, you will have bad luck. • If you step on the threshold in the evening, it will be harmful to your father. • If you sit on the threshold, the bank around a rice field will collapse. • If you chop at the threshold with a knife, it will bring bad luck.	• You should not hit the threshold with a bone or break a tree. • You should not sweep the dirt off the threshold. • If a string in front of the threshold is tied fast, you should not go inside the <i>ger</i>.⁴
--	--	---

Both Koreans and Mongolians have customs for respecting and worshipping the threshold and wood lintel; both nations made it a taboo to step on or sit on the threshold or hang anything from the wood lintel. The folk beliefs of the two nations about living space show sacredness and connection with the heaven of the threshold. We can see that they hold sacred the fire of a brazier and the threshold, as well as the ceilings and treat them all with care. The difference is that whereas the Korean threshold is considered the place where luck enters and exits because it is the space facing the room, the Mongolian threshold is connected with the neck of the owner of the *ger*.

3) Taboos regarding Chimneys and Pillars

Together with the ceiling, chimneys and pillars in both Korean and Mongolian homes are treated importantly because they are considered sacred and should not suffer bad luck. Throughout the ages, chimneys and pillars in both countries have been viewed as connecting the great universe and its transcendental power with the microcosm of the human world. They have also been passageways between this world and heaven: both societies believed that people went up to the sacred sky when they died.

Category	Korean: <i>gulttug</i> or <i>gidung</i>	Mongolian: <i>bagana</i> or <i>yandan</i>
Chimneys and pillars	• It is harmful to stand on a chimney or on the edges of eaves when a palanquin enters. • It brings bad luck if a chimney collapses. • Your child will die if a pillar collapses. • Misfortune will befall the family if a garden balsam's worm climbs a pillar. • You will die young if you sleep with your head toward a chimney.	• You should not lean against the <i>ger</i> or a pillar. • You should not cling to or embrace a pillar.⁵ • On a day of thunder and lightning, you should open the door of the <i>ger</i> or lower the chimney of a brazier.⁶

As seen in the above taboos, pillars and chimneys in both Korean and Mongolian living spaces are considered sacred areas that should be treated carefully so they do not suffer bad luck.

Although pillars in Korea are emphasized as space through which good luck and both auspicious and evil energy enter and exit, in Mongolia they are emphasized as a medium that connects the world of human beings and heaven through ancestral gods that dwell in the pillars. This is why there is the Mongolian taboo that one should not cling to or embrace a pillar.

4) Taboos about Doors

Spaces for men and for women are properly balanced in traditional Korean homes. For instance, traditional Korean houses attempt to keep the harmony of *yin* and *yang* by arranging *sarangchae* (space for men) in the east and south and *anchae* (space for women) in the north and west.

In contrast, the Mongolian *ger* is divided into space to the right and to the left of the door at the south of the house. Tridimensionally, both men's and women's spaces seem to be near outer space, but when someone visits a house, the men's space is near the gate and the women's space is far from the gate. In other words, when outsiders visit a *ger*, they are supposed to start at the men's space, go through the elders' space at the north of the *ger*, and move to the women's space in the east of the *ger* to go outside. This means that the women's space is located in farther into the house than is the men's space.

Category	Korean: <i>mun</i>	Mongolian: <i>haalaga</i>
Doors	• It is harmful to hang a door in September. • You will become poor if you flourish a rice paddle toward a gate. • If you see into a room through a hole in a door, a person in the room will die. • It is harmful to place your shoes in the opposite direction of the door in a room. • If a coffin touches a door sill while it is being out, another person will die. • Your doors should remain open during the day. • You will live in poverty if your gate is closed in the middle of day. • Misfortune will befall a family if a gate is blocked. • You will have fewer offspring if you have your gate in the west. • Good luck comes in when you open your gate early in the morning. • It not good to have a gate in the north. • It is not good to build a gate in the east in spring, in the south in summer, in the west in autumn, and in the north in winter. • Sleep with your head toward the door will bring bad luck.	• A bad spirit comes in if you peek at a room through a chink in a door. • You should not lift the left side of the door in case of a felt door.⁷ • Passing by the door of a house if you are not going to enter it is prohibited. • You should take a back street to get into a house. • When you travel a long distance, go from the left to the right of the <i>ger</i>. Then things will work out well for you.

The door, through which auspicious and evil spirits enter and exit the home, is a symbol of family protection. A common feature in Korean and Mongolian door-related taboos is placing the home's gate in the south. The gate is what leads to the house and thus the place through which good luck comes. People, good luck, bad luck, and even ancestors' spirits pass through gates to enter floors or rooms. Therefore, there are many taboos stating that it is better to have your door at the south of the house and to keep the gate open. The difference is that whereas while Mongolians emphasize direction (left is unlucky and right is lucky) when they enter and exit a home, Koreans distinguish between the good and the bad of all four directions based on the season.

5) Home- and Yard-Related Taboos

Korean and Mongolian taboos are related not only to the inner areas of living spaces but also the outer areas. Taboos concretely reveal living environments based on environmental and universal views, directions and bearings, and sex and status, all specific to both inner and outer areas.

Category	Korean: <i>jiban</i>	Mongolian: <i>geriindotor</i>
• Home	• You will not have good luck if you sweep a room right after a family member leaves it. • It is unlucky if you get worms in the house; you will become poor. • If you run out of matches or salt, you will not have good luck. • It is unlucky to have many spider webs in the house. • It is ominous to shoo away swallows that come into the house. • A family will suffer anxieties if there are many mice in the house. • If you sweep away dirt from the house when you sweep the yard, you will not have good luck. • It is harmful to have a royal foxglove tree in the house. • You should not bring into the house the body of someone who died away from home. • You have to make fire with straw and pass over it when you return from a funeral. • You should not throw out water in a courtyard on a memorial day. • It is harmful to give food through a window to a person in the room. • A ghost will enter if you hit bowls in a room. • It is bad to open umbrellas indoors. • You will become poor if you have a meal sitting on the edge of floor. • It is ominous to put a key on the floor. • It is harmful to sleep with your head on a warm spot. • You will lose good luck if you sweep a room after you have offered a sacrifice to spirits. • It is bad if the roots of a tree pass under the <i>gudeuljang</i> (the stone used for floor heating). • You will die young if you sleep with your head in the north. • You can avoid becoming ill if you break a large upside-down bowl outside the threshold when you remove a coffin from a room. • You should not wear a hat indoors. • You should not have two braziers or light two fires in one room.	• You should not throw garbage or dirty water away from the inside of the house. You should leave the house to discard garbage or wastewater. • You should not whistle in the house. • Don't keep your house dark. • A person outside the house and a person inside the house should not talk to or call each other. • You should not sing or cry when you go to bed. • It is prohibited for younger people to enter a house first or for elders to exit the house first. • You should not bring water and firewood together into the house. • When relatives gather together, people on your father's side should not have a seat first. • Someone who has buried a body should not immediately enter a house. • You should not sleep with your legs stretched toward another person's head.

	• Misfortune befalls a family if a person in the main room and a person in the opposite room sleep one after another. • You should not sleep with your legs stretched toward another person's head.	
--	--	--

Both inside and outside of homes in Korea and Mongolia, living spaces are where life happens, microcosms where life and death, pleasure and sadness are mixed. This is to say, they are places where not only living people but also the dead coexist. The difference between those of Korea and those of Mongolia is that whereas Korean homes are complex living spaces where various house deities exist in harmony with each function and space, Mongolian living spaces is arranged mainly based on Buddhist gods.

6) Livestock-Related Taboos

Traditionally, Korean and Mongolian societies have special totemic beliefs related to livestock. Korean people believe that a bear is their ancestral god, as shown in Dangun mythology, and Mongolian people believe that a blue wolf and a white doe are their ancestral gods, as shown in *The Secret History of the Mongols*. Under the influence of these totemic beliefs, old customs and taboos still remain in daily life that regard and protect livestock as sacred things and symbols of good luck.

Each nomadic family in Mongolia usually raises more than two dogs, and each Korean farm raises more than one dog. Dogs bark at and attack visitors, but the visitors cannot wield a whip because it would be regarded as hitting the owner of the house. Hitting livestock is prohibited in both countries. A visitor who hits livestock will receive inhospitable treatment from the owner of the house.

In both countries, livestock can be given or traded. However, when a horse is given or sold, the owner is sure to remove a bit from the horse; the belief is that if you put a bit in your livestock, it will not reproduce. There is also an old custom in Mongolia that those who encounter horses or a flock of sheep on the road should make a detour so that those livestock will not be surprised.

Category	Korean: <i>gachuk</i>	Mongolian: <i>mal</i>
Livestock	• If another person's dog enters your house, misfortune follows. • If a dog digs under the floor, a bad crop follows. • It is harmful to a housewife if a dog digs in the floor of a kitchen. • A cow will be born if you put a stone with a hole in a barn. • If a family dog leaves a house, the family's misfortune will be cancelled out.	• It is prohibited to dismount from a horse in front of or to the left (east) of the <i>ger</i>, because the left is considered the owner's direction and the right is visitor's direction. • You should not pass the front of a gate on horseback. • It is prohibited to pass between two houses on horseback. • Dead sheep from a wolf bite or livestock being struck dead from lightning are considered ominous. Except for those in extreme poverty, people never eat these animals.

As seen above, livestock-related taboos are about dogs in Korea and horses in Mongolia. This is because these animals represent settlement culture and nomadic culture, respectively. Another difference is that whereas Mongolian taboos emphasize the direction of an animal, for instance, to the left (east) or the right (west), Korean taboos refer to being inside or outside of a house, that is, exiting and entering.

III. Conclusion: Comparison of the Consciousness Structures of the Housing-Related Taboos of the Two Countries

We have examined the similarities and differences between Mongolian and Korean superstitious idioms while referring to the sentence structure features of the Mongolian idioms. The basic and universal sentence structure of Mongolian taboos features the instructions, "Do not...or ...will happen." In contrast, the basic structure of Korean taboos is that, "If..., you will...."

The analysis of the consciousness structure of both countries' housing-related taboos are shown in the following table.

Housing-related taboo	Consciousness Structure			
	Korea	Mongolia	Similarities	Differences
Other people's homes	– mutual etiquette among neighbors – division of space between men and women – emphasis of confucian manners and norms	– clothing etiquette education – emphasis on etiquette among neighbors – emphasis on nomadic manners and norms	emphasis on mutual etiquette among neighbors	Korea: division of men's and women's spaces; emphasis on Confucian manners and norms Mongolia: emphasis on nomadic custom and norms
Thresholds	– etiquette education – prevention of carelessness – respect for shamanistic life	– residential life education – prevention of carelessness – emphasis on human dignity	– wish for blessings – prevention of carelessness – respect for life	Korea: Confucian respect for life Mongolia: shamanistic respect for life
Chimneys and pillars	– wishes for blessing – prevention of disasters	– etiquette education – prevention of disasters	– prevention of disasters	Korea: emphasis on health, wealth, gospel, and superstitions based on folk beliefs Mongolia: emphasis on superstitions based on shamanism
Doors	– wishes for blessing	– respect for common law	none	Korea: wishes for blessing Mongolia: respect for common laws and norms
Home and yard	– instillation of diligence – prevention of disasters – prevention of property loss	– etiquette education	none	Korea: prevention of disasters by emphasizing space Mongolia: respect for etiquette
Livestock	– respect for dwelling space – prevention of disasters	– prevention of disasters	– prevention of disaster	Korea: livestock is considered filthy and ominous Mongolia: farming is worshipped

In order to compare housing cultures between Korea and Mongolia, various detailed and regional approaches and comparisons detail are required. Among them, housing-related taboos, which are shared by individuals, families, and relatives, and which also constitute components of psychological culture, are essential areas for analysis when studying the two cultures.

Korea and Mongolia have different natural environments; they have developed the most suitable and refined taboos in the process of adjusting themselves to their environments through challenges and trial and error. Their folk cultures have been created in the process of understanding their natural environments, and the order of their respective nature and housing-related taboos constitute their cultures.

In terms of contents, Mongolian taboos reflect the Mongolian lifestyle and also provide a clue to identify what their lives are like. Therefore, this study meaningfully adopted a cognitive-linguistic approach to the analysis of

Korean and Mongolian taboos from the broader perspective of everyday rituals. This study will be the foundation for further discussion.

From this point of view, this study of Korean and Mongolian taboos, which show more diversity than any other country's taboos in their number and expressions, will enrich the study of Mongolian nomadic culture at a time when the concept of nomadic culture is being emphasized. This study is also expected to facilitate improvement-oriented exchanges between settlement culture and nomadic culture.

References

- Bae, YoungDong, "Residential space usage and Traditional home management." In *Folklore and Politics*, edited by Comparative Folklore Academy, Seoul: Minsokwon, 2004.
- Byambasu'ren, D, Lisa Reisch, trans. Kim, RiHab, *Tomorrow, Which Grassland We Sleep: A Summer Story of Arhangai Grassland*. Seoul: Woongjin, 2006.
- Choi, Raeok. *Dictionary of Korean Folk Religion*. Seoul: Jibmundang, 1995.
- Choi, UnSik. andal. *An Introduction to Korean Folklore*. Seoul, Minsokwon, 1998.
- Kim, Gwangeon. *House Carer of Korea*, Seoul: Darakbang, 2000.
- Maidar, D, and C'u'Item, N. trans. Kim, GuSan, *The Cultural History of Mongol*. Seoul: Dongmunseon, 1991.
- Lee, Anna. *Life and Customs of Mongolians*. Seoul: Cheotnnunae, 2005.
- Lim, DeHo. *Ancestral Memorial Services*. Seoul: Taewongsa, 1999.
- Namz'il, T. *Family's politeness and tradition of Mongol*. Ulaanbaatar: Ulaanbaatar Collage, 2005. [Намжил, Т. *Монгол гэр бүлийн ёс уламжлал*, УБ: Улаанбаатар дээд сургууль. 2005.]
- Nyambuu, H., and Nacagdorz', C. *The taboo concise dictionary of Mongolia race*. Ulaanbaatar: Ardincergi-inhevllel. 1993 [Нямбуу, Х, Нацагдорж, Ц. *Монголчуудын цээрлэх ёсны хураангуй толь*, УБ: Ардын цэргийн хэвлэл. 1993.]
- Park, HwanYoung. *Mongolian Traditions and Folk Beliefs*. Seoul: Bakijeong, 2008.
- Park, WonKil *The Culture and Physiography of Mongol*. Seoul: Dusol, 1996.
- Yun, JaeHeung. *The Personality Space of Our Old Home*. Seoul: Jibmundang, 2004.
- Zan, Znasik. *The Life and Folklore of Mongol Nomads*. Seoul: Minsokwon, 2005.

(Footnotes)

1 If a ceiling cover is closed in the middle of the day, it means that someone died. Thus only relatives who are there for the funeral may visit the house.

2 Bringing weapons may be considered threatening to other people, so you should leave them on the ger outside the door.

3 Mongolians have avoided stepping on the threshold throughout the ages. Travelers who visited Mongolia in the Middle Ages made it a taboo to step on the threshold of a ger, particularly a khan's or commander's threshold. A legend says that stepping on the threshold is the same as stepping on the neck of the owner of the house.

4 This means that a dying person is taking a last comfortable rest, so you should not disturb the person. The string in front of the threshold also means infectious disease (Byambasu'ren, 2006).

5 Mongolians have a custom of respecting and worshipping pillars. They believe, in particular, that ancestor spirits dwells in pillars to which horses are chained.

6 Thunder and lightning represent the authority or anger of the heavenly gods in Mongolian shamanism. In particular, the death of livestock from being struck by lightning is regarded as an evil omen and rituals are conducted to remove bad luck. Dagur tribe shamans in inner Mongolia in the east sometimes raise the souls of animals who died from lightning and transmit their messages (Park, 1996).

7 Entering through the left side of a door was interpreted as having severed or intending to sever relations with the owner of the ger.

ХӨӨМЭЙ ХАМ ШИНЖИТ УРЛАГ БОЛОХ НЬ

Л.Хэрлэн¹

Дэлхийд гайхагдсан монгол хөөмэй бол дуун ухааны ай сав дахь өгүүлэхүйн эрхтний бүхий л чадамжийг шаардах авиагаар илэрхийлэгдэж байгаа урлагийн бие даасан нэгэн төрөл мөн. Тодотговол монгол туургатны ухамсарт үйл ажиллагаагаар бүтээгдсэн гоц гайхамшигт үзэгдэл “хүн хөгжим” бол хөөмэй.

Ахуй амьдралын болон гоо сайхны зайлшгүй эрэлт хэрэгцээгээ хангах шаардлагын улмаас хөөмэй үүсч хөгжих явцдаа аман зохиол, урлагийн болон хөгжмийн тодорхой төрлүүдтэй тухайлбал тууль, магтаал, ерөөл, үлгэр болон цуур, хуучир, морин хуур, аман хуур зэрэгтэй хамт өнөөг хүртэл уламжлан хөгжиж ирсэн байдаг.

1. Хөөмэй ардын аман яруу найрагтай холбогдох нь

Монголчуудын магтаал магтан дуулах сэтгэлгээтэй хамт аялгууг хөгжмийн зэмсэгтэй хамсран шүлгийн шад бүрийн дараа хоолой шахан хөөмэйн ая эгшиглэгээг нэмэн баяжуулдагаараа хөөмэй аман зохиолтой холбогдох учиртай юм.

Монгол туульчид тууль хайлахынхаа өмнө уул ус, байгалийн гоо үзэмжээ магтан дуулдаг сайхан заншилтай. Тэрхүү тууль, магтаалын ая аялгуунд уулын оройн салхи шуурганы исгэрэн, өвс ургамалын найган шуугих чимээг санагдуулсан дүрслэл олонтаа бий.

Өнөөдөр хүртэл монголчууд тууль магтаалыг хайлахдаа шахмал буюу хөөмэйн хархираатай өгүүлэхдээ нутаг нутагт өөр өөр төрлийн товшуур, хуур хөгжмүүдтэй хамсран хөгжимдөж ирсэн байдаг. Монгол хөөмэй нь суурь хархираан төрөл түүн дээрээ исгэрэх, хуухирах, үлгэр, тууль хайлах, шашин номын уншлага гоншилгон унших, тоо бүртгэлийг сампингийн цохилттой нийлүүлэн уянгалан дуудах, хийгээд захиа захидлыг уянгалуулан дуудах зэрэг мөн цуур хөгжимтэй хамсрах зэргээр олон үйлдлээр баялаг байдаг бол бусад үндэстэн ястанд энэ нь тийм ч арвин баялаг биш байх жишээтэй. Энэ нь нутаг усаа магтан дуулах явцдаа эгшиг аялгууг арвижуулах аливаа байгалийн дуу чимээг хөгжмийн зэмсэг, өгүүлэхүйн эрхтэнээр үлгэрлэн дүрслэх явцдаа өгүүлж байгаа өгүүлэмжээ бодитоор илэрхийлэхдээ хөгжмийн зэмсэг мөн хоолойн янз бүрийн авиа эгшиглэгээгээр тодотгодог.

Хөөмэйн урлаг байгалийн авиа чимээг үлгэрлэн үүсч гарсан гэдэг утгаараа монгол ардын аман зохиолд ч байгалийн дуу чимээг илэрхийлэх байдлаар хадгалагдан үлдсэн нь бий. Тухайлбал тууль магтаалуудыг хайлахдаа хөөмэйн ая аялгуутай хамран гүйцэтгэж иржээ. Түүнийгээ “Уулын оройн хөөмэй” ч гэж нэрлэх ёс байдаг бөгөөд иймэрхүү дүрслэл бүхий аялгуунд “Цаст уул алаг Алтайн шил”, “Алтайн магтаал”, “Хангайн магтаал”-ын ая аялгуу зэргийг дурдаж болно. Энэхүү уул ус, нутаг орныг магтсан шүлэгтэй хирнээ хоолойгоо шахан тоочин дуудах явцдаа туульч нарын хүүрнэн хайлахтай төстэй хөөмэйлэх аялгуу нь богинохон байсан бол 1930-1940 оны үест олны хүртээл болж нийтэд сонирхогдож эхэлсэн бөгөөд 1938 онд Тогоочийн Чулуун хөөмэйг нутгийн залууст зааж дэлгэрүүлсэ² гэдэг. /Тогоочийн хөвгүүд ах дүүсээрээ Хар-ус савын хөөмэйчид гэж алдаршсан хүмүүс байжээ / Энэ үед хөөмэй сонирхогч залуучууд бий болсон бөгөөд тэдний дотроос малчин С.Цэдээ хөөмэйлэх авъяас билгээрээ тодорч Д.Лувсаншаравын найруулга “Алтайн магтаал” дан найралдуунд хамтран хөөмэйлж, анх тайзнаа хөөмэйн урлагийг олонд эгшиглүүлэн таниулснаар хөөмэйлэх урлагт өвөрмөц шинэчлэл гаргасан бөгөөд хөөмэйн аялгуу урт болсны дээр ардын дууны аялгууг дагнан хөөмэйлж хэмнэл, хөдөлгөөн, төрөл зүйл нь баяжиж бие даасан урлаг болоход их ахиц болсон юм.

2. Хөөмэйлэхэд түргэн хэллэг, жороо үгний үүрэг

Монгол аман зохиолын зөвхөн сонгодог хэлбэр туульд хөөмэйн эгшиг авиа хадгалагдан үлдсэн гэж бас хэлж болохгүй. Аман зохиолын богино хэлбэрүүд ч хөөмэйн урлагийг хөгжүүлэхэд чухал үүргийг гүйцэтгэж ирсэн нь бий. Тэдгээрийн нэг болох жороо үг, зугаа үг нь сургамжтай дууриалтай зүйлийг өгүүлсэн байх төдийгүй хэл яриа хөгжүүлэх ардын аман зохиолын олон төрөл зүйл байдгийн нэг нь билээ.

¹ МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, доктор.

² “Монгол хөгжим судлалын дээж бичиг” УБ., 2008, 106

Монгол ардын түргэн хэллэг, жороо үгнүүдийг хөөмэйн сургуулилтын зайлшгүй хийгддэг дасгал бөгөөд энэ нь хэлийг уян хатан болгох эгшиг авиаг зөв эгшиглүүлэхэд чухал үүрэгтэй үндсэн дэг сургуулилт юм. Энэ утгаараа түргэн хэллэг, жороо үг нь хөөмэйн хэл хэллэгт чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

3. Хөөмэй исгэрээтэй холбогдох нь

Хөөмэйлэх нь дуулах үйл явц дээгүүр багалзуурын шахалтын зохистой үйл ажиллагаа бөгөөд тэр дундаа хүний өгүүлэхүйн эрхтэнээр үйлдэгдэх нэгэн хэлбэр болох исгэрээг оролцуулах нарийн үйлдэл оролцуулдагаараа онцлог юм.

Исгэрээ нь амьсгааны нарийн зохицуулалт шаардагддаггүй хэдий ч өгүүлэхүйн эрхтний нарийн зохицуулалтаар уруул, шүд, тагнайн оронд эгшиг авиаг үүсгэдгээрээ хөөмэйн исгэрээгээс ондоо юм. Өөрөөр хэлбэл төвөнхөд исгэрэг үүсгэдэггүй юм. Харин хөөмэй нь амьсгааны нарийн зохицуулалтаар төвөнхөд авиа, цуурай үүсгэн хөөмэйн эрхтэнд дуун хүрд үүсгэн өгүүлэхүйн эрхтнүүдийн оролцоогоор исгэрэг гаргаж зохицуулдагаараа онцлогтой.

Ийнхүү монголчуудын исгэрэх урлаг төдийгүй өгүүлэх эрхтний эрдэм урлагийн төгс чанар улам хөгжин дэвжсээр хөөмэйлэх урлагийг шинэ шатанд хөгжүүлжээ гэх бүрэн үндэстэй.

4. Хөөмэй дуулах урлагтай холбогдох нь

Монгол уртын дууг олон төрөл ангилалд хамруулан үздэг бөгөөд монголд айзам, бэсрэг, суман (жирийн) уртын дуу гэж ангилан хуваадаг бол өвөрмонголд айзам уртын дуу гэж байхгүй цуурын (цоорын) дуу (хөөмэй) хэмээн нэгэн ангилалд хамааруулан адил бус төрөл зүйлд хувааж задлан шинжилсэн нь бий. Үүнээс ажвал найрт дуулагдах уртын дуунд монголд цуурын дуу гэж байхгүй бол өвөрмонголд цуурын дуу гэж найрын ая эгшиглэгээнд хөөмэй төст эгшиг авиа, бахлуурын дууг нэмж дуулах ёс өвөрлөгчид дунд хадгалагдан үлдсэн нь сонирхолтой.

Энд уртын дууны аяыг хоолойн цуур буюу хөөмэйн хархираа төст эгшгээр баяжуулдаг нэгэн төрөл бий. Өвөрмонголд найрт уртын дуу дуулахдаа тунгалаг хоолойгоор ая барьж эхлэхэд хөөмэйн хархираа төст бахлуурын эгшиг аялгуугаар нэг өнгө дээр эгшиг нэмж түрж хавсарч дуулахуйд түүнийг цуурын дуу гэж нэрлэдэг байна. Өөрөөр хэлбэл цуурын дуу гэдэг нь хөөмэйн хархираа төст суурь өтгөн өнгөн дээр уртын дууны нэгдмэл дуулах ойлголтыг илтгэдэг. Гоцлон дуулагч нэг хүн үндсэн аялгууг цээл хоолойгоор аялахад цуурчин буюу хөөмэйч аргил буюу хархираагаар доор нүсэр бүдүүн хоолойгоор ая барьж хүнгэнүүлэн хамжихад дараа нь бусад түрлэгчид олон хоолойгоор түрж дуулдаг ёсон байна.

Уртын дууг ийнхүү хөөмэйн эгшиг авиагаар баяжуулан монголдуул ахуйн урлагийн нэг төрөл болгон хөгжүүлж төр ёсны дуу, найрын дууг агуулга хэлбэрийг нь нэг буюу хэдэн цуурчин, гол дуулаачыг даган олон хоолойгоор хавсран ая аялгууны харьцааг барин дуулах хэлбэр бөгөөд монгол үндэстний эртний дууг илтгэж буй уламжлалт найрын дууны хэлбэрийг хадгалж үлджээ.

5. Хөөмэй хөгжмийн зэмсэгтэй холбогдох нь

Хөөмэй хөгжих явцдаа тууль хайлахад нумт болон товшуур хөгжимтэй, бөө мөргөлд аман хууртай хамсран хэрэглэгдэж ирсэн хэдий ч цуур хөгжимтэй нарийн шүтэлцээтэй холбогддог.

Цуурыг исгэрүүлэн татахад гарч буй үндсэн эгшиг нь аялгууг бүтээх бөгөөд өгүүлэхийн эрхтний оролцоо ба хэвлийн булчингийн шахалтаар гарч буй хөөмэйн хархираа төст авиа буюу доод суурь эгшиг нь зайтай ойрын үсрэлтээр үндсэн эгшгээ даган татагдах замаар хөдлөн аялгууг бүтээдгээрээ онцлогтой. Суурь эгшиг нь аялгууг бүтээхэд төдийлөн холбогдолгүй мэт боловч тухайн ая, аялгууны дүрийг тодотгох хийгээд цуурын өвөрмөц тембрийг бүрдүүлэхэд онц ач холбогдолтой.

Тэгэхээр цуур татаж сурах гэдэг нь эхлээд тагнайн исгэрээ сайн исгэрдэг, дараа нь хөөмэйн хархираа сайн эзэмшсэн хүн сайн цуурчин болох бөгөөд энэ нь өгүүлэхүйн эрхтний өндөр чадвар шаардсан билиг авьяас хөдөлмөрийг бий болгодогоороо онцлог юм.

Монгол цуураар цуурдах өвөрмөц онцлог нь цуурч цуурыг эгшиглүүлэхдээ амгай буюу үлээх нарийн үзүүрийг шүдээр зууж үлээхийн сацуу хөөмэй төст дэвсгэр өнгөтэй хамтатган хос өнгө гаргадгаараа онцлог юм.

6. Хөөмэй шашны зан үйлтэй холбогдох нь

Бөөгийн тамлага дуудлагад Монголчуудын эртнээс уламжилж ирсэн уламжлалт аман зохиолын төрлүүдийг өөрөө багтаан домог, яруу хэл хэллэг харилцан шүтэлцээтэйгээр оршиж ирсэн төдийгүй хөгжмийн айзмийн хэм хэмнэл, ая аялага, бүжиглэлийн үйл хөдөлгөөн үлэмжхэн орж урлагийн хэд хэдэн төрлийг өөртөө багтаасан байдаг.

Мөн зан үйлдээ зориулалтын хуяг өмсгөлөөс гадна хэнгэрэг, хэнгэрэгийн цохиур, аман хуур зэрэг хөгжмийн зэмсэг тоног, элдэв амьтны авиа эгшгийг чимээлэн бөөлдөг ёстой. Ингэхдээ хөөмэйн шахалт, хархираа зэрэг эгшиг авиаг аялгуулан хийгалж, гийгэлж, хуугайлж, гуугалж, гүүгэлж онгоддоо хүч оруулан аялгуулдаг ажээ. Энэ нь нутаг нутагт бага зэрэг ялгаатай ч ерөнхий бөөгийн шашинд нийтлэг байдаг. Бөөгийн шашны тэнгэр, газар, галын тахилгуудад хоолойн шахалт, хархираа хөөмэйн элементүүд нийтлэг байх

бөгөөд зарим онгодоос хамааран дуу авиа, хэл ярианд өөрчлөлт орох явдал байдаг. Тухайлбал: Авгалдайн онгодыг оруулахдаа авгалдайн дуудлагын ерийн айзам хэмнэл ая дангаар дуудах бөгөөд онгодыг ирүүлэх үес далайн давалгаа долгион хүүгээний чимээ бүхий шахалттай хархираа хөөмэйн аяс оруулан бөөлдөг. Мөн маш эртний бөө, удгадтай харьцах явцад амьсгааг цааш татсан байдалтай баргил хоолойгоор (хархираатай шахалттай маягтай)³ аяархан хэлэгддэг ч зүйл бий.

Энэ мэтээр зөвхөн бөөд төдийгүй буддын шашны номын уншлагад ч “умзад” хоолойгоор гэх хөөмэйн хархирааны ая аялгуу уламжилж ирсэн байх бөгөөд сонирхолтой нь тэрхүү ая аялгууг нь тэмдэглэсэн тэмдэглэгээтэйгээ бидэнд уламжилж ирсэн нь нэн сонирхол татаж байна. Хөөмэйн авиа эгшиглэгээ сүм хийдийн ном уншлагад лам нар номоо нэг хэмнэлд оруулан дуудах, сүсэгтэн олонд номын утгыг тодотгох үүднээс тухайн хурлыг тэргүүлэн удирдагч шахмал бүдүүн хоолойгоор номыг аялгуулан зэдлүүлэхэд бусад нь дагалдах маягтай гоншилгон дууддаг уламжлал бий. Энэхүү бурхны шашны номыг аргил хоолойгоор гоцлон эгшиглүүлэхийг унзад гэх бөгөөд энэ нь хөөмэйтөст авиан нэгэн хэлбэр юм.

Дээрхи урлаг соёлын зарим зүйлстэй хөөмэй хам шинжит байдлаар үүсч хөгжих явцдаа өнөөдөр мэргэжлийн түвшинд гэх буюу бие даасан урлагийн нэгэн төрөл болж уламжлалт болон системчилсэн сургалтанд шилжин гүнзгийрч хамрах хүрээ нь ч өргөжиж байна. Тиймээс хөөмэйн сургалт, судлагаа, хөгжлийн бодлого чиг, хандлагыг цогц байдлаар авч үзэх нь өнөөдөрийн хөөмэйн урлагийн тулгамдсан асуудал болох байх гэж бодож байна.

1. Даяаршлын эринд Монголчуудынурлаг соёлыг хэрхэн авч үлдэх, язгуур шинж чанарыг нь хэвээр хадгалах асуудал чухал болсон өнөө үед хөөмэйн ардын язгуур шинж чанарыг хадгалах асуудал, мөн үүний зэрэгцээгээр түүнийг дэлхийн өнөөгийн соёл урлагийн хөгжилтэй хэрхэн хослуулах вэ гэдэг асуудал бидний өмнө тулгарч байна.

2. Орчин үед шинжлэх ухааны салбар өндөр хурдацтай хөгжиж, үндсэн суурь шинжлэх ухаанууд бусад салбар шинжлэх ухаануудтай хамсран харьцуулсан судлагаагаар хүрээгээ тэлж шинжлэх ухааны судлагааг өргөжүүлэн хөгжүүлж байна. Энэ нь тухайн салбар шинжлэх ухаануудад хөгжил дэвшлийг бий болгодог. Гэтэл хөөмэйн судлагааг аль ч шинжлэх ухааны салбартай холбон гүнзгийрүүлэн судлах асуудал хоцрогдонгуй байгаа нь ажиглагдаж байна. Хөөмэйн урлагийг хөгжмийн урлаг, түүхийн шинжлэх ухаан, хэлшинжлэлийн шинжлэх ухаан, биологийн шинжлэх ухаан, анагаахын шинжлэх ухаан төдийгүй газарзүй, хүн судлал, хүмүүнлэг, угсаатан судлал зэрэг олон салбаруудтай ч хамтатган судлах асуудал шаардагдсаар байна.

3. Хөөмэйлэх арга ажиллагаа, түүнийг нийтэд таниулах сургах үйл ажиллагаа зөвхөн мэргэжлийн түвшинд бус нийтэд зориулагдсан байх шаардлагатай байна. Тиймээс сурах бичиг, гарын авлага, баримтат өв, кино хийх, үүнд яамны бодлоготой уялдаад сургалт, судлагаа, сурталчилгааны байгууллагатай хамтран нэгдэж ажиллах нь хөөмэйн урлагаар дамжуулан залуу үед үндэсний бахархалыг төлөвшүүлэх, гадаадад монгол урлагийг сурталчлах, сургалтанд ашиглах зэрэг их үйлд их ахиц гарах боломжтой.

Хөөмэй монгол угсаатны язгуур их урлаг мөний хувьд, дэлхийн олон үндэстэн угсаатны анхаарал сонирхолыг татан сонгодог урлагийн түвшинд хүрэх ирээдүй бүхий, цаашид ч хүн төрөлхтөний урлагийн өвөрмөц урлагийн нэг хэлбэр хэвээр хадгалагдан, улам цэцэглэн хөгжих ёстой их урлаг билээ.

Resume

The Mongolian throat singing (höömei) is a separate genre of the Art which claims the high capacity of the vocal organ. That means it is the man-musical instrument, which is a wonderful phenomena or creation of the Mongol people.

The höömei is in association with not only the musical art and phonetics but also the religious rituals, apart from the traditional oral literature like epics and tongue twitters, etc. In this way, it has been developing as a special genre of the art.

³ Эрдэмтэн С. Дулам: “Говь-Алтайн уугуул Батгэрэл удганы бөөлж онгод орох явцад залуу эмэгтэй байж бүдэг аргил хоолойгоор хэлж байхыг нь үзсэн. Энэ нь эртний бөө зайрангууд орж ирэхдээ ийм хоолойгоор дуугардаг юм билээ. Тэр үед 800 гаруй жилийн өмнө байсан Гүр зайран орж ирсэн нь ийнхүү дуу авиа нь сонин янз бол юм билээ” гэсэн билээ. /2009 оны 3. 19, Л.Х/

Нүүдэлчид ба зах зээлийн эдийн засаг
Nomads and market economy

*Ж.Дэлгэрмаа**

Товч агуулга: Нүүдэлчин ард түмэн бид байгаль дэлхийн эрхшээл дор амьдарч түүнийгээ дээдлэн шүтэж, хайрлан хамгаалж, аргадан эелдэг зөөлнөөр харьцаж, үржил шим өгөөж буянаар нь мал сүргээ адгуулан амьдарсаар ирсэн уламжлалтай билээ. Монгол гэхээр гадныханд морь, мал, хээр тал, нүүдэлчин ард түмэн төсөөлөгддөг гэх. Үнэндээ ч мал гэдэг Монголын брэнд, баялаг. Байнга хувьсан өөрчлөгдөж байдаг тогтворгүй араншинтай цаг улирал, ган, зудын бэрхшээлийг даван туулах боломжийг нүүдлийн мал аж ахуй л олгож байна. Монгол үндэстний эдийн засгийн хөгжил, худалдаа наймаанд хандах нүүдэлч ард түмний сэтгэлгээний онцлогуудаас эхлээд дэлхийг хамарсан соёл, эдийн засгийн шинэчлэлүүд, зах зээлийн эдийн засагт эргэн орсоноор одоогийн эдийн засгийн хөгжил бидэнд хэрхэн нөлөөлж байна вэ? Монголчууд нүүсээр. Талаас илүү хувийнх нь амьдрал хотожсон хэв маягт шилжиж, уламжлалт нүүдлийн соёл иргэншилтэйгээ айлсав. Хоёр соёл хэрхэн тэнцвэржиж, аль нь давамгайлан өөриймшихүй дор бидний ирээдүйн чиг хандлага тодорхойлогдоно.

Түлхүүр үг: Монгол улс, нүүдэлчид, зах зээлийн эдийн засаг, эдийн засгийн хөгжил.

Нэг. Нүүдэлчид

Монгол нутаг дахь нүүдэлчдийн амьжиргаа, аж төрлийн хэлбэр нь тэдний хүсэл зориг санаачлагаас бага хамаарч, цаг уур газар нутгийнх нь онцлогтой уялдан үүсч хөгжиж иржээ. Эрс тэс, хуурай уур амьсгалтай, далайгаас алслагдсан энэ нутаг тивийг тивтэй, нэг иргэншилийг нөгөө иргэншилтэй холбосон их замаас зайдуу оршино. Ийм учраас чухал замыг дагасан боомт баригдах боломж хомс, дээр нь газар тариаланд төдий л тохиромжгүй цаг ууртай. Ийм орчинд эрс тэс цаг уурт тэсвэртэй, хагас зэрлэг, бэлчээрийн мал аж ахуй л тал нутгийн амьжиргаанд хамгийн тохиромжтой байлаа. Гантай газраас зунтай газар руу, зудтай нутгаас өвөлжөө тийш, хангайн шилээс уулын өвөр рүү, нөмөр нөөлөгтэй бууцнаас сэрүүн дэнж рүү амархан шилжин **хөдөлж чадна. Эрт цагийн нүүдэлчид гэрийн мал адгуулахаас гадна ан гөрөө хийж өрх гэрийнхээ аж ахуйд нэмэрлэдэг байв.**

Нүүдэлчдийн бүхий л эд хогшил, сав суулга нь түргэн ачаалахад зохицсон авсаархан агаад замын ая даахуйц борог бааз. Нүүж суухад хөнгөн, барихад амархан гэр орон, тайлахад хялбар хувцас хунараас эхлээд цасан доороос өвсөө өөрөө малтаж идэх ба мөс цоо цавчин ус гарган ууж амиа өөрөө аргалаад явдаг мал сүрэг чухам энэхүү онцог дээр бий болжээ. Нүүдэлчин амьдрал нь аж төрөх амь зуух арга төдийгүй дайснаас биеэ хамгаалах, оршин тогтнох арга нь байв. Хүний тоо, зэр зэвсгийн хүчээр хавьгүй илүү гүрнүүдийн хажууд, дунд оршиж ирсэн Монголчууд чухамхүү хурдан нүүдэллэх чадварын хүчээр оршин тогтнож байв. Тэд өөрсдөөс нь хүчирхэг арми түрэмгийлэн ирэхийн цагт нүд алдам тал, ой хөвчийнхөө аль нэг булан руу ачаагаа хөтөлж, адуу малаа туусаар уусан шингэнэ. Эзэлж аваад суучих хот энэ тэр (нүүдэлчин биш ард амьдрах орд, харш, цайз) үгүй тул өнөө “эзлэн түрэмгийлэгчид” аяганы хийц, аяны зуушаа барахын цагт нутаг буцна. Тэд өөрсдөө нүүдэлчин ард болохгүйгээс хойш яалтай билээ.

“Монголчууд гар урлал, эдлэл хэрэглэлээ чимэглэх дуртай ард түмэн. Шинэ зүйлд басхүү хоройтой, тиймээс ч аливааг амархан сурдаг. Монголчууд хүчирхэг боловч шалихгүй, ялагдашгүй мөртөө хэврэг, цөөхүүлээ байтлаа дуусахгүй, жижигхэн хэрнээ дуусашгүй үндэстэн байсны нууц нь чухам энэ нүүдэлчин амьдралд л байгаа. Нүүдэлчин амьдралын уг сурвалж нь хээр тал нутагтаа буй. Иймээс бидний зуун зууны туршид нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлж ирсэн нь тэдний сонголт гэхээсээ илүү хувь заяаны тулгалт байсан гэж хэлж болно. Нүүдэлчид бүхнийг гаднаас авдаг байсангүй. Өөрснөө с бас технологитой, арьс нэхий элдэж боловсруулахаас эхлээд уран дархчуул гар урлал үйлдэж тэр бүү хэл хүдрээс металл гаргах хүртэл үйлдвэртэй байжээ. **Сайн өөриймшүүлэгч /монголчлох/ малчин монголчууд аж төрлөө даган цаг үргэлжид**

*БНХАУ-ын Өвөр монголын Их Сургуулийн докторант.

зэрлэгшин, нийтлэг хөгжлийн эсрэг чиглэл рүү нүүж явсан юм биш. Зах зээл, үйлдвэрлэлээс хол, цаг үргэлж нүүдэллэн явдаг амьдралаасаа болоод бүхнийг өөрөө хийх, хэрэгцээт зүйлсээ малын ашиг шим болон байгалийн гаралтай зүйлсээр хангахаас өөр замгүй байсан. **Гэхдээ тэдэнд суурин иргэншилээс зугтаах, эргэн түүнд татагдах хандлага аль алин бий.** Нөгөө талаас нүүдэлчин монголчууд гайхамшигтай сайн сурагч, бусдын технологи, бүтээлийг өөриймшүүлэгч байлаа” (1.17).

Монгол гэр нь нүүдэлчин ард түмний уламжлалт гэр сууц юм. Байгалийнхаа зүйлээр бүтэж, эцэс сүүлд нь байгальдаа уусан шингэдэг. Ямар ч хор хохиролгүйгээр. Барихад, буулгахад хөнгөн авсаархан, зай багтаамж ихтэй, удаан эдлэгддэг. Нүүж, зөөхөд хялбар, ердөө 2-3 тэмээний л ачаа болно. Мөн гэр дэлхийтэй адил бөөрөнхий учраас элдэв муу энерги хорогдон үлдэхгүй. Хүний уур бухимдал, уцаарыг тайлдаг онцгой чадвартайн дээр, хана болох эсгий туурга нь цагт 500 удаа агаар солилцдог. Монгол гэрийг хэн ч, хаана ч, ямар ч төрлийн зориулалтаар ашиглаж болно. Одоо ч АНУ, Япон, Канад, БНСУ, Франц, гээд дэлхийн олон улсад ашиглаад эхэлчихсэн. Үүний араас гаалийн экспортын дүн мэдээг үндэслэн 35 орны нэрийг, дэлхий дахинаа түгсэн мянга мянган монгол гэрийн тоог дурайтал жагсааж болно. Энэ бол их нүүдлийн эхлэл. Тэгээд бас болоогүй архитекторын төгс шийдэлд тооцогдоод байгаа 3000 жилийн түүхтэй монгол гэрийг хэн ч өөрчилсөнгүй, угаас төгс бүтээгджээ. **(Монголчуудаас гэр бэлгэнд авсан гадаадын хэсэг хүн барих гэж долоо хоног ноцолдоод баралгүй “Монголчууд бүгдээрээ инженерүүд юм байна” гэж дуу алдсан удаатай)** Ийм онцгой шинжүүд цогцолсон монгол гэртээ нүүдэлчин ард түмэн тэнгэр газар, байгальтай нэгэн зэрэг холбогдож, нар сар, огторгуйгаас эрчим хүчээр тэтгэгдэн, мөнх тэнгэрт ивээгдэж байдаг учиртай.

Монголчуудад суурин соёл иргэншил, хотжилт, хэт хөгжил зохихгүй. Нүүдлийн соёл иргэншил бол монголчуудын өнө удаан оршин тогтнохын үндэс бас цорын ганц гарц нь ч байж мэднэ. Ер нь хүн төрөлхтөн эзэн Чингис хааны төвхнүүлсэн Эзэнт гүрний нүүдлийн соёл иргэншил, монгол ухаанаас иш татахыг байг гэхгүй. Энэ бол байгаль дэлхийтэй ойлголцох хамгийн оновчтой арга. Бас таатай сонголт. Ингэж байж л байгаль дэлхийн хүсэл биелж, хүрэх газраа мэдэхгүй хүн төрөлхтний хөгжил амсхийх боломжтой болно. Байгаль дэлхийн төлөө бидний хийж чадах цорын ганц зүйл бол түүнийг чин сэтгэлээсээ хайрлах. Чин сэтгэлээсээ хайрлана гэдэг өнгөц хэсгийн ногооноор бүрхэж, бусдын нүдийг хуурахыг хэлдэггүй. Бас “Яарвал даарна” гэдэг хоёрхон үгнээс бүтсэн монгол ардын зүйр үг бий. Хүн төрөлхтөн бид энэ хөгжилд дэндүү ихээр яарч хүрсэн. Явах замаа олохгүй, төөрч будилж, хөгжил хэмээн андууран, мөхлийн ирмэгт тулж ирсэн мэт.

Нүүдэлчин байх нь суурин ард түмнийг бодвол олон талаар дутагдалтай нь үнэн. Түүхийн үнэт эд өлгий зүйлс нь нүүдэл суудлын явцад хугарч эвдрэх, норж урагдах, гээгдэж хаягдах гэх түмэн шалтгаанаар үрэгдэж алга болох нь элбэг. Тийм ч учир **Монгол хүн** үл хөдлөх хөрөнгийг шүтэхээс илүү **хөдөлгөх, хувиргах, наймаалах эд хөрөнгийг ихээхэн эрхэмлэн үзнэ.** Үүнээс уламжлан нүүдэлчин ард түмний боловсрол мэдлэг нь компакт, цомхон аль ч үед юунд ч шилжүүлэн хэрэглэж болох хурдан шалмаг хувирамтгай шинж чанартай байдаг. Энэ нь тэдний тархи толгой, генд нь оршиж байдаг.

Манай өвөг дээдэс эртнээс олон улс түмнийг захиран нийгэм харьцаа, хүн төрөлхтний хоорондох мэдээллийн шинэ зарчмыг дэлхийн түүхэнд хэрэгжүүлж байсны хувьд бидний уураг тархинд ассир, перс, хятад, түвд, европын асар их нууцлаг мэдээллүүд удамшин оршиж ирсэн байдаг. Суурин ард түмэн консерватив сэтгэлгээтэй байдаг. Нэгэнт л тэгээд ойлгочихсон бол түүнээсээ сална гэж байхгүй. Ном, сонин, телевизээр хичнээн үзэж хараад ойлгохгүй. Жишээлэхэд, Монголыг элчилгүй цөл гээд ойлгочихсон бол манай нутаг ой модтой, загас жараахайтай гээд яриад байхад танайхан чинь хаана усанд ордог юм бэ? Танайх чинь гол, горхи байхгүй говь цөл шүү дээ гээд асуугаад байдаг. Газрын зураг дээр том гол, мөрний зураг үзүүлээд ч нэмэргүй. Гэтэл бид чинь бараг мэдээлэл авч чадахгүй байтлаа сургаар нь ойлгоод, мэдээд байдаг чадал увьдастай. Энэ бол монгол хүний боловсрол, мэдээлэл олж авах өвөрмөц онцлог юм. Гэхдээ **монголчууд суурьшиж эхэлж байна.**

Хоёр. Нүүдэлчид зах зээлийн эдийн засагт хэрхэх

Аливаа суурин газар, хот хүн амаа нэмэхийн төлөө ажилладаг. Дэлхийн аль ч хот ийм. Гэхдээ хэт замбараагүй биш. Хүн ам өснө гэдэг нь тухайн суурьшилд амьдрах бололцоо нэмэгдэнэ гэсэн үг. 1990 оны эхээр хотын хүн ам бага, бизнес хийхээр ашиггүй гэдэг байсан бол өнөөдөр сая гаруй хүнтэй, тодорхой хэмжээний ашиг олох чадамжтай болчихож. Хотынхоо зохион байгуулалтыг зөв хийх хэрэгтэй. Бид их хүнтэй болчихлоо, орон нутаг руу нь шилжүүлбэ гэж ярьж болохгүй. ДНБ-ий 60 гаруй хувийг үйлдвэрлэж байгаа энэ хоттой өрсөлдөх ямар ч төв өнөөдөр Монголд алга. Ойрын хугацаанд төвүүд байгуулах бололцоо ч байхгүй. Өнөөдөр томоохон хотын хэмжээтэй нь Дархан, Эрдэнэт л байна. Сайхан амьдарч, ажлын байртай болохоор хөдөө орон нутгийн иргэд хотыг зорьж ирсээр. Тиймээс орон сууц их баригдахын сацуу

түүнийгээ дагаад бизнес ч хөгжиж байна. Өөрөөр хэлбэл Дархан, Эрдэнэт эдийн засгийн тулгуур байсан бол хүмүүс тэнд орон сууц бариад амьдарч болно. Үнэндээ эдийн засгийн хувьд соронз хэлбэртэй болчихсон Улаанбаатар хотод Монгол Улсын 50 гаруй хувь нь амьдарч байгаа. Тиймээс хөдөө орон нутгийн иргэдээр тэлээд буй гэр хорооллыг барилгажуулах хэрэгтэй. Улаанбаатар хотод барилга барих газар байхгүй юм шиг ярьдаг. Хангалттай бий. Хотын захаасаа эхлээд байна. Манай улс 1990 оноос зах зээлийн шилжилтэнд эргэлт буцалтгүй шилжин орсноос хойш өнөөдрийг хүртэл хөгжлийн тодорхой шатанд хүрч дэлхийн хөгжилтэй хөл зэрэгцэн хөгжиж, ихээхэн ололт амжилтанд хүрч байгаа хэдий ч шилжилтийн өнөө үед нийгэм, эдийн засгийн тогтворгүй байдлын улмаас нийт хүн амын дунд ажилгүйдэл, ядуурал, бухимдал, нийгмийн сөрөг үзэгдлүүд улам бүр ихсэж байна.

Ийм нөхцөл байдалд манай улсын баримтлах **боловсролын бодлого** ямар байх ёстой вэ?

Нэгт, хямд төсөр байх ёстой.

Хоёрт, амьдралын зорилго шаардлагад яв цав нийцсэн оновчтой байх ёстой.

Гуравт, дэлхийн шинжлэх ухаан соёлоос хоцрохгүй байх ёстой.

Дөрөвт, нэгдсэн систем шаардлагатай байх ёстой.

Тэгвэл бид ирээдүйнхээ иргэдэд юу мэдүүлэх хэрэгтэй вэ? Энэ бол зайлшгүй соёлт хүн мэдэж байвал зохих хүн төрөлхтний соёлын өв уламжлал түүний үндэс юм. Сургуулийн хүүхдэд хүн төрөлхтний соёлын өвийг системтэй мэдүүлэх хэрэгтэй. Яагаад соёл гээд байгаа юм гэхлээр хүн болгон чадаж байх албагүй ч мэдэж байх ёстой онолын мэдэгдэхүүн хүнийг бүх насанд нь дагаж түүний амьдралыг залж тодорхойлж явдаг тэр зүйл нь соёл байдаг.

Нүүдэлчин Монголчууд өвөг дээдэс нь үхэж үрэгдэвч тэнгэрт хальсан тэднийхээ сүнсийг үр сад нь дээдлэн хүндэлдэг, зааж сургасан сургаалыг нь ягштал биелүүлдэг, байгуулсан алдар гавъяаг нь ам дамжуулан ярьж шүтдэг байлаа. Тэд үе үеийнхний оюун санаагаар тасралтгүй баяжин, хөгжиж ирсэн соёлын гайхамшигт түүхтэй.

Жишээлбэл, Математикийн шинжлэх ухаан гэхэд л натурал тоо, бүхэл тоо, рационал тоо, иррационал тоог ямар шинжээр нь ангилдаг, бодит тоо хуурмаг тоо гэж юу юм бэ? Тэгшитгэл, тэнцэтгэл биш гэж юу юм бэ? Функциэс юугаараа ялгаатай юм бэ гэдгийг ойлгосон байх ёстой. Түүнээс хүн бүр математикийн мэргэжилтэн болох албагүй. Математик бол дүрсэлж, харж, загварчилж байх ёстой шинжлэх ухаан юм. Хэдүйгээр физик, хими математик загварчлалыг сайн харуулж чаддаг боловч зориуд томъёо, тэгшитгэл бүрийн загварыг геометр загвараар зураглан харуулж байж математикийг ойлгуулах болно. Аливаа шинжлэх ухаанд үйлчилж байгаа ерөнхий хууль, чанарыг нарийн цэгцтэй ойлгуулахыг соёл гээд байгаа юм. Ерөнхий боловсролын асуудалд онолын чиглэлтэй ийм соёлын үндсэн мэдлэгийг өгөхөөс гадна практикум гэдэг хичээлийн төрөл маш чухал байр суурь эзэлнэ. Хүн юмыг гараар хийж амьдрал дээр туршиж байж мэдлэг нь жинхэнэ бүтээлч болдог. Жинхэнэ практикумын хичээл дээр дуулж хуурдаж, биеийн тамир хөөж, гар урлалын бүтээл туурвидаг байх хэрэгтэй. Тэгэхдээ энэ нь хүүхэд бүрийн дур сонирхол, авьяас чадвараас шалтгаалсан сонголт байвал зүгээр. Анги өгсөх тутам бүхэл бүтэн сэдвээр бүрэн дүүрэн практикумын ажил хийлгэж байвал их үр дүнтэй байхсан. Мэдлэгээ хэрэглээд, дасгалжуулаад байхаар хүн аяндаа ухаан цоорч ирдэг. Хэрэгцээтэй мэдээллээ эрж олж авч чаддаг болно. Одоо хүн хангалттай мэдээлэл авч байна. Харин түүнийг ойлгож, тусгаж авах чадвартай болгох хэрэгтэй.

Хүнээ хөгжүүлэхгүйгээр урагш давшингүй хөгжих тухай ярих нь чөдөртэй морь унаад өртөө газар явах гэж адгаж буйгаас өөрцгүй. Хүндээ анхаарал хандуулж, бид өнөөдөр хэдэн хүнтэй, ирэх жилд хэд болох, өнгөрсөн жил хэдэн хүнтэй байсан гэдгээ яг мэдэж байж нийгэмдээ тохирсон зохистой хөтөлбөр, ядуурал, ажилгүйдэлийн төвшинг барих, түүнийгээ улс орныхоо хөгжил ирээдүйтэй холбох боломжтой болно.

Гурав. Бэлчээрийн хомсдолоос барааны хомсдол

“Долоон хямрал : Үл хямрах эдийн засагтай нүүдэлчид манжийн эрхшээлээс гаруутаа дэлхийтэй хөл нийлэх учиртай болов. Хэрэглээний хувьд өөрөө өөрийгөө хангадаг учраас бусдаас хамаарал багатай, тэр хирээрээ нийтийг хамарсан эдийн засгийн хямралаас зайдуу. Гэвч аж төрөл нь малаасаа хамраалтай, мал нь бэлчээрээсээ хамааралтай, бэлчээр гарц нь цаг улирлаас хамааралтай. Тэгэхээр эдийн засаг үргэлж риск дээр байдаг гэж болно.

Анхны хямрал : (1911-1912)

Монголчууд цөөн нэрийн барааны импорт, экспорт дээр тогтдог эдийн засаг нь нөгөө талаасаа үргэлж гадаадаас үргэлж хамааралтай ирсэн. Тэр нь өөрийг нь эзэрхийлэгч орны хүсэл зоригоос хамааралтай байв. Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалаар Манжийн амбан төлөөлөгчийн газруудыг хөөхдөө Хятадын худалдааны сүлжээ, пүүсүүдийг хамтад нь хөөж, ялангуяа баруун хязгаарт дээрэмдэн тоножээ. Үүнээс үүдэн

Ж.Дэлгэрмаа

монголчуудын цай, тамхи, даалимбаар хангадаг сүлжээ тасалдаж, импортын гол нэрийн бараа хомсдож хямрал үүсэв.

Хоёрдугаар хямрал : (1922-1928)

1920-иод онд гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг хөөн гаргаж, тэдэнд төлөх өр зээлийг хүчингүй болгож, улмаар үүнээс үүдэлтэй мөн л цай, тамхи, даалимбын хомсдол. Энэ орон зайг зөвлөлтүүд нөхөхөөр гүрж цай, казах дүнс, орос даалимба үйлдвэрлэн нийлүүлж эхэлсэн боловч дассан бирэндээс шинэ бирэндэд шилжих нь амаргүй байлаа. Зөвлөлтүүд шинэ бараандаа дасгахын тулд дотроо ээмэг, бөгж зэрэг хонжвортой “азын” цай, тамхи хүртэл гаргаж байв.

Эдийн засгийн гуравдугаар хямрал : (1928-1932)

Гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг хөөн гаргасны дараа Феодалын хөрөнгө хураах нэрийн дор өмч хураах ажил эхэлсэн. Сүм хийд жас жавын хөрөнгийг хураан түүн дээрээ коммун байгуулж, иргэдийг албан хүчээр хамруулсан. Ямарч бүтээлгүй, зорилгогүй ерөөсөө л коммунизм байгуулах зорилгын дор цуглуулсан хүмүүс асар их хөрөнгийг агшин зуур идэж, үрэн таран болгож дууссан. Үүнийг даган үнэгүйдэл бий болсон. (1939-1945) Энэ нь Дэлхийн II дайнд Зөвлөлт гүрэн татагдан орсонтой холбоотой. Зөвлөлтөөс хангадаг байсан цай, тамхи, даалимба хомсдсон төдийгүй, Монгол орон дайны байдалд орж “бүхнийг фронтод” хөдөлгөөн өрнүүлэн ажиллаж эхэлсэн. Дайн дууссаны дараа аж ахуйн байдал эргэн хэвэндээ орсон.

Эдийн засгийн дөрөвдүгээр хямрал : (1959-1990-ээд он)

Эхний ээлжинд чинээлэг ардын хөрөнгийг “Феодалын хөрөнгө хураах” нэрийн дор булаан авсан. Дараагийн ээлжинд коммунд нэгтгэсэн. Ингээд иргэдийн гар дээр үлдсэн малыг 1959-1962 онуудад нэгдэлжих болон дахин нийгэмчлэх компаниар хураан дуусгав. Нэг талаас мал хөрөнгийн үнэгүйдэл бий болсон. Иргэд малаа нийгэмчлэхээс өрсөн, зарж борлуулахыг хязгаарлах зорилгоор суурин газрыг сүү цагаан идээ, махаар хангадаг сүлжээг тасалсан. Малын захыг татан буулгав. Үр дүнд нь орон нутагт малын үнэгүйдэл, суурин газар махан хүнсний хомсдол бий болсон. Мах сүүний хангамжийг зөвхөн улсын худалдаагаар дамжуулан хийх шийд гарсан. Энэ бүтэц хомсдолыг бүрэн шийдэж чадаагүй. Суурин газарт мах сүү олох нь хамгийн том асуудал хэвээр үлдсэн төдийгүй хомсдол 1990-ээд оныг хүртэл үргэлжилжээ.

Эдийн засгийн тавдугаар хямрал : (1990-1995)

Энэ нь мөн л гол ивээн тэтгэгчээсээ салсантай холбоотой. 1990 онд социалист систем түүний дотор Зөвлөлт гүрэн задран унаж, Монголын үргэлжийн алдагдалтай, “коммунизм байгуулж байгаа” гэдэг зөвтгөлийн дор тэднээс тэжээгдэж байсан монголын эдийн засаг хямарсан. Дэлгүүрийн лангуу хоосорч, үлдсэн цөөн нэрийн бараагаа картаар хувиарлаж эхлэв. Эдийн засгийн эрх чөлөөний үрээр бий болсон чөлөөт худалдаа, Монголын өмнө нээгдсэн Хятадын эдийн засгийн өсөлт, мөн хувьчлал, ялангуяа малыг хувьчилсан нь элбэг мах хүнсээр нийгмийг хангаж эхэлснээр энэ хямрал намжсан юм.

Эдийн засгийн зургадугаар хямрал : (2008-2010)

Монгол орон ертөнцөөс тусгаарлагдахаа больж, дэлхийн зах зээлийн нэгэн хэсэг болсонтой холбоотой. Дэлхийг хамарсан эдийн засгийн хямрал нь Монголыг нэргэв. Энэ үеэр манайд анх удаа диффилаци ажиглагдсан. Дэлхийг хамарсан хямрал харьцангуй намжиж, Монголд уул уурхайн шинэ ирээдүй харагдаж гаднаас хөрөнгө орж ирсэнтэй холбоотой эргэн сэргэсэн.

Эдийн засгийн долдугаар хямрал : (2013-...)

Монголчууд гадаадын хөрөнгө оруулагчдын эсрэг шинэ дайн эхлүүлж, байгаль хамгаалах нэрийн дор орон нутгийн дарамтлагч бүлгүүд үүссэн. Төрөөс хоёр нүүртэй бодлого явуулж нэг талаасаа гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих мэт боловч нөгөө талаасаа 68 хувийн татвар гэхчлэнгээр хөрөнгө оруулалтыг боомилсон бодлого явуулсанаар гадаадынхан хөрөнгөө эргүүлэн татаж, гарч эхэлсэн. Үүнтэй холбоотойгоор валютын нөөц хомсдож, эдийн засгийн хямрал эхлэв”(1.230).

Дөрөв. Гадаадын хөрөнгө оруулалт

НҮБ-ын Худалдаа, хөгжлийн бага хурлаас жил бүр гаргадаг “Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын илтгэл”-д улс орнуудыг гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын үр дүнгийн болон чадавхийн индексээр нь байр эзлүүлэн ангилахад Монгол улс 1993-1995 онуудад хоцрогсдын ангилалд байсан бол 1999 оноос “чадавхиасаа илүү гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг шингээсэн улс орнууд”-ын тоонд орох болжээ. Харин “Дэлхийн хөрөнгө оруулалтын тухай-2008” илтгэлд “хошуучлагч” улс орнуудын эгнээнд тэмдэглэсэн нь Монгол улсын нийгэм, эдийн засгийн үзүүлэлт болон хөрөнгө оруулалтын орчин жил ирэх тутам сайжирч байгааг харуулсан явдал болсон.

“2011 оны эхний есөн сарын байдлаар 11.380 гадаадын хөрөнгө оруулалт бүхий аж ахуй нэгж Монгол улсад бүртгэлтэй болжээ. Энэ хугацаанд дээрх аж ахуйн нэгжээс нийт 5,8 тэрбум ам.долларын шууд хөрөнгө

оруулалт хийж, тэр хэмжээгээр Монгол улсын эдийн засаг өсч иржээ. 2008 онд гадаадын 1.551 компаний нийт 708 сая ам.долларын хөрөнгө оруулалт бүртгэгдсэн нь 1996 оныхтой харьцуулбал даруй 13 дахин нэмэгдсэн явдал бий.

2009 он гэхэд л Канад улс Монголд 500 сая ам.долларын шууд хөрөнгө оруулсан гэсэн тооцоо байдаг. Оюу Толгой төсөл хэрэгжиж эхлээд зөвхөн Оюу Толгойд хоёр тэрбум ам.долларын хөрөнгө оруулсан нь манай улсыг чиглэсэн хөрөнгө оруулалтын дүнгээр Канад улс анх удаа БНХАУ, БНСУ, Канад, ОХУ, Их Британийн Виржини арлууд, АНУ, Япон зэрэг улсууд оруулсан хөрөнгө болон компанийхаа тоогоор тэргүүлэх хөрөнгө оруулагчид болж байна. 2008 оны судалгаанаас үзвэл гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт эдийн засгийн өсөлтөд шууд нөлөө үзүүлж, Монгол улсын ДНБ-ний 10 орчим хувь, нийт хөрөнгө оруулалтын 30 орчим хувийг бүрдүүлж, гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд төсөвт жилд дундажаар 200 орчим тэрбум төгрөгийн орлогын албан татварыг төвлөрүүлж, давхардсан тоогоор **100 гаруй мянган ажлын байрыг** бий болгосон. 2012 он гэхэд энэ дүн бүр ч нэмэгдсэн”(1.233). Монгол улс дахь гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт нь шилжилтийн эдийн засагтай бусад орнуудтай ижил түвшинд байна.

Монгол Улсад хангалттай хөрөнгө оруулалт хийж байна уу үгүй юу гэдэг нь нээлттэй асуудал хэвээр байна. Хэрэв Монгол Улс бусад орнуудаас эдийн засгаа илүү хурдан хөгжүүлэхийг хүсч байвал тодорхой шалтгаанаар хөрөнгө оруулалтаа нэмэгдүүлэх шаардлагатай юм. Гэхдээ хадгаламжтай болж, хөрөнгө оруулалт хийхийн тулд хэрэглээгээ зүгээр орхино гэсэн үг биш юм. Ийм тохиолдолд Монгол улс эдийн засгийн хөгжлөө хурдасгахын тулд улам их хөрөнгө буюу капиталыг гадаадаас оруулж ирэх хэрэгтэй. Мэргэжлийн ур чадвар болон оюун ухаан шингээсэн үйлдвэрлэл ба борлуулалтыг шаарддаг технологи, чанар, загвар, дизайн, барааны тэмдэгттэй болох замаар Монголын бүтээгдэхүүнийг гадаадын зах зээлд гаргах арга хэрэгсэлд хөрөнгө оруулах нөхцлийг хангах нь гол асуудал болж байна.

Abstract: We have traditional custom which we as Mongolian nomads live under natural power, worship it, and keep to safe, and live to herd their own livestock by grassland fertility and pasturage. The foreigners imagine Mongolia such as horse, steppe and nomadic life. In fact, the five kinds of livestock are Mongolian brand and their wealth. The unique nomadic livestock always overcome hard climate which is getting evolution. The nomadic economic development and characteristics of approach for the people's businesses were moved to market economy. How would they been influencing into the world culture and reform of economic development? Mongols are moving. Most of Mongolian people getting urbanized and live by traditional nomadic custom. How to equivalent the two culture and we would be determined approach of the future development by better culture.

Keywords: Mongolia, nomads, a market economy and economic development.

Ашигласан ном зүй

1. Ч.Болдбаатар нар “Монголын эдийн засгийн түүхийн альманах” УБ 2014он
2. Х.Дондог “Монголоо эрсэн монгол” УБ 2011он
3. Улаанбаатарын бүсийн зөвлөл “Улаанбаатарын бүсийн хөгжлийн хөтөлбөр 2006-2015он” УБ 2006он
4. И Ү Гуан “Япон орныг ахин дэлгэхэд” УБ 2014он

**ХАРЬЦАА ЗААСАН НЭГЖ ӨГҮҮЛБЭРИЙН ГИШҮҮДИЙГ
ХУРААХ ХЭРЭГЛҮҮР БОЛОХ НЬ**
(Англи-Монгол хэлний жишээн дээр)

Ц. Отгонсүрэн*

Академич Ш. Лувсанвандан “Монгол хэлний үгэлбэрийн доторх үгсийн харьцааг тал бүрээс нь нягтлан судлах явдал бол монгол хэлний үгэлбэрзүйг нарийвчлан судлахад онолын чухал ач холбогдолтойгоос гадна зохиох, найруулах, ялангуяа урт үгэлбэрийн бүтцэд багтсан үгсийн хоорондын харьцааг зөв тогтооход бас практикийн чухал холбогдол учиртай”¹ гэж өгүүллээ эхлүүлсэн нь ихээхэн учир холбогдолтой юм.

Тиймээс өгүүлбэрийг судлахдаа түүнийг бүрдүүлж буй гишүүд болон нэн ялангуяа тэдгээрийг хооронд нь холбож, орон байр, цаг хугацаа, учир шалтгааны зэрэг харьцаа заасан нэгжийг онцлох нь хэлний тогтолцоог судлахад нэн чухал алхам болно.

Бид энэхүү өгүүлэлдээ англи хэлний угтвар үг (Preposition), монгол хэлний дагавар үг болон тийн ялгалын нөхцөл (Postposition)-ийг «**харьцаа заасан нэгж**» гэсэн нэр томъёонд багтаасан агаад үүний учир нь хоёр хэлэнд ижил үүрэг гүйцэтгэдэг ч хэлний бүтцээс хамааран англи хэлний хувьд «бие даасан үг», харин монгол хэлнээ дагавар үгийг эс тооцвол «залгавар бүтээвэр» гэсэн хэлний хоёр өөр түвшний нэгжид тооцогддогтой холбоотой.

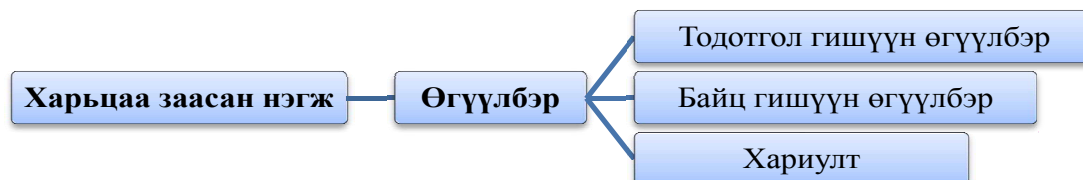
Өмнөх судалгаандаа бид англи хэлний угтвар үг дараах 5 үүргийг гүйцэтгэдэг гэж үзсэн билээ. Үүнд: 1. Угтвар үгийн үндсэн үүрэг болох өгүүлбэрийн гишүүдийг холбох буюу харьцаа заах; 2. Өгүүлбэрийн гишүүдийг хураах; 3. Өгүүлбэрийн холбоос болох; 4. Хэлц үйл үгийн нэмэлт болох; 5. Тоо хэмжээг баримжаалан заах². Харин энэ удаад дээрх үүргүүдээс **өгүүлбэрийн гишүүдийг хураах** үүргийг онцлон, гүнзгийрүүлэн судалж, англи-монгол хоёр хэлэнд ижил төсөөтэй хийгээд ялгаатай шинжийг тодруулахыг зорьлоо.

Гэхдээ бид судалгааны ажлаа ахиулан нягталснаар энэхүү үүрэг нь гишүүн өгүүлбэрийг бус өгүүлбэр (clause)-ийн гишүүдийг хураадаг гэж үзэхэд хүргэж байна.

Өгүүлбэр дэх харьцаа заасан нэгж гэдэг нь «НЭР+НЭР», «НЭР+ҮЙЛ»-ийн харьцааг заадаг бөгөөд үндсэндээ хоёр дахь харьцаан дээр тулгуурлан бид тухайн харьцаа заасан нэгжээр гишүүн өгүүлбэрийн гишүүдийг хураах боломжтой хэмээн үзэж байна. Аль ч хэлэнд өгүүлбэрийг хураах нь хэлний хэмнэх зарчмын үүднээс авч үзвэл байвал зохих үзэгдлийн нэг. Гагцхүү ямар өгүүлбэрийг, бас аль гишүүнийг хураах вэ гэдэг асуудал л хэл хэлэнд бага сага зөрүүтэй байдаг.

Нэг. Англи хэл

Англи хэлний хувьд тодотгол гишүүн өгүүлбэр (Adjective/Relative Clause), байц гишүүн өгүүлбэр (Adverbial Clause) болон өгүүлбэрзүйн онцлогоос хамааран гишүүн өгүүлбэрт тооцогдохгүй ч тусгай асуултын хариулт (Answer of Wh-question)-ыг хураах бүрэн боломжтой гэж үзэж болно.

Тодотгол гишүүн өгүүлбэр:

Англи хэлний тодотгол гишүүн өгүүлбэр гэдэг нь тухайн тодотгуулж буй нэрийн ард буюу дагуулын байранд байрлаж, тэрхүү нэр үгээ тодотгох үүрэг бүхий идэвхитэй (Active Voice) хийгээд

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, докторант

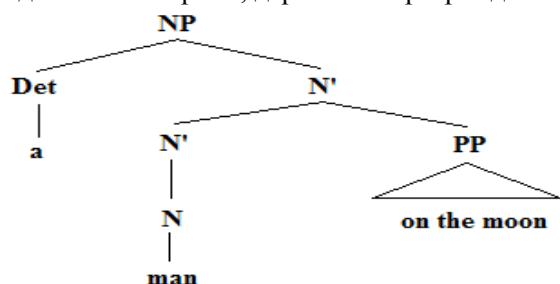
¹ -Лувсанвандан. Ш. *Монгол хэлний үгэлбэрийн доторх үгсийн харьцаа*. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010. 216-227-р тал

² -Отгонсүрэн.Ц. *Англи хэлний угтвар үгийн бүтэц-үүргийн тогтолцоо*. МУИС. ШУС. ХУС-ын “Монгол Судлал” ЭШБичиг. Vol XXXVIII (412). Улаанбаатар. 2014. 57-66-р тал

идэвхигүй хэв (Passive Voice)-ийн өгүүлбэрүүд юм. Эдгээр тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн гишүүдийг ялангуяа бичгийн хэлэнд хураан товчлох үзэгдэл элбэг.³

- Тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийн нэмэлт (Verb Complement) нь тодотгуулж буй нэр үгийг шууд зааж байвал тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн холбох төлөөний нэр (Relative Pronoun) болон үйл үг (Verb/Predicate)-ийг бүхэлд нь хурааж болно. Жишээ1: *In Japanese, the country's name is Dai Nihon, (that means/is) **Land of Rising Sun*** [13:56]; Жишээ2: *The original religion-(which is) **shamanism** had been originated 5000-7000 years ago.* [13:122]
- Хэрвээ тухайн тодотгол гишүүн өгүүлбэр идэвхигүй хэвд байвал холбох төлөөний нэр болон гишүүн өгүүлбэрт идэвхигүй хэвийг үүсгэж буй туслах үйл үг (Auxiliary Verb) болох «TO BE»-ийг хурааж, үндсэн үйл үг (Main Verb)-ийг үлдээдэг онцлогтой. Жишээ3: *I was born in a place (which is) **called Khankhar*** [13:41]; Жишээ4: *"The Twelve Deeds of Buddha" is the translation of a Tibetan original (which was) **compiled by Ć'os-kyi 'Od-zer*** [13:178].

Дээр дурдсан аргуудаас гадна англи хэлний тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн гишүүдийг хураах бас нэгэн өвөрмөц арга байна хэмээн бид судалгааны явцад үзлээ. Англи хэлэнд нэрийн хэлхэц (Noun Phrase)-ийн ард угтварын хэлхэц (Prepositional Phrase) байрласан өгүүлбэр нэлээд тохиолддог. Жишээ5: *Nomadic people **from Siberia** began crossing the Bering Strait during the Ice Age* [13:86]. Англи хэлийг судалсан өмнөх судлаачдын бүтээлээс үзвэл дээрх өгүүлбэрийн *Nomadic people* гэх нэрийн хэлхэцийн ард байрлах **from Siberia** хэмээх угтварын хэлхэцийг бүхэлд нь арын тодотгогч (post-modifier) гэж үзсээр ирсэн. Тухайлбал Керсти Бөржарс болон Кейт Бурриж нар нэрийн хэлхэцийн арын тодотгогчийн хэдэн жишээ гаргаж, дараах загвараар задалжээ. Жишээ6: *A man on the moon*⁴.

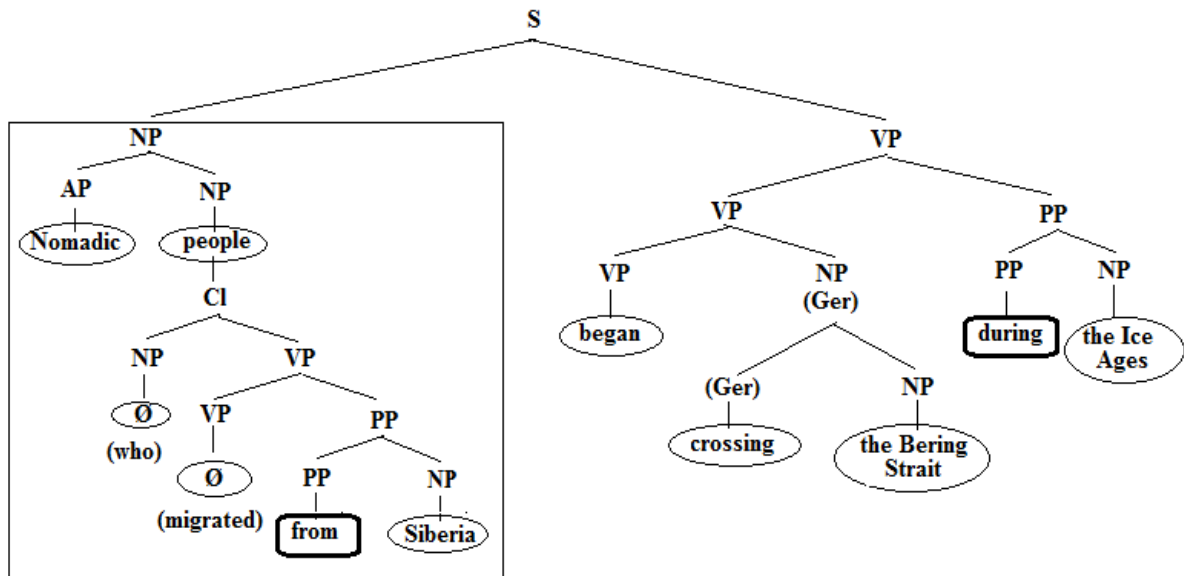

Энэ мэтчилэн угтварын хэлхэц нэрийн хэлхэцийг тодотгож буй нь гарцаагүй боловч эл үзэгдлийг хэлний тогтолцооны үүднээс дэлгэрүүлэн үзэх чухалтай мэт санагдана.

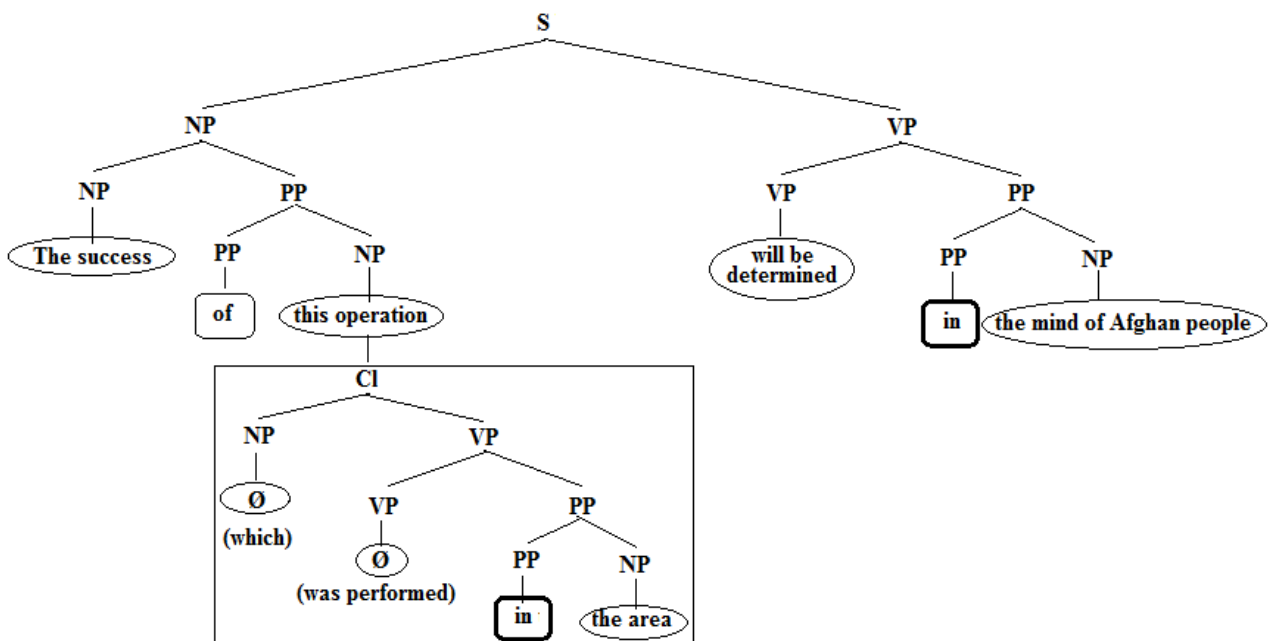
Бидний үзэхээр дээр дурдсан жишээ5: *"Nomadic people **from Siberia** began crossing the Bering Strait during the Ice Age"* өгүүлбэрийн *"Nomadic people"* нэрийн хэлхэцийн ард байрлах **"from Siberia"** угтварын хэлхэцийг өнгөн бүтэц (Surface Structure)-ийн үүднээс «НЭР+НЭР»-ийн харьцаа мэт харагдавч хэлний тогтолцоо буюу гүн бүтэц (Deep Structure)-ийн үүднээс бол дээрхи нэрийн хэлхэцийг тодотгосон тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн гол гишүүдийг бүхэлд нь хураагаад үлдсэн хэсэг гэж үзэж болохоор байна. Учир нь англи хэлэнд "OF"-оос бусад бүх угтвар үг «НЭР+ҮЙЛ»-ийн харьцаа заадаг. Үйлийн харьцааг заана гэдэг нь угтаа бол үйл үг, цаашилбал өгүүлбэр далд хэлбэртэй байна гэж үзэж болно.

³-Гэхдээ тодотгол гишүүн өгүүлбэр бүрийн гишүүдийг хураан товчилдоггүйг дараах хэдэн тохиолдлууд харуулж байна. Үүнд: 1. Тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн үйл үг нь динамик (Dynamic) хийгээд байц гишүүн нь харьцаа заасан нэгж бүрдүүлбэртэй хэлхэц (PP)-ээр илрээгүй бол гол гишүүдийг бүхэлд нь хураах боломжгүй. Жишээ: *He telephoned the local doctor, **who arrived shortly afterwards*** [22:74]; 2. Тодотгуулж буй нэр болон тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэгдэхүүн нэг зүйлийг заагаагүй бол тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн аль нэг гишүүнийг хураах боломжгүй. Жишээ: *The first thing **which you have to decide** is what to buy.* [22:73]

⁴-Kersti Börjars and Kate Burridge. *Introducing English Grammar*. II ed. Hodder Education. An Hachette UK company. 2010. 181-185-р тал

Ийм үзэгдэл идэвхигүй хэв дэх тодотгол гишүүн өгүүлбэрт бас ажиглагддаг. Жишээ7: *The success of this operation **in the area** will be determined in the minds of the Afghan people* [19:19].

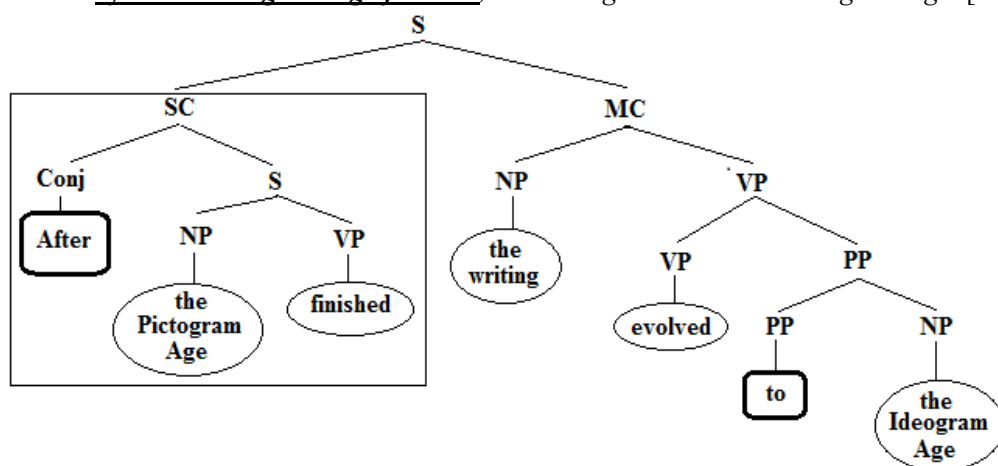

Байц гишүүн өгүүлбэр:

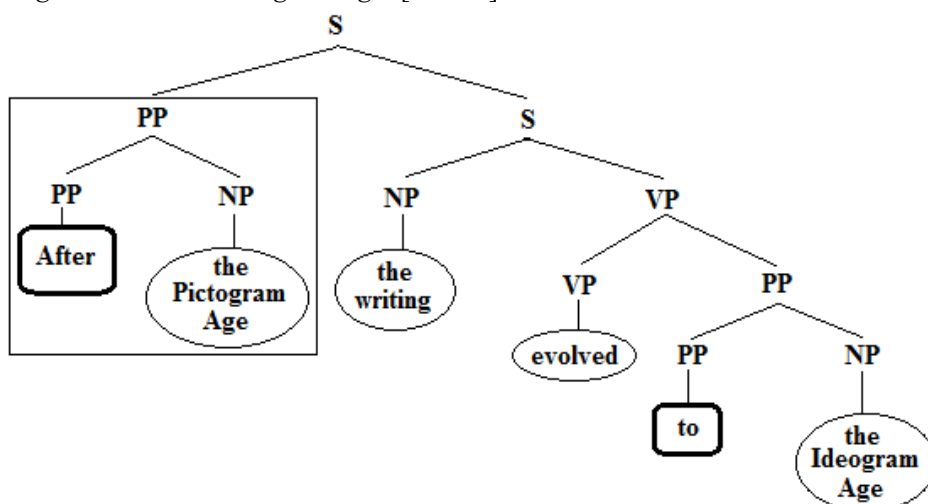
Байц гишүүн өгүүлбэр гэдэг нь гишүүн болон гол өгүүлбэр хоёрын харьцаа буюу «ӨГҮҮЛБЭР+ӨГҮҮЛБЭР»-ийн харьцаа юм. Англи хэлний хувьд хоёр өгүүлбэрийг хооронд нь холбож байвал холбоос (Conjunction), тухайн гишүүн өгүүлбэрээс үүссэн нэрийн хэлхэцийг гол өгүүлбэртэй холбож байвал угтвар үг (Preposition) болдог. Бидний энд онцлох нэгэн зүйл гэвэл тухайн гишүүн өгүүлбэрийг хэрхэн яаж нэрийн хэлхэц болгох вэ гэдэг нь тухайн байц гишүүн өгүүлбэрийг хэрхэн яаж хураах тухай асуудал юм.

- Тухайн байц гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийг «-ING» залгаж нэршүүлэх аргаар хурааж болно. Жишээ8: *We'll never restore children's right to play **until the legal system protects the freedom*** [19:13] гэсэн өгүүлбэрийн байц гишүүн өгүүлбэрийг дараах байдалтай хурааж болно. ***Until protecting freedom through the legal system ...***
- Тухайн байц гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийг нэр үг болгон хувиргаж хураах боломжтой. Жишээ9: ***Until the protection of the legal system for the freedom...***

Дээрхи хоёр хувиргалаас үзвэл *Until* гэх холбоос нь үндсэн холбоосын бус угтвар үгийн үүргээр орж байна. Угтвар үг нь нэр үг (Noun) болон нэрийн хэлхэц (Noun Phrase)-ийн өмнө байрлан, бүхэлдээ үйлийн хэлхэцтэй холбогдож, «НЭР+ҮЙЛ»-ийн харьцааг заадаг бол байц гишүүн өгүүлбэрт гишүүдийг хооронд нь холбохоос гадна, нэр болон нэрийн хэлхэцийг гол өгүүлбэртэй холбодгоороо бусад өгүүлбэрээс өвөрмөц гэж хэлж болно. Үүнийг С. Гранатын бүтээлээс мэдэж болно. Тэрээр “Данийн хэлшинжээч Жэсперсен (Otto Jespersen) “Англи хэлний угтвар үг хөгжлийнхөө эхэн үед гишүүн өгүүлбэрийн өмнө байрладаг байжээ” гэж үзсэн тухай дурдаад, тэндээс үүдэн *after, before, till, since* гэх мэт үгс нь анх *THAT*-тай хамт нэг холбоос мэтээр хэрэглэгддэг байснаа *THAT* нь сугарч, өдгөө өгүүлбэрт хоёр үүрэгтэй болжээ. Өөрөөр хэлбэл гишүүн өгүүлбэрийн өмнө **холбоос** харин нэр үг болон нэрийн хэлхэцийн өмнө **угтвар үг** үгийн үүрэг гүйцэтгэх болсон”⁵ тухай тэмдэглэсэн байна. Мөн тэрээр Жэсперсений дээрхи үзэл болон “угтвар үг (Preposition), нэмэлт (Adverbial Compelement) болон холбоос (Conjunction) гурвыг нэг ангилалд багтаан үзвэл зохилтой” гэсэн санал дээр үндэслэн “холбоос” хэмээх нэгжийг “**өгүүлбэрийн угтвар үг юм.**”⁶ гэж томъёолсныг бас үгүйсгэхийн аргагүй юм. *Жишээ10: After the Pictogram Age finished, the writing evolved to the Ideogram Age.* [13:159]

Харин дараах жишээнээс гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийг хураан зөвхөн үйлийн эзнийг үлдээснээр холбоос нь угтвар үгийн үүрэг гүйцэтгэх болсныг харж болно. *Жишээ11: After the Pictogram Age, the writing evolved to the Ideogram Age.* [13:159]

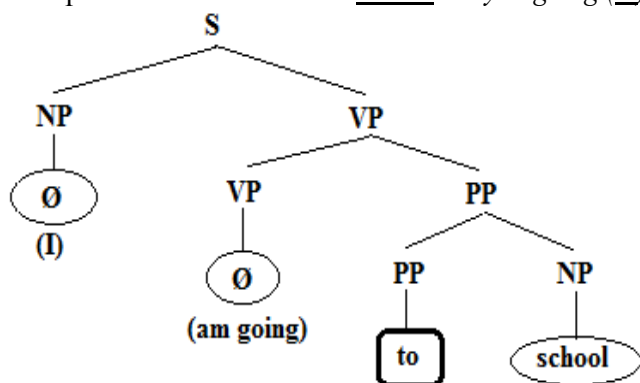

⁵ -Solveig Granath. *Verb complementation in English. Omission of Prepositions before THAT-clauses and TO-infinitives.* Acta Universitatis Gothoburgensis. Gothenburg. Sweden. 1997. 9-р тал

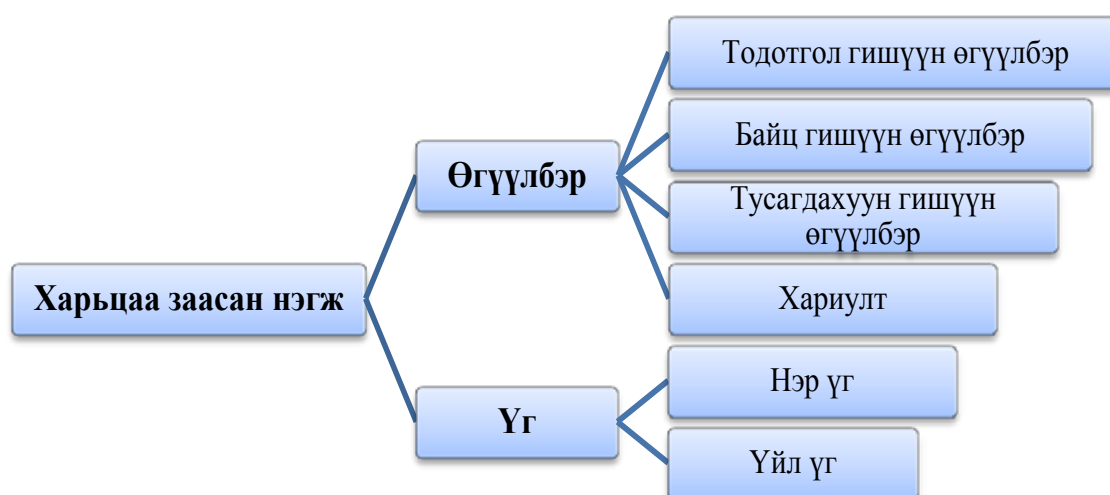
⁶ -Мөн тэнд. 55-р тал

Тусгай асуултын хариулт:

Дээрх хоёр төрлийн гишүүн өгүүлбэрээс гадна тусгай асуулт (Wh-question)-ын хариултыг хураан боломжтой. Учир нь тухайн өгүүлбэр дэх аль нэг гишүүнийг онцгойлон асуух тохиолдолд давтан нуршихгүйн тулд ийнхүү хураадаг. Гэхдээ бид энд байц гишүүнийг онцлон дурдах нь зүйтэй. Өөрөөр хэлбэл аль нэг байц гишүүнийг асуух тохиолдолд тухайн угтварын хэлхэцийг үлдээн бусад гишүүдийг хураана гэж үзэж болно. Жишээлээ: -**Where** are you going (**to**)? -**To school**.

Хоёр. Монгол хэл

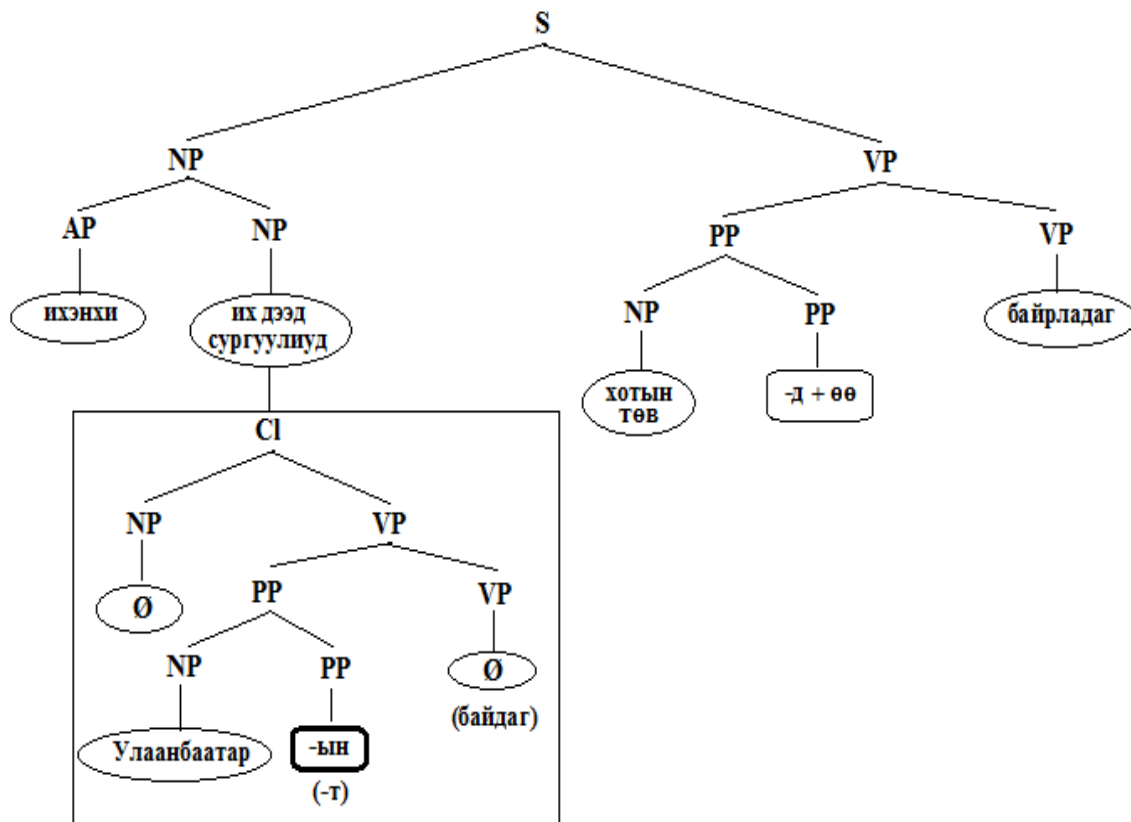
Монгол хэл залгамал бүтэцтэй хэл учраас гишүүн өгүүлбэрээс гадна үгийг хураах боломжтой.

Тодотгол гишүүн өгүүлбэр:

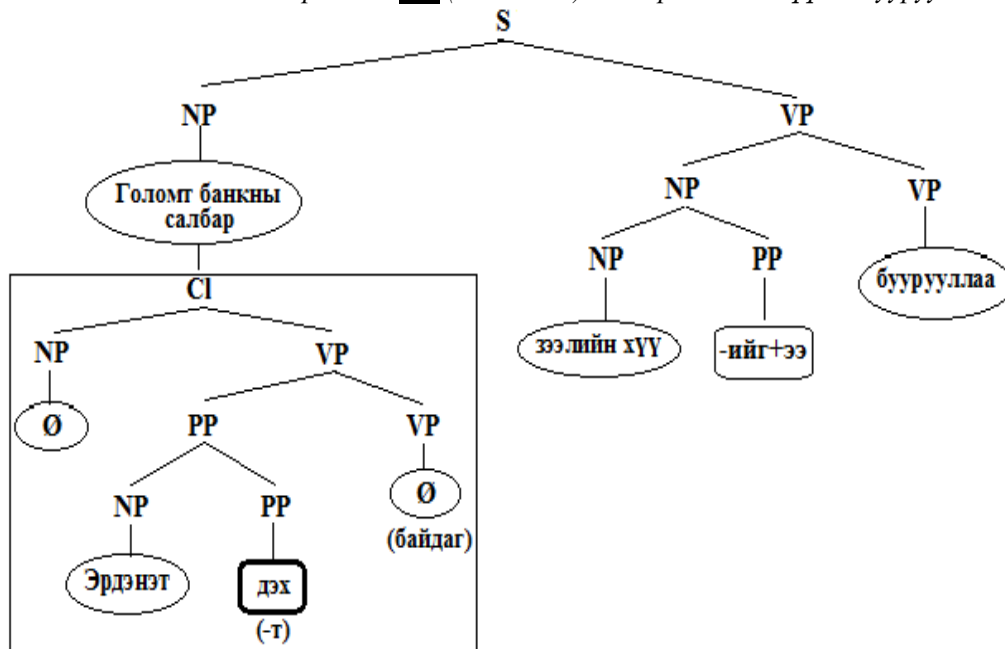
Монгол хэлний тодотгол гишүүн өгүүлбэр нь тодотгуулж буй нэрийн өмнө байрлаж, бүхэлдээ тодотгол гишүүний үүргийг гүйцэтгэдэг. Эдгээр тодотгол гишүүн өгүүлбэрийг хураан товчлох үзэгдэл монгол хэлэнд ч бас ажиглагддаг. Гэхдээ ийм хэв шинжийн өгүүлбэрийн үйл үгийг хурааж, утга, үүргийг нь ихэнхи тохиолдолд тухайн үйл үгтэй шууд холбогдсон нэр үгийг хэлбэржүүлсэн харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл «-ЫН/-ИЙН» рүү шилжүүлдэг гэж үзэж болно. Гэхдээ тухайн нэр үг тодотгол гишүүн өгүүлбэрт ямар байранд, ямар гишүүн болохоос хамааран өөр хоорондоо ялгаа зөрүүтэй байдал бас байгааг энд тэмдэглүүштэй.

- Тодотгол гишүүн өгүүлбэр нь орон байр заасан байц гишүүн бүхий өгүүлбэр байвал тухайн гишүүн өгүүлбэрийн гол үйл үгийг хурааж, тэрхүү үндсэн үйл үгийн утга, үүргийг харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл болох «-ЫН/-ИЙН» болон өгөх оршихын тийн ялгалын нөхцөлийн дараа «-ХИ» бүтээвэр залгаж орсон хувилбар болох «-ДАХЬ/-ДЭХ» нөхцлүүдэд шилжүүлдэг.

Жишээ 13: Улаанбаатарын (-т байдаг) ихэнхи их дээд сургуулиуд хотын төвдөө байрладаг.

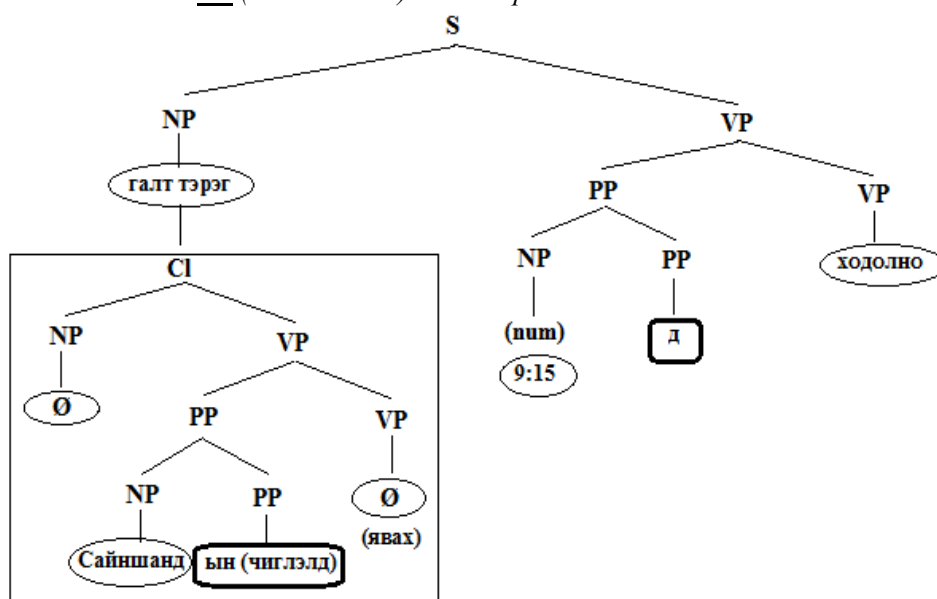

Жишээ 14: Голомт банкны Эрдэнэт дэх (-т байдаг) салбар зээлийн хүүгээ буурууллаа.

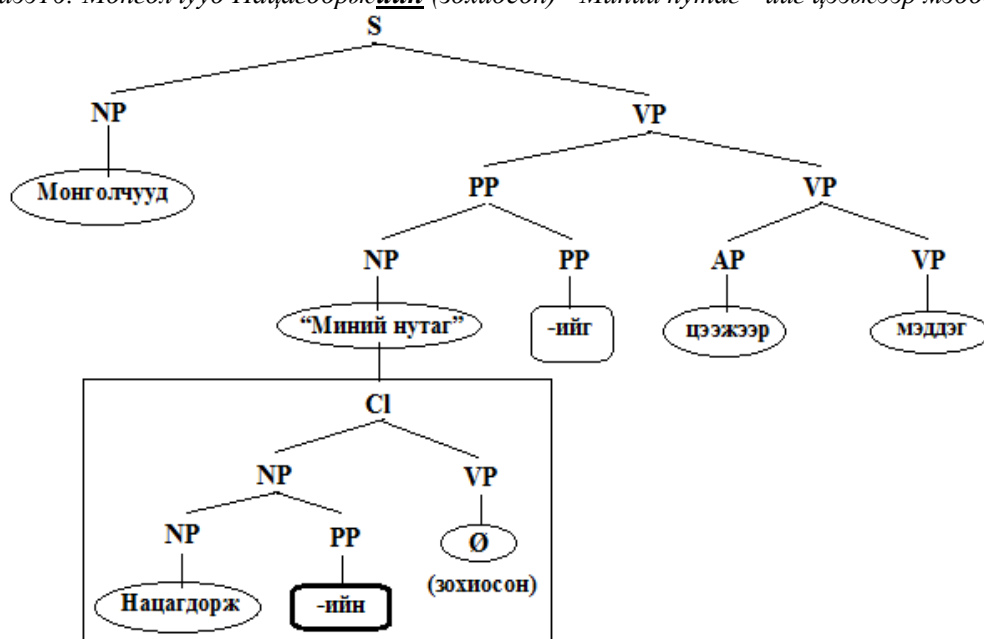

Дээр дурдсан хоёр зүйл нөхцлөөс гадна харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл «-ЫН/-ИЙН» нь бусад динамик үйл үгийн утга, үүргийг өөр дээрээ авдагийг дараах жишээ харуулж байна. Үүнийг зөвхөн өгүүлбэрийн доторхи бусад гишүүдийн байр, утгаас нь гаргах бүрэн боломжтой.

Жишээ15: Сайншандын (чиглэлд явах) галт тэрэг 9:15-д хөдөлнө.

Жишээ16: Монголчууд Нацагдоржийн (зохиосон) “Миний нутаг”-ийг цээжээр мэддэг.

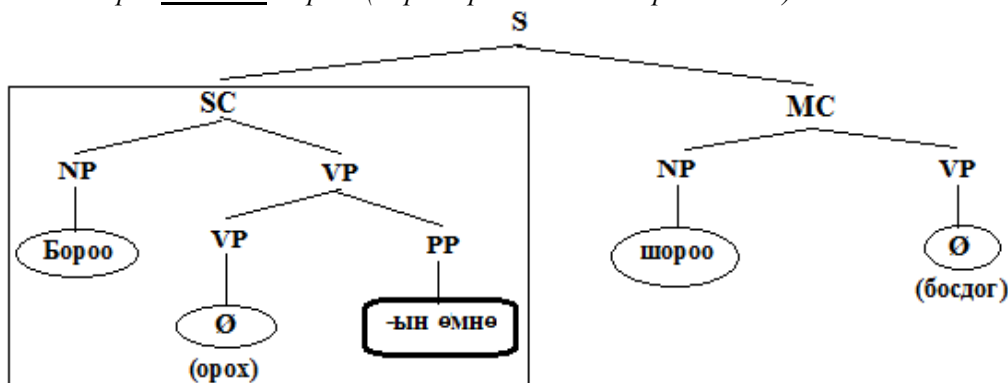
Дээрхи 2 жишээнээс үзвэл “галт тэрэг”-ийг “Сайншанд”-д, бас “Миний нутаг”-ийг “Нацагдорж”-д хамааруулж, харьяалуулсан «НЭР+НЭР»-ийн харьцаа бус, харин «НЭР+ҮЙЛ»-ийн харьцааг зааж, ялангуяа Жишээ16-ийн “Нацагдоржийн” нь “Тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэгдэхүүн нь харьяалахын тийн ялгалын тэг буюу тэг бус хувилбараар хэлбэржсэн байна”⁷ хэмээснийг бэлхнээ нотлож байна.

Байц гишүүн өгүүлбэр:

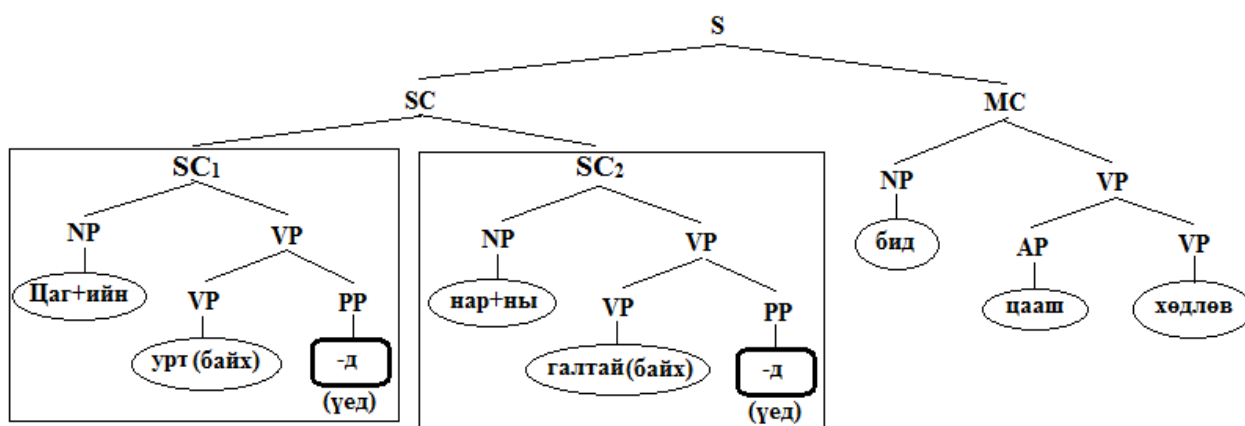
Монгол хэлний байц гишүүн өгүүлбэрт «ҮГ+ҮГ»-ийн хоорондын харьцаа гэхээсээ илүүтэйгээр «ӨГҮҮЛБЭР (гишүүн)+ӨГҮҮЛБЭР (гол)» болон «ҮГ+ӨГҮҮЛБЭР»-ийн харьцааг заадаг талаар өмнө нь дурдсан билээ. Эндээс «ҮГ+ӨГҮҮЛБЭР»-ийн харьцаа гэдэг нь «ӨГҮҮЛБЭР (гишүүн)+ӨГҮҮЛБЭР (гол)» гэсэн харьцааны гишүүн өгүүлбэрийн үйлт нэрээр хэлбэржсэн үйл үгийг хураасан нь.

⁷ -Лувсанвандан.Ш. Хавсарсан нийлмэл өгүүлбэр. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010. 259-р тал

Жишээ17: Борооны өмнө шороо. (Бороо орохын өмнө шороо босдог)

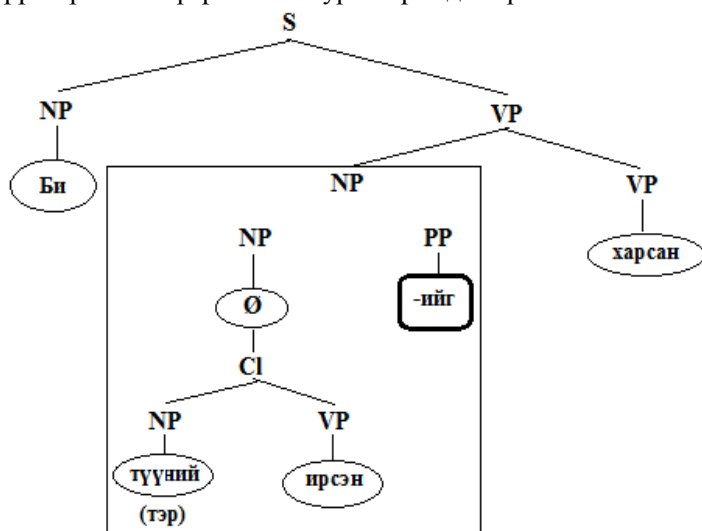

Жишээ18: Цагийн урт (О), нарны галтайд бид цааш хөдлөв. (Цаг урт байхад, нар галтай байхад...)

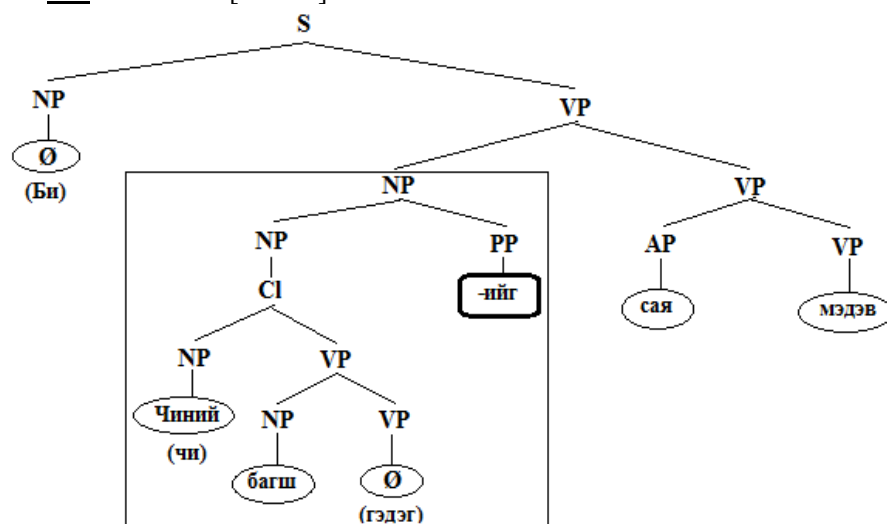
Тусагдахуун гишүүн өгүүлбэр:

Тусагдахуун гишүүн өгүүлбэр нь бүхэлдээ тусагдахуун гишүүний үүргийг гүйцэтгэдэг. “Тусагдахуун гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь үйлт нэр, ерийн нэр үгээр бүтсэн байна. ... заахын тийн ялгалаар хэлбэржсэн байна”⁸ хэмээн тодорхойлжээ. Монгол хэлний тусагдахуун гишүүн өгүүлбэрт бас нэр үгийг нь хураах үзэгдэл арвин. Жишээ19: Би түүний ирснийг харсан.

⁸ -Лувсанвандан.Ш. Хавсарсан нийлмэл өгүүлбэр. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010. 261-р тал

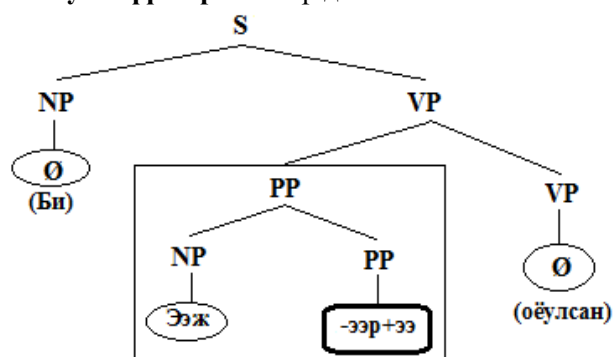
Гэхдээ энэ жишээнээс үзэхэд тусагдахуун гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь үйлт нэрийн нөхцөл болон заахын тийн ялгалын нөхцөлөөр хэлбэржсэн нь тухайн өгүүлэхүүн нь нэрийн үүргийг гүйцэтгэж буй мэт боловч нэр үгийг хураасан гэж үзэх бүрэн боломжтой. Үүнээс гадна тусагдахуун гишүүн өгүүлбэрийн бас нэг онцлог гэвэл өгүүлэхүүн гишүүн буюу үйл үгийг хурааж болно. *Жишээ20: Чиний багшийг сая мэдэв.* [10:261]

Энэ тохиолдолд тусагдахуун гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийн үүрэг тусагдахуун болон түүнийг хэлбэржүүлсэн заахын тийн ялгалын нөхцөл рүү шилжиж байна гэсэн үг.

Тусгай асуултын хариулт:

Энэ бол аль ч хэлэнд байдаг нийтлэг үзэгдэл. Тиймээс өмнө дурдсанчилан тусгай асуултын хариултад дахин давтан нуршихгүйн тулд хурааж, асуусан гишүүнийг үлдээдэг. Ийм өгүүлбэрийг «төгс бус өгүүлбэр»⁹ гэж үздэг. *Жишээ 21: -Та дээлээ хэнээр оёулсан бэ? -Ээжээрээ.*

Үг:

Монгол хэлний залгамал бүтцээс ихээхэн шалтгаан, дээр дурдсанчилан өгүүлбэр хураахаас гадна бас үгийг хурааж болно. Үг дотроо нэр үгийг хураах нь илүү түлхүү аж. Өөрөөр хэлбэл бүхий л тийн ялгалын нөхцөл нэр үгийг хурааж байна. Энэ нь нэр үгийн үүргийг өмнөх үгэнд нь шилжүүлэн, тийн ялгалын нөхцлийг залгадаг.

Жишээ22: Та нарын хэн сайн (тоглогч/тоглодог гишүүн) О нь энэ багт тоглоно.

Жишээ23: Ажил сайт (-тай хүн)-ын амьдрал сайн.

Жишээ24: Сайн (мэдээ)-ыг нь эхлээд дуулгаарай.

Жишээ25: Танай ангийн хамгийн сайн (оюутан)-д нь хуралд оролцох урилга өгье.

Жишээ26: Аль сайн (жимс)-аас нь шилж авах хэрэгтэй.

Жишээ27: Хэн сайн (хүн/сурсан хүн/оюутан)-аар нь хичээл заалгая.

Жишээ28: Сайн (хүн)-тай нөхөрлөвөл сарны гэрэл.

Жишээ29: Сайн (хүн/газар) руу нь очлоо.

⁹ -Лувсанвандан.Ш. Өгүүлбэр зүйн тухай. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010. 235-р тал

Ц.Отгонсүрэн

Харин үйл үгийг хураах тухай асуудал ганц тохиолдолд буюу гишүүдийн харьцааг зааж буй тийн ялгалын өөрийн үндсэн утгаас ихээхэн хамааралтай мэт. Өөрөөр хэлбэл Монгол хэлний «ТАЙ»-г хамтрахын тийн ялгал гэж үзсээр ирсэн ч «ХАМТ» гэсэн утгаас гадна «БАЙГАА, БУЙ» гэсэн эзэмшлийн утгыг илэрхийлдэг. Эл утгаар нь авч үзвэл яг таг хамтрахын тийн ялгал гэж үзэхэд ихээхэн учир дутагдалтай ч зөвхөн энэ тохиолдолд л үйл үгийг нь хураах боломжтой юм. *Жишээ30: Би маргааш хичээлтэй (юм/билээ г.м.).*

Дүгнэлт

- Хэдийгээр дээр дурдсанчилан бид харьцаа заасан нэгж нь гишүүн өгүүлбэрийг хураах хэрэглээр хэмээн үзэх боловч утга бол энэхүү харьцаа заасан нэгж дээр тулгуурлан тухайн харьцаа заасан нэгж бүрдүүлбэр бүхий өгүүлбэрийн гол гишүүдийг ил гаргаснаар хэлний тогтолцоог зөв тодорхойлох боломжтой гэж ойлгож болно.
- Англи хэлэнд тодотгол гишүүн өгүүлбэр бүрийг хураах боломжгүй. Гагцхүү харьцаа заасан нэгж бүхий хэлхэц бүрдүүлбэртэй өгүүлбэр байвал тэрхүү өгүүлбэрийн гол гишүүдийг бүхэлд нь хураах боломжтой. Харин тухайн тодотгол гишүүн өгүүлбэр идэвхигүй хэвд байвал холбох төлөөний нэр болон туслах үйл үгийг хурааж, үндсэн үйл үгийг үлдээдэг. Жишээлбэл: *I was born in a place (which is) called Khankhar.*
- Англи хэлний байц гишүүн өгүүлбэр нь үгийг буюу хэлцийг гол өгүүлбэртэй холбодог учраас гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийг нэршүүлэх аргаар гол гишүүдийг хэсэгчлэн хураадаг. Харин тодотгол гишүүн өгүүлбэр болон тусгай асуултын хариулт дахь гол гишүүдийг бүхэлд нь хурааж болно.
- Монгол хэлний тодотгол гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийг хураах боломжтой бөгөөд тухайн үйл үгийг утга үүргийг гагцхүү тийн ялгалын нөхцөлүүд (харьяалахын болон өгөх оршихын тийн ялгалын нөхцөлийн дараа –ХИ орсон хувилбар) л гүйцэтгэх чадамжтай.
- Монгол хэлний байц гишүүн өгүүлбэрийн үйл үгийг хурааснаар, түүний утга, үүрэг нь гол төлөв дагавар үгэнд, цөөн тохиолдолд тийн ялгалын нөхцөл рүү шилждэг.
- Англи, монгол хоёр хэлэнд байц, тодотгол гишүүн өгүүлбэр болон тусгай асуултын хариултыг хурааж болдогоороо нийтлэг боловч хоёр хэлний бүтцээсээ хамааран англи хэлэнд тусгагдахуун гишүүн өгүүлбэр болон үгийг, харин монгол хэлэнд идэвхигүй хэв бүхий өгүүлбэрийг хураах боломжгүйгээрээ өөр хоорондоо ялгаатай байна.
- Хоёр хэлэнд өгүүлбэр болон үг хураах аргыг зэргэцүүлэн хүснэгтээр үзүүлбэл:

	АНГЛИ ХЭЛ	МОНГОЛ ХЭЛ
ТОДОТГОЛ ГИШҮҮН ӨГҮҮЛБЭР	Гол гишүүдийг бүхэлд нь хураах	-Үйл үгийг хураах -Гол төлөв тийн ялгалын нөхцөл энэ үүргийг гүйцэтгэдэг
БАЙЦ ГИШҮҮН ӨГҮҮЛБЭР	Үйл үгийг нэршүүлэх эсвэл үйл үгийг дангаар нь хураах	-Үйл үгийг нэршүүлэх эсвэл үйл үгийг дангаар нь хураах -Гол төлөв дагавар үг энэ үүргийг гүйцэтгэдэг
ТУСАГДАХУУН ГИШҮҮН ӨГҮҮЛБЭР	–	-Үйл үгийг хураах -Тусгагдахуун гишүүний үүрэг бүхий нэр үгийг хураах -Заахын тийн ялгал энэ үүргийг гүйцэтгэдэг
ХАРИУЛТ	Гол гишүүдийг бүхэлд нь хураах	Гол гишүүдийг бүхэлд нь хураах
ИДЭВХИГҮЙ ХЭВ	Гол гишүүдийг бүхэлд нь хураах	–
ҮГ	–	Тийн ялгалын нөхцлөөр хэлбэржсэнээр үндсэн нэр үгийн үүрэг өмнөх үг рүү шилждэг

Abstract: (*The relative elements-the means of truncating members in clause*)

In this article, we are using the term «RELATIVE ELEMENT» instead of the PREPOSITION in English and the POSTPOSITION in Mongolian, as their cross-linguistic meaning depending on their different positions and structures (described as a single word in English and as a morpheme in Mongolian) in both languages.

Of their some alternative functions, the most common one is to indicate the relations between separate words or members in a sentence. The above mentioned relation is said to be «NOUN +NOUN» or «NOUN+VERB». Based on the second, there is another function that is to truncate members in clause which we are stressing, here, in the article.

It is appeared in the syntactic relation, that is to say, in the deep structure in the languages. Like being able to reveal any relative elements in a sentence, it is possible to find out any full sentences or clauses (relative clause, adverbial clause, object clause and answer of WH-questions etc.) through the relative elements.

Номзүй

1. Buck.F.H. *Comparative study of postpositions in Mongolian dialect and the written language*. Cambridge, Harvard University Press. 1955
2. Бямбасан.Ж. *Монгол хэлний залгавар морфемийн ангиллын асуудалд*. Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд. Хэл Зохиолын Хүрээлэн. Монголын Алтай Судлаачдын холбоо. Улаанбаатар. 2006
3. Бямбасан.Ж. *Монгол хэлний нэр үгийн нэгэн онцлог*. Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд. Хэл Зохиолын Хүрээлэн. Монголын Алтай Судлаачдын холбоо. Улаанбаатар. 2006
4. Бямбасан.Ж. *Орчин цагийн монгол хэлний нөхцөлүүдийг харьцааных нь шинжээр ангилах боломж*. Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд. Хэл Зохиолын Хүрээлэн. Монголын Алтай Судлаачдын холбоо. Улаанбаатар. 2006
5. Granath.S. *Verb complementation in English: Omission of preposition before THAT clauses and TO infinitives*. Sweden. 1997
6. John Street. *Khalkha Structure*. Indiana University. Bloomington. 1963
7. Kersti Börjars and Kate Burridge. *Introducing English Grammar*. II ed. Hodder Education. An Hachette UK company. 2010
8. Лувсанвандан.Ш. *Монгол хэлний үгэлбэрийн доторх үгсийн харьцаа*. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010
9. Лувсанвандан.Ш. *Өгүүлбэр зүйн тухай*. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010
10. Лувсанвандан.Ш. *Хавсарсан нийлмэл өгүүлбэр*. Бүтээлийн чуулган. VII боть. Монгол хэлний бүтээвэр, үг, үгүүлбэрийн судлал. Улаанбаатар. 2010
11. *Орчин цагийн монгол хэлиинжлэл*. МУБИС. МСС. МХШ-ийн тэнхим. Улаанбаатар. 2008
12. Отгонсүрэн.Ц. *Англи хэлний угтвар үгийн бүтэц-үүргийн тогтолцоо*. МУИС. ШУС. ХУС-ын Монгол судлал. Боть. XXXVIII (412). ЭШБичиг. Улаанбаатар. 2014
13. Отгонсүрэн.Ц. *Орчуулахад суралцах бичиг-I*. Здахь хэвлэл. Улаанбаатар. 2014
14. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. 8th edition. Oxford University Press. 2010
15. Равдан. Э. *Бүтэц хэлиинжлэл*. Улаанбаатар. 1998
16. Равдан.Э. *Орчин цагийн хэлиинжлэл*. Улаанбаатар. 2006
17. Пүрэв-Очир.Б. *Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй*. Улаанбаатар. 2001
18. Пүрэв-Очир.Б. *Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүйн холбох тогтолцоо*. Улаанбаатар. 1988
19. *TIME*. Journal. December 14. 2009
20. Төмөртоого.Д. *Хэлиинжлэлийн нэр томъёоны хураангуй толь*. Улаанбаатар. 2004
21. Цэрэнпил.Д. *Монгол хэлний нэгэн өвөрмөц залгавар бүтээвэр*. МУИС ЭШ-ний бичиг. 4/102/ Улаанбаатар. 1990
22. Virginia Evans. *FCE Use of English*. Express Publishing. 2000

Товчилсон үгийн жагсаалт

- AP (Adjective Phrase)-Тэмдгийн хэлхэц
- MC (Main Clause)-Гол өгүүлбэр
- NP (Noun Phrase)-Нэрийн хэлхэц
- PP (Pre/Postpositional Phrase)-Харьцаа заасан нэгж бүрдүүлбэртэй хэлхэц
- SC (Subordinate Clause)-Гишүүн өгүүлбэр
- SL (Second Language)-Гадаад хэл/Хоёрдогч хэл
- VP (Verb Phrase)-Үйлийн хэлхэц

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ХЭЛЦЭД “ТЭНЭГ” ХЭМЭЭХ УТГЫГ ИЛЭРХИЙЛЭХ НЬ
Expressing the meaning of “stupid” in phrases in Mongolian Language

Б.Мөнгөнцэцэг*

Хэлц нэгж нь тухайн улс үндэстний сэтгэлгээний хэв шинж, ертөнцийг таньсан байдлынх нь илэрхийлэл болж байдаг тул яагаад ингэж нэрлэж хэвших болсон шалтгаан, үүсгэл санааг ухаарч таних нь чухал юм. Хэл шинжлэлч эрдэмтдийн үзэж буйгаар, хэлц нэгжийг үндэсний сэтгэлгээний онцлогийг тайлбарлах гол судлагдахуун болгохдоо тухайн үндэстний нийгэмшсэн ухамсар төлөвшихөд байгалийн юм үзэгдлийг тусган ухаарсан сэтгэхүй хийгээд сэтгэлгээний хэв шинж (stereotype)¹ болон түүнийг илэрхийлэх тогтсон жишиг хэмжүүр (эталон)²-ийг илрүүлэн тайлбарлах хэрэгтэй хэмээн үздэг.

Бид энэхүү өгүүлэлд “тэнэг” гэсэн ойлголтыг илэрхийлэх хэлцийн жишиг хэмжүүрийг тогтоон, яагаад ингэж хэвших болсныг тайлбарлахаар зорьсон болно. Утга санаа, референт хоёрын харьцаа хамаарлыг илэрхийлдэг мөн чанар нь уламжлалт ойлголтоор, танин мэдэхүйн дүр буюу ухагдахуун, харилцааны тодорхой нөхцөл байдлын дүр буюу утга санааны аль аль нь биш, харин тэмдэглэгдэхүүний тухай хэв шинжит мэдлэг буюу түүний үүсгэмэл хэв шинж байх ёстой³ гэж үзсэнийг бид аргазүйн чухал баримжаа болгон авч үзсэн болно.

Монгол хэлнээ “тэнэг” хэмээх утгын хүрээнд

- тархи (толгой) нь эргэсэн;
- хатиу/чүдэнз толгойлох;
- хүүдэг нь битүү;
- эргүү төлөг (эргүү мал);
- төөрсөн гөлөг/төөрүүлсэн нохой;
- дон хөдлөх;
- чангаагаад сунахгүй, чанаад шалчийхгүй;
- хойшоо харсан нүх;
- богино жолоотой;
- доодохоосоо долоон доор;
- ухаан сэхээ муутай;
- ухааныг уяаж болохгүй, санааг савлаж болохгүй;
- малгай, толгой хоёр нь адилхан;
- усан /махан мануухай/ хөндий/хоосон/хөлдүү/гэсдэггүй/махан толгойт, усан тархи;
- чих нь цоорхой;
- арилсан дотортой;
- гавал нь гашилах, тархи нь гашилсан
- үхэр хэдгэнийг дээсээр бугуйлдах;
- мэдрэл дээр нь мэлхий шээх;
- ухаанд нь ухна үхсэн, санаанд нь сарлаг үхсэн;
- ухаанд нь ус орж, санаанд нь шавар орох;
- ухаан нь уландаа орох;
- ухаан нь ууцандаа, санаа нь сүүжиндээ;
- амьтан болох;
- ягшгалдай болох⁴;

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, доктор (Ph.D)

¹ Ж.Баянсан. Соёл, хэл, үндэстний сэтгэлгээ, Уб., 2002, 2;

В.А.Маслова. Лингвокультурология. М., 2002, 108-110 зэрэг номоос үзэж болно.

² Мөн тэнд

³ В.Н.Телия. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. М., 1996, 94

⁴ “тэнэг ажил хийх” гэсэн санаатай хэлц. Урьд нэгэн хүн тулгаа тэмээний үдээрээр дангинатал үдчихээд “За одоо ягшгалдай болсон шүү” гэж хэлсэн гэдэг. Тэр цагаас хойш “ягшгалдай болох” гэсэн нэгэн аман хэлц монголчуудын дунд дэлгэрчээ. (Д.Баттогтох. Үлгэрийн хэлц үгийн толь. Уб., 2013, 91)

- *хоёр үгний утга мэдэхгүй, хоймсон дээсний эрч эрхээхгүй;*
(*гурван үгний утга мэдэхгүй, гурамсан дээсний эрч эрхээхгүй*)
- *азаргаа унаад адуугаа эрсэн*

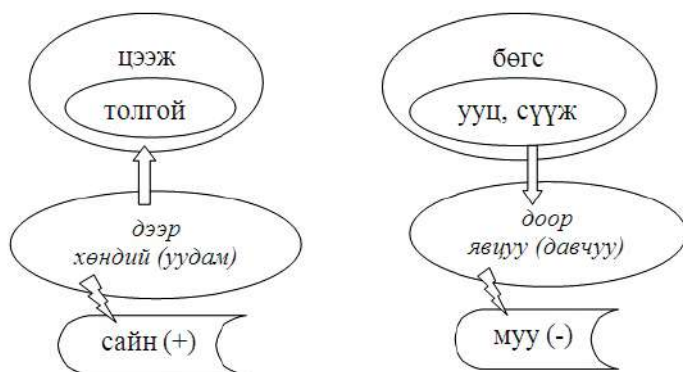
гэхчлэн ёжилж егөөдсөн, доромжлон доршоож үзсэн, харааж зүхсэн, өрөвдөж харамссан зэрэг утгын олон өнгө аяс бүхий хэлцүүдийг жишээлэн авч үзэж болохоор байна.

Монгол хүний хувьд мал бол хэд хэдэн онцгой учир холбогдолтой зүйл болно. Тухайлбал, эртнээс нааш амьдарлынх нь үндэс болсоор ирсний хувьд хамгийн сайн таньж мэдсэн, хамгийн олон янзаар, хамгийн гарамгай эрхшээж чаддаг болсон амьтан нь даруй таван хошуу мал бололтой. Тэгээд ч тэдний зарим нь “их ухаантай” (морь гэх мэт) бол зарим нь “нэлээд тэнэг” (үхэр гэх мэт) гэсэн танилт үзэл ч бий. Хэдий тийм боловч хүн өөрийгөө ямар ч “ухаантай” мал амьтантай үлгэрлэшгүй, дээд эрэмбэ, дээд “ертөнцийн” бодгаль гэж үздэг учраас “тэнэг”-ийн монгол эталон буюу жишиг хэмжүүр нь “мал” ажээ. Тиймээс мал шиг тэнэг гэх буюу заримдаа бие биенээ шууд л “мал” гэлцдэг.

А. Хүний ухааныг цээжинд байна гэж үзэх нь:

Юмыг ухаарч ойлгохгүй хүнийг “Ухаан нь ууцандаа, санаа нь сүүжиндээ” гэж хэлэх бөгөөд уг хэлцийн санааг бүтээх хэмжүүр (эталон)-ээр ууц, сүүжийг сонгосон байна. Энэ нь нэг талаас, хүн төрөлхтөн хүний биеийг цээж, бөгс гэсэн хоёр зүйлд хуваан үзэж байсан бөгөөд нэгийг нь дээр байрладаг, цэвэр юмыг агуулдаг, нөгөөг нь доор байрладаг, бохир юм (шээс баас)-ыг агуулдаг гэж үзсэнээс үүдэн, эерэг, сөрөг үнэлэмжтэй болгосон байна. Тэгэхээр аливаа юм орших орон, байрлах байртай, тэдгээр нь бүгд зүй тогтол, эрэмбээрээ л байна. Харин тэрхүү орших газрын эрэмбэ нь алдагдахаар, тодруулбал, ухаан нь ууцандаа, санаа нь сүүжиндээ орохоор “тэнэг” болох мэтээр төсөөлөн ойлгосон хэмээн хэлж болмоор байна. Энэ нь хүний ухаан цээжиндээ байна гэж үзсээр ирсэнтэй холбоотой.

Ташрамд тэмдэглэхэд бидний одоо хэлэлцдэг “цээжлэх”, “цээж сайтай хүн” (цээж муутай хүн),

“цээжний бангаар ярих” зэрэг үг хэллэгийн анхдагч утга нь юмыг тогтоох, хадгалах ой ухааны “орон” нь даруй цээжний хөндийд байдаг гэсэн гэнэн (naïve) ойлголт байсантай холбон үзэх боломжтой юм. Иймэрхүү төсөөлөл ойлголт нь Монголоос өөр соёл- хэлтэнд ч гэсэн түгээмэл байдаг гэсэн баримт бий.

“Монголын нууц товчоо”-ны 96-р зүйлийн төгсгөлд:

“Бөхэрэ-ийн бөксө-түр

Чэжэрэ-ийн чэгэжи-түр атухай” гэсэн маш сонин зүйр үг бий бөгөөд үүнийг академич Ц.Дамдинсүрэн “Бөөр нь бөгсөнд байг, цэр нь цээжинд байг”; Ш.Гаадамба цээр мэт бохир зүйл цээжинд байх нь зохисгүй, харин бөгс бол бохир зүйл орших орон байх учиртай гэж үзсэн бололтой “Бохирын (муугийн) бөгсөнд, цэврийн (сайны) цээжинд атугай” хэмээн сэргээн сийрүүлээд үүнийхээ тайлбар өгүүлэлд: “Бидний бодлоор бол энэ өвөрмөц хэллэг бохир (муу) ину бөксэ дүр, (сүүлд) цэвэр (сайн) ину чэгэжи дүр (эхэнд) атугай (байтугай) гэсэн үг байсныг хятад галиглагч ба хадмал орчуулга үйлдэгч нар ойлголгүй “бокир” гэдгийг “бөгэрэ” гэж буруу уншиж, буруу галигласан ба ташаа орчуулжээ” гэж бичсэн байна. Энэ тухайд академич Д.Цэрэнсодном “Монгол хэлд бөөр хэмээх нь хүний биеийн усны тунгалгийг боловсруулах үйлдэл бүхий таван цулын нэгийг нэрлэхээс гадна эр бэлгийн засаа, төмсийг бас “бөөр” гэдэг байна. ...“Бөөрөө бөгсөнд, цээрээ цээжинд атугай” хэмээн сурган хэлсэн эл үг нь нууцлах далдлах зохистой зүйлээ нууцалж хадгалж явтугай гэсэн гүн гүнзгий утга санаатай сургаал ажээ”⁵ гэсэн байна.

Бас нэг зүйлийг үүнд холбогдуулан тэмдэглэвэл, J.Лакофф⁶ англи соёл- хэлтний хувьд “UP” (дээшээ) нь “GOOD” (сайн), “DOWN” (доошоо) нь “BAD” (муу) гэсэн утгатай байдаг хэмээн “conceptual metaphor”-ын нэг зүйлийг жишээлэн өгүүлсэн нь бидний дээр үзүүлсэн хүний биеийн дээд бие буюу цээжин бие, доод бие буюу бөгсөн бие, тэдгээрийн тухай үнэлэмжийн онцлогийг гаргах гэсэн санаатай бас холбоо хамааралтай гэж үзэж байна.

“Монгол хэлэнд К.Юнгийн анима анимус гэсэн анхдагч дүр (археотип) хадгалагдсаар байна. ...эртний

⁵ Д.Цэрэнсодном. Монголын нууц товчооны утгазүй, уран сайхны шинжилгээ, Уб., 2008, 104-105

⁶ Lacoff J. & Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, 1980

анхдагч дүр нь ухамсраас гадуур бий болох ба төрөлх шинжтэй, учир шалтгааны холбогдолтой ба бие даасан шинжтэй ажээ. Анхдагч шинж нь үеэс үед үлгэр домог, утга зохиол урлагийн зүйлд уламжлагдан давтагдахдаа бэлгэдлийн шинжтэй байдаг”⁷ Үүнийг дээрх хэлцийг бүтээх жишиг хэмжүүрээр яагаад заавал сүүжийг сонгох болсонтой холбон тайлбарлаж болно. Монголчууд малын махыг хүнсэнд хэрэглэхдээ өдрийн өл залгах хоол хүнс төдийгөөр хязгаарлалгүй заншил ёс, шүтлэг бишрэлийн онцгой учир холбогдолтой хэмээн ханддаг байсан. Тухайлбал, махан зоог барих ёсонд сүүж, богтос, богино хавирга, далны мөгөөрс, өвчүүний бүдэрхийг хүндэтгэлийн маханд оруулдаггүй бөгөөд эмэгтэй хүнд сүүж, дунд чөмөг, өвчүү зэргийг тавьдаг байжээ. Тэр ч байтугай нүдийг нь авсан толгой, нүхий нь ухсан сүүж, нүнжгий нь хуулсан далны ясыг зочинд үзүүлэхгүйг хичээдгээс гадна гэртээ хонуулахыг одоо ч төвддөггүй. Учир нь, тэдгээрт чөтгөр орогнодог, хэрэв сүүжний нүхийг сэтэлж хаяхгүй бол үхээрийн сүнс хоргодон, сүр сүлд нь буурна гэж үздэгээс үүдэн сахиж байгаа дом. Ийм ч учраас баатарлагийн туульд харвасан сум нь сүүжний нүхээр гаран, алтан мөнгөн тэвнийг онож байгаагаар гардаг нь сүүжний ясан дахь чөтгөрийг дарж байгаа хэрэг хэмээн битүү егөөдсөн санаа байж магадгүй юм. “Ялангуяа сүүжний ясыг хамгийн муу муухайн бэлгэдэл болгох... урьд гэмт хэрэг хийсэн хүний аман хайланг авахын тулд доогуур нь мөлхүүлдэг шахааны хэцэнд өлгөдөг элдэв бузар муухай юмсын нэгэнд оруулдаг байв”⁸

Нөгөөтэйгүүр, монгол хүний ухаарлаар ухаан нь хөндий, уудам талбай бүхий цээжин дотор үргэлж чөлөөтэй хөдөлж, гүйлгээ ухаан суух ёстой атал үүнийг биеийн хэсэгтэй харьцуулахад бүхэл цул биеийн хэсэг болох “ууц (нурууны сээрээс хойш ахар сүүл хүртэлх хэсэг, харцага), сүүж (хүн, амьтны гуяны дунд чөмөгний дээд этгээдэд ууцтай холболдон байдаг нүхтэй яс)”-нд ухаан орох юм бол мулгуу тэнэг болох мэтээр сэтгэхүйн ертөнцдөө төсөөлөн дүрсэлсэн онцлог харагдаж байна. Хүн, амьтны бэлхүүс, хүзүү хоёрын хоорондох хэсгийг цээж гэх бөгөөд *цээжний хөндий* (өрцнөөс дээших хөндий, хэнхдэг), *цээжний хэнгэрцэг* (өвчүү, хавирга, сээрний яснаас бүрдсэн шоовон хэлбэртэй ясан хайрцаг) гэх нь бий. Монгол хүн цээжийг “багтаамжтай” гэсэн утгаар ойлгодог, аливаа зүйлийн учрыг олсондоо баярлахын сацуу уужирч тайвширдаг. Ийм ч учраас “*цээж уужрах* (а.цээж дүүрэхээ болих, б.сэтгэл санаа тайвшрах), *цээж онгойх* (ухаан санаа уужрах), *цээж тэнийх* (сэтгэлийн зовлон дарамт арилах), *цээж уудлах* (санасан бодсоноо нуулгүй, бүгдийг ярих, хэлэх), *цээж сайтай* (хүний оюун ухаан хурц, сэргэлэн, юмыг мартдаггүй), *цээж ихтэй* (үзсэн сонссоноо мартдаггүй хүн; цээжтэй), *цээж саруул* (ухаан санаа, ухаан бодол уужуу), *цээж дүүрэн* (сэтгэл санаа баясгалантай), *цээжээр бичих* (бодсон санасан, тогтоосон зүйлээ бичих), *цээжээ хавтаслах* (ном эрдэмтэй болох, ном зохиол их уншиж мэдлэгтэй болох), *цээжийн бөх* (ухаантай, мэргэн цэцэн), *эр хүний цээжинд, эмээлтэй хазаартай морь багтана* (эр хүний ухаан бодол уужуу) гэхээс гадна *цээж муутай* (юм тогтоохдоо муу), *хөндий цээж* (юу ч мэдэхгүй мөртлөө мэдэмхийрдэг, бардам сагсуу), *цээж түрэх* ~ *цээж тэлэх* (а.цээжээ урагш болгох, б.омгорхог зан ааш гаргах, ханхалзах), *цээжнийхээ махыг барж идэх* (сэтгэл туйлын их зовох), *аавын цээж* (хаахгар, их зантай, давилуун хөвгүүн), *аавын цээж гаргах* (нас бага хүүхэд, хаахгар, давилуун зан гаргах)” гэж сөргөөр хэлэх нь ч бий.

Монгол хүний үзлээр ухааныг хөндий, уужим зай бүхий цээжин дотор үргэлж бясалгаж хөдөлгөж байх ёстой атал тэрхүү хөдөлгөөнийг хязгаарлах юм бол мулгуу тэнэг болох мэтээр сэтгэхүйн ертөнцдөө төсөөлөн дүрсэлдэг онцлог нь “*Ухааныг уяж болохгүй, санааг савлаж болохгүй*” гэсэн хэллэгээр илэрч байна.

Монголчууд “*Ухаанд нь ухна үхсэн, санаанд нь сарлаг үхсэн*” гэж хэлдэг. Гэтэл хамгийн сайн мэдэх малаасаа тэмээг биш, ямааг биш яагаад заавал ухна (хөнгөлж засаагүй эр ямаа), сарлаг (хүзүү, дөрвөн мөч охор, сээр өндөр, урт үстэй нэг зүйл үхэр)-ийг сонгов? Учир нь монгол хүн ухныг дараах байдлаар ойлгодог ажээ. Үүнд:

- *ухна царайлах* (уруу царайлах, унхиагүй байх)
- *халтар ухна* (бохир заваан)
- *халтар ухна болох* (бохиртох, заваан болох)
- *Ухна шиг эс аашилах аашигүй*
Улиг хүн эс загнах зангүй
- *Ухна шиг бүү бавтна*
Буур шиг бүү галзуур
- *Ухнын бие нь үзэгдэхгүй заар нь ханхлах*
Уршигтын бие нь харагдахгүй зар нь хангинах
- *Баруун зүгийн бам хар тангад*
Загал хошуутай, зааран хормойтой
Зай завсаргүй тарнидна (Ухна)
- *Дээрээ хоёр жадтай, доороо хоёр домботой*
Аймаар хурц нүдтэй, анхил ханхил үнэртэй (Ухна)
- *Урт шар илдтэй, уранхай навтас дээлтэй*
Унжуу цагаан сахалтай, үглүүр бавтнуур заарт (Ухна)

зэргээс үзвэл, ухнын дүр зураг нь үзэх нүднээ сүр их, навсайж нэвсийсэн, заар зангаг ханхалсан,

⁷ М.Базаррагчаа. Монгол хэлний сүгээр ба найруулбарын тухай. УБ., 2003, 8-9

⁸ Г.Ловор. Учир мэдэхгүй хүнд ууц битгий тавь. УБ., 2002, 6

тодруулбал, хөгшрөх тусмаа заар нь ихэсч, чадал нь багасдаг амьтан ажээ. Ийнхүү хөндий, уужим зай бүхий цээж буюу ухаанд нь хэжим (гэдэсний дагуу ургасан урт үс), саваг үс (сарлагийн хэжлүүрийг дагаж ургасан болон биеийн бусад хэсгийн үс) ихтэй, газартай үргэлжлэн ороолдсон, нэвсгэр том амьтан (ухна, сарлаг) ороод үхсэнтэй адилтгаж хэтрүүлсэн нь уг хэлцийн санааг бүтээх хэмжүүр (эталон) болсон ухна, сарлагийн гадаад дүрийн төстэй шинжид тулгуурлажээ. Энэ нь монголчуудын сэтгэхүйн өвөрмөц дүр зураг болжээ.

“Ухаанд нь ус орж, санаанд нь шавар орох” гэсэн хэлцийн тухайд, уг хэлцийн санааг бүтээх хэмжүүр (эталон)-ээр ус, шаврыг сонгосон нь малыг амьжиргааныхаа эх үндэс болгож ирсэн монголчууд хамгийн сайн мэдэх цагаан идээтэйгээ холбож, усыг шимгүй, сүүг шимтэй хэмээн эсрэгцүүлэн үздэгтэй холбоотой аж. Энэ мэтээс үүдэж *усан тэнэг* (юу ч мэдэхгүй, туйлын мангуу), *усан толгой* (мангуу), *усан нүдлэх* (уйлах), *усан нүдэт* (уйланхай), *усан гүзээ болох* (шалба норох, нэвт норох), *усан чөдөр* (цай нь болохгүй хүлээлгэх), *усан амтай* (дандаа бүтэлгүй юм ярьж явдаг), *ус болох* (хор болох, саад болох), *ус балгасан юм шиг* (үг дуугарч чадахгүй гөлөлзөх, яахаа мэдэхээ болих), *гал ус хоёр шиг* (хоорондоо харшилдсан, огт таарч тохирохгүй), *олгойтой ус шиг* (эв хавгүй, хэлбэр галбир муутай) гэх мэтчилэн сөргөөр хэлэх нь олонтоо байна. Харин сүүг шимтэй хэмээн эрхэмлэдгийн илрэл нь *сүү шиг дотортой* (цагаан санаатай, сайхан сэтгэлтэй), *сүүний хариу цус* (ачийг өшөөгөөр, сайныг муугаар хариулах), *сүүтэй л бол эх* (биед нь ашигтай л бол сайн), *сүү мэт цагаан сэтгэлтэй, түлхүүр мэт уран гартай* (сэтгэл сайхан, ажилд чадамгай), *сүүн мөртэй* (сайн, бэлгэшээлтэй), *сүүгүй цай хар, сүсэггүй сэтгэл хар* (хүн итгэх бишрэх юмгүй, айж ичих зүйлгүй байх нь муу), *сүү хийсэн савнаас үнэр нь гарахгүй, сур иддэг нохойны ховдог нь гарахгүй* (сурсан занг болиход хэцүү), *сүү гашилбал язмаг, мэргэд ганцаардвал өнчин* (хань нөхөр, ах дүүгүй ганцаардах хэцүү) зэрэг хэллэгээс тодорхой харагдаж байна. “Гэхдээ энэ нь монгол хүн усыг хэрэггүй, тусгүй зүйл гэж үздэг гэсэн үг биш, харин ч “Амьдралыг тэтгэгч гурван чандмань эрдэнийн нэг нь ус мөн” гэж ардын үлгэр домогт гардаг. Гагцхүү сүүтэй харьцуулсан үнэлэмжээс л харшууллын энэ утга санаа үүсэх болсныг тэмдэглэх хэрэгтэй болсон юмаа”⁹ Иймд ус, сүү хоёр бол шимтэй- шимгүй эсрэгцлийн жишиг хэмжүүр болж тогтжээ. Түүнчлэн “сүү гашлах”-ийг “гавал нь гашлах, тархи нь гашилсан” гэсэн нь “сүү”-г “гавал/тархи”-аар сольсон тойруулал болно.

Б. Хүний ухааныг гэрлээр хэмжих нь:

Тэнэг хүнийг “хүүдэг нь битүү”, “хойшоо харсан нүх” гэдэг нь ухааныг гэрлээр хэмжихээс үүдсэн гэж хэлж болно. Энэ тухайд эрдэмтэн М.Базаррагчаа “Ухаантай хүнийг гэгээн (гэ-гэ-(гэ)-н) гэдэг нь ухаантай хүнээс гэгээ цацардаг гэж үзэж байсантай холбоотой бөгөөд энэ нь К.Юнгийн анхдагч төгслөг шинж юм. Энэ шинж нь 35-40 наснаа тохиох бөгөөд үлгэр домогт мэргэн өвгөн, бөө удган, эрэлхэг баатрын дүрээр илэрдэг ажээ. Үүний эсрэг тэнэг хаан, тэнэг хүү, хулчгар эр зэрэг дүрүүд байдаг нь сүүдэр гэдэг эртний анхдагч дүр юм”¹⁰ гэжээ. “хойшоо харсан нүх” гэсэн хэлцийн тухайд харааж зүхсэн аясыг илэрхийлэх бөгөөд Монголын салхи баруун хойноос голдуу гардаг учир хойшоо харсан нүхэнд нарны гэрэл тусахгүйн зэрэгцээ амьтан орогнох магадлал бага байдагтай холбоотой гэж хэлж болно.

Энэ мэтээс үзэхэд, юуны урьд малыг таньсан танилт, ухаарал ойлголтыг адилтгагдахуун буюу зүйрлэгдэхүүн болгож байгааг үндэслэл болговол, монгол сэтгэлгээний “тэнэг” хэмээх багцалмал мэдлэг (concept)-ийн нэг гол эталон нь мал болох нь бидний сонгон жишээлсэн олонх хэлцээс харагдаж байна. Ингэхлээр “тэнэг” хэмээх утгыг илэрхийлэх хэлцүүд нь дотроо ёжилж егөөдсөн, доромжлон доршоож үзсэн, харааж зүхсэн, өрөвдөж харамссан зэрэг олон өнгө аястай байгааг тус бүр олон жишээгээр задлан нарийвчлах боломжтой. Цухас төдийг дурдвал, “үхэр хэдгэнийг дээсээр бугуйлдах” нь егөөдлөөр бүтсэн бөгөөд бага- том хоёрыг эсрэгцэлдүүлэн, өнгөц харахад сайнаар буюу жирийн хэлсэн мэт ч утгаа муугаар егөж, шүүмжлэх санаа илтгэн, зүй тогтлыг урвуу аргаар эвдсэн байна.

Хүний ухаан цээжинд байдаг гэж үзэхийн зэрэгцээ үргэлж чөлөөтэй хөдөлж байдаг мэтээр сэтгэхүйн ертөнцдөө төсөөлөн дүрсэлдэг онцлог нь бидний жишээлэн авсан ихэнх хэлцээр илэрч байна. Үүнээс үүдэн “Хүний цээж бол гүйлгээ ухаан суух ОРОН юм” хэмээн тодорхойлж болно гэж үзвэл энэ нь Ж.Лакоффын “conceptual metaphor” гэдэгтэй хавьтах дүгнэлт болж болох юм гэж үзэж байна. Түүнчлэн ухааныг гэрлээр хэмжих буюу гэрэл сүүдрийн тухай ухагдахууныг К.Юнгийн төгслөг ба сүүдэр гэсэн анхдагч хэв шинжтэй холбон тайлбарлаж болох нь хэлний баримтаас харагдаж байна.

SUMMARY

We aimed to determine the standard to express the meaning of “stupid”, and also tried to explain it’s reason of habit. Hence phrases have been as expression of thinking style and recognition the earth of nations it is important to recognize the reason why it’s named so and to reveal it’s basic idea which formed it.

Mongolian says “bucks dead in conception”, “yak dead in mind”. But why it is not the most well - known animal camel and goats, why are bucks, (male goat which is not castrated), Yak (neck and four legs are short, spine is tall,

⁹ Ж.Баянсан. Хэл, соёл, сэтгэлгээ. УБ., 2002, 7

¹⁰ М.Базаррагчаа. Монгол хэлний сүгээр ба найруулбарын тухай. УБ., 2003, 8

long hair, one kind of cow) are selected? Mongolian people pictures bucks like more powerful, shaggy and ragged, musk- strong odour smelled animal. Thus, valleys and wide chest with a space or in conception (intestinal grown under long hair), steal hair (rest of the body hair) with always the entangled crinite the shaggy big animals (goats, yaks), and the dead, excessive compared created the idea of the phrases (in reference) bucks and yak overseas role, based on similar factors. This the unique Mongolian mental picture.

To sum up, when people comparing himself with people and animals, and the animals and their species - related measures with the word “stupid” in the meaning observed in the language documentation. The “dumb” mean value of phrases as fine seed is usually considered in relation to identity, exaggerated. For example: “catch the humblebee with ropes” by opposing small and large things, and trying to show with physical forms, so broke the a parallel pattern identification method.

Ашигласан ном

- Базаррагчаа М. Монгол хэлний сүегэр ба найруулбарын тухай. Уб., 2003
Баттогтох Д. Үлгэрийн хэлц үгийн толь. Уб., 2013
Баянсан Ж. Соёл, хэл, үндэстний сэтгэлгээ, Уб., 2002
Lacoff J. & Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, 1980
Ловор Г. Учир мэдэхгүй хүнд ууц битгий тавь. Уб., 2002
Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2002
Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. М., 1996
Цэрэнсодном Д. Монголын нууц товчооны утгазүй, уран сайхны шинжилгээ, Уб., 2008

ЭГШИГ АВИАГ ТУРШИЛТ АВИАЗҮЙН АРГААР СУДЛАХ НЬ

С. Булгантамир*

Энэхүү илтгэлийн эхний хэсэгт бид туршилт авиазүйн үүсэл, хөгжил, өнөөгийн байдлыг товч өгүүлнэ. Удаах хэсэгт МУИС-ийн гадаад хэлний судалгааны багийн хийсэн монгол хэлний халх аялгууны эгшиг авианы туршилт авиазүйн судалгааны зарим үр дүнгээс танилцуулах болно.

Оршил

Зөвлөлтийн нэрт эрдэмтэн Л. В. Щерба “Хичнээн нарийн соргог сонсголтой хэн ч байсан жинхэнэ хэлж байгаа зүйлийг сонсохоосоо чихэндээ өртөж, дадсан сэтгэхүйтэйгээ холбоотой дуу авиаг урьдал болгон сонсчихоод байдаг юм.” гэжээ. /4. т.37/ Туршилт авиазүйн судалгаа нь уламжлалт авиазүйн ололт амжилтыг туршилтын аргаар батлах, эдүгээ ч нарийвчлах шаардлагатай үзэгдлийг нягтлах, утга зохиолын хэлний зөв бичих, зөв дуудахзүйн хэм хэмжээг тогтоох, гадаад хэл заах, сурахад онол практикийн чухал ач холбогдолтой.

Нөгөөтэйгүүр шинжлэх ухаан, техник технологийн хөгжлийг даган хэлний үзэгдэл, түүний мөн чанарыг судлах хэрэгцээ нэмэгдэж, судалгааны үр дүнг цахим хэл шинжлэл, нийгмийн хэлшинжлэл зэрэг салбарт ашиглаж байна. Учир нь хэл зөвхөн хүмүүсийн хоорондын харилцааны хэрэгсэл, мэдээлэл дамжуулах хэрэгсэл төдийгүй хүн-машин, машин-машин, машин-хүний харилцаанд хэрэглэгдэх болжээ. Эдгээр шинэ харилцаанд дан уламжлалт авиазүйн чанар илтгэсэн (qualitatif) үр дүнгээс гадна, тоо (quantitatif), туршилтад тулгуурласан чанар ба хэмжээг илтгэсэн үр дүн хэрэгтэй болжээ. Энэ үүднээс орчин цагийн авиазүйг туршилтаас салгах аргагүй юм. Өөрөөр хэлбэл уламжлалт чанарын авиазүй болон туршилт тоон авиазүй хоёрыг зөв хослуулах нь чухал ач холбогдолтой төдийгүй энэ цаг үеийн хэрэгцээ шаардлага болоод байна.

Түүнчлэн туршилт авиазүйн талаас монгол хэлний авиаг судалсан нь 1990-ээд оноос хойш цаг үеийн шаардлагаар хэсэг зуур зогсонги байдалд орсон тул энэ салбарын судалгааг дахин эхлүүлэх, гүнзгийрүүлэн хийх шаардлага зүй ёсоор тулгарч байна. Мөн монгол хэлний эгшиг авианы дуун ухааны онцлог шинжүүдийг нарийвчлан тооцоолж гаргаснаар бусад хэлтэй харьцуулж, гарсан үр дүнг гадаад хэл заах арга зүй, түүнчлэн цахим хэлшинжлэл, анагаах ухаанд ашиглах боломж нээгдэх учиртай.

Туршилт авиазүйн үүсэл хөгжил

Физиологийн авиа зүйд аливаа авианы эсрэгцэх шинжийг нь зөвхөн бүтэх арга байдлаар нь тайлбарлахаар хязгаарлагдаж байсан. Энэ бэрхшээлийг давах туулахын тулд 19-р зууны сүүлчээр авиаг тэмдэглэж задлан шинжилдэг багаж хэрэгсэл бүхий туршилт авиазүй үүсчээ. 1867 онд физикч Германн вон Гелмолц дуу авианы дохиог задлах шинжлэх ухааны үндэслэлийг тогтоож, Жозеф Фурие үүнийг тооцоолох математик загварчлалд оруулсан билээ.

Хэлшинжээч Фердинанд де Соссюр хэл, хэлэхүй хоёрыг анх зааглаж хэл бол дохио, хэлэхүй нь түүний хэрэглээ гэж тодорхойлсон. Түүний дараа Прагийн хэлшинжлэлийн дэгийн эрдэмтэн Роман Якобсон болон эрдэмтэн Николай Сергеевич Трубецкой нар авиазүй, авиалбарзүйн хоёрын судлагдахууныг зааглах нь зүйтэй гэж үзсэн байна. Ийнхүү хоёр салбарыг заагласны ачаар салбар бүр илүү нарийсч, авиазүйн салбар физик, физиологи, анагаах ухаан зэрэг байгалийн шинжлэх ухаантай холбогдож туршилт авиазүйн хөгжих нөхцөл бүрджээ. Р. Якобсон, Ф. Гуннар, М. Халле нарын *Preliminaries to Speech Analysis* (1951) бүтээлдээ дуун ухаан-сонсолзүйн (acoustic-perceptif) шинж чанарт үндэслэн фонемын эсрэгцэх шинжийг тодорхойлж авиазүйн шинжлэх ухаанд эргэлт хийсэн.

1941 онд спектрограммыг нээсэн бол 1952 онд Петерсон, Барней нар англи хэлний эгшгийг задалсан судалгаандаа эгшиг авианы онцлог шинж болон формантын бүрэлдэхүүний холбоо хамаарлыг анх тогтоож, эрэгтэй, эмэгтэй, хүүхдийн дуу хоолойны онцлог ялгааг тодорхойлжээ. 1960 онд Гуннар Фант *Acoustic Theory of Speech Production* бүтээлдээ мөн Шиба, Кузияама нар судалгаандаа (1941) амны хөндийн зайн өөрчлөлт, цуурайллын бүрэлдэхүүн хоёрын хоорондын харилцан хамаарлыг дэлгэрүүлэн тайлбарласан байна. 1970 оноос Кен Стивинс фонемын үл хувирах чанарын онолыг (invariance theory) дэвшүүлж, хэлний ба хэлний бус олон хүчин зүйлийн нөлөөгөөр авианы үнэмлэхүй чанар нь ялгаатай байх боловч авиа нь маш

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш

нарийн зохион байгуулалттай, тогтвортой үл хувирах шинж чанартай дохио тул нэг фонемыг нөгөөгөөс ялгах боломжтой байдаг гэж үзжээ.

Өнөөдөр туршилт авиазүйн болон лабораторийн авиалбарзүйн хооронд зааг ялгаа бараг байхгүй болжээ. Туршилт авиазүйн онолын загвар нь авиалбарзүйн загварын нэг адил хүлээн зөвшөөрөгдөж, хэрэглээний хэлшинжлэл болон байгалийн салбар ухаануудын уулзварт чухал үүрэг гүйцэтгэх болжээ. Лабораторид өгөгдлийн сан бүрдүүлэх, мөн тэдгээрийг сүүлийн үеийн боловсронгуй техник технологи ашиглан дуун ухаан, өгүүлүүрзүй, харааны болон физиологийн олон хэмжигдэхүүнийг нэгэн зэрэг гарган авч задлан шинжлэх, өгүүлэх эрхтэний ажиллагааны талаар илүү нарийвчлалтай мэдээлэл авч авиазүйн үзэгдлийг тодорхойлоход ашиглаж байна. Мөн сүүлийн үеийн авч явах боломжтой авсаархан багаж хэрэгслийн ачаар заавал лабораторид бичлэг хийх шаардлагагүй, газар дээр нь очиж баримт мэдээлэл цуглуулах, хэлний баримтын бичлэгийн чанарт ахиц гарснаар авиазүй, тэр дундаа нутгийн аялгуу судлалд үнэтэй хувь нэмэр оруулж байна.

Өндөр чадвартай компьютер, программ, дуу бичлэгийн төхөөрөмж, хэрэгсэл, тархины бичлэг, рентген зураг, тагнайн зураг, тагнайн бичлэг, багалзуурын зураг, хэлний зураг, видео зураг, хэт авиан зураг, солонгон бичлэг, мяралзан бичлэг зэргийг ашиглан судалгааг явуулах болсноор гарах үр дүн илүү нарийвчлалтай бодитой гарах болжээ. Авиазүйн нарийн задлал хийдэг Praat, WinPitch, Wavesurfer, Winsnorri, GoldWave, Audacity, хэлэхүйн синтезийн судалгаа хийдэг Klatt, MBrola зэрэг программ, Systat, PASW Statistics, JMP зэрэг статистик тооцооллын программуудыг дурдаж болно. Авианы системийг товчоолох эдгээр нарийн багаж, техникийн тусламжтайгаар амьсгал, дууны хөвчийн ажиллагаа, нармайн байдал, чичрэх, хамжих, шүргэх байдал, хэлбэлзлэл, давтамж, хүчдэлийн нарийн чухал мэдээллийг авч, туршилтын үр дүнг ажиглах аргатай хослуулан хэрэглэж байна.

Монгол хэлний эгшиг авианы туршилт авиазүйн судалгааны тухайд

Илтгэлийнхээ дараагийн хэсэгт орчин цагийн монгол хэлний халх аялгууны эгшиг авиаг сонсолзүйн үүднээс задлан, өнө, өндөр нам, хүчдэл, давтамжийн бүрэлдэхүүн буюу формант (1, 2, 3)-ын хэмжигдэхүүнийг тооцоолон гаргаж эгшиг авианы онцлог шинжийг тодорхойлох туршилтын зарим үр дүнг танилцуулъя.

2007 оноос ӨМИС-ийн МСС-тай хэрэгжүүлсэн хамтарсан төслийн хүрээнд МУИС-ийн ГХСС-ийн багш Г. Буяннэмэх, Ё. Жанчив нар МСС-ийн авиазүйн лабораторид очиж ажилласнаар энэ судалгааны эхлэл тавигдсан билээ. Судалгаа хоёр үе шаттай. Эхний шатанд монгол хэлний эгшиг авианы тогтолцоог судлахад суурь болох дата хөмрөгийг бүрдүүлэх ажил байв. Судалгаа шинжилгээн дээр тулгуурлаж хөмрөгийг бүрдүүлэх шаардлагатай байсан тул 2008-2011 он хүртэл хөмрөг байгуулахад нилээн хугацаа, хүч хөдөлмөр зарцуулсан билээ. Я. Цэвэл гуайн Монгол хэлний товч тайлбар толиос 1-4 үет 826 үгийн дата хөмрөг 2008-2009 онд бүрдүүлсэн. 2012-2013 ӨМИС-ийн судалгааны багтай хамтран уг хөмрөгийг баяжуулж 1122 дан үгс, 163 холбоо үг, нэг үлгэр бүхий дата хөмрөгийг байгуулж, ӨМИС, МУИС-ийн дуу бичлэгийн студид 2 эмэгтэй, 4 эрэгтэй авиалагчаар уншуулж бичсэн. 2014 оноос нийтлэг 2 авиалагчийг сонгон авч авианы задлал хийж байна. Бичлэгийг Японы EMC-44В микрофон, Германы Terratec DMX 6 fire USB бичлэг шингээлтийн аппаратаар хийж, авиаг praat5361_win64.zip софт программаар задлаж байна.

Бид эхний ээлжинд монгол хэлний эгшиг авиаг задлахыг зорьсон нь эгшиг авианы тогтолцоог судлахад праат програм хангалттай бол гийгүүлэгч фонемийн тухайд тагнайн бичлэгийн аргатай хослуулан судалбал илүү үр дүнтэй байдагтай холбоотой.

Солонгон бичлэг - Спектрограмма Spectrogramme

Praat

Туршилт авиан зүйн олон төрлийн арга, электрон аппарат, багаж дотроос солонгон бичлэг буюу спектрограммын шинжилгээ ихэд өргөн дэлгэр болж байгаа бөгөөд судалгаа шинжилгээний үр дүн, тооцоолол, нийтэд хүртээлтэй байдал зэргээрээ Praat программ хангамж олон давуу талтай байна. Голланд улсын Амстердамын их сургуулийн эрдэмтэн Пол Боэрсма, Давид Вийник (Paul Boersma, David Weenik) нарын бүтээл бөгөөд олон улсад хүлээн зөвшөөрөгдсөн программ юм.

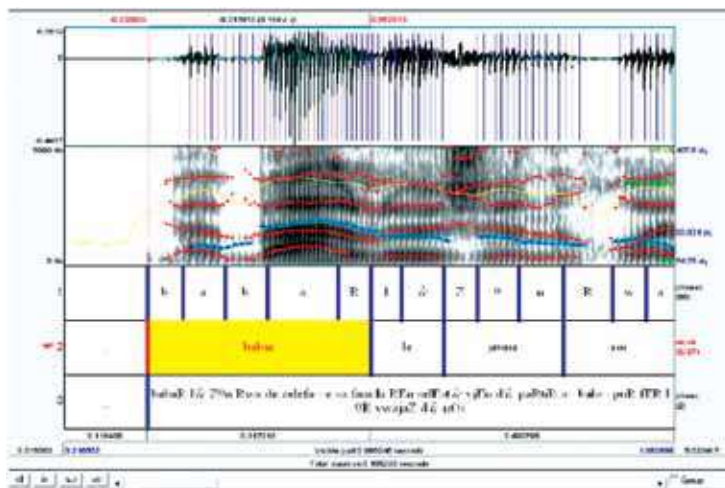
Praat гэдэг нь аливаа авиаг задлан шинжлэх боломжтой нээлттэй программ хангамж бөгөөд [Macintosh](#), [Windows](#) (98, 2000, XP, Vista...), [Linux](#), [FreeBSD](#), [SGI](#), [Solaris](#), [HPUX](#) зэрэг систем дээр татан авч ажиллах боломжтой.

Уг програм хангамжийн гүйцэтгэх үйлдлээс дурдвал:

- Бичлэг хийж авиаг задлах, шинжлэх: 2Gb буюу 3 цагийн стерео бичлэг эсвэл 22 герцийн моно бичлэг 16 цаг хийх боломжтой. Мөн ямар нэг бичлэгийг уг программд суулган задлан шинжилнэ.
- Хэл яриа, авианы солонгон бичлэгийг задлан шинжилж авианы өндөр нам, формант, хүчлэл зэргийг хэмжинэ.
- Үгүүлүүрийн эрхтэний оролцоог тодорхойлно.
- Авиалбарын нэмэлт өнгө /прозоидия/-ийг задлан шинжилж формант, урт богино, хүчлэлийг хэмжинэ.

- Сургалтын хэрэглэгдэхүүн боловсруулна.
- Хэл ярианы дохиог өөрчлөх боломжтой. Анализ-синтез: филтр
- Ном, мэдээг үсгээр буулгах ажлыг хөнгөвчлөнө.

Praat программаар авианы солонгон бичлэг харуулбал:

Энэ хугацаанд хийсэн зарим судалгааны үр дүнг танилцуулбал

1. Нэг ба хоёр үет нийт 32 үгийн **тэргүүн ба дэд үед** 6 авиа орсон V (8), VC (4), VCC (3), CV (3), CVC (29) бүхий 47 үеийг /хавсралт 1/ (задгай 11, битүү 36) дуун ухааны аргаар задлал хийж 6 авианы зарим онцлог шинжийг тодорхойлов. Үр дүн:

- Хоёр үет үгийн хоёрдугаар үед тохиож буй 6 авианы хүч сулран саармагжсан шинжтэй ажээ.
- Араас нь орж буй гийгүүлэгчийн бүтэх байраас /дуутай, дуугүй, хамжих, шүргэх гм./ хамааран балархай эгшгийн хэмжигдэхүүн харилцан адилгүй байна.

2. Орчин цагийн монгол хэлний халхын аман аялгууны дан үет үгийн тагнайшсан [ā, ō, ū] эгшиг авиаг туршилт авиазүйн аргаар судалж үр дүнг Шанхайн Авиазүйн олон улсын хуралд хэлэлцүүлсэн. Үр дүн:

- Ижил орчинд тохиож байгаа тагнайшсан эгшиг авианы өнө түүнтэй холбогдох ерийн эгшиг авианы өнөөс богино байна.
- [a] нь хагас уужим \дэд агуу\, хэлний хойгуур байхад [ā] авиа дунд буюу агуу дунд, хэлний дундуур болж урагшилсан байна. [o] авиа нь дунд, хэлний хойгуур, харин [ō] нь уйтан дунд, хэлний дундуур дуудагдаж байгаа нь ажиглагдлаа.
- Тагнайшсан гийгүүлэгчийн урд орсон [ā, ō, ū] эгшиг авианы дуудлага өөрчлөгдөхийн зэрэгцээ эгшгийн төгсгөл хэсэг илүү хувирч *i*-ших хандлага ажиглагдаж байна.

3. Одоо монгол хэлний а авиаг 227 үгийн жишээн дээр задалж, тооцоолон гаргасан үзүүлэлтээ харьцуулах, дүгнэх шатандаа явж байна.

Дүгнэлт

Сүүлийн үед зогсонги байсан туршилт авиазүйн судалгааг сэргээхийн зэрэгцээ монгол хэлний халх аялгууны эгшиг авианы сонсол зүйн онцлог шинжийг тооцоолон гаргаснаар нутгийн аялгууны харьцуулсан судалгаа, мөн бусад олон хэлтэй зэрэгцүүлэн судлах, гадаад хэл заах аргазүйн онолын нэг үндэслэл болох талтай.

Туршилт авиазүй судлагдахуун нь маш олон хүчин зүйлийн нөлөөнд байдаг олон талт үзэгдэл тул туршилтын үр дүнгээс харьцангуй таамаглал дэвшүүлэх боломжтой. Туршилтанд өгөгдлийн сангийн төрөл, авиалагчийн хүчин зүйл, бичлэг хийсэн нөхцөл чухал үүрэг гүйцэтгэдгийг анхаарах нь зүйтэй.

Туршилт авиазүйг хэл шинжлэлийн нэг биеэ даасан салбар гэж батлахдаа гол бус, нөгөөтэйгүүр зөвхөн ажиглалт эсвэл тооцоолол, тоонд шүтэн нэг тал руу хэлбийх бус, харин уламжлалт арга, туршилтын аргыг зөв хослуулан судалгаа шинжилгээнд хэрэглэх нь чухал юм.

Номзүй

Монгол хэлээр

Боржигон Баярмэнд, Баарин аман аялгууны судлал, ӨМАХХ, 1997.

Г. Буяннэмэх, Ё. Жанчив, Орчин цагийн монгол хэлний халхын аман аялгууны [i, e] авиаг туршилт авиазүйн аргаар судласан дүнгээс, “Гадаад хэл, соёл судлал” сэтгүүл № 295 (12), 2008.

С. Булгантамир, Acoustic analysis on the short palatalized vowels of Mongolian, the Khalkh dialect, International Conference of Phonetics et Phonology of Shanghai, 2012.

Ш. Лувсанванданы төрийн соёрхол хүртсэн Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц. Тэргүүн дэвтэр. Авиа авиалбар хоёр нь, УБ., 1967.

Ш. Лувсанванданы төрийн соёрхол хүртсэн “Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц. Тэргүүн дэвтэр. Авиа авиалбар хоёр нь”, УБ., 1967.

Ж. Цолоо, “Орчин үеийн монгол хэлний авиазүй”, УБ., 1976.

С. Мөөмөө, “Монгол хэлний авиан зүй”, УБ., 1979.

Ж. Надмид, Ж. Санжаа, “Орчин цагийн монгол хэлний авиан зүй”, УБ., 1992.

Ж. Санжаа, Ж. Надмид, “Монгол хэлний авиазүй ба авиалбарзүй”, УБ., 2008.

Р. Туяа, Ойрд аялгууны эгшиг авианы туршилт авиазүйн судалгаа, 2009, ӨМИС, Хөх хот.

Гадаад хэлээр

Gunnar Fant., *Acoustic Theory of Speech Production*, The Hague, Mouton, 1960.

Jakobson R., Fant G et Halle M., *Preliminaries to Speech Analysis*, Cambridge, MA, The MIT Press, 1952.

Delattre, Pierre, *Studies in French and Comparative Phonetics*, Londres, La Haye, Paris, Mouton & Co, 1966.

C. Meunier, *Phonétique acoustique*, Université de Provence, 2004.

J.-P. Tubach, *La parole et son traitement automatique*, Calliope, Paris, 1989

Хавсарлт

19-р зууны төгсгөлд Пьерр-Жан Русло (1846-1924) хэмээх францын нэгэн гэгээнтэн лабораторийн аргаар авиазүйн судалгааны анхны туршилтыг хийж авиан хувьсал өөрчлөлтийг судалснаар туршилт авиазүйн эхлэл тавигдаж, улмаар энэ арга нь 20-р зууны 2-р хагаст хурдацтай хөгжиж, өдгөө хэл шинжлэл болон олон хавсарга шинжлэх ухаанд өргөн хэрэглэгдэх болжээ.

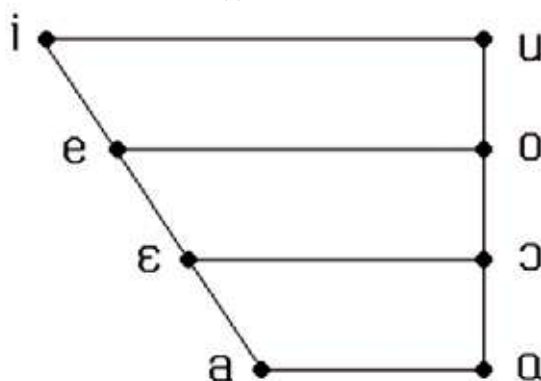
Түүний *Principes de Phonétique Expérimentale* бүтээл нь 1897, 1901 онд хэвлэгдснээр хэл шинжлэх ухаанд шинэ эргэлт болж, авиазүй нь анагаах ухаан, сэтгэл судлалын дараагаар хүнд чиглэсэн хүн төвтэй шинжлэх ухааны аргыг нэвтрүүлж, туршилтын бодит аргыг хэрэглэх болсон байна. Тэрээр туршилт авиазүйн аргын тухай : “Авиазүй нь үхмэл эх бичвэр бус, харин амьд хүний бодит яриаг суурь болгох ёстой” гэж өгүүлжээ. Туршилт авиазүйн судалгааны үр дүнг гадаад хэл заах аргазүй, зөв дуудахзүйн алдааг засах, сонсголын бэрхшээлтэй иргэдэд туслах, эмчлэх зэргээр заах аргазүй болон эмчилгээнд бүрэн хэрэглэж болно гэж үзсэн байна.

Хүмүүсийн харилцааны гол хэрэгсэл болох хэлний нэгж үгүүлбэр нь үгээс, үг нь авианаас бүтэх тул хэлний шинжлэх ухааны үүднээс ч, хэрэглээнд тулгуурласан ч аливаа хэлийг суралцаж судлахад юуны өмнө авиазүйгээс эхэлдэг билээ.

Туршилт авиазүйн судалгаа нь нэг талаас төрөл хэлний гарал үүсэл, хөгжлийн асуудал, үгийн гарал үүсэл, хэлний түүхийн асуудлыг нягтлан боловсруулахад, нөгөө талаас утга зохиолын хэлний зөв бичих, зөв дуудахзүйн хэм хэмжээг тогтооход, гадаад хэлийг зааж сургахад онол практикийн чухал ач холбогдолтой.

Олон улсын авиазүйн цагаан толгойг 1886 онд Отто Жесперсен зохиож гадаад улмаар хэсэг багш нар гадаад хэлний сургалтанд зориулж авиа галиглах тогтолцоог бий болгосон билээ.

Үндсэн эгшиг

1956 онд Даниел Жонсын үндсэн эгшгийн судалгаа

ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГҮЙСГЭХ ӨГҮҮЛБЭР
ТӨЛӨӨЛӨХ ХЭЛБЭР БУЮУ “PRO-FORM”-ООР ИЛРЭХ НЬ
Pro-forms of negative sentences in modern Mongolian

Д.Энхжаргал*

Товч агуулга: Олон хэлний хэв шинжийн судалгаанд үндэслэн орчин цагийн монгол хэлний үггүйсгэх өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэрийг авч үзсэн болно.

Түлхүүр үг: үггүйсгэгч, үйлийн төлөөлөл, өгүүлбэрийн төлөөлөл

1. Олон хэлний хэв шинжийн судлал дахь “Pro-form” -ийн ойлголт

Төлөөлөх хэлбэр (pro-form) нь тухайн хам бичвэрт үг, хэлц, гишүүн өгүүлбэр эсвэл бүтэн өгүүлбэрийн утгыг нөхөж тэдгээрийг орлодог үг болон илэрхийллийн нэг төрөл юм. Тэдгээр нь тухайн илэрхийллийг давтахаас зайлсхийх зорилгоор хэрэглэгддэг. Төлөөлөх хэлбэрийг олон хэлний хэв шинжийн судлалд Paul Schachter (1978), Giuliano Bernini, Paolo Ramat (1996, 89-90), Hadumod Bussman (2006:950), Paul Schachter, Timothy Shopen (2007: 22-60), Jack C. Richards & Richard Schmidt (2002: 426) нарын зэрэг судлаачид судалсан байна.

Төлөөлөх хэлбэр (pro-form) бидний судалгаанд өгүүлбэр дэх үйл үгийг, эсвэл тухайн хам бичвэрт бүтэн өгүүлбэрийг орлож буйгаараа холбоотой. Хамгийн нийтлэг хэрэглэгддэг төлөөлөх хэлбэрийн төрөл нь төлөөний үг буюу *pronoun* бөгөөд өгүүлбэрт нэр болон нэрийн нийлэмжийг орлодог байна. Schachter (1978) дараах жишээнд буй налуу үгсийг төлөөлөх өгүүлэхүүн (pro-predicate) хэмээн тодорхойлсон байна. Тухайлбал,

Англи. Jack fell down, but Jill *didn't*

‘Жэк сэтгэлээр унасан байна, харин Жил үгүй байна.’

Jill isn't crying, but Jack *is*

‘Жил уйлаагүй байна, харин Жэк уйлж байна.’

Гэвч үгийн аймгийн хүрээнд л тодорхойлох нь хангалттай биш хэмээн Paul Schachter, Timothy Shopen (2007: 22-60) нар үзжээ. *Pronoun, pro-verbs, pro-adjectives, pro-adverbs, interrogative pro-forms* (Paul Schachter, Timothy Shopen, 2007:31) зэрэг өгүүлбэрийн гишүүдийг төлөөлөх төдийгүй тэдгээрээс илүү том нэгж, тухайлбал, гишүүн өгүүлбэр *pro-clause*, өгүүлбэрийг төлөөлөх *pro-sentence* (Giuliano Bernini, Paolo Ramat 1996:89, Paul Schachter, Timothy Shopen, 2007:31) хэлбэр байж болохыг судалгаандаа авч үзсэн байна.

Pro-verb буюу үйл үгийг төлөөлөх хэлбэр нь үйл үг эсвэл үйлийн нийлцийг орлодог байна. Тухайлбал, англи хэлний *do*. Мандарин хятад хэл аялгуунд *lai* ‘do it’ (түүнийг хий), *zemme* ‘do this’ (үүнийг), *nemme* ‘do that’ (тэрийг хий) зэрэг *pro-verb* байдаг ба нийтлэг хэрэглэгддэг нь *lai* юм. Тухайлбал,

Ni buhui xiu zhe jigu, rang wo lai

you know.how.neg repair this machine let I do. It

‘Та энэ машиныг яаж засахыг мэдэхгүй, надаар хийлгэ.’ (Timothy Shopen, Vol I, 2007:33)

Pro-adjective буюу хүртээл нэрийг төлөөлөх үг нь тэмдэг нэр эсвэл тэмдэг нэрийн үүргээр орж буй илэрхийллийг орлодог. Франц хэлэнд *le* нь тэмдэг нэрийг орлоно. Тухайлбал,

Jean est grand, mais je ne *le* suis pas

Jean is tall but I neg pro.adj am not

‘Жонн өндөр, харин би тийм биш.’

Pro-adverb буюу дайвар үгийг төлөөлөх үг нь дайвар үгийг эсвэл дайвар үгийн үүргээр орж буй илэрхийллийг орлоно. Англи хэлний *thus* эсвэл *akan*¹ хэлний *see* (үүнчлэн), *saa* (ийм маягаар) зэрэг үг дайвар үгийг төлөөлдөг. Тухайлбал,

Menoa no see, na ono nso noa no saa

I cook it this. way, and he too cooks it that. way

‘Би үүнийг ингэж чанадаг, тэр ч бас ийм маягаар чанадаг.’

Interrogative pro-forms буюу асуух үгийн төлөөлөх хэлбэрүүд мөн байна. Англи хэлний *who*, *what*, *where*, *when* гэх мэт асуух үгс асуух өгүүлбэрийн эхэнд хэрэглэгддэг ба асуух үгийн хэлбэрүүд үгийн бүх аймагт хамаатай. Тухайлбал, англи хэлэнд *who*, *what* гэх мэт асуух төлөөний үгс (interrogative pronouns), асуух

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, докторант

¹ Акан (Akan) Нигер Конгийн хэлний бүлгийн хэл, Ква хэл аялгуунд хамаардаг.

дайвар үг (interrogative adverbs): *where, when*, асуух ялгац (interrogative articles) *which in which book* гэх мэт байна.

Pro-clause буюу гишүүн өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэр. “Pro-clause”-ийн нийтлэг төрөл нь лавлах асуулт. Тухайлбал, *Англи хэлний ор бүхий асуултууд (Is it raining or not?)*

Хауса² хэлний

Ana ruwa, ko?

one. is rain or

‘Бороо орж байна уу, үгүй юу?’

Гишүүн өгүүлбэрийг төлөөлөх (pro-clause) өөр нэг төрөл нь англи хэлний *so, not* хэлбэр. Жишээлбэл,

John says that it will rain, but I don't think so

‘Бороо орно хэмээн Жонн хэлсэн, харин би тэгж бодохгүй байна.’

John says that it will rain, but I think not

‘Бороо орно хэмээн Жонн хэлсэн, харин би үгүй гэж бодож байна.’

So болон *not* нь энэ тохиолдолд *I don't think that it will rain, I think that it won't rain* гэсэн өгүүлбэрүүдийг төлөөлж байна.

Pro-sentence буюу өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэр гэж тухайн хам бичвэрээс бүтэн өгүүлбэрийн агуулгыг нөхөж, бүтэн өгүүлбэрийг орлодог үг эсвэл илэрхийллийг хэлнэ.

Өмнөх хам бичвэрт буй илэрхийллийн нэгэн адил илтгэх бүрдүүлбэр бүхий бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлж чадах **yes, no** хэлбэрийн илэрхийллүүдийг (Giuliano Bernini, Paolo Ramat 1996, Paul Schachter, Timothy Shopen, 2007) *pro-sentence* хэмээн үздэг. Англи хэлний *yes, no, okay, amen* зэрэг нь нийтлэг төлөөлөх өгүүлбэр (common pro-sentences) хэмээн тооцогддог байна. “Does Mars have two moons?”, өгүүлбэрийн хариулт “Yes” нь “Mars has two moons.” хэмээн ойлгогдоно. Заримдаа аялга үгс өгүүлбэрийг төлөөлөх нь байна. -Is it raining?, асуултад -Yes хэмээн хариулах нь *It's raining гэсэн өгүүлбэр*, -No нь *“It isn't raining” гэсэн өгүүлбэртэй тэнцэнэ.*

2. Орчин цагийн монгол хэлний үгүйсгэх өгүүлбэр төлөөлөх хэлбэрээр илрэх нь

Өгүүлбэрийг үг болон бусад илэрхийллүүд төлөөлөх хэв шинж нь өгүүлбэрээс дээш түвшинд буюу өгүүлэмжийн (discourse) түвшинд илэрнэ. Энэ нь тухайн хам бичвэр, ярианы хам орчноос хамааралтай. Орчин цагийн монгол хэлэнд төлөөлөх өгүүлбэрийг (pro-sentence) судлаачид үгүүлбэр үг (Ш. Лувсанвандан 2000), жинхэнэ бус аялга үг-өгүүлбэр (М. Базаррагчаа, 1987, Б. Пүрэв-Очир, 2001, Д. Төмөртоогоо ба бусад 2004) зэргээр нэрлэдэг байна. Эрдэмтэн Ш. Лувсанвандан (2000:82-83) “Тийм, тэгнэ, үгүй, биш” гэсэн үг дан дангаараа үгүүлбэрийн үүрэг гүйцэтгэж хэрэглэгдсэнийг үгүүлбэр үг гэнэ” хэмээн үзээд дараах жишээнүүдийг татжээ.

1. -Та өнөө орой манайд очих уу?	-Тэгнээ (өнөө орой танайд би очно)
-Энэ танай ном уу?	-Тийм (энэ миний ном)
-Энэ танай морь мөн үү?	-Мөн (энэ манай морь)
2. -Та өнөө орой манайд очих уу?	-Үгүй (би өнөө орой танайд очихгүй)
-Энэ таны морь биш биз?	-Биш (энэ миний морь биш)
3. -Та өнөө орой манайд очоорой.	-Заа. Би өнөө орой танайд очъё.

Эрдэмтэн М. Базаррагчаа (1987:278) “Монгол хэлний аялга үг-өгүүлбэрийг дараах байдлаар ангилжээ. Үүнд:

А. *Жинхэнэ аялга үг-өгүүлбэр*: 1. Сэтгэлийн хөдөлгөөн илтгэсэн (-аа-ээ-өө-оо-ий, ай-эй-ой, тий тий-тай тай). 2. Уриалж дуудсан: а) хүнд: хүүш, чиш, уухай, ухай б) мал адгуусанд: хааяд, хаа, хөж, гуруй, чаа, мяу

Б. *Жинхэнэ бус аялга үг-өгүүлбэр*:

1. *Сэтгэлийн хөдөлгөөн илтгэсэн* (хөөрхий, зайлуул, чааваас, ашгүй, гялай, Сайхан аа, халаг, хайран, золгүй еэ, азтай яа, аргагүй, бүү үзэгд, баяртай, гялайлаа)

2. *Уриалан дуудсан* (Галлаад! Марш! Алхаад! Давшаад! Май, бүүвэй, ээжээ! Чимээгүй! Дуугай! Ац, аль! харав уу! та минь! барууншаа!)

3. *Зөвшөөрсөн буюу баталсан* (Мөн, тийм, тэгнэ, болно, за, зүгээр, нээрээ /н/, тэр дээ, энэ дээ! яахав, цод, мад)

4. *Эс зөвшөөрсөн буюу үгүйсгэсэн* (Биш, үгүй, тийм биш, болохгүй, тэгэхгүй, дуу! байз! аяд! горьгүй, хай, хаанаас даа, худал аа! хэрэггүй, дэмий гэх мэт) хэмээн ангилсан байна.

Эрдэмтэн судлаач Б. Пүрэв-Очир (2001:207) монгол хэлний өгүүлбэрийг бүтэц, бүтэц бус хэмээн ангилаад бүтэц өгүүлбэрт нэрийн ба үйлийн бүрдүүлбэртэй өгүүлбэрийг багтааж, бүтэц бус өгүүлбэрт нэрийн ба үйлийн бүрдүүлбэргүй өгүүлбэрийг оруулсан байдаг. Бүтэц бус өгүүлбэрийг дотор нь жинхэнэ аялга үг-өгүүлбэр (Бүүвэй бүүвэй, Халхай халхай), жинхэнэ бус аялга-үг өгүүлбэр (Тийм тийм. Үгүй, Биш, За)³ хэмээн ангилжээ. Б. Пүрэв-Очир (2001:215): “Нэг талаар “гишүүлбэргүй өгүүлбэр” гэж болмоор, нөгөө талаар хэлэхүйн өгүүлбэрийн энэ хэв шинжийг бүтэц бүрдүүлбэрээс нь үзвэл хэлбэр-бүтцийн хувьд өгүүлбэрийн тийм ийм гишүүнээс бүтсэн гэх аргагүй, харилцах төвшинд тухайн өгүүлбэрийн хэлзүйн цөм бүрдүүлэгч болоод дэлгэрүүлсэн дагуул бүрдүүлэгчийг хоёуланг нь задлах аргагүй болтол нь “хураасан”, “төлөөлж хэлсэн”, “нэгтгэн ерөнхийлсөн” мэт маш өвөрмөц бүтэцтэй юм” хэмээн дүгнэжээ.

² Хауса (Hausa), Афрозийн хэлний бүлгийн хэл

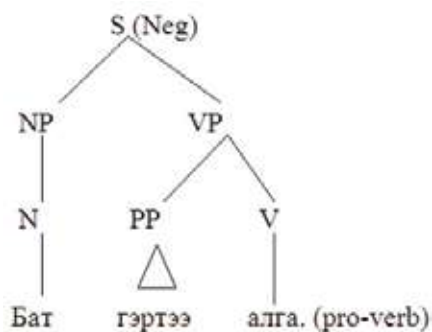
³ Б. Пүрэв-Очир (2001) Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй 1, УБ, 207-р тал

Бид орчин цагийн монгол хэлний жинхэнэ аялга үг-өгүүлбэр, жинхэнэ бус аялга-үг өгүүлбэрийг нь өгүүлбэрийг төлөөлж буй шинжээр нь төлөөлөх өгүүлбэр (pro-sentence) хэмээн үзэж байна. “алга”, “биш”, “үгүй” зэрэг үгүйсгэгчүүд үгүйсгэх өгүүлбэрт үйлийн бүлгийг орлож, үйл үгийн үүргээр хэрэглэгдэхийн зэрэгцээ бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлөх чадвартай хэмээн үзэж байна.

2. 1. Үгүйсгэгч өгүүлбэрт үйлийн бүлгийг төлөөлөх (pro-verb)

2.1.1. “Алга” үгүйсгэгч өгүүлбэрт үйлийн бүлгийг төлөөлөх

“АЛГА” үгүйсгэгч “байхгүй, оршихгүй” гэх мэт үйл үгсийг өгүүлбэрт орлоно. Цаашилбал, харагдахгүй, үзэгдэхгүй, бараагүй, сураггүй зэрэг үгсийг өгүүлбэрт орлох боломжтой хэмээн үзэж байна. Х-штрихийн онолын (Noam Chomsky 1988, Jackendoff R.S. 1972) үүднээс авч үзвэл “алга” нь c-command-д үйл үгийн бүлгийг орлоно гэсэн үг.

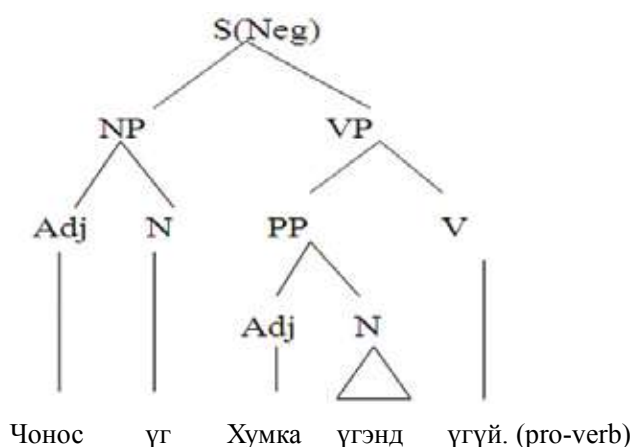

Төлөөлөх хэлбэрийн онол ёсоор “алга” нь үйлийн төлөөлөл (pro-verb) болж чадна. Өгүүлбэрийн хэв шинжийн хувьд **SO+Neg=SO+ALGA** хэв шинжид хамаарна. Уран зохиолын жишээ баримтаар харуулъя. Нарийн бичгийн дарга бүсгүй харилцуурыг авсан боловч хэсэг хугацаанд чимээ алга. (Г. Батаа, Бундангийн ноён), Өнөөх дууч хүү алгаа. (З. Баттулга Уяхан замбуутив), Ер нь чамтай ярих хэрэг алга! (Ц. Дамдинсүрэн, Бух Гомбо), Гэтэл чамд янаг хайрын сэтгэл алга! (Ц. Дамдинсүрэн, Чемодантай юм), Одоо цагт чинь хатуужихаас дээр юм алга. (Д. Намдаг, Шинэ зам), Дуртай хүнд эдлүүлж байдаг бие надад алга. (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) гэх мэт олон жишээг дурдаж болно.

Энэ хэв шинжид SOV-ын/-ийн NP+Neg V=SO+V-ын/-ийн NP+ALGA хэлбэртэй өгүүлбэр мөн хамаарна. C-command-д үйлийн бүлэг “үйл үг+харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл+алга” гэсэн нийлмэл бүтэцтэй байх боломжтой. Тухайлбал, Ажил хийж ачит ээж, амраг хань, бор гэдсээ тэжээнэ гэхэд итгэхийн арга алга. (Г.Дүйнхэржав, Амин дэнс), Тэглээ гээд эцгийнх нь үгийн нууцыг хэлчихийн зориг алгаа. (З. Баттулга Уяхан замбуутив) гэх мэт болно.

2. 1.2. “ҮГҮЙ” үгүйсгэгч өгүүлбэрт үйлийн бүлгийг төлөөлөх (pro-verb)

“Үгүй” нь үгүйсгэгчийн үүргээр орж өгүүлбэрийг үгүйсгэхийн зэрэгцээ, дангаараа үйлийн бүлгийг орлож чадна. “Үгүй” нь “алга”-ын адил өгүүлбэрт байхгүй, оршихгүй гэх мэт үгсийг орлоно. Өгүүлбэрт үйлийн бүлгийг төлөөлж буй “үгүй” бүхий өгүүлбэр дараах бүтэцтэй.

Уран зохиолын жишээгээр: Хумка үг олон үгүй. Чонос үг Хумка үгэнд үгүй. Жад гэж Хумка үгэнд үгүй. Нум гэж Хумка үгэнд үгүй. Сал гэж Хумка үгэнд үгүй. Олон үг үгүй. (Б. Ринчен, Заан Залуудай), Хөнөөл хяхал чамд хүргэх хэн ч үгүй. (Д. Нацагдорж, Сараа), Ойдов:-Тэднээс тийм үг ер нь хэлсэн зааварласан зүйл огт үгүй. (Ши. Аюуш, Яг арван найм) гэх мэт болно.

2. 1.3. “Биш” үгүйсгэгч үйлийн бүлгийг төлөөлөх (pro-verb)

Үүнийг SO+pro-verb= SO + БИШ хэмээн томъёолж болно. Энэ тохиолдолд биш нь үйлийн бүлгийг орлох ба *pro-verb* болж байна. Судлаач Б. Пүрэв-Очир “Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2” (УБ, 2000) бүтээлдээ:

“Энэ нь биш, тэр нь таарч байна.

Чинийх биш, Батын ном юм.

Чамайг биш, намайг явуулна.

Доржид биш, Батад өгөв.

Батаас биш, Доржоос асуув.

Доржтой биш, Баттай тоглов.

Доржоор биш, Батаар яриулав.

Дорж руу биш, Бат руу харав.г.м-ээр хэлхэцийн нэг тал нь үгүйсгэсэн харьцаа зааж, нөгөө тал нь түүнтэй ерөнхийдөө эсрэгцсэн байдалтай, нотлол хэлбэртэй байгаа, нөгөө талаар бус, биш нь үйл үгийн утга үүргээр орж, өмнөх нэр үгээ нэрлэх, харьяалах, заах, өгөх орших, гарах, үйлдэх гэх мэт бүх тийн ялгалаар захирч байгаа юм шиг хэв шинж харагдаж байна” хэмээн тайлбарласан байна. Бид судлаачийн “бус, биш нь үйл үгийн утга үүргээр” орж байна гэсэнтэй санал нийлж байна. Бид дээрх жишээнд буй “биш”-ийг үйлийн бүлгийг орлож буй үйлийн төлөөлөл үг (pro-verb) хэмээн үзээд дээрх өгүүлбэрүүдийг

Энэ нь таарахгүй, тэр нь таарч байна.

Чиний ном биш, Батын ном юм.

Чамайг явуулахгүй, намайг явуулна.

Доржид өгөхгүй, Батад өгөв.

Батаас асуусангүй, Доржоос асуув.

Доржтой тоглосонгүй, Баттай тоглов.

Доржоор яриулсангүй, Батаар яриулав.

Дорж руу харсангүй, Бат руу харав.” гэсэн зэрэгцсэн нийлмэл өгүүлбэрүүдийг хураангуйлсан хэлбэрүүд байна гэж үзэж байна. Эдгээр зэрэгцсэн нийлмэл өгүүлбэрүүдийн эхний өгүүлбэрийн үйл үгийн бүлгийг “биш” нь дангаараа орлож, өгүүлбэрийг үгүйсгэх утгатай болгож байна хэмээн тооцож байна. Бид үүнийг уран зохиолын жишээгээр нотлон харуулъя. Чиний тайван нойрсдог цаг биш. (Г. Батаа, Бундангийн ноён), Үхэр холдоогүй цагт ус санах хэрэг биш. (Б. Ринчен, Заан Залуудай), Энэ бол амьтан биш шавар мөн. (Ц. Дамдинсүрэн, Хэнз хурга), Сандаг: -Сэмжид гэдэг чинь, учиргүй хүн бүрийн төлөө чихээ тавьж явдаг ч хүн биш шүү. (Л. Ванган, Эмч нар), Энэ хоёр Заяын хүрээний унаган шавь биш. (Ч. Лодойдамба, Тунгалаг тамир) гэх мэт болно.

2.2. Орчин цагийн монгол хэлнээ үгүйсгэх өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэрүүд (pro-sentence)

Өгүүлбэрийг ганц үг биш, хэлц үгс болон бусад илэрхийллүүд төлөөлөх чадвартай. Бид энд зөвхөн үгүйсгэх утга бүхий өгүүлбэрийг үгүйсгэх үүрэгтэй үгүйсгэгчүүд төлөөлөх хэв шинжийг авч үзлээ. Бидний судалгаагаар орчин цагийн монгол хэлнээ үг үгүйсгэх өгүүлбэрийг төлөөлөх дараах хэлбэрүүд байна. Үүнд:

1. Үгүйсгэгчүүд: алга, биш, үгүй, битгий
2. Үгүйсгэх утгат үйл үгс эсвэл үгүйсгэгч бүхий үйл үгс
3. Үгүйсгэх утгатай хэлц үгс: үхсэн хойноо, гонж, яалаа гэж, хаанаас
4. Үгүйсгэн захирахууд хэрэглэгддэг зарим үгс, хэлц үгс: дуу!, чиш! гэх мэт болно.

2.2.1. Үгүйсгэгчүүд үгүйсгэх өгүүлбэрийг төлөөлөх нь

2.2.1.1. “алга” үгүйсгэгч өгүүлбэрийг төлөөлөх нь

“Алга” үгүйсгэгч өгүүлэмжийн түвшинд бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлж, тухайн хам бичвэрт үгүйсгэх утгатай өгүүлбэрийг төлөөлнө. Тухайлбал,

Асуулт: Та нарын дунд монгол хүн байна уу?

Хариулт: **Алга**.

2.2.1.2. “БИШ” үгүйсгэгч өгүүлбэрийг төлөөлөх нь (pro-sentence)

Орчин цагийн монгол хэл (Д. Төмөртоогоо ба бусад, 2004:264) хамтын бүтээлд: “Монгол хэлний жинхэнэ бус аялга үг-өгүүлбэр нь **Тийм, Тийм дэг, Үгүй шүү, Мөн дөө** гэх мэтээр холбосон зэргэлдээх өгүүлбэрийн агуулга хэлбэрийг бүхэлд нь төлөөлж баталсан эсвэл төлөөлж үгүйсгэсэн харьцаатай байх бөгөөд хүүрнэх, асуух, анхааруулах өгүүлбэрийн аялгатайгаар бүтсэн байж болно. Жишээ нь:

-Та ямар үндэстэн бэ?

-Таа л даа.

-Араб гэж тэр хүүхний хэлэхэд Дармаев толгой сэгсрэв.

-Тэгвэл турк.

-**Биш**.

-Казак.

-**Биш**.

-Энэтхэг.

-Биш гэж хэлэв” хэмээн үзжээ.

Бид энд буй “биш”-ийг бүхэл бүтэн үгүйсгэх өгүүлбэрийг төлөөлж чадах төлөөлөх өгүүлбэр (pro-sentence) хэмээн үзэж байна. Төлөөлөх өгүүлбэр (pro-sentence) нь зөвхөн үгүйсгэх утга бүхий нэг үг биш бас өгүүлбэрийг төлөөлсөн үгүйсгэгч бүхий үйл үг болон бусад илэрхийллүүд байх боломжтой. Тухайлбал,

Сэмжид:- ...Тэр өвгөн чинь уг нь эмч хүн үү?

Сандаг:- Биш ээ галч, үгүй яагаав дээ, нөгөө найзтай өвгөн. (Л. Ванган, Эмч нар)

- Орой болтол хэдий хэр мөд харуулдах вэ гэж Лавай тэнсэх маягаар асуулаа.

-Их бишээ гэж Жү овогт гараа алдлаад ... (Б.Мандир, Нөмгөн эр)

2. 2.1.3 “ҮГҮЙ” үгүйсгэгч өгүүлбэрийг төлөөлөх (pro-sentence)

2. 2.1.3.1. “ҮГҮЙ” үгүйсгэгч гишүүн өгүүлбэрийг төлөөлөх нь

“Үгүй” үгүйсгэгч гишүүн өгүүлбэрийг мөн төлөөлж, төлөөлөх гишүүн өгүүлбэр (pro- clause)-ийн үүргийг гүйцэтгэж болно. Тухайлбал, Хуагчин эмгэн өгүүллүүн: <<Гэр нь ойр байна. Тэмүжиний бий үгүйг би мэдэхгүй, би хойд гэрээс гарч ирэв>> гэв. (МНТ, 100-р зүйл) Эл тохиолдолд “үгүй” нь гишүүн өгүүлбэрийг төлөөлж, <<Тэмүжиний бий үгүйг би мэдэхгүй, би хойд гэрээс гарч ирэв>> өгүүлбэр “Тэмүжиний байгаа болон Тэмүжиний байхгүйг би мэдэхгүй, би хойд гэрээс гарч ирэв” гэсэн өгүүлбэр байна.

2. 2.1.3.2. “ҮГҮЙ” үгүйсгэгч өгүүлбэрийг төлөөлөх нь

Орчин цагийн монгол хэлнээ “үгүй” хэмээх үг өгүүлэмжийн хүрээнд бүтэн өгүүлбэрийг орлож буйг харж болно. Тухайлбал, Чулуугаар тоо бодож байсан өвгөн гараа өргөж олны шуугиан намдаагаад, хоёр Дүлхижегээс -Та нар отгоосоо гарахдаа манайхны Цахиурчин отгийнхон дайрна гэж зорин гарсануу?- Үгүй. (Б. Ринчен, Заан Залуудай). Эл өгүүлэмжийн “үгүй” хариулт нь “Та нар отгоосоо гарахдаа манайхны Цахиурчин отгийнхон дайрна гэж зорин гарсануу?” гэсэн өгүүлбэрээс нөхөгдөн ойлгогдох “Бид нар отгоосоо гарахдаа манайхны Цахиурчин отгийнхон дайрна гэж зорин гараагүй” гэсэн бүтэн өгүүлбэрийг орлож байна хэмээн бид үзэж байна.

Хүүхдүүдийнхээ юу болох хувь заяатай төрснийг үзүүлсэн үү?

-Үгүй. (Д. Цэвэгмид, Соёлын зул бадарсан нь)

Энд буй “Үгүй” хариулт “Хүүхдүүдийнхээ юу болох хувь заяатай төрснийг үзүүлээгүй” гэсэн өгүүлбэрийг орлож байна.

-Хаалгандaa монгол цоож хийх гэж байгаа юм байх даа. -Үгүй дэгээ. (Д. Батбаяр, Мэлмий) “Үгүй дэгээ” хариулт “Хаалгандaa монгол цоож хийх гэж байгаа биш байна.” гэсэн бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлнө.

Сүхбаатар: -Сүрхий холоос яваа юм байна. Бидэнтэй нийлэхээр ирээ үү?

Дандар:- (цочин) Үгүй чинь ! (Д. Намдаг, Шинэ зам)

Таньд зовлонгоо ярьж таны амрахад чинь саад болж байна уу даа гэж Дорж гуай хэлэхэд, -Үгүй, үгүй Дорж гуай гэж би хариулав. (Ч. Лодойдамба, Хугараагүй ноён нуруу)

Цээсүрэн:-Гал зууханд нэг сандал бий. Эгч нь аваад ирье.

Отгон: Үгүй, үгүй. Би суух гээгүй. (Д. Батбаяр, Цөөрөм) гэх мэт олон жишээг

дурдаж болно.

2. 2.1.4. “Битгий” үгүйсгэгч өгүүлбэрийг төлөөлөх нь

Судлаач Ю. Мөнх-Амгалан, Кан Шин (2014:225) нар “Бүү хэмээх чимэх үг нь биеэ дааж харьцангуй утга төгсгөж чаддаггүй бол битгий нь хойноо үг дагуулалгүй дангаараа хориглох утга илтгэж чадна. Жишээлбэл: Битгий! Одоо болно.” хэмээн үзжээ. Бид ч үүнтэй санал нэг байна. Бид үүнийг өгүүлбэр төлөөлөх нэг хэлбэр байж болно гэж үзэж байна.

2.2.2. Үгүйсгэх утгатай үгс өгүүлбэрийг төлөөлөх (pro-sentence)

Бид үгүйсгэх утгын тухай өгүүлж буй тул үгүйсгэгч болон үгүйсгэх үгс өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэрийг л авч үзэж байна. Үгүйсгэгчүүд өгүүлбэрийг төлөөлөхөөс гадна үгүйсгэх утгатай, үгүйсгэгч бүхий үйл үгс өгүүлбэрийг төлөөлж болно. Тухайлбал, “-Танайд шинээр гарсан толь бичиг байна уу? –Байхгүй” гэсэн өгүүлэмжийн хүрээнд “байхгүй” нь “Манайд шинээр гарсан толь бичиг байхгүй” гэсэн өгүүлбэрийг төлөөлнө.

2.2.3.Хэлц нь өгүүлбэрийг төлөөлөх (phrase as a pro-sentence)

Хэлц үгс өгүүлбэрийн утгыг үгүйсгэх хэлбэрийг монгол хэл шинжлэлд судлаач Ж. Бат-Ирээдүй (2009) авч үзсэн байдаг. Үгүйсгэх утгатай хэлц үгс өгүүлбэрийг төлөөлж болохыг бидний судалгаа харуулж байна. Тухайлбал:

Цээсүрэн: -Ганзоригийг гараагүй бол чи өдийд намайг хаячихсан.

Гунгаа: -За яалаа гэж. (Д. Батбаяр, Цөөрөм)

“За яалаа гэж” хариулт “Ганзоригийг гараагүй байсан ч би чамайг хаяхгүй байсан” гэсэн өгүүлбэртэй дүйх тул бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлж чадна.

Түшиг: -Ийм сайхан ус гарч байна. Чи уух уу. (Чоймболд өгнө.)

Чоймбол:- (зэвүүцэн) Үхсэн хойноо. (Д. Намдаг,Тэмцэл)

“Үхсэн хойноо” хэлц тухайн хам бичвэрт “-Ийм сайхан ус гарч байна. Чи уух уу” өгүүлбэрээс утга нөхөгдөн “Би тэр тэр сайхан усыг чинь уухгүй” гэсэн бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлж байна хэмээн бид үзэж байна.

Цэрмаа: -Би яваад ирэх үү, танай мориор явах уу?

Нямжав: -Дэмий, дэмий. (Д. Намдаг,Тэмцэл)

Д.Энхжаргал

“Дэмий, дэмий” хариулт “Чи яваад хэрэггүй” гэсэн утгатай өгүүлбэрийг төлөөлнө.

-Хүүе хоол идээд яваач. **-Зүгээр. Зүгээр.** (Д. Батбаяр, Мэлмий)

Думаа:-Суу, суу, дайптайгаа зэрэгцэж сууж, цай ууж сайхан ярилц л даа.

Гавармаа:-За яришиг, юугаа ярих юм. (Д. Намдаг, Амь ба амьдралын үнэ)

Дээрх жишээ өгүүлбэрүүдэд буй “*үхсэн хойноо, дэмий, зүгээр, хаанаас, яришиг* зэрэг нь тухайн хам бичвэрт бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлж үгүйсгэх утга бүхий pro-sentence болж байна.

2.2.4. Үгүйсгэн захирахуйд хэрэглэгддэг зарим үгс, хэлц үгс өгүүлбэрийг төлөөлөх нь

Үгүйсгэн захирахуйн хэв шинжид бүтэн өгүүлбэрийг төлөөлсөн зарим үгс, хэлц үгс өгүүлбэрийг төлөөлнө. Тухайлбал,

Гавармаа:-Би түүгээр чинь эмчлүүлэхгүй ээ, та өөрөө эмчлүүл.

Думаа:-**Хош!** Юу гэсэн үг вэ? (Д. Намдаг, Амь ба амьдралын үнэ)

“хош!” нь тухайн хам бичвэрт “Чи битгий тэгж ярь” гэсэн утгатай өгүүлбэрийг төлөөлнө.

Дариймаа: Тайвшир, битгий хөдөл! Бүү амьсгал!гэхээс өөр юу хэлж чадах юм.

Жав:-**Чиш!** Маргаан уу? ! (Д. Батбаяр, Хайрыг хайрла)

Дээрх өгүүлэмжийн хүрээнд илэрсэн “Чиш!” нь “Та нар чимээгүй бай” гэсэн утгатай өгүүлбэрийг төлөөлнө.

ДҮГНЭЛТ

Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрийн утгыг үгүйсгэх хэв шинжүүдийг судлах хүрээнд олон хэлний хэв шинжийн судлал дахь төлөөлөх хэлбэр буюу **pro-form** ойлголтыг авч үзээд дараах дүгнэлтэд хүрэв.

- Өгүүлбэр, өгүүлэмжийн (discourse) түвшинд илэрдэг төлөөлөх хэлбэр (pro-form) нь орчин цагийн монгол хэлнээ хангалттай судлагдаагүй байна. Иймд энэ чиглэлээр судалгаа хийх зайлшгүй шаардлага байна.

- Төлөөлөх хэлбэрийн олон төрлийг бид онолын хэсэгт өгүүлсэн ба эл судалгааны зорилго зөвхөн үгүйсгэх утгатай өгүүлбэрт хандсан тул батлах, асуух зэрэг бусад өгүүлбэрийн төрлийг авч үзсэнгүй. Бид монгол хэлэнд үгүйсгэх өгүүлбэрийн үндсэн хоёр төлөөлөх хэлбэр байна хэмээн үзэж байна.

- 1) Үгүйсгэгч үгүйсгэх өгүүлбэрийн үйлийн бүлгийг төлөөлөх хэлбэр (pro-verb)

- 2) Үгүйсгэгч болон үгүйсгэх утга бүхий бусад илэрхийллүүд үгүйсгэх өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэр (pro-clause, pro-sentence)

- Эрдэмтэн судлаач Б. Пүрэв-Очирын жинхэнэ бус аялга үг өгүүлбэрийг хоёр ба нэг бүрэлдэхүүнт өгүүлбэрийн аль алинд нь оруулалгүй бүтцийн тусгай хэв маяг болгон үзэх гэсэнтэй санал нийлж байна.

- Бид орчин цагийн монгол хэлний үгүүлбэр үг (Ш. Лувсанвандан, 2000), *жинхэнэ ба жинхэнэ бус аялга үг-өгүүлбэр* (М. Базаррагчаа 1987, Б. Пүрэв-Очир 2001) нь өгүүлбэрийг төлөөлөх хэлбэр буюу pro-sentence мөн хэмээн үзэж байна. Үүнээс үүдэн бид үүнийг олон хэлний хэв шинжийн судлалд хүлээн зөвшөөрөгдсөн төлөөлөх өгүүлбэр (pro-sentence) хэмээх нэр томъёогоор нь нэрлэх санал дэвшүүлж байна.

Resume. Pro-sentences are words like English *yes* and *no*, which are used in answering questions, and which are understood as equivalent to affirmative and negative sentences respectively. In the article were considered pro-forms of negative sentences in modern Mongolian.

Номзүй

Базаррагчаа М (1987) Монгол хэлний өгүүлбэр, УБ

Бат-Ирээдүй Ж (2009) Монгол хэлний үгүйсгэх харьцаа ба түүний илрэх

хэлбэрүүд. “Area and Culture Studies”, Tokyo University of Foreign Studies, №78, 2-13

Бямбасан П. (2006) Монгол хэлний онол, бүтцийн асуудалд, УБ

Гантогтох Г (1987) Орчин цагийн монгол хэлний үгзүйн байгуулал, ШУА, ХЗХ, УБ

Лувсанвандан Ш (2000) Монгол хэлний үгүүлбэрзүйн асуудлууд, гутгаар дэвтэр, УБ

Төмөртоого Д. ба бусад (2004) Орчин цагийн монгол хэл, ред Ү. Ариунболд, УБ

Пүрэв-Очир Б (2001) Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй I, УБ

Пүрэв-Очир Б. (1998) Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй II, УБ

Giuliano Bernini, Paolo Ramat (1996) *Negative Sentences in the Languages of Europe: A Typological Approach*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 89-90

Hadumod Bussmann (1998), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London&New York

Jack C. Richards, Richard Schmidt (2002) *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*

Jackendoff R.S. (1972) *Semantic interpretation in Generative Grammar*, Cambridge

Noam Chomsky (1988) *The lectures on Government and binding*, Foris Publications Holland

Paul Schachter (1978) English proprecates. *Linguistic Analysis* 4, 187–224.

Timothy Shopen (2007) *Language typology and Syntactic description*, Volume I: Clause structure, second edition, Cambridge University press

Wonsoo Yu (1991) *A study of Mongolian Negation*, Indiana University

Pitch patterns of Mongolian compound place names

Naoki UETA*

1. Introduction

Mongolian accent is not distinctive in relation to meaning. With respect to Mongolian accent, not a few researches have been carried out, including studies which claim that Mongolian has stress accent (Hangin 1968), pitch accent (Kakudo 1982) and both of them (Ozawa 1994). In recent research Karlsson (2005) clarified the pitch patterns of Khalkha Mongolian, taking the position that Mongolian has no lexical stress.

However, the accent of compound words in Mongolian has not been clarified well so far. In this study, pitch patterns of Mongolian compound place names which consist of two words, such as *ulaan-baatar* and *bör-nür*, are analyzed, and it is clarified that 1) most compound place names are pronounced not as two words but as a single phonological word, 2) in general the word accent of the first element is preserved and that of the second element disappears, and 3) in some words, the number of syllables, vowel length and syllable structure are related to the pitch pattern.

2. Previous researches

2.1. Kakudo (1982)

Kakudo (1982) describes Khalkha Mongolian accent with 'pitch units', which are defined as (C)V (V is a short vowel; long vowels and diphthongs are analyzed as VV).

- (1) PP = HL, PPP = LHL, PPPP = LHHL, PPPPP = LHHHL ...
(P = pitch unit, L = low pitch, H = high pitch)

With respect to the accent of compound words, he pointed out that the accent of compound words is not straightforward as can be seen below.

- (2) a. *ulaanbaatar* ('Ulaanbaatar' < *ulaan* 'red' + *baatar* 'hero')
u|laanbaa|ta|r, u|laan|baatar, u|laan|ba|ta|r. (there are 3 patterns)
(2) b. *uls tör* 'government' (< *uls* 'state' + *tör* 'administration')
u|l s t ö |r (pronounced with only one pitch peak, that is to say, as one word)
c. *tsagaan tölgoi* 'alphabet' (< *tsagaan* 'white' + *tölgoi* 'head')
tsa|ga|an töl|go|i or tsa|ga|an töl|go|i (not pronounced as one word)

Kakudo (1982) shows that whether a compound word has two pitch peaks or only one peak seems to be related to the length of the first element of the compound word.

2.2. Ichinose (1992)

Ichinose (1992) deals with the accent of compound words in the Chakhar dialect. According to Ichinose (1992), in general the accent of the first element is preserved in compound words, but in compound words which consist of a monosyllable word and a word with a long vowel, the accent of the second element can be preserved and the accent pattern is different from that of non-compound noun phrase.

- (3) *göx* 'blue' + *nür* 'lake'
a. ,göx "nür (place name)...compound word
b. "göx ,nür 'blue lake'...noun phrase (Ichinose 1992: 110 (5) (5'))

2.3. Karlsson (2005)

In Karlsson (2005), word accent and intonation in Khalkha Mongolian are analyzed in the framework of Autosegmental Theory. The word accent is a rising (LH) tone aligned with the first two morae of the word. The

*Kyoto University /JSPS/ National University of Mongolia

first L tone often disappears in monosyllabic words and polysyllabic words with a long vowel in the initial syllable. Word accent is downstepped.

However, Karlsson (2005) shows, by referring to the following examples, that the accent of compound words is controversial and further research is needed on it.

- (4) a. *galt tereg* ‘train’ (< *galt* ‘fire’ + *tereg* ‘car’)
 ...one LH contour = single phonological word
 b. *ulaanbaatar* ‘Ulaanbaatar’ (< *ulaan* ‘red’ + *baatar* ‘hero’)
 ...two LH contours = two phonological words
 c. *enx taiwanii* ‘peaceful’ (< *enx* ‘peaceful’ + *taiwan* ‘peace’ + *ii* <genitive>)
 ...different from speaker to speaker

3. Pitch patterns of compound place names

3.1. Why place names?

Whether a sequence of words form a compound word or not should be determined synthetically from morphological, syntactic, semantic and phonological viewpoints. Syntactically, for example, another word is never inserted between two elements of a compound word. Since the purpose of this study is to clarify the pitch pattern of compound words, the words used in this study should be absolute compound words from all viewpoints. Place names can be regarded as compound words from all points of view

3.2. The place names used in the survey

The compound place names used in this survey were selected by focusing on the number of syllables of each element (monosyllable or bisyllable), and on whether each element has a long vowel or a diphthong (henceforth “long vowel” includes diphthongs) or not. The structures of the compound place names in this study and their respective numbers are shown in Table 1.

Table 1: The structures of the compound place names in this study and their respective numbers

			the second element			
		no. of syll	monosyllable		bisyllable	
	no. of syll	long vowel	with	without	with	without
the first element	monosyllable	with	0※	2	3	3
		without	3	3	6	3
	bisyllable	with	4	3	9	3
		without	3	3	6	3

(※There are no place names with this structure.)

Total: 57 words

3.3. The methodology of the survey and the informants

The survey was carried out by having informants read compound place names inserted into the following carrier sentence.

- (5) Ter ____ gedeg sUmaas irsen. ‘He came from the town of ____.’

The sentences were recorded and the pitch patterns were analyzed with *praat* (Boersma and Weenik 2012). In this study, only the pitch contour was focused on and the absolute value of F0 was not paid attention to.

The data was provided by two speakers of Khalkha Mongolian (T and P).

T...female, 29 years old, birth place: Ulaanbaatar

P...female, 21 years old, birth place: Rashaant (about 200 km from Ulaanbaatar)

4. Results

4.1. [monosyllable word - monosyllable word]

The compound place names composed of two monosyllable words can be further classified into 3 types in relation to vowel length, as below.

- (6) (a word with a long vowel) + (a word with a short vowel) = L-S structure
 (a word with a short vowel) + (a word with a long vowel) = S-L structure
 (a word with a short vowel) + (a word with a short vowel) = S-S structure

The pitch patterns of each structure are shown in (7).

- (7) L-S structure (e.g. sain-shand, zuun-mod): H-L
 S-L structure: two patterns were seen
 bör-nᠥᠭᠦᠷ, ix-ᠥᠭᠤᠯ: L-H / mönx-xaan: H-L
 S-S structure (e.g. xan-bogd, shine-jinst): H-L

The compound place names with an S-L structure are problematic. Figure 1 and Figure 2 show the pitch patterns of bör-nᠥᠭᠦᠷ and mönx-xaan, respectively, spoken by informant P.

Figure 1: pitch contour of bör-nᠥᠭᠦᠷ (written as bor-nuur in the figure)

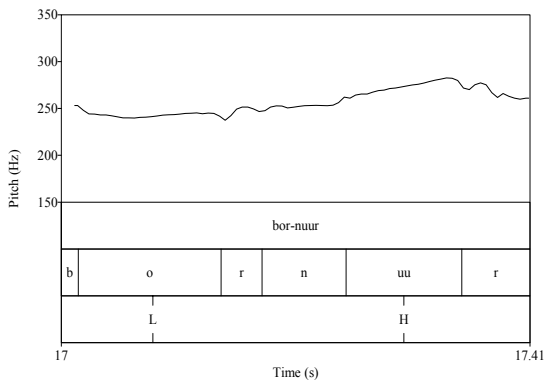
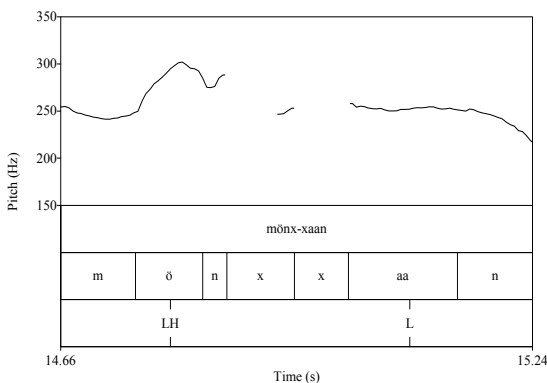

Figure 2: pitch contour of mönx-xaan

The difference in phonological structure between mönx-xaan, which is pronounced with H-L pitch, and bör-nᠥᠭᠦᠷ and ix-ᠥᠭᠤᠯ, which have L-H pitch, is that the former has a super-heavy syllable (CVCC) in the first element but the latter do not. It may be said that super-heavy syllables can attract H pitch.

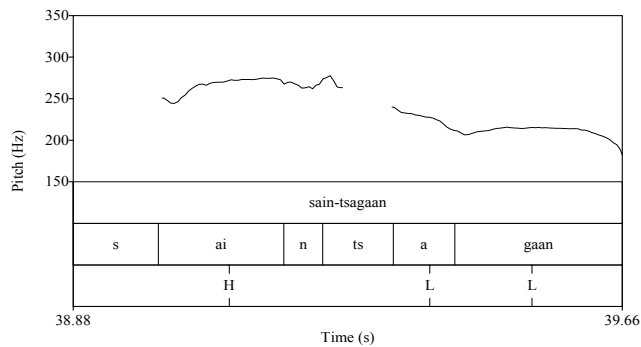
4.2. [monosyllable word - bisyllable word]

4.2.1. When the first element has a long vowel

In this case, the first element is consistently pronounced with higher pitch than the second element.

It is important to note that no second pitch peak appears in the second element in most compound place names. In other words, the second element has usually lost its own accent and the sequence of two words is pronounced with a single pitch peak, that is, as a single phonological word.

Figure 3: pitch contour of sain-tsagaan (informant T)

4.2.2. When the first element has a short vowel

In this case, the results are different depending on whether the second element has a long vowel or not. When the second element has no long vowel, the word sequences are always pronounced with a H-LL pitch contour. On the other hand, when the second element has a long vowel, there are several pitch patterns.

(8) no long vowel: H-LL (e.g. böx-mörön, xan-xəngəl)

with a long vowel: mönx-xairxan, xar-airag, tsəgt-owoo = H-LL /

sux-baatar = L-HL / bat-ölzii = L-HH (or gradually upstepped)

Figure 4: pitch contour of tsəgt-owoo (written as tsogt-owoo in the figure)

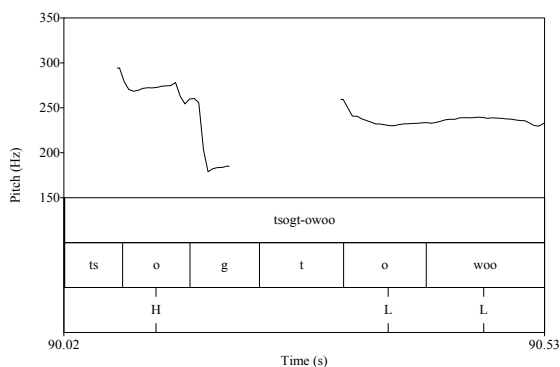
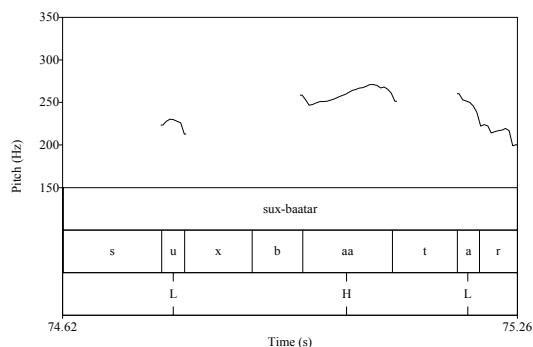

Figure 5: pitch contour of sux-baatar

If there is a long vowel in the second element, the second element can be pronounced with higher pitch than the first one. It seems that the long vowel can attract H pitch.

However, there are also compound words with the opposite pitch contour, i.e. the first element is pronounced with higher pitch than the second one. As far as this investigation is concerned, it can be said that when the first word consists of a super-heavy syllable (CVCC), it always attracts a high pitch, which is parallel to the result of *mōnx-xaan* (H-L) as shown in 4.1, although the reverse is not true.

The discussion so far can be summarized as follows:

- (9) When the first element is a monosyllable word,
- a. in general, the first element has high pitch and the second element has low pitch,
 - b. the second element can attract high pitch if the second element has a long vowel,
 - c. (but) a super-heavy syllable, or CVCC in the first element gets high pitch, even if the second element has a long vowel.

(9a) and (9b) constitute the same result as that of Ichinose (1992). (9c) suggests the possibility that the location of accent is related to syllable structure.

4.3. [bisyllable word - monosyllable word]

These compound place names are consistently pronounced with a LH-L pitch contour without regard to whether a long vowel is present or not, except for two examples. This means that most of them are pronounced as a single phonological word and the pronunciation is the same as that of a simplex word, in which LH is aligned with the first two morae. The two exceptions are as follows:

- (10) *ider-meg*: pronounced with overall rising pitch

orxon-tuul: LH-H in informant T, which is not one but two phonological words

4.4. [bisyllable word - bisyllable word]

These compound place names are consistently pronounced with a LH-LL pitch contour regardless of whether a long vowel is present or not. This is also the pitch pattern of a single phonological word. When the first syllable of the first element has a long vowel, it is pronounced with H pitch. This corresponds to the claim in Karlsson (2005) that the first L tone often disappears in polysyllabic words with a long vowel in the initial syllable.

5. Summary

The conclusions of this study are as follows:

- 1) In most compound place names, the pitch peak in the second element usually disappears and as a result they are pronounced as a single phonological word.
- 2) The basic pitch patterns of compound place names are as follows:
 - i) If the first element is a bisyllable word, a rising pitch (LH) appears in the first element and the pitch peak is on the second vowel of the first element. The second element has lower pitch as a whole than the first element.
 - ii) If the first element is a monosyllable word, the pitch peak is on the vowel of the first element and the second element has lower pitch as a whole than the first element unless the second element has a long vowel.
 - iii) If the first element is a monosyllable word and the second element has a long vowel, the pitch peak tends to be on the long vowel in the second element, probably because the long vowel can attract H pitch.
 - iv) Even if the second element has a long vowel, a super-heavy syllable (CVCC) in the first element can attract H pitch instead of the long vowel.
- 3) (As can be concluded from 2,) the number of syllables, vowel length and syllable structure are related to the pitch pattern of compound place names.

Reference

- Boersma, Paul and David Weenink (2012) *Praat: Doing phonetics by computer* (Version 5.3.23). Online: <http://www.praat.org/>.
- Hangin, John G. (1968) *Basic Course in Mongolian*, Indiana University Press.
- Ichinose, Megumi (1992) 'Mongorugo no fukugougo no on-inteki tokuchou' [Phonemic characteristics of compound words in Mongolian], *Hoppou bunka kenkyuu (Bulletin of the Institute for the study of North Eurasian cultures)* 21, pp. 105-119.
- Kakudo, Masayoshi (1982) 'Haruha Mongorugo no pitchi akusento' [Pitch Accent in Khalkha Mongolian], *Osaka gaikokugo daigaku gakuhou (Journal of Osaka University of foreign studies)* 56, pp. 31-49.
- Karlsson, Anastasia Muhanova (2005) *Rhythm and Intonation in Halh Mongolian*, Lund University.
- Ozawa, shigeo (1994) *Zouho Mongorugo yonshuukan [4-week Mongolian, enlargement]*, Daigaku shorin.

Key words: Khalkha Mongolian, compound place names, pitch pattern, phonological word, word structure

**МОНГОЛ ХЭЛНИЙ -Ч ДЭД БҮТЭЭВРИЙН ОНЦЛОГ,
НАЙРУУЛГЫН ҮҮРЭГ**

*М.Энхжаргал**

1. Оршил

Үг нь тогтсон нэг утгатай байхаас гадна нийгмийн хөгжлийн өөрчлөлтийг даган хувирч өөрчлөгдсөөр иржээ. Ийнхүү хэлний хөгжил, хэрэглээний явцад салбар салаа утгатай болдог байна. Тухайн үгийн утгын өөр нэгэн зүйлийн шинж чанартай харьцуулан зүйрлэх журмаар утгыг шилжүүлж, үгийн олон хувилбарыг үүсгэж, үгийн утгыг салбарлуулан хөгжүүлж болно. Үг олон салаа утгатай болсон ч үндсэн утгатайгаа дам холбоотой байдаг. Энэ утгын холбоо холдож, үндсэн утгаасаа өөр утгатай болбол үгийн сангийн нэгэн шинэ нэгж болдог билээ.

Орчин цагийн монгол хэлэнд үг бүтэх олон арга байдаг бөгөөд үндсэн аргын нэг нь “Дагаврын аргаар үг бүтэх ёс” юм. Энэ нь үгийн язгуур үндсэнд үг бүтээх дагавар залгаж шинэ үг бүтэх аргыг хэлдэг. Гэтэл хэлний энэ зүй тогтлыг зөрчиж, тухайн язгуур үндсэнд дагавар нэмэн залгавч шинэ утга бүхий үг бүтээхгүй байгаа сонирхолтой үзэгдэл ажиглагдаж байна.

Үг зүй буюу бүтээврийн түвшинд үүнийг “Субморф” буюу “Дэд бүтээвэр” (дийлэнх олны нэрлэснээр) хэмээн нэрлэдэг. Жишээ нь: дамнуур/га, хэмжүүр/гэ, горьдол/го, шив/г/нэх, ноор/н/хой, цоор/н/хой, гудам/ж, инээд/м, зээл/лэг, татаа/с/тай, хүлээ/с, дараа/с, ялгамж/аа, нис/гэ/гч, дуус/га/вар, эрмэлз/л/эл зэргээр эдгээр үгсэд дагавар, оруулбар бүтээвэр нэмэвч утга үл ялгах нь ажиглагдаж байна.

Ер нь дэд нэгж гэдэг нь маш өргөн хүрээтэй ойлголт бөгөөд бүхий л салбар шинжлэх ухаанд хэрэглэгдэнэ. Тухайлбал: Дэд бүтэц, дэд хурандаа, УИХ-ийн дэд дарга, дэд профессор гэх мэт. Харин хэл шинжлэлд дэд аялгуу, дэд өргөлт, дэд утга гэх зэрэг олон ойлголт байдгийн нэг нь энэхүү бидний авч үзсэн “Дэд бүтээвэр” хэмээх ойлголт юм. Дэд бүтээврийн талаар Оросын эрдэмтдээс Н.М.Шанский, В.Г.Чурганова, Е.А.Земская, Д.С.Ворт, Е.С.Кубрякова, В.В.Лопатин, Г.О.Винокур, А.И.Моисеев зэрэг эрдэмтэд судлан, үг бүтэх ёсны тухай зохиол бүтээлүүддээ дурдсан байдаг. Монгол хэлний дэд бүтээврийг тусгайлан судалсан бүтээл ховор бөгөөд энэ тухай өөрсдийн санал дүгнэлтийг монголын судлаачдаас М.Базаррагчаа, Ш.Туяа, Б.Идэрбаяр, оросын монгол судлаачдаас Г.Ц.Пюрбеев нарын эрдэмтэд дэвшүүлсэн байдаг.

2. Хэлэн дэх дэд нэгжийн тухай

Хүн төрөлхтний хэл нь олон тооны нэгж хэсгүүдээс бүрдэх бөгөөд тэдгээр нь нарийн зүй тогтлоор холбогдож, бүхэл бүтэн дохионы тогтолцоо үүсгэдэг. Хэлний нэгжүүд нь нэг нь нөгөөтэйгөө эсрэгцэхийн зэрэгцээгээр бие биеэ нөхсөн, давхарласан, шаталсан тогтолцоотой. Хэлний тогтолцоог хэлний нэгжүүд, тэдгээрийн үүрэг, шинж дээр тулгуурлаж агуулгын түвшин, хэлбэрийн түвшин, үндсэн түвшин, завсрын түвшин гэх мэтээр ангилдаг.¹

Нэгжүүд нь хийсвэр ба бодитой шинжээр илрэх бөгөөд хийсвэр шинж нь хэл (язык), бодит шинж нь хэлэхүй (речи) болно. Түвшин бүр нэгжээр илрэх бөгөөд авиа судлалын үндсэн нэгж нь авиа, авиалбар; бүтээвэр судлалын түвшний үндсэн нэгж нь бүтээвэр, бүтээврийн хувилбар; үг судлалын үндсэн нэгж нь үг, үглэвэр; өгүүлбэр судлалын үндсэн нэгж нь өгүүлбэр, үглэбэр; эх судлалын түвшний үндсэн нэгж нь цогц, цогцолбор хоёр болно. Ийнхүү хэлний түвшин бүр үндсэн нэгжээр илрэхээс гадна “дэд нэгж”-ээр илэрдэг.

Чой.Лувсанжавын боловсруулсан “Хэл шинжлэлийн нэр томьёоны толь” (орос-монгол, монгол-орос)-ийн “Дэд” гэсэн толгойн монгол хэсэгт доорх нэр томьёог оруулжээ. Үүнд: Дэд- под, про, суб:

- дэд аялгуу, салбар аялгуу - (поддиалоги, подналичие)
- дэд байдал, салбар байдал- (подвид)
- дэд бүлэг, салбар бүлэг (подгруппа)
- дэд давхарга- прослойка

*МУБИС-ийн Багшийн сургуулийн багш, докторант

¹Ц.Өнөрбаян. “Орчин цагийн монгол хэлний үг зүй” УБ., 2004, 3 дахь тал

- дэд нийлц- субсинтагма
- дэд өргөлт- второстепенное, узарение
- дэд утга- побочное значение
- дэд хэлбэр- побочная форма
- дэд эс тухайлах төлөв (орлох эс тухайлах төлөв) –проинфинитив (Чой.Лувсанжав,

УБ.,1964, 205-206 дахь тал) гэсэн 11 толгой үг бүхий жишээ авчээ. Уг толийн орос хэсгийн “Суб” толгойн үгэнд сублатив –верхнеприблизительной падеж (дээшлэх тийн ялгал), субсинтагма –дэд нийлц, субстрат-түрэн цуцах хэл гэх мэтийн 12 толгой үг орсон байна (Чой.Лувсанжав, УБ, 1964.,146 дахь тал).

3. Дэд бүтээврийг судалсан нь

Дэд бүтээврийг судалсан байдлыг ажиглахад орос хэлний судалгаа нь монгол хэлийг бодвол илүү гүнзгий, ахисан шатанд байна. Орос хэлэнд дэд бүтээврийн талаар өгүүлсэн бүтээлүүдийн хэвлэгдсэн байдлыг ажиглахад 1967 оноос энэ талын судалгаа эхэлсэн байна. “Дэд бүтээвэр”-ийн тухай бие даасан ном бүтээл гараагүй боловч орос хэлний үг бүтэх ёс, утга зүйн ном зохиолд асуудал дэвшүүлэн дурдсан, илтгэл, өгүүлэл болгон оруулсан зүйл цөөнгүй байна.

Оросын эрдэмтэн В.Г.Чурганова² 1967 онд хэвлүүлсэн нэгэн өгүүлэлдээ дэд бүтээврийн шинжтэй хэлний үзэгдлийг “бүтээвэр-авиалбарзүйн ялгаварт хэсэг” гэж нэрлэжээ. Жишээ нь зубец, чепец гэх мэт үг нь –ец, -ц гэсэн багасгасан утгатай дэд бүтээврийг авч зубчик, чепчик (бяцхан шүд, бяцхан оройвч) гэсэн үгсийг бүтээж байна гэжээ.

Орос хэлний бүтээвэр судлаач Е.А.Земская³ “Авианы бүтцээр ба янз бүрийн сэлгэцээр тухайн бүтээврээс ялгарч байвч утгын ялгаа гаргахгүй байгаа тийм хэсгийг дэд бүтээвэр (субморф) гэнэ. Дэд бүтээврийг өгүүлбэрийн бүтцээс ялгах нь чухал. Учир нь дэд бүтээвэр нь үг бүтэх ёсонд (словообразовательное поведение) нөлөөлдөг” гээд ларь-ларец, сын-сынок, нож-ножик гэх мэт үгэнд орсон –ец, -ок, -ик гэсэн дагаврууд нь үндэс үүсгэхэд оролцож байна. Харин чепец-чепчик, чулок-чулочек, колпак-колпачок зэрэг үгсэд орсон –ик, -ок дагаврыг үндэс бүтээхэд оролцож байгаа дэд бүтээвэр хэмээн ялгажээ.

Д.С.Ворт⁴ Олон улсын хуралд тавьсан нэгэн илтгэлдээ: “Бидний бодоход одоогийн бүтээврийн бүтэх хэсэгт олон ойлголт багтдаг. Үүнд: бүтээврийн хэсгүүд, авиалбарзүйн хэлбэртэй байх, утгын агуулгагүй бүтээвэр гэх мэт” гэжээ. Эдгээрээс “Утгын агуулгагүй бүтээвэр” гэдэг нь дэд бүтээврийн тухай дурджээ.

Дэд бүтээврийн тухай Оросын эрдэмтэд судалгааны ном, бүтээлүүддээ дээрх маягаар үзсэн бол О.С.Ахмановгийн тайлбар толийн 460-р талд: “Субморфемный” (анг.submorphemic) гэсэн үгийг “Не дифференцированный на уровне морфем” буюу “бүтээврийн түвшинд утга үл ялгах бүтээвэр”⁵ хэмээн тайлбарласан байна.

Монгол хэлэн дэх дэд бүтээврийг тусгайлан судалсан судалгаа ховор бөгөөд М.Базаррагчаа монгол хэлний гарал судлалын нэгэн бүтээлийнхээ “Га...хэмээх үе-утгалбар” гэсэн өгүүлэлдээ га... үе-утгалбарын хийсвэр шинжийг тоочжээ.

Доктор Ш.Туяа⁶ “Хэлбэрээрээ бүтээвэртэй адил боловч бүтээвэр биш үүсмэл үгийн хэсгүүдийг хуурмаг бүтээвэр (квазиморфемы) буюу гол бус бүтээвэр (субморфемы) гэж нэрлэх нь бий гээд суб-аренда, нем-ец зэрэг жишээг дурджээ”

Б.Идэрбаяр⁷ “Төсөөт үгийг ойролцоо үг болон хувилбараас ялгах хэрэгтэй боловч энэ нь тийм ч хялбар зүйл биш юм. Жишээ нь: ая~уя, ховил~ говил, гүн~ гүнзгий, уудам~ уужуу гэхэд ихэвчлэн авиа болон бүтээврийн сэлгэцээр үүссэн боловч утга нь төдий л ялгараагүй тул нэрлэвэр (номема), илэрхийлбэр (сомема)-ийн хувилбар болно. Ийм хувилбарыг авианы болон утгын холбогдол бүхий сэлгэц хэмээн үзсэн байдаг. Ийм хувилбар нь зөвхөн утга салаалахаас үүсэх төдийгүй бүтээврээр илрэх нь буй. Жишээ нь: дурын бүтээвэр буюу дэд бүтээвэр (субморф) нь тухайн нэг үед нэмэлт бүтээвэр болж, найруулгын ялгаа бүтээх шинжтэй байдаг. Монгол хэлний дайта-дайла, эгүрид-абурид, бөгж- бөлжиг гэх мэтээр авиа-утгалбар, үе-утгалбар сэлгэн үглэврийн хувилбар үүсгэжээ. Мөн гөжүү-гөжүүд, гажуу-гажууд, зөрүү-зөрүүд, үхлүү-үхлүүт, хол-холхи гэх мэтээр аль нэг бүтээвэр нэмж орсон ч уул үгээсээ утгын хувьд төдий л үл ялгарах ажээ. Иймд эдгээрийг дэд бүтээврээр үүссэн хувилбар гэж болно” гэжээ.

Монгол судлаач, доктор Г.Ц.Пюрбеев монгол хэлэн дэх дэд бүтээвэр илрэх сонирхолтой үзэгдлийг ажиглан тайлбар, зүүлт хийсэн байна.⁸ Тэрээр дэд бүтээвэр бүхий үгсийг “нэг үндэст ойролцоо нэр” хэмээн

² В.Г.Чурганова “О предмете и понятиях фонемологии”, Известия АН СССР. Серия литературы и языка.4.1967. стр.366-367.

³ Е.А.Земская “Современный русский язык”, М.,стр.81-82.

⁴ Д.С.Ворт “Морфология славянского словообразования”, American contributions to the VII International congress of Slavists I.The Hague, 1973., p.387.

⁵ О.С.Ахманова “Словарь лингвистических терминов”, М., 1969, стр.460.

⁶ Ш.Туяа “Үг бүтэхүйн утга зүй”, УБ., 2005, 28 тал

⁷ Б.Идэрбаяр “Монгол хэлний төсөөт үг” .УБ, 2005. 14 тал

⁸ Г.Ц.Пюрбеев “Об одном типе синонимов в современной монгольской терминологии”, ШУА, ХЗХ “Нэр томьёо судлал”, УБ.,

нэрлэсэн юм. Үүнд: “Ойролцоо нэр нь утгын янз бүрийн бүтэцтэй, бүтээвэрзүйн хувьд өөр хоорондоо ямар нэгэн холбоогүй тохиолдохоос гадна (Жишээ нь: дэлхий, ертөнц, орчлон, бөмбөрцөг, хорвоо) утгын харьцааны нэг хэлбэрийн үр дүнд үүссэн, нэг үндэстэй, залгавар залгаж бүтсэн шинжтэйгээр тохиолдоно. Ийм нэгдмэл хэв шинжит ойролцоо нэрийг «Нэг үндэст үг» гэдэг бөгөөд монгол хэлэнд элбэг тохиолдоно гээд тэрээр хөшүүр-хөшүүрэг, хэмжүүр-хэмжүүргэ, холио-холиос, хольц-хольцоо, шахуур-шахуурга, дамжуур-дамжуурга, дамнуур-дамнуурга, хориглол-хориглолт, дэшил-дэвшилт, урвал-урвалт зэрэг дэд бүтээвэрээр дам үүссэн үгийг жишээ болгон тайлбарлажээ. Тухайлбал: Урвал-урвалт (1. Эргэх, өөрчлөгдөх эргэх буцах, 2. Урвах) дагаврын хослолоор үүссэн энэ хоёр үгс нь “Урвах гэсэн үйл үндсээс үүссэн бөгөөд урвал буюу 1-р хэлбэрт нь өөр байдалд шилжих гэсэн утгаас гадна химийн урвал гэж утга байгаа. Харин урвалт буюу 2-р хэлбэр нь эргэлт, гэсэн утгатайгаас гадна улс төрийн нэр томьёо” болон хэрэглэгдэнэ. Мөн -уур, -уурга гэсэн дагавар нь хоёулаа багаж зэвсэг болон үйлийн үр дүнгийн ерөнхий утга илтгэдгээрээ нэгддэг. Шахуур-шахуурга гэсэн үг нь дээр өгөгдсөн утгын дагуу утга илтгэх бөгөөд харьцуулахад шахуурга нь шахуураасаа хэрэглэгдэх хүрээ нь илүү өргөн. Шахуур нь шахуургынхаа анхдагч хэлбэр нь юм. Дамнуур-дамнуурга хоёрыг харьцуулахад дамнуур нь илүү өргөн утга зааж байхад дамнуургын илтгэх утга нь илүү нарийссан шинжтэй байна” гэх мэтээр өгүүлээд хэд хэдэн оновчтой, сонирхолтой дүгнэлтийг хийжээ.

4. Монгол хэлэнд дэд бүтээвэр илрэх нь

Монгол хэлэнд дэд бүтээвэр -га⁴, -с, -м, -ж, -ч, -р, -аа⁴, -ц, -н, -т, -д, -вч зэрэг дагавар болон оруулбаруудаар илэрч байна. Илрэх хэмжээний хувьд -га⁴, -с нь бусад дагавраа бодвол илүү их хэрэглэгдэж байна. Зөвхөн энэ хоёр дагаврын хувьд гэхэд 200 орчим үгийн жишээ байна.

Эдгээр дэд бүтээврийг авч чадахуйц үгс нь дараах утгын дор нэгдэж байна. Үүнд: Үйлийн үр дүн заасан бодит утга (тавил/га, олз/го, шаваа/с, эвхээ/с, зураа/с, нэхээ/с), уул үйлийн хэрэглэгдэхүүн (хулдаа/с, үдээ/с, нөхөө/с, хадаа/с, хүлээ/с), багаж зэвсгийн утга (таглаа/с, бөглөө/с, аргамжаа/с, нэмнээ/с тушаа/с), үйлийг байнга буюу түр эрхлэгч (засуул/ч, манаа/ч, туршуул/ч, тагнуул/ч, хэсүүл/ч, хулгай/ч) сэтгэл хөдлөл, сэтгэхүйн үйлдлийг заасан үйл үгийн үндсэнд зарим дэд бүтээврийг залгаж сэтгэхүйн үйлдэл, зан төлөвийн шинж тэмдэг заасан хийсвэр утгатай нэр (гэмшил/гэ, завдал/га, харгалзал/га, албадал/га, хүсэл/н), нийгмийн болон бусад үйл явцад гарч байгаа хувирал өөрчлөлтийн нэрийн дагуу тийм нэр бүтээнэ (хувьс/га/ал), үйлийн хэмжээ заасан утга (баглаа/с, ор/м, хэр/м, алд/м) гэх мэтийн утгууд үүсч байна.

5. Монгол хэлний -ч дэд бүтээврийн утга, үүрэг, найруулгын онцлог

Бид энэхүү өгүүллийн хүрээнд Монгол хэлний дэд -ч бүтээвэр бүхий үгсийн илрэх хэлбэр, онцлогийг хэрэглээ, найруулгын талаас нь тайлбарлахыг оролдсон бөгөөд уран зохиолын жишээгээр харьцуулан үзүүлсэн болно. Уг -ч бүтээврийн талаар эрдэмтэд дараах байдлаар үзжээ.

П.Бямбасан⁹ “-ч, -чин хоёр дагавар нь адил утга илэрхийлэх боловч -чин нь малчин, тариачин, үсчин, гуталчин, зурагчин гэх мэтээр жинхэнэ эрхэлсэн ажил мэргэжлийн нэр бүтээх ба хувилбар болох -ч дагавар залгахад уг ажилд дадал зүтгэлтэйг илэрхийлсэн нэр бүтнэ. Үүнд: дууч-н, сэтгүүлч-н, ажилч-н, төлөгч, залуурч, жолооч, эмч, номч” хэмээн -ч, -чин дагаврын илтгэх утгын бяцхан ялгааг тайлбарлажээ.

Энэхүү -ч дагаврыг залгавч утга үл нэмэх энэ сонирхолтой үзэгдлийг Ш.Туяа¹⁰ ажиглан “Уул үндсэнд -л, -уул, -үүл, -аа дагавар залгаж тухайн үйлийг байнга буюу түр эрхэлдэг хүнийг заасан утгатай нэр бүтээнэ. Жишээ нь: захирал, засуул, сахиул, тагнуул, хайгуул, манаач. Эдгээр үүсмэл үг нь -ч дагаврыг давхар авах тохиолдол байдаг, гэхдээ утга нь өөрчлөгддөггүй: засуулч, хайгуулч, манаач. Ингэхлээр -уулч, -үүлч гэсэн нийлмэл дагавар нь -аач⁴ дагавартай ойролцоо утгатай юм” гэж үзсэн нь бидний дэд бүтээврийн судалгаатай зайлшгүй холбогдож байгаа юм.

Утга судлаач Д.Бадамдорж¹¹ үүсгэх утгаар нь -ч дагаврыг 6, -чин дагаврыг 8 ангилжээ. Үүнд, бидний дэд бүтээвэр бүхий үгсийг ямар ангилалд хамаатуулсныг үзвэл

“манаач гэдэг нь ажил мэргэжилтэй хүнийг илтгэх утга, сүүлч гэсэн үг нь дараах, доод үеийн хэмээх утга, тэнүүлч, хулгайч гэсэн үг нь муу үйлд зуршсан хүнийг илтгэх утга илтгэнэ” гэжээ.

Л.Болд¹² “-уул² дагавар нь ажил мэргэжлийн нэр заасан нэр үг үүсгэнэ. Тэнүүл, эрчүүл, хайгуул, туршуул нь тухайн үйлийн явц, байдлыг харуулсан нэр үг үүсгэнэ. Ингэж үүссэн үгийн утгыг нягтлан үзвэл эхлээд тухайн үйл үйлдэгчийг заасан нэр үг байснаа утгын талаар баяжин өөрчлөгдөж тухайн үйлийн буюу тухайн үйлийг хийгч хүнээс өөр зүйлийг заасан нэр үг үүсгэсэн байна. Тухайлбал: “дагуул” гэхэд эхлээд дагах үйлийг гүйцэтгэгчийг заасан үг байснаа хожим дагадаг юм гэсэн утгатай болсон байх. Жишээ нь: “хиймэл дагуул” гэсэн саналыг дагавал доорх шатлалыг үүсгэж болно. -Уул/-үүл дагаврын “-ч”-тэй, “-ч” –

2006, 60-68 тал

⁹ П.Бямбасан “ОЦМХ-ний үгийн бүтэц, нэр үгийн аймаг”, Уб., 1975, 27 дахь тал.

¹⁰ Ш.Туяа “Үг бүтэхүйн утга зүй”, Уб, 2005, 44-45 дахь тал.

¹¹ Д.Бадамдорж “Монгол хэлний утга судлал”, I дэвтэр, Уб., 2001, 70 дахь тал.

¹² Л.Болд “ОЦМХ-ний дагавар”, Уб., 1986, 80-82 тал.

гүй хэлэгддэг тухай Ш.Сэцэнцогт¹³ тайлбарлахдаа эдгээр үгс нь үйлийг зааж байх үед “-ч” дагаврыг залгаж үйлийн эзэн ба үйлийн гүйцэтгэгчийг зааж байв. Дараа нь -уул/-үүл нь үйлийн эзэн ба гүйцэтгэгчийг заах болсны дараа “-ч”, “-чин”, “-су”, “-сун” дагаврууд нь үүргээ алдсан байна. Үүнд: харуул, цагдуул, мануул, хэвтүүл, эргүүл, тагнуул, засуул, бүгдүүл гэх мэт.

Монгол хэлэнд -ч бүтээврийг нэмэвч тухайн үгнээ шинээр утга нэмэхгүй, найруулгын өнгө аясын бага сага утга ялгаж байгаа зарим үг байна. Эдгээрийг -ч дэд бүтээвэр бүхий үгс гэж нэрлэлээ. Үүнд: засуул-засуулч, хэсүүл-хэсүүлч, манаа-манаач, сахиул-сахиулч, тагнуул-тагнуулч, сүүл-сүүлч, хулгай-хулгайч, тонуул-тонуулч гэх мэт. Эдгээр үгс нь аливаа үйлийг түр болон байнга эзэмшигчийн утгыг голдуу илэрхийлнэ. Жишээ нь: “Сүүлийн давааны хоёр бөх бараа бараагаа харсан ормол буур шиг дэвэн дэвж, дэгдэн дэвхэрч засуулаа тойрно” (С.Д.69) болон “Наадмын талбай буюу Яармагийн бөхийн талбар дүүрэн засуулчийн эр хонгор дуу хүнгэнэн цуурайтав” (С.Д.69) гэхэд С.Дашдооровын “Говийн өндөр” роман дахь нэг цогцолбор санааг илтгэхэд “засуул- засуулч” гэсэн үгс нь нэгэн адил утга буюу барилдааны арга мэхүүдийг сайн мэддэг, бөхийн зөвлөгч, цолыг нь дуудаж хариуцан барилдуулдаг хүн гэсэн утгаар (И.Дамбажав, 776 дахь тал) орсон байна.

“-Чин” дагавар нь хүмүүсийн байнга буюу түр эрхэлж буй ажил мэргэжлийн нэр, үйлийн эзнийг заасан утгатай нэр бүтээхэд оролцдог. Жишээ нь: ажил гэсэн нэр язгуур дээр “-чин” гэсэн дагаврыг залгахад уул нэрийн дагуу ажил үйлийг эрхлэгч хүн, этгээдийн нэр үүснэ. Гэтэл “-чин” дагаврын хувилбар болох “-ч”-г ийнхүү ажлын үйл явц, болон ажил мэргэжлийн нэр заасан нэр үндсэнд залгахад залгагдан орсон үг нь утга үл ялгах нь харагдаж байна.

Үгийн бүтцийн талаас нь үзвэл “засуул” гэсэн үгтэй адил үгийн бүтэцтэй “босуул” гэсэн үгэнд “босуулч” хэмээн хэлж болохгүй байгаа нь утга нь хэвшээгүйнх бөгөөд “-ч” дэд бүтээврийн илрэх онцлогийг улам тодотгож байна.

Эдгээр дэд бүтээвэртэй, бүтээвэргүй үгсийг монгол хэлний тайлбар толь бичигт дараах байдлаар тайлбарлажээ. Үүнд:

3. Тагнуул: а. Ямар нэг юмыг нууц аргаар мэдэх, мэдээлэх ажиллагаа, б. Цэргийн ба улсын нууцыг олж мэдэх үүрэг бүхий этгээд (И.Д.214),

Тагнуулч: Тагнах үүрэг бүхий этгээд, тагнуул (И.Д.214)

4. Сүүл: Аливаа юмын хойд, адаг, бөгс төгсгөл, шувтарга (И.Д.173),

Сүүлч: Эцэс төгсгөл. (И.Д.173)

5. Хэсүүл: Дэмий хэсч тэнэж явагч хүн (И.Д.925)

Хэсүүлч: (ярианд)

6. Хулгай: а. Бусдын эд юмыг хэлэлгүй авах жигшүүрт үйл ажиллагаа

б. Бусдын эд юмыг хулгайлан авдаг хүн

Хулгайч: Хулгай хийдэг этгээд. (И.Д.749)

7. Тонуул: а. Тонох үйлийн нэр, б. Тонож дээрэмдсэн эд юм, Тонуулчин (И.Д.285)

Тонуулч: Тонооч, тоногч этгээд. (И.Д.285)

8. Манаа: Манаач, юмыг харгалзан сахьдаг хүн. (И.Д.935)

Манаач: Юмыг харгалзан сахих манааны ажилтай хүн (И.Д.935)

Дээрх тайлбарыг үзвэл, -ч дэд бүтээврийг нэмэвч утгын ялгамжаа төдийлөн гаргахгүй, салаа боловч адил утгаар тайлбарласан байна.

Дүгнэлт:

Гадаад хэлбэрээрээ үгийн нэгэн утгат хэсэг буюу бүтээвэр болон харагдах боловч үнэндээ утга үл ялгах, эсвэл маш бага утга ялган найруулга, хэрэглээнд тодорхой үүрэг гүйцэтгэх, нэмэлт бүтээвэр шинжтэй, үгийн хувилбар үүсгэж байгаа тийм хэсгийг дэд бүтээвэр хэмээн тодорхойлж болно. Монгол хэлэнд дэд бүтээвэр -га⁴, -с, -м, -ж, -ч, -р, -аа⁴, -ц, -н, -т, -д, -вч зэрэг дагавар болон оруулбаруудаар илэрч байна. Бид энэ өгүүлэлдээ монгол хэлний -ч дэд бүтээврийн тухай авч үзлээ.

Abstract

Morphemes are the smallest individually meaningful elements in the utterances of a language.¹⁴ Thus the morphemes are all meaningful. There are many methods for forming new words in the contemporary Mongolian language and one of them is word formation by suffixes. New word is formed with connected suffix to its root. However, the exciting phenomenon that new word has no semantic meanings is emerged when suffix connected to

¹³ Pual R.Kroeger Analyzing Grammar (An Introduction), New York, 2005, p 12.

¹⁴ Pual R.Kroeger Analyzing Grammar (An Introduction), New York, 2005, p 12.

word roots. In morphology, it is called sub morph.

The present article has reviewed the emerged meaning, structure and classification of those sub morphs in Mongolian language along with examples from the literature.

There are many concepts such as sub tune, sub pronunciation, sub meaning and sub part in the linguistics and “Submorph” the object of our study is considered as one of those concepts. It is subunit at the lingual morpheme level and generally this subunit has no particular semantic meaning when it connected to word roots, but minor variance in the applied stylistics. Therefore the subunit of lingual morpheme has the different definition and title for instance E.A Zemskaya, E.C Kubryakova “Sub morph”, N.M Shanskii “Affecksoide”, D. S. Vort “Morpheme no semantic meaning”, V.V Lopatin “redundant” or “insert” morpheme, G. O Vinocur “ variation of root”, A. I Moiseev “quasi-morpheme” etc. Although these titles seem different, they have defined the main characteristics of sub morph.

Many sub morphs namely as -га⁴, -с, -м, -ж, -ч, -р, -аа⁴, -ц, -н, -т are found in Mongolian language, among them -га⁴, -с suffixes are mostly used in word formation. As summarized from the preceding reviews and studies from the named scientists, sub morphs emerged in Mongolian language morphology is become the attractive object of the study.

Ном зүй

1. Ахманова О.С. “Словарь лингвистических терминов”, М., 1969.
2. Бадамдорж Д. “Монгол хэлний утга судлал”, Уб., 2001, 1-р дэвтэр. МУИС-МСДС, ЭШБ №13 (139), Уб., 1998.
3. Базаррагчаа М. “«Б» хэмээх оруулбар утгалбар нь утгвар бүтээврийн бүрэлдэхүүнд багтсан нь ” МУИС, ЭШБ, XIV боть, (V дэвтэр), Уб., 1999.
4. Базаррагчаа М. “Утгын чуулган”, Уб., 2002.
5. Бертагаев Т.А. “Морфологическая структура слова в монгольских языках”, М., 1972.
6. Болд Л. “Орчин цагийн монгол хэлний дагавар”, Уб., 1986.
7. Болд Л нар /Ред/, ШУА, ХЗХ, Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь, Уб, 2008.
8. Бэшэ Л. “Монгол хэлний үйл үгийн утварын тухай”, Studia Mongolica.TomVI Fasc12.
9. Ворт Д.С. “Морфонология славянского словообразование”, American Contributions to the VI International congress of slavists, I.The Hagui., 1973.
10. Дамбажав И. “Оюун билгийн мэлмийг нээгч аялгуу сайхан монгол үгийн дээж”, Уб., 2006.
11. Земская Е.А. “Современный русских язык”, М., 1973.
12. Идэрбаяр Б. “Монгол хэлний төсөөт үг”, Уб., 2005.
13. Кубрякова Е.С. “О типах морфологической членимости слов, Она же. Основы морфологического анализа”, М., 1974.
14. Лопатин В.В. “Русская словообразовательная морфемика проблемы и принципы описания”, М., 1977.
15. Моисеев.А.И “Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке”.
16. “Общее языкознание” (под обший редакцией А.Е.Супруна), Минск., 1983.
17. Өнөрбаян Ц. “Орчин цагийн монгол хэлний үйл үг бүтэх ёс”, Уб., 2000.
18. Пюрбеев Г.Ц. “Об одном типе синонимов в современной монгольской терминологий”, ШУА, ХЗХ, “Нэр томъёо судлал” №8, Уб., 2006.
19. Туяа Ш. “Үг бүтэхүйн утга зүй”, Уб., 2005.
20. Цэвэл Я. “Монгол хэлний товч тайлбар толь”, Уб., 1966.
21. Цэцэнцогт Ш, Монгол үгсийн язгуурын толь, Жан Жияа Кзү, 1988.
22. Чурганова В.Г “О предмете понятия фonomорфологий” («Известия АН СССР. Серия литературы и языка» вып.4), М., 1964.
23. Шанский Н.М “Исследования по современному русскому языку” (Издательство Московского университета), М., 1970.
24. Pual R.Kroeger Analyzing Grammar (An Introduction), New York, 2005, p 12.

Documentation of Altaic Languages by Korean scholars¹
Солонгос эрдэмтэдийн Алтай хэлнүүдийн баримтжуулалт

YU Wonsoo*

Солонгосын Алтай Судлалын Нийгэмлэг (The Altaic Society of Korea) болон Сөүл Үндэсний Их Сургууль (Seoul National University) 2003 оны 9 сараас 2009 оны 6 сар хүртэл сөнөж мөхөх аюул тулгараад байгаа Алтай хэлнүүдийн талаар хамтарсан төсөл хэрэгжүүлсэн бөгөөд энэ төсөл 2003 оны 9 сараас 2006 оны 6 сар хүртэл англиар ASK REAL (Altaic Society of Korea, Researches on Endangered Altaic Languages) гэсэн сэдэвтэй байсан бол 2006 оны 7 сараас 2009 оны 6 сар хүртэл ASK DEAL (Altaic Society of Korea, Documentation of Endangered Altaic Languages) гэсэн сэдэвтэй болсон юм.

Энэ төслийг Солонгосын Судалгааны Сангаас (Korea Research Foundation) санхүүжүүлсэн бөгөөд Сөүл Үндэсний Их Сургуулийн багш профессор Ким Жүвон удирдсан болно. Энэ төслийн хүрээнд сөнөж мөхөх аюул хамгийн их тулгараад байгаа 38 Алтай хэлний хээрийн судалгаа шинжилгээ хийсэн бөгөөд бүх 38 хэлийг бүрэн баримтжуулан, төслийн тухай хоёр ерөнхий тайлан ба товчоолсон хэлзүйн долоон ном хэвлэн гаргасан байна. Тус төсөл нь гүйцэтгэсэн боловч тухайн нийгэмлэгээс төсөлтэй холбоотой хоёр вэб сайтыг ажиллуулж байгаа бөгөөд, төсөлд оролцсон судлаачид нь хээрийн шинжилгээ, баримтжуулалт, товчоолсон хэлзүйн ном зэргээс олдсон судалгааны үр дүнгээ ашиглан эрдэм шинжилгээний ном, өгүүлэл бичиж үргэлж хэвлэлүүлсээр байна.

Миний бие энэ төсөлд анхнаас нь оролцсон бөгөөд Солонгос, Монгол, Орос, Хятадын олон багш эрдэмтэн судлаачид болон маш их тус дэм болсон ард иргэдийн хамт төслийг амжилттай дуусгах хүртэл ажиллах аз завшаан олсон билээ. Энэ төсөлд оролцсон хүний хувьд би энэхүү өгүүлэлд 300 орчим хүмүүсийн хамтын бүтээл, юу хийсэн, ямар үр дүнтэй болсоныг 38 хэлэнд хийсэн хээрийн шинжилгээ, хээрийн шинжилгээний олдворуудын боловсруулалт, мөн төслийн үр дүн ба туршлагаа олон нийттэй хуваалцахын төлөө бид яаж чармайн ажиллаж байгаа тухай товч тайлангаа эрхэм уншигч та бүхэнд өргөн барихыг хичээв.

Түлхүүр үгс: ASK REAL, ASK DEAL, сөнөн мөхөх аюул тулгараад байгаа Алтай хэлнүүд, хээрийн шинжилгээ, баримтжуулалт

1. General introduction

According to SEONG Baeg-in et al. (2010: 24~34), eight scholars of the Altaic Society of Korea realized the importance of research and documentation on endangered Altaic languages far before 2003 and carried out field research at least 15 times from 1972 to 2002 on the Dagur, Sibe, Uilta, spoken Manchu, Ewenki, Orochen, and Hezhe languages. Members of this small group began to work to organize the full-scale research and documentation project on endangered Altaic languages.

The experiences of the pre-2003 field studies by the small group of the Altaic Society of Korea were useful for the planning and execution of the project, for example, the correct selection of the languages to study, and the proper choice of equipment. Personal connections established before 2003 were also useful for the field studies, especially for the selection of the consultants.

In the first three years, from September of 2003 to June of 2006, the project was called ASK REAL by the members of the project, and was officially registered as *Fieldwork Studies of Altaic Languages for the Genealogy of Korean* at the National Research Foundation of Korea. The achievements of the first three years were recognized, and the project received funding again from July of 2006 to June of 2009. The project was called ASK DEAL (Altaic Society of Korea, Documentation of Endangered Altaic Languages) by the members of the project, and was officially registered as *Building a Digital Archive of Altaic Languages for the Study of the Genealogy of Korean* at the National Research Foundation of Korea.

Two main goals of the project were clearly and repeatedly expressed in publications by the members of the project. The first goal of the project was to join the world-wide effort to document endangered languages. Second goal was to accumulate extensive data on Altaic languages for future study of the genealogy of the

* БНСУ-ын Сөүл Үндэсний Их Сургуулийн профессор

¹ This work was supported by the Korea Research Foundation Grant funded by the Korean Government (MEST) (KRF-2007-361-AL0016). It was first presented at the *Workshop on Language Documentation and Typology* by Department of Linguistics, Seoul National University during 12~13 September, 2014 by YU Wonsoo (2014), and revised to be published in *Acta Mongolica* of Institute for Mongolian Studies, National University of Mongolia.

languages. Second goal was to accumulate extensive data on Altaic languages for future study of the genealogy of the Korean language.²

The field studies and evaluation of the situation on those thirty eight languages, the processing materials, and our efforts to share with the world our findings and experiences accumulated through the project are briefly introduced in the sections below.

2. Field studies and evaluation of the situation of the endangered Altaic languages

The Altaic Society of Korea identifies 55 Altaic languages, and the ASK project conducted 71 field studies on 37 identified languages and one unidentified Altaic language. The selections of the survey language and the dialects were made according to the criteria of “necessary” and “possible” categories. The first category is designated for those languages which face imminent extinction and the need for immediate documentation. The second category is for those languages that are easily and safely accessible.³

A fieldwork team was composed of mainly four people: one specialist in the area of Manchu-Tungus, Mongolic, or Turkic languages, who controls the overall process of the field research while also doing transcriptions; one questioner, who is a Korean expert or a native speaker of either Khalkha Mongolian, Chinese, or Russian; one person for sound recording; and one person for video recording. Each team typically had two graduate students, the next generation of the discipline, who were usually responsible for sound or video recording in the field studies.⁴

The interview questions were prepared either in Khalkha Mongolian, Chinese, or Russian because the consultants of the Altaic languages know one of these languages given that they had lived in Mongolia, China, or Russia. Questions were asked in one of these three languages, and the consultants were requested to reply twice for each word or sentence in their mother tongues. Approximately 2700 vocabulary items, 340 conversational sentences, and 380 grammatical sentences were gained through the questions of each interview. The Altaic Society of Korea selected 24 lexical item classifications, seven grammatical categories, and 17 situations for conversational settings.⁵

Most of the consultants understood our purposes during our field studies of their disappearing mother tongues and thus supported our works enthusiastically. They were cooperative such that their energy did not flag easily during the tedious questions and answers. After the questions and answers, they were willing to tell us their life stories, sing their favorite folk songs, and tell us folk tales, explaining the customs and proprieties of their communities. This we designated as “free talking” or spontaneous speech.⁶

The entire interview process in each case was recorded with a sound recorder and a video camera generally lasting 2~3 days for Mongolic languages but 3~4 days or more for Manchu-Tungusic and Turkic languages, interviewing 6 hours a day. The consultants were interviewed one at a time. When the interview was completed, we moved on to the second consultant, who could speak the same dialect or a different dialect.

The ASK project evaluation points regarding the degree of the endangerment of each language investigated following the UNESCO criteria were as follows: (1) Safe > (2) Vulnerable > (3) Definitely endangered > (4) Severely endangered > (5) Critically endangered > (6) Extinct

The evaluations differed from those of UNESCO for some languages.⁷

Branch	Number	Language	Field Research by ASK	Evaluation of Endangered situation by ASK (by UNESCO)
Manchu-Tungus	01	Ewen	Done	4 (4)
	02	Ewenki	Done	4 (4)

² Confer KIM Juwon (2008), KIM Juwon et al. (2008a), KIM Juwon et al. (2011), CHOI Woonho et al. (2012) for more information.

³ Confer Altaic Society of Korea (2006), KIM Juwon et al. (2008a), KIM Juwon et al. (2011), and the website of the Center for Language Diversity (<http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork1.php>) for more information.

⁴ At school, students did processing job of the materials from the field studies: that is digitizing, storing, labeling, marking and extracting the audio and video materials.

⁵ Confer KIM Juwon et al. (2011: 57~69), CHOI Moon-Joeng et al. (2011), *Linguistic Questionnaire for Investigation of Altaic Languages, Survey Forms* section in Center for Language Diversity (<http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork3.php>) for more information about the questions we organized.

⁶ Confer KIM Juwon et al. (2011: 111~283) for more information on our consultants.

⁷ Confer KIM Juwon et al. (2011), especially pages 284~287, for more information.

	03	Solon	Done	3 (3)
	04	Negidal	Done	5 (5)
	05	Nanani	Done	4 (4)
	06	Uilta	-	5 (5)
	07	Ulchi	Done	5 (5)
	08	Udihe	Done	5 (5)
	09	Orochi	Done	6 (5)
	10	Manchu	Done	5 (5)
	11	Sibe	Done	3 (4)
Mongolic	12	Dagur	Done	2 (5) in rural area, 5 (5) in urban area
	13	Monguor	Done	2 (3) for Minhe, 2 (4) for Huzhu
	14	Bonan	Done	2 (3)
	15	Kangjia	-	4 (4)
	16	Dongxiang	Done	2 (-)
	17	East Yugur	Done	3 (4)
	18	Buriat	Done	3 (4) in Buriatia, 5 (4) in Irkutsk
	19	Mongolian	Done	1 (-) in Mongolia, 2 (-) in Inner Mongolia
	20	Kalmyk-Oirat	Done	5 (3) in Kalmykia, 2 (3) in China, 1 (3) in Mongolia
	21	Moghol	-	6 (5)
Turkic	22	Chuvash	Done	2 (2)
	23	Khalaj	-	2 (2)
	24	Turkish	-	1 (1)
	25	Gagauz	Done	3 (3) in Bessarabia, 4 (4) in Martime, South Balkan, 5 (5) in Deli Orman
	26	Azerbaijani	-	- (-)
	27	Turkmen	-	- (-)
	28	Khorasan Turkish	-	2 (2)
	29	Qashqa'i	-	- (-)
	30	Afshar	-	- (-)
	31	Aynallu	-	- (-)
	32	Salar	Done	2 (2)
	33	Uyghur	-	1 (-)
	34	Uzbek	-	- (-)
	35	Crimean Tatar	Done	4 (4)
	36	Urum	Done	- (-)
	37	Karaim	Done	4 (4) in Lithuania, 5 (5) in Western Ukraine, 6 (6) in Crimea
	38	Karachai-Balkar	-	2 (2)
	39	Kumyk	-	2 (2)

	40	Tatar	Done	3 (3) in Alabugat Tatar, Siberian Tatar, Yurt Tatar, 4 (4) in Baraba Tatar, 4 (-) in Crimean Tatar
	41	Bashkir	Done	2 (2)
	42	Kazakh	Done	- (-)
	43	Karakalpak	-	- (-)
	44	Nogai	-	3 (3) in Caucasus, 4 (4) in Crimea and Dobruja
	45	Kirghiz	Done	1 (-)
	46	Altai	Done	3 (3) in Southern Altai, 4 (4) in Northern Altai
	47	Khakas	Done	3 (3)
	48	Shor	Done	3 or 4 (4)
	49	Chulym Turkish	Done	5 (5) in Middle Chulym, 6 (5) in Lower Chulym
	50	Tuvan	Done	- (2)
	51	Tofa	-	5 (5)
	52	Yakut	Done	2 (2)
	53	Dolgan	Done	3 (3)
	54	West Yugur	Done	3 or 4 (4)
	55	Fuyu Kirghiz	Done	5 or 6 (5)
		non-Turkmen Oghuz dialects of Amu Darya	Done	- (-)

3. Processing gathered materials⁸

The audio recordings made during the surveys went through marking and extraction processes. The marking process involves listening to all audio recorded during the survey and indicating which pieces are to be saved. The original file contains the entirety of the survey. The consultants' answers as well as the questions related to those answers were marked. Marked segments were then extracted and placed in their own separate files. The Altaic Society of Korea Altaic language survey team uses Sony Sound Forge for marking and extraction processes.

The marking results are saved in a marking list. The start and end times are fixed, and names are assigned to each item. When items are extracted, they are saved under these names. The images below show a portion of the original audio file before marking (on the left) and a fully marked file (on the right).

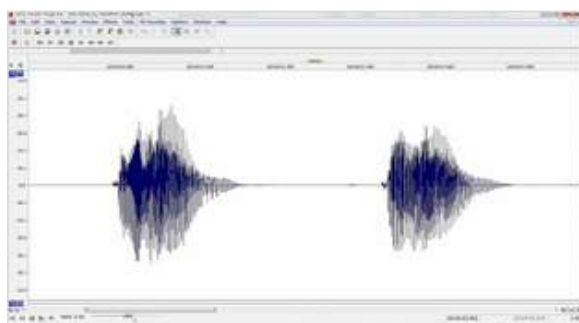
[Original audio file before marking]

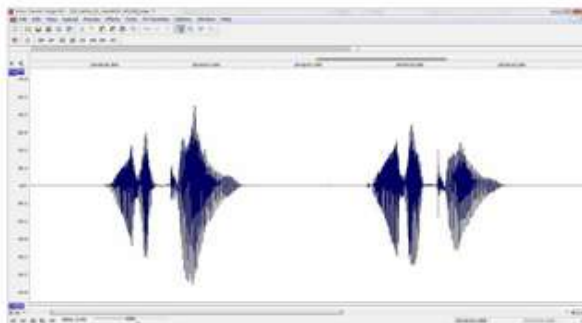
[Fully marked file]

⁸ Confer KIM Juwon et al. (2011: 77~104), Center for Language Diversity (<http://www.cld-korea.org/eng/fieldwork/fieldwork4.php>), CHOI Woonho et al. (2012: 119~121) for more information about processing gathered materials.

The marking results are saved in a marking list. The start and end times are fixed, and names are assigned to each item. When items are extracted, they are saved under these names. The images in below are examples of Hezhe words being saved as a separate file.

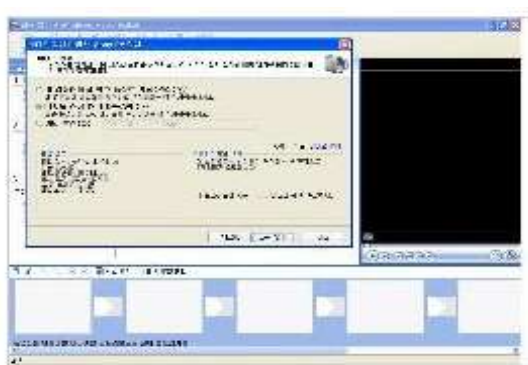
[Word extraction example 1 (Hezhe – 'moon')]

[Word extraction example 1 (Hezhe – 'mountain')]

After marking and extracting the required portions of the original audio file, the audio processing procedure is considered to be complete. These files are available for transcription.

The video obtained during surveys is stored on 6 mm DV tapes. The DV tapes must first be digitalized. The Altaic Society of Korea digitizes these files into an uncompressed DV-AVI format. One hour of footage will be about 13 GB in size. Uncompressed formats are used to avoid video noising.

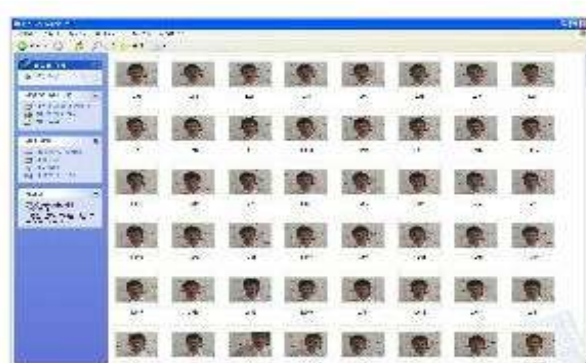
[A portion of the digitization process
(Tape to DV-AVI)]

These digitized files, like the audio files above, must also be processed in order to be usable in research. Only essential words and sentences must be marked and extracted from the original file. Extracted clips were individually named and saved in separate files. In summary, the processing of video files involves the digitization, extraction and confirmation of the contents.

The process of naming cut video files, and a completed file are shown below.

[Process of naming cut video files]

[Completed file]

4. Sharing information

4.1. General reports

4.1.1. Three consolidated reports

ASK project published three books of consolidated reports of the project in Korean: Altaic Society of Korea (2006), KIM Juwon et al. (2008a), and KIM Juwon et al. (2011). KIM Juwon et al. (2008a) includes general reports on the ASK REAL period done from September of 2003 to June of 2006 while KIM Juwon et al. (2011) is a general report on the ASK DEAL period done from July of 2006 to June of 2009. These reports explain the endangered languages and the necessity of documentation; present general information on the Altaic languages with maps and pictures, field studies, and the material processing work for the archives; and present the collection of the materials from the field studies and a description of each field study that we carried out. The general reports also include our future tasks or prospects for research on endangered Altaic languages.

4.1.2. Other reports

CHOI Moon-Jeong (2013) is a translation of MICHAL'CHENKO and McCONNELL (2003), on endangered Altaic languages in the Russian Federation. KWON Jae-il (2013: 136~157) also introduces endangered Altaic languages, field studies, and documentation based on the findings of the ASK project. YU Wonsoo (2009a), YU Wonsoo (2009b), YU Wonsoo (2011) are reports on Mongolic languages and their dialects which are in danger of disappearing. YU Wonsoo (2009c: 16~60) also introduces endangered Mongolian languages and their dialects, while LI Yong-Söng (2008) reports on endangered Turkic Languages.

4.2. Websites

Although the project is now complete, two websites are still maintained by the Altaic Society of Korea to share our knowledge and experiences with the world.

4.2.1. The Altaic Society of Korea Researches on Endangered Altaic Languages

This website provides information on ASK REAL (and ASK DEAL), lists of Altaic languages with a map, participants in the project, collaborating foreign institutes, and a summary of the field studies done in English.⁹

It has an **Image Archives** section which has pictures of some consultants and landscapes of the places studied. Its **Multimedia Libraries** section has around 600 video clips of the vocabularies of spoken Manchu.¹⁰ Its **Publications** section introduces four books published in 2008 by ASK REAL period. This website is sponsored by the Institute of Humanities of Seoul National University.¹¹

⁹ Confer http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/ for more information.

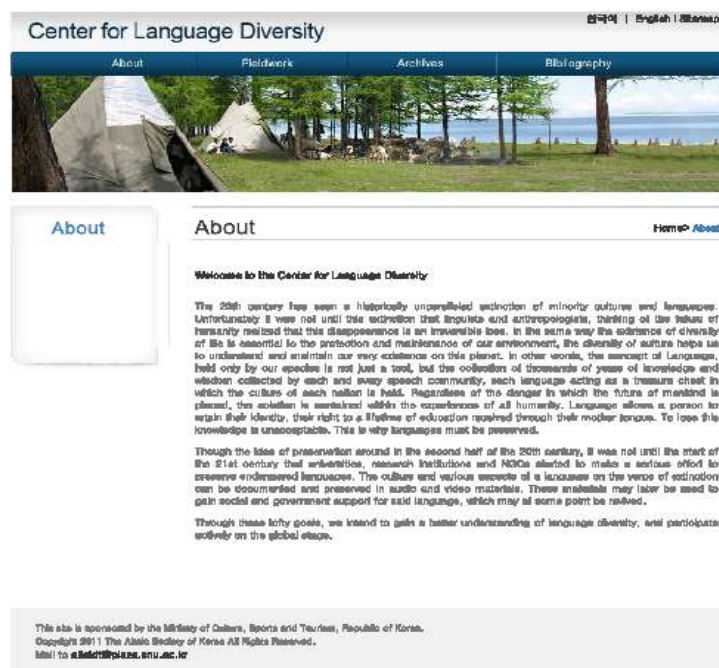
¹⁰ For more information confer http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/mm_archives.html.

¹¹ For more information, see KIM Juwon et al.(2008), KIM Juwon et al. (2008b), YU Wonsoo et al. (2008), LI Yong-Söng et al. (2008), and http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/publication.html.

4.2.2. Center for Language Diversity

This site has English and Korean versions.¹² It introduces the Center for Language Diversity and provides detailed explanations of the field studies (survey forms, equipment, procedure, processing gathered material, examples of field studies).

Its Archives section introduces the ASK REAL project, and it has **Multilingual Search** section which has the functions of Browse by Language, Browse by Lexical Category, and Browse by Vocabulary Level where one can look up some two hundred words selected from the linguistic data gathered during the field studies of East Yugur (2005), Chulym Turkic (2006), Ewenki (2005), and Nivkh or Gilyak (2010) from the video clips. This website is sponsored by the Ministry of Culture, Sports and Tourism of the Republic of Korea.¹³

4.3. Methodology of field work research and documentation

4.3.1. Monographs on the methodology

CHOI Moon-Jeong et al. (2011) is a monograph which introduces the details of the linguistic questionnaire used to investigate the Altaic languages, while CHOI Woonho (2011) introduces the methodology of the text material analysis and the construction of the digital archive of the Altaic languages.

4.3.2. Articles on specific topics

CHOI Woonho (2014) also introduces field studies and outlines the construction of the digital archive of the Altaic languages and its use, while CHOI Woonho et al. (2012) explains the documentation of endangered Altaic languages and the creation of a digital archive to safeguard linguistic diversity.

4.4. Description of languages

4.4.1. Seven monographs on the individual endangered Altaic language

Members of ASK project published descriptive grammar sets of several endangered Manchu-Tungusic, Mongolic, and Turkic languages in English as part of the *Altaic Languages Series* of the Altaic Society of Korea. KIM Juwon et al. (2008b), series 01, is a description of spoken Manchu; YU Wonsoo et al. (2008), series 02, is a description of the Tacheng dialect of the Dagur language; and LI Yong-Söng et al. (2008), series 03, is a description of the Middle Chulym dialect of the Chulym language. These three books were based on information gained during the field studies during 2003~2006, or ASK REAL period.

YU Wonsoo (2011), series 04, is about Mongol Khamnigan, which is spoken in northeastern Mongolia; LI Yong-Söng (2011a), series 05, is about the Dolgan language; KIM Juwon (2011), series 06, is about

¹² For more information confer <http://www.cld-korea.org/eng/about/about.php> and <http://www.cld-korea.org>.

¹³ Visit pages <http://www.cld-korea.org/eng/archives/index03.php>, <http://www.cld-korea.org/eng/archives/index04.php>, and <http://www.cld-korea.org/eng/archives/index05.php?weight=1> for more details.

Ewen; and KO Dongho et al. (2011), series 07, is about Najkhin Nanai. All of these are based on the materials collected during the field studies of 2006~2009, or ASK DEAL period.

4.4.2. Articles on the endangered Altaic languages

Papers on the findings of the fieldwork studies have been published or presented in conferences in Korean, or in English.

Among them, KO Dongho (2004) is a phonological study of Sibe, a Tungusic language spoken in Xinjiang, China, while CHOI Moon-Jeong (2010) discusses Russian loan words in Ewen and Ewenki.

BAYARMEND (2006) is an article about an acoustic analysis on Buriat short vowels based on findings in fieldwork studies. The work by KANG Hijo and KO Seongyeon (2012) is also an acoustic analysis of Buriat (Mongolic) and Ewen (Manchu-Tungusic) vowels, in which data collected by the ASK REAL teams were utilized. PIAO Lianyu (2003) is a report on the linguistic situation of Dagur communities in Heilongjiang province, China, while SOHN Nam-Ho (2009) is a discussion of the influence of Chinese tones on Chinese loan words in Dongxiang. YU Wonsoo (2003) discussed the constituents of the basic vocabulary of the Meilis subdialect of the Qiqihaer Dagur language. YU Wonsoo (2004a) discusses the phonological properties of Aga Buriat; YU Wonsoo (2004b) is about the Ashil subdialect of the Tacheng Dagur dialect; YU Wonsoo and KWON Jae-il (2004) focus on the phonemic system of the Qiqihar Meilis dialect of the Dagur language; YU Wonsoo (2005) is about the Khuuchin Barga dialect of Inner Mongolia; YU Wonsoo (2006a) is on Khuuchin Barga affricates; YU Wonsoo (2006b) centers on the remarkable linguistic features of three Darkhad Mongolian consultants; YU Wonsoo (2006c) is about Korean-Mongolian joint Darkhad fieldwork studies. All are based on data acquired through the field studies on endangered Altaic languages. YU Wonsoo (2006d) compared the written Mongolian /s/ and its equivalents in Khuuchin Barga. YU Wonsoo (2007a) is about Western Buriat dialects; YU Wonsoo (2007b) is on Darkhad Mongolian; YU Wonsoo (2008a) focuses on words with insufficient degrees of resistibility; YU Wonsoo (2008b) is about the lexical elements of the Tacheng dialect of the Dagur language; YU Wonsoo (2010) is about personal pronouns in Mongol Khamnigan of northeastern Mongolia. All of these as well are based on data acquired through the field studies on endangered Altaic languages.

DRYGA M. Iryna (2008) is an article about “small” Turkic languages in Ukraine, in this case Urum, Karay, and Qrymchaq in comparison with Gagauz, utilizing the findings of field work studies of the ASK project. LI Yong-Söng (2004) is about the names of parts of the human body in Fuyu Kirghiz, LI Yong-Söng (2006) is about the Uighur word materials in the manuscript of *Hua-yi-yi-yu* (華夷譯語); LI Yong-Söng (2007) is about the names for fingers and genital organs in Tsaatan; LI Yong-Söng (2009) is material on the names of parts of the human body in Dolgan; LI Yong-Söng (2011b) discusses some newly identified words in Middle Chulym; LI Yong-Söng (2011c) centers on kinship terms in Kumandy; LI Yong-Söng (2011d) is about the expressions ‘the sun rises’ and ‘the sun sets’ in Turkic languages; LI Yong-Söng (2011e) is about the Dolgan word for an elder brother’s wife; the work of LI Yong-Söng (2012a) and LI Yong-Söng (2012b) focuses on terms related to horses in the Kyrgyz epic of *Manas*; LI Yong-Söng (2012c) discusses some loan translations from Russian in the Dolgan language; LI Yong-Söng (2012d) is a reply to a review of LI Yong-Söng et al. (2008); the work of LI Yong-Söng (2013a) and LI Yong-Söng (2013b) is about the 12-year animal cycle of Kyrgyz; the work of LI Yong-Söng et al. (2007) and LI Yong-Söng et al. (2011) focuses on several newly identified words in Fuyu Kirghiz. Again, all utilize directly and indirectly the materials or findings from the field studies on endangered Turkic languages.

5. Conclusion

ASK project (ASK REAL and ASK DEAL) was a fruitful project in many aspects in that it investigated and documented 38 endangered Altaic languages. However, there remain 17~18 Altaic languages which have yet to be investigated. Many dialects of those 38 languages have not been investigated either. These remaining languages and dialects should be investigated and documented in the future.

Although the project is over, the extensive linguistic data collected through our project will serve as a valuable resource continually by the members. It is also desirable that all the data processed into digital files are open to the public through the websites to enable any scholar who wants to utilize our data in their research to do so.

During our fieldwork studies, I discovered that all Mongolic languages and dialects, with the exception of Khalkha and Chakhar Mongolian, face the danger of disappearing under the increasing influence of Khalkha Mongolian, Chakhar Mongolian, Khorī Buriat, Chinese, Russian, Kazakh, or even Tibetan. I suggest that phenomena similar to “Khalkhazation,” “Chakharization,” or “Khorization” in other Altaic languages also deserve the attention of linguists.

References

- Altaic Society of Korea, the (edited) 한국알타이학회 (역음) (2006), 『절멸 위기의 알타이언어 현지 조사 – 한국어 계통 연구와 알타이언어 보전을 위하여 (*Fieldwork studies of endangered Altaic languages – For the genealogical study of Korean and the preservation of endangered languages* -)』, The Altaic Society of Korea Language and Culture Studies Series 2, Paju: Taehaksa.
- BAYARMEND Borjigin (2006), “Acoustic analysis of Buriat short vowels”, *Altai Hakpo* 16, 105~116.
- BOLDYREV Болдырев Б. В. (2006), Лексикографическое и теоретическое исследование исчезающих языков этнических меньшинств народов Сибири, Сахалина и Дальнего Востока: О научно-исследовательской работе Сектора тунгусо-маньчжуроведения Института филологии за 1997-2003 гг, *Altai Hakpo* 16, 35~52.
- CHOI Moon-Joeng 최문정 (2010), 「어원어와 어원키어에 나타나는 러시아어 차용어 (The Russian loanwords in Ewen and Ewenki)」, *Altai Hakpo* 20, 1~40.
- CHOI Moon-Joeng 최문정(편역) (2013), 『러시아 연방의 절멸 위기 알타이 언어: 사회언어학적 백과사전 (*Endangered Altaic Languages of Russian Federation: The Sociolinguistic Encyclopedia*):』, Paju: Taehaksa. (Korean edition and translation of V. Ju. Michal’chenko, G. D. McConnell (2003), *The Written Languages of the World: Languages of the Russian Federation, The Sociolinguistic Encyclopedia*, Book 2, Institute yazkozaniya RAN, Moscow: Izdatel’svo ACADEMIA.)
- CHOI Moon-Joeng et al. 최문정, 신용권, 손남호, 김윤신, 김건숙, 김주원, 고동호, 송재목, 권재일 (2011), 『알타이언어 현지 조사 질문지 (*Linguistic Questionnaire for Investigation of Altaic Languages*)』, Paju: Taehaksa.
- CHOI Woonho 최운호 (2011), 『알타이언어 텍스트 자료의 분석과 디지털 아카이브 구축의 실제 (*The practice of the text material analysis and the digital archive constructions for Altaic languages*)』, Paju: Taehaksa.
- CHOI Woonho 최운호 (2014), 「알타이언어 현지조사와 디지털 아카이브 구축, 그리고 활용 (Field studies and the digital archive constructions for Altaic languages, and its use)」, 『중국전자문화지도 제작의 의의와 전망 (*Meaning and Prospect of the Electronic Atlas of Chinese Culture*)』 105~124.
- CHOI Woonho, YOU Hyun-Jo, KIM Juwon (2012), “The documentation of endangered Altaic languages and the creation of a digital archive to safeguard linguistic diversity”, *International Journal of Intangible Heritage* 7, 113~122.
- DRYGA M. Iryna (2008), “Two controversial questions of history of “Small” Turkic languages in Ukraine: Urum, Karay, Qrymchaq in comparison with Gagauz”, *Altai Hakpo* 18, 147~164.
- KANG Hijo and KO Seongyeon (2012), “In search of the acoustic correlates of tongue root contrast in three Altaic languages: Western Buriat, Tsongol Buriat, and Ewen”, *Altai Hakpo* 22, 179~203.
- KIM Juwon 김주원 (2008), 「알타이언어의 새로운 연구 방향에 대하여 (A new direction of research on Altaic languages)」, *Han-Guel* 282, 343~367.
- KIM Juwon (2011), *A Grammar of Ewen*, Altaic Languages Series 06, Seoul: Seoul National University Press.
- KIM Juwon et al. 김주원, 권재일, 고동호, 김윤신, 전순환 (2008a), 『사라져 가는 알타이언어를 찾아서 (*Documentation of Endangered Altaic Languages*)』, Paju: Taehaksa.

- KIM Juwon, KO Dongho, CHAOKE D. O., HAN Youfeng, PIAO Lianyu, BOLDYREV B. V. (2008b), *Materials of Spoken Manchu*, Altaic Languages Series 01, Seoul: Seoul National University Press.
- KIM Juwon et al. 김주원, 유원수, 이용성, 최문정, 최운호, 이호영, 전순환, 권재일 (2011), 『언어 다양성 보존을 위한 알타이언어 문서화 (*Documentation of Altaic Languages for the Maintenance of Language Diversity*)』, Paju: Taehaksa.
- KO Dongho 고동호 (2004), 「시버어의 음운구조 연구 (A study on phonological structure of Sibe language)」, *Altai Hakpo* 14, 1~21.
- KO Dongho and Yurn, Gyudong (2011), *A Description of Najkhin Nanai*, Altaic Languages Series 07, Seoul: Seoul National University Press.
- KWON Jae-il 권재일 (2013), 『세계 언어의 이모저모 (*Various aspects of world languages*)』, Seoul: Pijbook.
- LI Yong-Söng 이용성 (2004), 「“富裕 크르그즈어” 신체 용어 (The names of parts of human body in “Fuyu Kirghiz”)」, *Altai Hakpo* 14, 185~220.
- LI Yong-Söng (2006), “The Uighur word materials in a manuscript of *Hua-yi-yi-yu* (華夷譯語) in the library of Seoul National University”, *Altai Hakpo* 16, 143~176.
- LI Yong-Söng (2007), “The Names for Fingers and Genital Organs in Tsaatan”, *Sibirische Studien* 2(1), 71~92. (Published in 2009)
- LI Yong-Söng (2008), “Endangered Turkic Languages - Preliminary Report on Fieldwork Studies -”, *Sibirische Studien* 3(1), 49~69.
- LI Yong-Söng (2009), “The Names of Parts of Human Body in Dolgan”, *Central Asiatic Journal* 53(2), 228~261.
- LI Yong-Söng (2011a), *A Study of Dolgan*, Altaic Languages Series 05, Seoul: Seoul National University Press.
- LI Yong-Söng (2011b), “Some Newly Identified Words in Middle Chulym”, *The Dīvānu Luğāti’t-Türk International Symposium: In Commemoration of Maḥmūd al-Kāşğarī’s 1000th Birthday, 5th-7th September 2008, Istanbul*, 125~135.
- LI Yong-Söng (2011c), “The Kinship Terms in Kumandy”, *Central Asiatic Journal* 55 (2), 180~239.
- LI Yong-Söng (2011d), “Türk Dillerinde ‘Güneş Doğ-’ ve ‘Güneş Bat-’ İfadeleri Üzerine”(About the expressions ‘the sun rises’ and ‘the sun sets’ in Turkic languages), *Dogumunun 990. Yılında Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, 335~378, İstanbul University.
- LI Yong-Söng (2011e), “On Dolgan *haṇa* ‘one’s elder brother’s wife’”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin 75. Kuruluş Yılı: II. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 19, Ankara University.
- LI Yong-Söng 이용성 (2012a), 「키르기스 영웅서사시 마나스(Manas)에서 보이는 말(馬) 관련 어휘 1 (Horse related terms in the Kirghiz epic of Manas 1)」, *Central Asian Studies* 17-1, 123~152.
- LI Yong-Söng 이용성 (2012b), 「키르기스 영웅서사시 마나스(Manas)에서 보이는 말(馬) 관련 어휘 2 (Horse related terms in the Khirghiz epic of Manas 2)」, *Central Asian Studies* 17-2, 79~100.
- LI Yong-Söng (2012c), “On Some Loan Translations from Russian in Dolgan”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 22, 67~81.
- LI Yong-Söng (2012d), “Remarks on a review of ‘A study of the Middle Chulym dialect of the Chulym language’”, *Turkic Languages* 15(2), 248~258.

- LI Yong-Söng (2013a) 「키르기스어의 12지 - 다른 튀르크어들과의 비교 (1) (The 12-year animal cycle of Kyrgyz: In comparison with the other Turkic languages (1))」, *Central Asian Studies* 18-1, 71~110.
- LI Yong-Söng (2013b) 「키르기스어의 12지 - 다른 튀르크어들과의 비교 (2) (The 12-year animal cycle of Kyrgyz: In comparison with the other Turkic languages (2))」, *Central Asian Studies* 18-2, 55~85.
- LI Yong-Söng, Mehmet Ölmez, Juwon Kim (2007), “Some newly identified words in “Fuyu Kirghiz”, Part 1: *Ural-Altaische Jahrbücher* 21, 141~169, Societas Uralo-Altaica.
- LI Yong-Söng, Ho-young Lee, Hyong-won Choi, Geon-sook Kim, Dong-eun Lee, Mehmet Ölmez (2008), *A Study of the Middle Chulym dialect of the Chulym languages*, Altaic Languages Series 03, Seoul: Seoul National University Press.
- LI Yong-Söng, Mehmet Ölmez, Juwon Kim (2011), “Some newly identified words in “Fuyu Kirghiz”, Part 2: *Ural-Altaische Jahrbücher* 24, 165~188, Societas Uralo-Altaica.
- PIAO Lianyu 박련옥 (2003), 「흑룡강성 다우르 지역사회 고찰 (An inquiry into the Daur community in Heilongjiang province)」, *Altai Hakpo* 13, 113-123.
- SEONG Baeg-in et al. 성백인, 김주원, 고동호, 권재일 (2010), 『중국의 다구르어와 어웁키어의 문법·어휘 연구 (*Grammar and lexicon of Dagur and Ewenki spoken in China*)』, Seoul: Acanet.
- SOHN Nam-Ho 손남호 (2009), 「동샹어의 중국어 차용어에 나타나는 중국어 성조의 영향 (The influence of Chinese tones on Chinese loan words in Dongxiang)」, *Altai Hakpo* 18, 113~137.
- YU Wonsoo 유원수 (2003), 「다고르어 치치하르 머일스 하위 방언의 기초 어휘의 구성 (Basic vocabulary of the Meilis subdialect of the Qiqihaer Dagur language)」, *Proceedings of the 2003 Conference of the Altaic Society of Korea: Studies of Endangered Altaic Languages I*, 27~48.
- YU Wonsoo (2004a), “A brief sketch of the (Aga) Buriat dialect: With special reference to its phonological properties”, *Proceedings of the 6th Seoul International Altaistic Conference*, 109~127.
- YU Wonsoo 유원수 (2004b), 「타청 지역 아실 다오르 방언의 모습 (A sketch of the Ashil subdialect of the Tacheng Dagur dialect)」, *Proceedings of the 2004 Autumn Conference of the Korean Association for Central Asian Studies*, 1~12.
- YU Wonsoo 유원수 (2005), 「내몽고 호친 바르가 방언의 모습 (A sketch of the Khuuchin Barga dialect of Inner Mongolia)」, *Proceedings of the 2005 Spring Conference of the Korean Association for Central Asian Studies*, 1~15.
- YU Wonsoo (2006a), “Remarks on Khuuchin Barga affricates”, *Altai Hakpo* 16, 127~141.
- YU Wonsoo (2006b), “Some remarkable features of the Darkhad Mongolian: With special reference to the speeches of three informants”, *Proceedings of the 7th Seoul International Altaistic Conference: Perspectives on the studies of endangered Manchu-Tungus*, 209~218.
- YU Wonsoo (2006c), “Preliminary report on Korean-Mongolian joint Darkhad fieldwork studies”, *The 9th International Congress of Mongolists*, 58~59, International Association for Mongol Studies.
- YU Wonsoo (2006d), “Written Mongolian s in Old Barga dialect”, *Altaica* 4, 38~44, Association of Mongolian Altaists, Institute of Language and Literature, Academy of Sciences of the Mongolia.
- YU Wonsoo 유원수 (2007a), 「서부 부리아트 방언들의 모습 (Some remarks on Western Buriat dialects)」, *Proceedings of the 2007 Spring Conference of the Korean Association for Central Asian Studies*, 1~12..

YU Wonsoo

- YU Wonsoo 유원수 (2007b), 「다르하드 방언 소고 (Some remarks on Darkhad Mongolian)」, *Mongolian Studies* 23, 5~28.
- YU Wonsoo 유원수 (2008a), 「저항력 없는 어휘 — 절멸 위기의 알타이 언어들에 대한 현지 조사 연구를 중심으로 (Words with insufficient resistibility — With special reference to the findings in the field researches on endangered Mongolian languages)」, *Mongolian Studies* 25, 47~69.
- YU Wonsoo 유원수 (2008b), 「다고르어 타청 방언의 어휘 구성 요소 (Remarks on the lexical elements of the Tacheng dialect of the Dagur language)」, *Central Asian Studies* 13, 1~14.
- YU Wonsoo (2009a), “Preliminary report on fieldwork studies on Mongolian languages and dialects”, *Current Issues in Unity and Diversity of Languages: Collection of the papers selected from the CIL* 18, 2812~2823.
- YU Wonsoo (2009b), 「절멸 위기의 몽골어계 언어들에 대한 한국 학자들의 현지 조사 연구 (Korean scholars’ field work studies on endangered Mongolic languages)」, *Revisiting Korea-Mongolia Relations*, 77~92, Mongolian Academy of Sciences and Northeast Asian History Foundation.
- YU Wonsoo 유원수 (2009c), 『몽골의 언어와 문화 (*Language and Culture of Mongolia*)』, Seoul: Sonamu.
- YU Wonsoo (2010), “Personal pronouns in Mongol Khamnigan of north Mongolia”, *Proceedings of the 2010 Conference of the Altaic Society of Korea*, 13~32.
- YU Wonsoo (2011), *A Study of the Mongol Khamnigan spoken in northeastern Mongolia*, Altaic Languages Series 04, Seoul: Seoul National University Press.
- YU Wonsoo (2011), “A report on some Mongolic languages and their dialects which are facing the danger of disappearing”, *Central Asiatic Journal* 55 (2), 275~293.
- YU Wonsoo (2014), “Documentation of Altaic Languages”, *Workshop on Language Documentation and Typology*, 23~36, Department of Linguistics, Seoul National University.
- YU Wonsoo and Kwon, Jae-il (2004), “Preliminary remarks on the phonemic system of the Qiqihar Meilis dialect of the Dagur language”, *Altai Hakpo* 14, 153~184.
- YU Wonsoo, KWON Jae-il, CHOI Moon-Jong, SHIN Yong-kwon, BAYARMEND Borjigin, BOLD Luvandorj (2008), *A study of the Tacheng dialect of the Dagur language*, Altaic Languages Series 02, Seoul: Seoul National University Press.

ASK REAL digital archives:

http://altaireal.snu.ac.kr/askreal_v25/members.html (English)

Center for Language Diversity:

<http://www.cld-korea.org/index.php> (Korean)

<http://www.cld-korea.org/eng/about/about.php> (English)

Abstract

The Altaic Society of Korea and Seoul National University carried out a joint project on endangered Altaic languages. It was called ASK REAL (The Altaic Society of Korea, Research on Endangered Altaic Languages) from September of 2003 to June of 2006, and ASK DEAL (The Altaic Society of Korea, Documentation of Endangered Altaic Languages) from July of 2006 to June of 2009. The project was funded by the National Research Foundation of Korea (formerly the Korea Research Foundation), and directed by Prof. KIM Juwon of Seoul National University.

Through this project, field studies of thirty eight of the most endangered Altaic languages were done, full documentation on all of them was completed, and two general reports on the project along with seven descriptive grammar sets were published. Although the project is now complete, two websites are still maintained by the Altaic Society of Korea. In addition, participants continue to publish books and articles using the findings of the field research and the documentation and description results of the endangered Altaic languages.

I participated in this project as a researcher from the beginning, with other scholars and research assistants with different majors and with international collaborators from various disciplines and vocations. Also present were very cooperative consultants from China, Mongolia, and Russia. As a participant in this project, I would like to introduce the achievements of the ASK project and the results of the efforts of nearly 300 people by briefly introducing the field studies on those thirty eight languages, the processing materials, and our efforts to share with the world our findings and experiences as gleaned through the project.

Key words: ASK REAL, ASK DEAL, endangered Altaic languages, field research, documentation

**OBSERVATION ON THE TRANSCRIPTION
OF THE CLEAR MONGOL SCRIPT'S LONG VOWELS**

*A.Mönkhtsetseg**

The Clear Mongol script was created in 1648 by the Oirat erudite Zaya Pandita Nam-mkha'i rgya-mtsho (1599-1662)¹. The script was largely used by Oirat scholars in their literary composition. However, in spite of its longevity, the use of this script did not expand beyond the inner circle Oirat scholars. Nevertheless, a comprehensive history of the Clear Mongol script would indicate that this script made a substantial contribution to the literacy development of the Mongol people as testified by its use in Buddhist manuscripts, the Buddhist philosophy in the 17th and 18th century as well as in literary composition in general.

The Clear Mongol script signs were mainly developed on the basis of the Written Mongolian script and yet are fairly distinctive from the Written Mongolian script by a few facts as recorded by several researchers quoted below.

The Clear script is based on the Mongolian alphabet but is more phonematic and closer to the spoken language. The written language is based mainly on the Torguud dialect, but incorporates some Dörbed features². Further, this script was used only by the Oirats and, among them, the Kalmyks, who retained the Old Mongolian vowel system, including palatal vowel harmony³. This script is still used by the Oirats of Xinjiang today. As we can see from a comparison of the two scripts, the Clear Script is more precise in that it distinguishes between *o* and *u*, *ö* and *ü*, etc⁴. Upon this distinction a new supradialectal written language, Written Oirat, was built. Linguistically, Written Oirat may be viewed as a more or less accurate normalization of the speech of the Western Mongols as it was in the mid-seventeenth century⁵.

The first materials on Oirat spoken dialects, mainly word lists and phrases, were recorded and published in 1839 by A. Bobrovnikov⁶, Nicolaes Witsen, J. von Strahlenberg⁷, and P. S. Pallas. The actual foundation of the field was laid by G. J. Ramstedt⁸, whose 'Kalmyk dictionary' (1935) contains data also from the Jungarian Oirat (Öölet). John R. Krueger⁹ made a substantial contribution with his Oirat-Mongolian dictionary. Recently, more Oirat dictionaries (without Kalmyk) have been published by Tsooloo (1988), Luntu (1998), and Chojjingjab and Gereltu (1998). One should also look at the collection of Oirat folklore by Vladimircov (1926). Later, there were more text collections and folklore publications by Chojjingjab et al. (1986) and György Kara (1987, cf. also Kara 1959). On the grammatical side, there were several publications in Mongolia on the description of individual Oirat dialects, notably the monographs by Tsooloo (1965) and Vandui (1965)¹⁰. Selected dialectological topics are also treated in the papers of Luvsanbaldan¹¹ (1975), Jamiyan¹² (1970).

Unlike the Written Mongolian orthography, the 'Clear Script' is phonemically adequate. Special letters, positional variants, and diacritic symbols are used to express features such as vowel quality, vowel length, and obstruent

* PhD. Student of National University of Mongolia

¹ Radnabadara. *Rabjamba Zay-a bandita-yin turyji Saran-u gerel kemekü ene metü bolai*. CSM. T-V. Fasc. 2. Улаанбаатар. 1959: 2b-11b.

² J. Svantesson, and all, *The Phonology of Mongolian*. The Phonology of the World's Languages. Oxford: University Press. 2005: 148-149 p's.

³ J. Svantesson, and all, *The Phonology of Mongolian*. The Phonology of the World's Languages. Oxford: University Press. 2005: 190 p.

⁴ I. Rachewiltz and V. Rybatzki, *Introduction of Altaic Philology: Turkic, Mongolian, Manchu*. Handbook of Oriental Studies, Section 8. Central Asia. Vol. 20. Leiden: Brill. 2010: 145p).

⁵ John Janhunen, ed. *The Mongolic languages*. Routledge Language Family Series. London: Routledge. 2003: 210 p.

⁶ А. Бобровников, *Грамматика монгольско-кальмыцкого языка*. Казань. 1849.

⁷ J.R. Krueger, *The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Strahlenberg's Geography of 1730*. Stockholm, Sweden. 1975.

⁸ Ramstedt, G.J. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 1976.

⁹ J.R. Krueger, *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary*. Part I. (The Vowels); II. (The Consonants); III. (The Consonants). Bloomington, Indiana: The Mongolian Society. 1978, 1984.

¹⁰ Janhunen, J, ed. *The Mongolic languages*. Routledge Language Family Series. London: Routledge 2003: 211-212p's.

¹¹ Х. Лувсанбалдан, *Тод үсэг, түүний дурсгалууд* Улаанбаатар. 1975.

¹² Г. Жамъян, "Тод үсгийн зөв бичих дүрэмд урт эгшгийг хэрхэн тэмдэглэсэн тухай асуудал." *Монголын судлал* VII. Улаанбаатар. 1970: 257-289 тал.

strength. It is true, some Written Mongol conventions, such as the use of a zero-value consonantal initial (v) before initial vowels, are retained in the 'Clear Script', but generally the written image can be automatically represented in terms of an unambiguous Romanized transcription (rather than a transliteration). The Clear Script is still used by some of the Oirats in China, although the official policy since 1982 is that the Oirats should abolish the Clear script and use Mongolian as their written language.¹³

Furthermore, it distinguishes and marks all sounds of the spoken language and thus closely represents the spoken language. Contrary to the Written Mongolian Script, the Clear Mongol script does not mark the beginning of words with an accent known as the *мумэм* (support for a vowel in Mongol script). Also 'palatal' and 'velar' vowels are differently transcribed in every individual word whereas consonants that have the same sound and yet different transcription (e.g. γ/x, d/t, s/š, b/w) are respectively and distinctively noted. This might give the impression that the Clear Mongol Script has more letters and signs than the Written Mongolian script. Furthermore, the transcription of every sound allows for the tracking of the origin of every word as well as making easier to trace back the original calligraphic transcription of sounds and signs.

It is also important to highlight that the Clear Mongol Script and its grammar is closer to the spoken language and especially to the 17th and 18th century phonology. Therefore, the present issue regarding the transcription of Clear Mongol script manuscripts of that period is not only about the transcription of individual syllable but specially about the distinctive features of the language phonology as well as the use of technology in transcription work.

In my recent experience of transcribing two manuscripts written in the Clear Mongol Script, the following quote became a guiding principle. 'In general terms, transcription of old manuscripts is not only about transcribing signs by signs but most important it should aim at doing comparative research about the context of the language as well as about its phonetic at that particular period of time. As for the Clear Mongol Script, long and short vowels are differently noted which makes transcription easier than in the Written Mongolian script. Therefore, it is necessary to correctly explain the meaning of every single sign'¹⁴. Furthermore, this experience brought to light a much debated topic regarding the transcription of some phonemes of the Clear Mongol Script, especially the long vowel. I would like to review the terms of this debate and offer my suggestion.

The terms of the debate are as follow. How does one transcribe the 'yдаан' (orgul) sign (┌) when it is followed by the secondary phoneme (a, e, i, o, ö or 'хөндий' (hallow) vowel o, u) of a long vowel (o, u, ö, ü); especially when the latter (long vowel) is followed by a sign that ends a close syllabus or 'дэвсгэр үсэг'. In other words, how does one transcribe the sign that was meant to distinguish two sounds of a double vowel (the sign is written between the vowels), especially when the long vowel is followed by a sign that ends a close syllabus? I will list hereafter a few but influential views on this debate.

According to scholars such as Bobrovnikov¹⁵, Vladimirtsov¹⁶, Poppe¹⁷, Sanjeev¹⁸, Rinchen¹⁹, Lubsanbaldan²⁰, Jamiyan²¹, Luvsanvandan²², and Shagdarsuren²³, in transcribing the long vowel of the Clear Mongol script, an accent on the sign of the primary phoneme would sufficiently indicate the length of the vowel. Thus the calligraphy should read *ū, ū̄, ā, ē, ī, ö, ȫ*. However, according to Jamiyan and Luvsanvandan, the transcription should note the secondary phoneme and mark *ā* and *ē* as independent vowels. Accordingly, the transcription should note the long vowel as follow *ou, uu, öü, üü, aā, oā, eē, iē, öē*. These are completely two different opinions and in his, Lubsanbaldan (1975)

¹³ Janhunen, J, ed. *The Mongolic languages*. Routledge Language Family Series. London: Routledge 2003: 211-212p's.

¹⁴ Any vowel that comes before long vowels *ā, ē, ī, ū* in the Clear Mongol script has no phonemic function it is meant to separate the long vowel from the preceding consonant. This is most applicable when the sound of the long vowel contains both short and long clear sounds. In case this observation is accurate, early Mongolian language *ayā, ayū, egē, egū*, middle age Mongol language *aā, aū, eē, eū* and Clear Mongol script *aā, oū, eē, öū* are traces of the long vowels found in contemporary Mongol language. Thus long vowels *aa, oo, uy, ээ, өө, үү* that are transcribed with two vowels according to the rules in contemporary Mongol language can be traced back to the vowels mentioned above. This is also evident in teaching children the alphabet. One writes two vowels *a, a* and in the process of reading those they become long vowels. III. Лувсанвандан, *Ойрдын тод үсгийн дурсгалын зүйлийг галиглах тухай асуудалд* *Studia Mongolica* (Permanent Committee International Congress of Mongolists). Т-III(II), Fasc. 3, Улаанбаатар. 1975: 57-58 тал.

¹⁵ А. Бобровников, *Грамматика калмыцко-монгольского языка*. Казань. 1849.

¹⁶ Б.Я.Владимирцов, "Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика". Ленинград. 1929.

¹⁷ Н.Н. Поппе, The Primary Long vowels in mongolian. *Journal De la Société Finno-Ougrienne*. 63. Helsinki. 1962.

¹⁸ Г.Д.Санжеев, *Сравнительная грамматика монгольских языков*. Том. I. 1953

¹⁹ Б. Ринчен, *Монгол бичгийн хэлний зүй*. Vol. Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар. 1964.

²⁰ Х.Лувсанбалдан, *Тод үсэг, түүний дурсгалууд* Улаанбаатар. 1975.

²¹ Г. Жамъян, "Тод үсгийн зөв бичих дүрэмд урт эгшгийг хэрхэн тэмдэглэсэн тухай асуудалд." *Монголын судлал* VII. Улаанбаатар. 1970: 257-289 тал.

²² III. Лувсанвандан, Ойрдын тод үсгийн дурсгалын зүйлийг галиглах тухай асуудалд. *Studia Mongolica* (Permanent Committee International Congress of Mongolists). Т-III(II), Fasc. 3, Улаанбаатар. 1975.; III.

Лувсанвандан, Дөрвөлжин, тод үсгийн зөв бичих дүрэмд монгол хэлний урт эгшгийг хэрхэн тэмдэглэх нь. *Монгол хэлний авиа судлал*. VI боть. 2010[1970].

²³ Ц. Шагдарсүрэн, Монгол, Тод бичгийн дэвсгэр үсгийн нэр томъёоны тухай. *Хэл зохиол судлал* [Studia Linguae et Litterarum]. Т-XVI, fasc.9, Улаанбаатар. 1982.

disagreed with Jamiyan (1970)'s idea of transcribing the secondary phoneme as an independent vowel. However, after a careful re-examination of the arguments and using examples from the middle Mongolic period language, Janchiv (2002) backed up the suggestion by Jamiyan.

Here are some prominent arguments behind these opinions.

1. In most Mongolian language dialects, long vowels are composed of two vowels that contained a consonant in between. That consonant, mainly γ , g , y or w , was lost over time but also most suffixes that came after the γ , g consonant changed into male vowels and therefore into a long vowel.²⁴ Early Mongolian language *ayā*, *egē* and the like forms have become long vowels in the contemporary Mongolian language although they have also remained the same in some words. Sometimes these forms may have become long vowels in a word in one dialects and have remained intact in another dialects of the region. According to Ramstedt²⁵, early Mongolian language *aya*, *ege* as well as other similar forms have developed in the above mentioned different direction according to the fact that some had a symbol known as ‘*өргөлт*’ (stress) whereas others did not have any. It is this understandable that in the 17th century, because those words were pronounced using a long version of the vowel, they were written in the Clear Mongol script with a long vowel. Following the Old script grammar, there are a few words wherein the short vowel that comes after the γ/g consonant is pronounced as a long vowel. In fact, in the 17th century, those short vowels in the above mentioned words were pronounced as long vowels which are very close to the writing system in the Clear Mongol script where they were noted as long vowel. Here is an example. In the Written Mongol script *čayān*, *gegēn*, *ögūlekū*, *nigūleskū*, *ayār*, *kemegēd*, *terigūten*, *bölügē*. In the Clear Mongol script *cayān*, *gegeen*, *ogöül/üüleki*, *nigöül/üülsekū*, *ayaār*, *kemeēgeēd*, *terigöül/üūten*, *bölügeē* or *-luyaā/-lügeē*, *-noyoūd*. Guiding principles about phonemes $*\Gamma^{26}a > \gamma aā$, $*\Gamma e > geē$, $*\Gamma u > \gamma uū/\gamma oū$ are closer in the writing.

2. According to the grammar of the Khalkha Mongol dialect as well as in other contemporary dialects of the Mongol language, a long vowel may contained a consonant γ (g), y , w , $*\beta$, $*\eta$, $*m$. This is specially the case when the two syllables of the long vowel are composed of two similar vowels. One of the consequences is that when such a long vowel is rather composed of two different vowels, they have slowly developed into a diphthong.²⁷ Besides, ‘ever since, long vowels in the Mongolian language and its dialects grew out of the sign ‘*өргөлт*’ (stress) meant to distinguish the sounds of individual vowels in a double vowel phoneme. Long vowels grew out of the ‘*өргөлт*’ sign that was always preceded by a short primary vowel followed by γ/g and a secondary vowel corresponding to the contemporary long vowel’²⁸. In other words, ‘The Clear Mongol script vowel that comes before $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{u}$, $\bar{ü}$ has the function of a phoneme only when in support of the consonant before the long vowel. Therefore, what has become long vowel in contemporary Mongol language evolved from the early $\gamma\bar{a}$, $g\bar{e}$, $\gamma\bar{u}$, $g\bar{ü}$ which always came after a vowel and never after a consonant. It is similar to the middle age Mongol language wherein long vowels $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{u}$, $\bar{ü}$ always came after a vowel.

3. According to Janchiv²⁹ ‘phonemes of the Clear Mongol script $o\bar{a}$, $\bar{o}\bar{e}$ are close to such phonemes as *qo’āsūn*, *bo’āl*, *uyāsar* found in the middle age manuscripts. This suggestion is against Lubsanbaldan’s opinion and it explains why some of the phonemes in the Mongolia dialects are written exactly as they sound, also why words such as “*imi* (*iemī*), *timi* (*tiemi*)” contain a long sign (┘). In fact, in the contemporary Mongolian language script, the lift ‘*өргөлт*’ in the primary syllabus that is under the influence of the vowel o labializes vowels a , e in the following syllabus changing them into o , u . Words in the Clear Mongol script that contain $o\bar{a}$, $\bar{o}\bar{e}$ correspond to the labialization of vowels in the middle age and this fact sustains the above argument according to which these phonemes were present at the beginning in the development of the language.

4. With regard to the origin of long vowels in the Oirat dialect’s oral literature, Tsoloo argues that “they originated from the early Mongolian language γ , g , y , b that was written between the two vowels. However not all the labialized long vowels fully developed. Such case includes the double vowel $o’a$, $o’e$ that follow labialized or not labialized two vowels.”³⁰

These opinions show case the evolution of the long vowels in the Mongolian language as well as their connection to the writing of the Clear Mongol script.

The context of the development of the Mongolian language in the 17th century is in line with the discrepancy between the written language and the spoken language of the dialects. Examples for this include the evolution of long vowels in dialects of the Mongolian language, the writing of long vowels with Vowel+Consonant+Vowel to correspond to the sound of the spoken language as intended by the Oirat scholar Zaya Pandita in creating the Clear Mongol script.

²⁴ Төмөртоого, Д. *Монгол хэлний түүхэн хэлзүй: Монгол хэлний түүхэн авиа зүй*. Vol. I. Улаанбаатар. 1992.

²⁵ Ramstedt, G.J. (1976). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki.

²⁶ such as consonant

²⁷ Г.Д.Санжеев, *Сравнительная грамматика монгольских языков*. Том. I. Москва. 1953: 77-78 стр.

²⁸ Д.Төмөртоого, “Монгол хэлний түүхэн хэлзүй: Монгол хэлний түүхэн авиа зүй”. Vol. I. 1992: 12 тал.

²⁹ Ё.Жанчив Тод үсгийн тухай. *МУИС ЭШБ* №10(122). Улаанбаатар, 1997: 48-55 тал.

³⁰ Ж.Цолоо, БНМАУ-ын нутгийн аялгуу. *Хэл зохиол судлал*, Т-ХVIII. Улаанбаатар. 1987 : 70-71 тал.; Ж.Цолоо, А.Мөнхцэцэг, *Урианхайн өв соёл*. Documenta Oiratica Collecta-VI. Улаанбаатар. 2008: 530-531 тал.

In the contemporary Mongolian language, there exist signs that are pronounced with long vowel sounds as I encountered in the manuscript “*Oyoū čiketü xaān kōbōūni toūji orošiboi*” (*The Tale of a Turquoise-ears Prince*).³¹ I will provide a few examples of the transcription with comparative with the Mongol script.

aā – [>aṯā]: xaān (>qayān хаан); čidaqsaār (>čidayṣayār чадсаар); taālal (>taṯālal таалал)
 aā – [>uṯā]: zuryaān (>jiryuṯān зургаан)
 aā/iā – [>iṯā]: tacaā/iāji (>tačiyāju тачааж); taraālang (>tariyālaṯ тариалан); aršaān (>rašiyān рашаан); хугаājī (>quriyāju хурааж); araātan (>ariyātan араатан)
 eē – [>egē]: üzeēd (>üjegēd үзээд); deēdü (>degēdü дээд); ideēn (>idegē идээ)
 eē – [>igē]: nizeēd (>nijigēd нижгээд)
 eē – [>ügē]: ükeēriyīn (>ükügēr-ün үхээрийн)
 eē/iē – [>iṯē]: kiceē/iēnggūi (>kičiyēnggūi хичээнгүй); mišeē/iēn (>misiyēn мишээн)
 oā – [>oṯā]: toāloši-ügei (>toṯālasī-ügei тоолошгүй)
 oā – [>aṯū]: oāski (>aṯūsgi уушги)
 oā – [>oṯū]: toārqu (>toṯūrčūy тоорцог); хоālai (>qoṯūlai хоолой)
 oā – [>iṯā]: xošoād (>qošiṯād/qošiṯād хошоод)
 öē – [>ögē]: öēdö (>ögēde өөд)
 üū – [>igū]: gemšiūleng (>gemişūlūn гэмшүүлэн); seriūscüū/öülkülee (>serigūčegülküle-е сэрүүцүүлэхүл);
 nöqčiūlüqsen (>nögčigūlüqsen нөгчүүлсэн);
 uū/oū – [>aṯū]: oūla (>aṯūla уул); surṯuūli (>surṯayūli сургууль)
 üū/öū, [>egū]: öülen (>egūle үүл); zöün (>zegūn зүүн)
 üū/öū – [>ügū]: kökōū/üūlüqsen (>kökügūlüqsen хөхиүлсэн)
 iā – [>iṯā]: arčiād (>arčiṯād арчаад); dakiād (>dakiṯād дахиад)
 iē – [>igē]: bičiēd (>bičigēd бичээд)
 iū/iā – [>iṯū]: cuburiūlun (>čuburiṯūlun цувруулан); ariūdhan (>ariṯūdhan ариутган); хариūgi (>qariṯū-yi хариуг); orčiūlüqči (>orčiṯūlüqči орчуулагч); uturiūlun (>uturiṯūlun утируулан); určiād (>určiṯūd урчууд)
 iū – [>uṯū]: buriūlun (>buruṯūlun буруулан)
 yaā – [*Γā]: ayaār (*aṯār агаар); zayaā (*zay-ā заяа); -luṯāā (*-luṯ-ā -лугаа); bayilduṯāāni (*bayilduṯān-и байлдааны)
 geē – [*Γē]: tügeēmel (*tügēmel түгээмэл); kigeēd (*kigēd хийгээд); kemeēgeēd (*kemegēd хэмээгээд);
 ödügeē (*edügē өдгөө); -lügeē (*-lügē -лүгээ); bölügeē (*bölügē бөлгөө)
 ṯuū/ṯoū – [*Γū]: -noṯoūd (*-nuṯūd-нууд); aṯoūlzan (*aṯūlzan уулзан); niṯuūca/niṯoūca (*niṯūca нууц);
 ṯadaṯuūr (*ṯadaṯuūr гадуур)
 gūū/göū – [*Γū]: nigūū/öülesüqči (*nigūlesüqči нигүүлсэгч); geṯigöū/üülen (*geṯigūlūn гийгүүлэн); terigūū/öüten (*terigūten тэргүүтэн); ögūū/öüleqsen (*ögūleqsen өгүүлсэн); iregūū/öülüqsen (*iregūlüqsen ирүүлсэн)

Resume

This article concerns the origin and evolution of longue vowels in the Mongolian language. It is our understanding that longue vowels in the Mongolian language grew out of transliteration of the second vowel of the Clear Mongol Script's double vowels.

In fact, the clear Mongol script contains double vowels which are transliterated in the Mongolian language script either by a linguistic sign or accent called ‘orgul’ / ‘yudaan’ (ᠣᠷᠭᠣᠯ) or simply by longue vowels. Nevertheless, until the middle age, the Mongolian language longue vowels were not fully formed and appeared only in the transliteration of the Clear Mongol Script.

Therefore, our suggestion is to transliterate by longue vowels such as oū, uū, oū, üū, iū and aā, eē, iā, iē, oā, öē, the Clear Mongol Script's vowel with ‘orgul’/‘yudaan’ accent as well as its the double vowels.

³¹ In other spread name is that *Ünekeēr törölkitü sayin xaāni toūji orošiboi* (*The Tale of a Real-Being King*).

References:**In Mongolian**

1. Вандуй, Э. (1965). *Дөрвөд аман аялгуу*. Улаанбаатар.
2. Жамьян, Г. (1970). “Тод үсгийн зөв бичих дүрэмд урт эгшгийг хэрхэн тэмдэглэсэн тухай асуудалд.” *Монголын судлал VII*. Улаанбаатар.
3. Жанчив, Ё. (1997). Тод үсгийн тухай, *МУИС ЭШБ №10(122)*. Улаанбаатар.
4. Лувсанбалдан, Х. (1975). *Тод үсэг, түүний дурсгалууд* Улаанбаатар.
5. Лувсанвандан, Ш. (1975). Ойрдын тод үсгийн дурсгалын зүйлийг галиглах тухай асуудалд. *Studia Mongolica* (Permanent Committee International Congress of Mongolists). Т. III(II), Fasc. 3, Улаанбаатар.
6. Лувсанвандан, Ш. (2010[1970]). Дөрвөлжин, тод үсгийн зөв бичих дүрэмд монгол хэлний урт эгшгийг хэрхэн тэмдэглэх нь. *Монгол хэлний авиа судлал. VI* боть. Улаанбаатар.: МУИС. МХСС.
7. Ринчен, Б. (1964). *Монгол бичгийн хэлний зүй*. Vol. Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар.
8. Төмөртоого, Д. (1992). *Монгол хэлний түүхэн хэлзүй: Монгол хэлний түүхэн авиа зүй*. Vol. I. Улаанбаатар.
9. Цолоо, Ж. (1965). Захчины аман аялгуу. Улаанбаатар.
10. Цолоо, Ж. (1987). БНМАУ-ын нутгийн аялгуу. *Хэл зохиол судлал*, Т-ХVIII. Улаанбаатар.: ШУАХ.
11. Цолоо, Ж., Мөнхцэцэг, А. (2008). *Урианхайн өв соёл*. Documenta Oiratica Collecta- VI. Улаанбаатар.
12. Шагдарсүрэн, Ц. (1982). Монгол, Тод бичгийн дэвсгэр үсгийн нэр томъёоны тухай. *Хэл зохиол судлал* [Studia Linguae et Litterarum]. Т-ХVI, fasc.9, Улаанбаатар.
13. - *Oyoi čikitü хаān köböüni toüji orošiboi (The Tale of a Turquoise-ears Prince.)* / in Clear Script/
14. - *Ünekeēr törölkitü sayin хаāni toüji orošiboi (The Tale of a Real-Being King).* /in Clear Script/

In Other Languages

15. Бобровников, А. (1849). *Грамматика калмыцко-монгольского языка*. Казань.
16. Владимирцов, Б.Я. (1929). *Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика*. #33. Ленинград.
17. Санжеев, Г.Д. (1953). *Сравнительная грамматика монгольских языков*. Том. I. Москва.
18. Janhunen, J., /ed./ (2003). *The Mongolic languages*. Routledge Language Family Series. London: Routledge.
19. Krueger, J.R. (1975). *The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Strahlenberg's Geography of 1730*. Stockholm, Sweden.
20. Krueger, J.R. (1978). *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary*. Part I. (The Vowels). Bloomington, Indiana: The Mongolian Society.
21. Krueger, J.R. (1984). *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary*. Part II. (The Consonants). Bloomington, Indiana: The Mongolia Society.
22. Krueger, J.R. (1984). *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary*. Part III. (The Consonants). Bloomington, Indiana: The Mongolian Society.
23. Poppe, N.N. (1962). The Primary Long vowels in mongolian. *Journal De la Societe Finno-Ougrienne*. 63. Helsinki. Soumalais-Ugrilaisen Seuran.
24. Rachewiltz, I. and Rybatzki, V. with the collaboration of Hung Chin-fu, (2010). *Introduction of Altaic Philology: Turkic, Mongolian, Manchu*. Handbook of Oriental Studies, Section 8. Central Asia. Vol. 20. Leiden: Brill.
25. Ramstedt, G.J. (1976). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Soumalais-Ugrilainen Seura.
26. Svantesson, J., Tsendina, A., Karlsson, A. M., and Franzén, V. (2005). *The Phonology of Mongolian*. The Phonology of the World's Languages. Oxford: University Press.

**Э.РАВДАН “ХЭРЭГЛЭЭНИЙ ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ”
(ХЭЛ СУРАХУЙН ОНОЛ) (УЛААНБААТАР, 2013, 244 ТАЛ)**

*С.Мөөмөө**

Өшгөг Энхбаярын Равдан гуай саяхан “Хэрэглээний хэл шинжлэл” /Хэл сурахын онол/ хэмээх бүтээл хэвлүүлсэн билээ. Шүүж байгаа шавиа гуайлдгийн учир бол түүний их мэдлэг юм.

“Тяжела шапка монаха” хэмээх хэллэгийг хувьдаа “Муу эрд халдага дараа” гэж боддог юм. Миний бие муугаа мэдэхгүй ном цуглуулдаг, бас уншдаг нэгэн. 1997 онд “Алдарт хэлшинжлэлч Ноам Чомскийн онолыг гүйлгэн үзэхүл” хэмээх өгүүлэл бичив. Анх удаа Н.Чомскийн нэрийг Монгол улсад гаргасан гэж боддог. Дараа нь Д.Цэрэнпил, Д.Нямаа нар энэхүү эрдэмтний талаар ганц нэг өгүүлэл бичсэн. Саяхан Шинжлэх ухааны академийн хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэмтэн Гөрөөчингийн Гэрэлмаа “Хэрэглээний хэл шинжлэл” хэмээх зохиол хэвлүүллээ. /2012/ Хоёр эрдэмтний судалгааны арга нь өөр өөр байна. Профессор Э.Равдан “Хэл сурахуйн онол”, нөгөөдөх нь хэл сурахын эш гэжээ. Сонирхуулахад ардын хувьсгалын эхээр онол нь “эш”, харин хэрэглээ нь “практика” гэсэн утгатай байлаа.

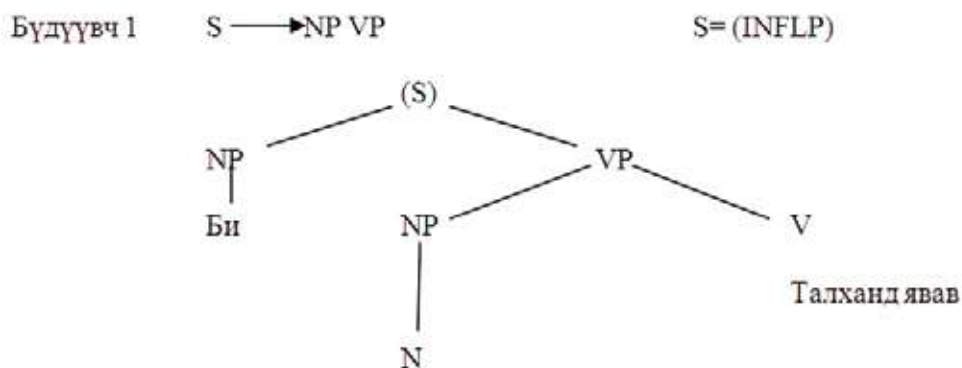
Миний ажлын ширээн дээр байгаа Финлянд улсын Турку хотын их сургуулийн багш, профессор Жорма Тойванен гэдэг эрдэмтэн “1-3 настай 25 хүүхдийн хэл яриаг судалсан нь” сэдвээр докторын зэрэг хамгаалсан зохиолоо над бэлэглэснийг энэ ташрамд тэмдэглэсү. /Ташрамд гэдэг үгийн талаар би өгүүлэл бичиж хэвлүүлсэн, манайхан “дашрамд” гэж буруу бичээд байна./

Эрдэмтэн Г.Гэрэлмаа Баянзүрх дүүргийн 3-р цэцэрлэгийн хүүхдүүдэд түшиглэн номоо бичсэнээрээ Финляндын профессор Ж.Тойвайинентай төсөөтэй ажээ. Э.Равдан, Г.Гэрэлмаа нартаа энэ ялдамд, баяр хүргэх хүсэлтэй байна.

Э.Равдан “Өгүүлбэр хэлний хэрэглээний хамгийн анхдагч нэгж юм.” зохиолын 23-р талдаа бичжээ. Багш нь энэ өгүүлбэртэй санал нийлсэнгүй ээ. Монголч эрдэмтдийн Х хуралд “Нэгэн нээлтийн тухай асуудалд” илтгэл би тавьж хэлэлцүүлэв. Шинэ Зеландын их сургуулийн багш профессор Клерик Квинтон дэлхий 405 хэлийг судалсны үр дүнд Африк тивийн Сахаараас дэлхийн бүх хэл ч үүссэн, хүн төрөлхтөн ч үүссэн гэжээ.

Тэрээр алимад хэлэнд фонем судлалын нэгжийг анхдагч гэж үзсэн байна. Миний бие фонемийг судалдаг болохоор ч тэр юм уу. Энэ саналыг зөв болов уу гэж бодох юм. Мэдээж энэхүү эрдэмтний дэвшүүлсэн дүгнэлт маргаантай. Дэлхийн хэлүүд 8-аас 100 гаруй фонемтэй байдаг ажээ. Би хувьдаа сүүлийн үеийн өгүүлэл, номдоо монгол хэл 51 фонемтэй гэж бичлээ. Би эсгий гэртээ хүн /эй/-гийн хос, өөдтэй, өнгөтэй гэхэд /өй/-гийн хосоор хэлээд байгаа юм. Үүний өмнө 49 фонемтэй гэж бичиж байсан. Өөдтэй, өнгөтэй гэж бичээд, хэлэхдээ хос, уртаар хэлээд байх мэт. Өөрсдөө шалгана биз, бас монгол хэлэнд эгшиг зохицохын ёс гэж байдаг нь баталгаа болно. Туршилтаар ингэж гараад байна. Би ном, зохиол бэлэглэсэн бүхэнд шүүмж бичдэг. Зүгээр уншаад амар сайхандаа жаргаж болохгүйг эрхэмлэдэг нэгэн. Америкийн хэл шинжлэлийн дэгүүд, Н.Чомскийг жаахан гадарладаг.

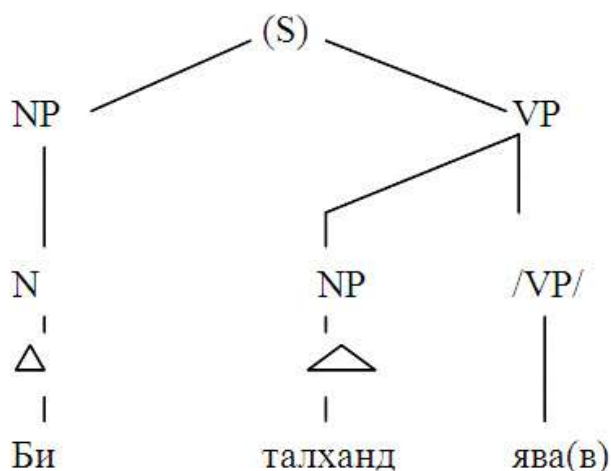
Профессор Э.Равдан:

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын профессор

Удаах томъёоллоор дээрхи өгүүлбэр (S)-ийг дүрсэлбэл:

Бүдүүвч 2.

Миний би Америкийн хэлшинжлэлийн дэгүүд Ноом Чомскийг гадардлагийн хувьд ойлгомжтой байлаа. Над “On Noam Chomsky; Critical essays” хэмээх ном байна. Мөн John Searle-ийн “Chomsky’s revolution in linguistics” ч бас бий.

Эрдэмтэн Э.Равдан бол бүтээлч сэтгэлгээтэй монголын хэлшинжлэлийн томоохон төлөөлөгчийн нэг. Би түүнийг олон хөл гартай амьтан гэж шоглодог. Уг номыг уншаад, эрдэмтэн бид нар юуны өмнө хэл шинжлэлийн нэр томъёоны тольтой болох санаа урган гарч байна. Ганц жишээ хэлэхэд:

1. “Цахим” гэдэг үг эргэлзээтэй, Шамбий хэмээгч эрдэмтэн физикч Цэрэнгийн нэг өгүүлэл бий. Үүнийг МУИС-ийн ректор асан, академич Н.Содном түүнийг зөв гэж дэмждэг байлаа.

2. Дэлхийчлэх, глобачлах, Ш.Бира, Л.Түдэв, Л.Дашням бид дөрөв дэлхийчлэх гэж бичдэг юм.

Миний бие БНХАУ-ын Хөх хотноо 1990 онд болсон монголч эрдэмтдийн хуралд Монгол дундын нэр томъёоны асуудалд илтгэл тавьж хэлэлцүүлсэн билээ. Үүнд: Өвөрмонгол, манай улс, буриад, халимаг дөрөв нэр томъёогоо нэгтгэх жигдлэх санал дэвшүүлэв.

3.Зөв бичих дүрмээр алдаагүй бичих ёстой.

4.Судлагдахуун, судлахуун хоёрыг зөвөөр томъёолох.

5. Прагматик хэл шинжлэл, үүргийн хэл шинжлэл

6.Зэрэгцүүлсэн хэл шинжлэл, харьцуулсан хэл шинжлэл хоёрыг хутгаад байна.

7.Корпус хэлшинжлэл, нэгдэл, бүлэглэл

8.Копьютер, тооцоолох, тооцоолуур

9. Эх хэл, төрөлх хэл

10.Кирилл, орос хоёрыг ялгах

11.Стандарт, тоо бүртгэл, гэх мэтээр тун замбааргүй хэрэглэдэг.

12.Өвөрмөц хэллэг, нийлц үг, хэвшмэл хэллэг

13.Үгсийн сан, үгийн сан

14.Интернэт, олон улсын сүлжээ

15.Хэлшинжлэл нь нарийн шинжлэх ухаан болон хувирч байгаа орчин үед нэр томъёо замбараатай, нэгэн мөр байх нь зүйтэй юм. Үгийн утга ялгаруулах, бүрэлдүүлэхэд оролцдог үндсэн фонемийн дараах дурдсан эрдэмтэд ийн тодорхойлж байна.

1. Биткеев П.Ц	45
2. Буреев Б.О	44
3. Э.Вандуй	57
4.Ш.Лувсанвандан багштан	46
5.С.Мөөмөө	51
6. Надеяев М.В	56
7.Т.Пагба	47
8. Поппе Н.	48
10.Ж.Стрит	29
11.Цолоо	48
12.Цэнгэлтэй БНХАУ	55

13.Шмидт Я.	24
14.Түргэн БНХАУ	45
15.Орчин цагийн монгол хэл зохиол	45

В.М. Надеяев гуай бид хоёр Л.В. Щербийн нэрэмжит туршилт авианзүйн лабораторид шинжилж судлав. П.Ц.Биткеев, И.Д. Бураев хоёр Л.В.Щербийн нэрэмжит туршин судлах лабораторид бас ажилласан билээ.

Аливаа хэлний тоо томшгүй олон авиа цөөн тооны фонем болдог ажээ. Академич Шадавын Лувсанвандан багштан бичихдээ: “Хэрвээ хэлний авиа бүр утга ялгадаг байсан бол хүний хэл харилцахын хэрэглүүрийн үүргийг гүйцэтгэж чадахгүй байсан билээ. “гэж”фонемийн онолын асуудалд” гэжээ. Н.С.Трубецкой, ХХ зууны фонем судлалын нэвтэрхий толь, “Хунгийн дуулал” гэж А.А.Реформатскийн дүгнэсэн “Основы фонологии” хэмээх алдарт бүтээлээ дэлхийн 112 хэл судалж бичсэн билээ.

Эцэст нь, монголоор барахгүй, дэлхийн хэмжээний эрдэмтэн дүү Э.Равдандаа эрүүл энх, аз жаргал, аливаа сайн сайхан бүхнийг хүсэн ерөөе.

**CHANGES OF THE USE OF THE OIRAT SCRIPT
IN SINKIANG (XINJIANG) BETWEEN 1950 AND TODAY**

*Johannes Reckel**

The Oirat script or rather Todo Bicig (Clear Script) was invented in 1648 by Zaya Pandita (1599-1662). He was the adopted son of an Oirat prince from the Hoshud tribe. The Hoshud were especially involved in the Oirat invasion of Tibet and thus settled in what is now modern Qinghai province since 1639.

Zaya Pandita became a Buddhist monk and in 1615 went to Tibet for his studies. In 1638 he returned to Western Mongolia. His lifetime coincides with the rise of the Manchu, who first subjugated the southwestern Mongolian tribes like the Khorchin. Later, after the death of Zaya Pandita, they conquered and destroyed the Oirat confederation in two major wars around 1696 and 1757. Zaya Pandita in his lifetime experienced the Oirat confederation at the height of its power.

When Zaya Pandita created the Todo bicig in 1648 he did not mean to limit its use to the Oirad but had hoped for the new script to be accepted by all Mongolians. But the historical rift between Khalka and Oirad was too deep. Tümed, Khalka and Oirad all had their own claim to the leadership over all Mongols. Thus neither Khalka nor Tümed nor other smaller tribes would easily accept the leading role of the Oirad to reform the ancient Mongolian script. Zaya Pandita had not been the first reformer though. Phagspa had created a new Mongolian script under Kubilai Khan, which did not survive the downfall of the Yuan Dynasty.

Zaya Pandita had noticed the shortcomings of the old Uiguromongolian script introduced under Genghis Khan and which was still stuck with the Mongolian language of the 12th century. He wanted a script that could reflect the actual pronunciation in the 17th century, and it was meant for all Mongolians not just for the Oirad. When Zaya Pandita created the Clear Script he had in mind the common people, but of course his main object was to spread the Buddhist scriptures. This reminds us of Phagspa, who was a Buddhist monk, too and used the Tibetan script to create a new Mongolian script. Tibet was meant to be closely integrated into the Mongolian empire.

Thus introducing a new script is always a political decision as well. The Todo bicig was introduced at a time when the Oirat confederation was at its most powerful. The use of the new script was encouraged by the leaders of the Oirad and spread fast amongst the Oirad. But the Oirad had no lasting political power over the Khalka, Tümed, Khorchin, Buryat and other smaller Mongolian tribes, who finally only changed their script to the Cyrillic script when forced to do so by the Russians, or retained the use of the old script when allowed to do so by the Chinese authorities. In both cases it was not their own decision in the first place. This is of course as soon as you go into details a slight oversimplification.

The old Uiguro-mongolian script was used widely even in Outer Mongolia until the 1960s until it became suspicious to the Russians when they deemed it a nationalistic instrument at the time of the celebrations of Genghis Khans birthday. So the teaching of the Mongolian script was suppressed in schools and in public life. Nevertheless Outer Mongolia was an independent country dominated by the Khalka. Thus the old script never completely went out of use. But the Oirat minority in western Mongolia lost the active knowledge of the Todo bicig. The same happened to the Kalmuck in Russia.

In Russia it was first the Latin script and then very soon the 38 Cyrillic script which was introduced to write the languages of the minorities. Both were phonological scripts that could be used to write any language. In China the Chinese script was not fit to write anything but the Chinese language. The Chinese characters could not be used to write Mongolian, or only with a lot of effort, as seen in the case of the Secret History of the Mongols. In China using the Cyrillic script to write Mongolian would have meant bowing to Russian-Soviet cultural and political superiority. And Chinese-Soviet relations soured gradually until becoming outright hostile in the 1960s. For a short while China experimented with the use of the Latin script to write Chinese but gave up soon. The Uighurs and Kazakhs of China were forced to use the Latin script for a few years but the Oirad always kept their Todo Bicig.

*University of Goettingen, Germany

Despite the continued use of the Todo Bicig amongst the Oirat in China, the way to write changed considerably especially in the 20th century. The first reforms of the written Oirat were initiated by Kotwitz, when he published his reformed Oirat grammar in 1915. These reforms were taken up by the Kalmyck along the Volga at first but in 1924 the Soviet authorities stopped the use of the Todo bicig amongst the Kalmyck. Nevertheless these reforms of Written Oirat soon bore fruit further east.

Actually the first changes of the written language came as early as 1757 when the central authority of the Oirat confederation had been destroyed by the Manchu. There wasn't any central standard of writing anymore and local traditions showed their influence. Still changes were rather small.

In 1911/12 the Manchu rule of the Ch'ing dynasty from Peking ended. Outer Mongolia became an independent country. At the same time the western regions of the Chinese empire became detached or only loosely connected to the central power in Peking. Much stronger ties between Sinkiang and Central Asia developed. In 1915 Kotwitz and then also Nominhanov had published their reformed grammars of the written Oirat language. Many intellectuals from Kalmykia like Ceren Dorzi Nominhanov and Aksen Suseev taught at the university at Tashkent. The learned Lama Ijil Cürem who was originally from Kalmykia went to Sinkiang Wusu and taught the reformed Oirat grammar to the local Oirat of Sinkiang. At the same time many Oirat intellectuals from Sinkiang went to Tashkent to study under Suseev and Nominhanov. Amongst them was Prof. Badma who later returned to Urumchi and made the ideas of Nominhanov and others widely known in Sinkiang. The time until 1950, when the new communist authorities in China reestablished central rule from Peking, was a time of close ties and fruitful exchange between the Kalmyck and Oirat under Soviet rule and those under Chinese rule. The same applies to the Uighurs and other people of that region. Actually the border remained relatively open even after 1950 until Soviet-Chinese relations became outright hostile in the 1960s. Nevertheless the influence of the reform movement around Nominhanov remained very strong in Sinkiang all through the 1950s. Scripts from the lectures Nominhanov gave in Tashkent circulated freely in Urumchi.

During the decades prior to 1950 the Oirat written language had already changed considerably, mainly due to the efforts to move the written language much closer to the spoken language of the 20th century. Also many Russian and Chinese words had been absorbed into the Oirat language. But the pronunciation had changed too. In the 1950s finally the letters *z* and *ǰ*, as well as *c* and *č* had separated. The use of certain grammatical endings changed as well. For example the polite Imperative ending in *-qtun/-ktün* became *-qtqn/-kten*, like in oloqtan "please may you search/find". Many long vowels became diphthongs like in *širei* instead of *sire*.

In 1953 a new grammar of the reformed Oirat written language was published in Urumchi: *Mongyol keleni dürün*. Unfortunately most copies of this important grammar have been destroyed during the Cultural Revolution. At present I have only discovered an incomplete copy of the handwritten version. This grammar mainly follows the grammar of Nominhanov, itself a very rare publication.

Around 1950 the Oirat language of Sinkiang was basically the same as the language spoken by the Kalmyck. Looking through Oirat newspaper articles of the *Sinjiyang-giyin ödör-in sonin* from the early 1950s you will find words like *udum* for "people, nation", whereas in modern editions this would be replaced by *ündüsüten*, in accordance with the Mongolian spoken in Inner Mongolia. Generally speaking the Oirat language of China has moved much closer to the language of Inner Mongolia and away from Kalmykia.

In 1999 Jamcha wrote a new grammar of the written Oirat language. In his grammar Jamcha fights against the overwhelming influence of Mongolian from Inner Mongolia. He recreates a written Oirat language closer to the language of the Kalmyck but written in Todo bicig. He strongly opposes the decisions taken by the government of the 1980s to teach the Oirat script in schools no longer to young people.

Nevertheless even today there are many newspapers and books in Sinkiang still published in the Todo bicig.

The use of the Oirat script in Russia and Outer Mongolia has stopped in the 1920s. Thus the written Oirat in Todo bicig went new separate ways in Sinkiang. New letters from the Galik alphabet were introduced into the common Oirat alphabet to reflect the necessity to represent certain recent sound changes in the language, like *z* and *ǰ* etc.

The addition of new letters has also lead to some confusion on what letter should be used when, especially in the case of *ǰ* as in *ǰanggar* which can be written by two different letters.

In scientific publications and research papers the words originally written in Todo bicig are transcribed in the Latin alphabet. Unfortunately no agreed standard as to how transcribe modern Sinkiang Oirat script has been established. The transcription of long vowels that traditionally in Todo bicig are represented by a diacritical mark to the right of the letter to be lengthened is a special problem, because this diacritical mark has his own life being pronounced *a* after *i*- and *u*. Thus the word *solıd s+o+l+i+lengthening marker+d* is actually pronounced *solıad*.

Another unsolved problem is how to transcribe the "tooth" between vowel and *-i*. Shall we write *sayin* or *Sain*. In the old Todo bicig the *-y-* of *sayin* was written with a long letter *-y-*, whereas today it is written just as a short tooth. How do we reflect these changes in our transcriptions?

蒙古国学生汉语“数量补语”习得偏误分析
图布新
(上海交通大学, 国际教育学院, 上海 200030)

Б.Түвшинжаргал*

摘 要

对蒙古学生来说汉语和蒙语是两种完全不同的语言类型, 如字母、语法、用法、语序等差别很大。蒙语不存在类似汉语数量补语的语法项目, 多种证据表明, 数量补语已成为蒙古学生习得汉语的一个难点。

本文以蒙古学生汉语数量补语为对象, 开展习得偏误研究。论文首先依据语言对比理论、二汉语习得理论及偏误分析理论入手, 对比两种语言的对应结构形式, 为分析蒙古留学生习得偏误提供理论依据。接着通过对蒙古大学生 90 个样本汉语数量补语知识的问卷调查以及数量补语专项测试, 获取蒙古学生汉语数量补语有关数据, 开展偏误类型分析。再通过检索统计两种蒙古学生作文语料库的语料, 加以分析验证, 确认并分析蒙古学生数量补语语料偏误类型, 分析造成偏误的原因, 从而验证二语习得有关假说。最后提出具有针对性的对蒙汉语教学对策。

论文对汉语数量补语教学、二语习得研究、偏误分析具有一定的参考意义。

关键词: 汉语数量补语; 二语习得; 偏误分析; 蒙汉语比较

第一章 引言

1. 意义

1.1. 研究意义

补语是汉语中很独特的语言单位, 在现代汉语中占有重要的地位。但补语也给外国学习者在学习汉语时带来了很大的困难。以蒙古国学生为例, 一直以来, 数量补语都是蒙古国学生学习汉语中的一个难点。本文希望能够在分析数量补语本体研究情况的基础上, 将数量补语与对外汉语教学结合起来进行探究和分析。汉语的数量补语是表示动作单位的数量, 在短语中主要做补语。汉语与蒙古语的一个重要区别在于: 汉语是一种量词和补语型语言, 而蒙古语属于非量词和非补语型语言。由于蒙古国学生不太了解数量补语的使用方法, 所以他们使用数量补语时免不了会出现许多偏误。因此笔者试图进一步研究蒙古国学生在学习汉语的数量补语时产生偏误的原因, 并进一步进行数量补语的教学探索。蒙古学生在对外汉语学习中, 补语一直是学习的难点, 而教师也把补语当成教学重点。因此, 对这一类难点进行研究是很重要的。

1.1.2. 研究方法

本文旨在研究常见的数量补语偏误产生的原因, 因此根据科学定量分析法和定性分析法将本论文的研究内容划分为以下几个部分:

- i. 汉语数量补语的分类与特征
- ii. 蒙古学生习得汉语数量补语问卷与测试设计与实施
- iii. 蒙古学生习得汉语数量补语测试偏误统计分析

* БНХАУ-ын Шанхай Жиiao Тонг Их сургуулийн магистрант

1.1.3 汉语数量补语定义

孙德金的《汉语语法教程》认为，在数量上（含时量、动量）补充说明谓语中心语的补语就是数量补语。充当数量补语的一般是含动量词的数量词组、表示时间段的词语等。基本形式是：动词+数量补语。¹马克冬的《简析〈搜神记〉中的数量补语》认为，数量补语一般不具有很强的动作性，在排除其充当定语、宾语的可能性之后，其一般为补语。²杨杏红、齐沪扬的《现代汉语多项补语的语序问题》认为，现代汉语中数量补语在于结果补语、趋向补语、处所补语一起共现时，一般于这些补语形式的后面。³陈小红《数量补语的用法和位置》认为，汉语中的数量补语是指位于动词后作补语的数量短语，包括时量补语和动量补语。⁴朱庆明的《现代汉语实用语法分析》指出数量补语一般用在比较句或含有比较意思的句子中，说明比较的差别，它的数量可以是很具体的，也可以是比较模糊的，要根据具体的语言环境来决定。⁵樊平、刘希明、田善继的《现代汉语进行教程》、《语法篇》认为数量补语指用在形容词后表示比较结果的补语，有数次加名量词充任。⁶

1.1.4 数量补语的语法特点

数量补语有如下四个特点：

- a. 数量补语和中心语要紧紧相连。
- b. 数量补语多由数量词组充当。
- c. 带数量补语的谓语后边一般可以带宾语。
- d. 带数量补语的谓语动词或形容词后一般可带动态助词“了”“过”。

根据数量补语、动词或形容词、宾语三者句子中的位置，可以分为如下句式：

I 动词+时/动量补语

例如：

- (1) 讨论会开了三个半小时。
- (2) 咱们还是去一趟。
- (3) 今天的天气比昨天降低了三四度。

II 动词+动量补语+宾语（表一般事物的名词）

例如：

- (4) 我们讨论过几次这个问题。

III 动词+动量补语+宾语（处所名词、称人名词）

IV 动词+宾语（处所名词、称人名词）+数量补语

例如：

- (5) 我去过一次大使馆。
- (6) 我去过大使馆一次。

¹孙德金《汉语语法教程》，对外汉语本科系列教材，北京语言大学出版社，2007年8月第4次印刷。

²马克冬，简析《搜神记》中的数量补语，贵州毕节学院中文系，第3期。

³杨杏红、齐沪扬《现代汉语多项补语的语序问题》，厦门大学文学院、上海师范大学对外汉语学院，世界汉语教学第24卷，2010年第1期。

⁴陈小红《数量补语的用法和位置》，暨南大学华文学院学报，2002年，第3期。

⁵朱庆明，《现代汉语使用语法分析》上册，对外汉语教学中级系列教材，清华大学出版社，2005年。

⁶樊平、刘希明、田善继《现代汉语进行教程》，语法篇，北京语言大学出版社，1997年1月7次印刷。

第二章 蒙古学生汉语数量补语知识调查

2.1 问卷调查

2.1.1 调查目的及对象

蒙古国学生使用汉语数量补语时出现的偏误，笔者调查共测试了蒙古国立教育大学、蒙古国立大学和乌兰巴托大学二、三、四年级的学生。本调查参加者一共 100 个人。

2.1.2 调查问卷的设计

蒙语与汉语差别很大，语法、句式、词汇等不同的方面很多，第二语言学习者经常受到母语的影响。笔者从语言对比的角度设计汉语数量补语的知识问卷调查，研究蒙古习得者对于汉语数量补语基本知识及其用法的了解。汉语补语基本知识问卷有 5 个问题，本测试要求受试者在现场 20 分钟内独立完成问卷。本试卷的首 3 个问题没有选择项，受试者只能凭着自己的知识回答。第四个问题有选择项。最后的问题是要求受试者在例句中选出补语类型。对于试卷内容的不明白之处，受试者可以借助词典。

2.2 蒙古学生使用汉语补语知识的调查统计

2.2.1 大四年级学生

序号	汉语补语知识调查项目	正确率	偏误率
1	“你知道汉语补语吗？”	85%	15%
2	“请写出来您自己知道的汉语补语分类名称。”	85%	15%
3	“蒙语有没有补语？”（蒙语没有补语）	85%	15%
4	“选择恰当词语填空”	88%	12%
5	“用横线标出下列句子中的补语，并指出是哪种补语？”	55%	45%

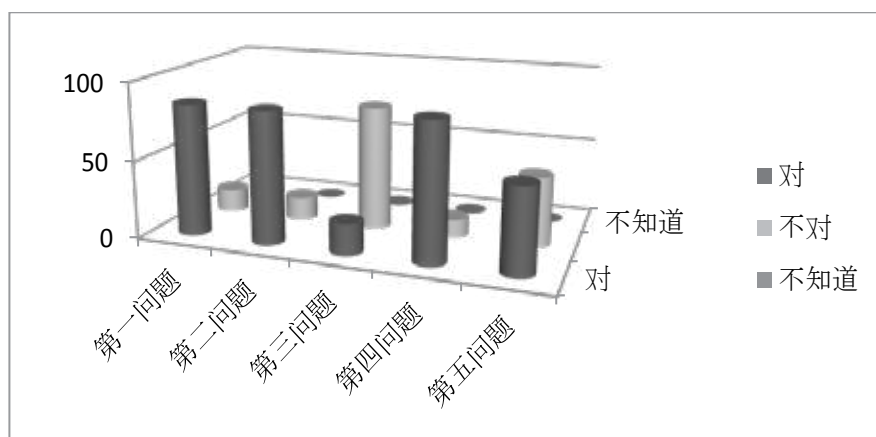

图 2-1 四年级学生使用汉语补语知识的调查结果

2.2.2 大三年级学生

序号	汉语补语知识调查项目	正确率	偏误率
1	“你知道汉语补语吗？”	62%	38%
2	“请写出来您自己知道的汉语补语分类名称。”	22%	78%
3	“蒙语有没有补语？”（蒙语没有补语）	76%	24%
4	“选择恰当词语填空”	75%	25%
5	“用横线标出下列句子中的补语，并指出是哪种补语？”	33%	67%

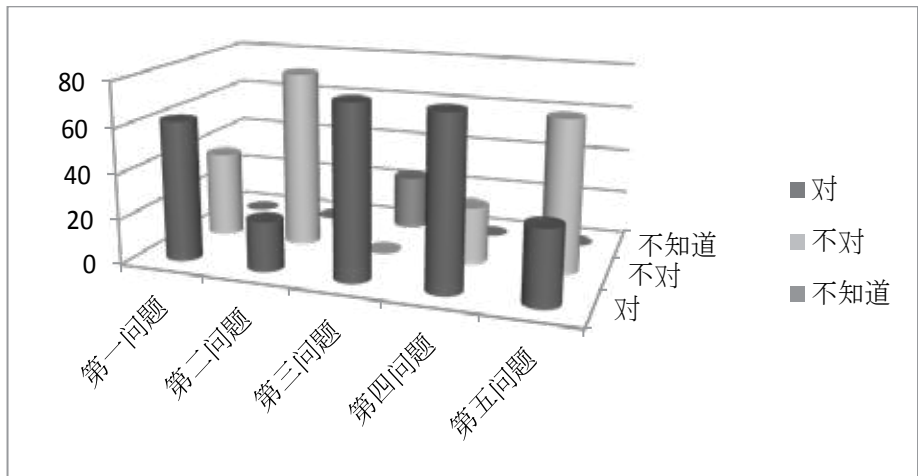

图 2-2 三年级学生使用汉语补语知识的调查结果

2.2.3 大二年级学生

序号	汉语补语知识调查项目	正确率	偏误率
1	“你知道汉语补语吗？”	5%	95%
2	“请写出来您自己知道的汉语补语分类名称。”	4%	96%
3	“蒙语有没有补语？”（蒙语没有补语）	8%	92%
4	“选择恰当词语填空”	15%	85%
5	“用横线标出下列句子中的补语，并指出是哪种补语？”	6.1%	93.9%

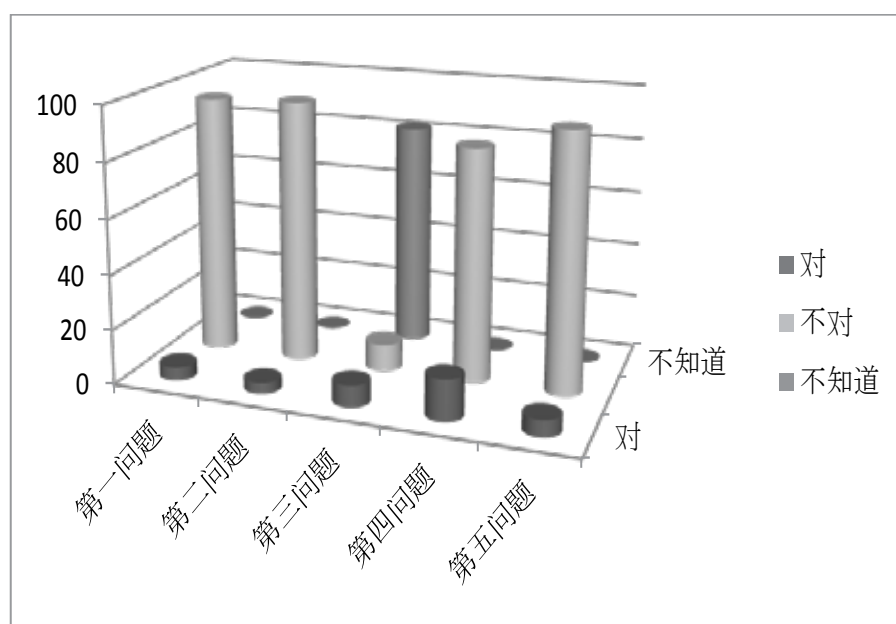

图 2-3 二年级学生使用汉语补语知识的调查结果

2.4 补语知识问卷调查的结果分析

以上调查结果显示，蒙古大学不同年级的学生的汉语补语和基本知识各不相同。以上调查结果显示，在蒙古国一般大学四年级学生的汉语补语知识比较好，他们回答正确率大约为 87% - 90%，关于汉语补语基本知识比较好，能正确分类汉语补语。但是，“用横线标补语，并指出是哪种补语？”的回答正确率比较低，笔者觉得因为蒙语与汉语句子成分不同，所以蒙古学生比较难了解汉语的补语位置。

大三学生有的基本补语知识不深入，他们只知道汉语有补语，蒙语没有补语这个语言现象。基本上，他们的回答正确率比较低，约为 20% - 30%，第二个问题上学生不太会分类汉语补语，第四个问题基本上大部分学生的回答都不对。不难发现，蒙古大学学习汉语的学生大三才开始了解汉语补语，而汉语补语不是那么容易理解的语法成分。那么大一和大二的学生大多还没开始学汉语的补语。只有大四学生比较好地掌握了汉语补语。蒙古大学四年级与三年级学生的调查结果显示，他们都知道汉语补语是一个主要的汉语语法成分，但是大三学生还没有开始深入学习补语分类以及其应用，甚至他们不太清楚蒙语到底有没有补语成分。这个调查有助于研究蒙古学生的习得偏误原因。这是因为他们在大四，也就是比较晚的时候才真正熟悉汉语补语的用法和分类。另一方面，他们的蒙语语法知识不太好，而且他们不知道汉语补语在蒙语中的对应表达。因此，外国学生学习汉语时，应先掌握好母语之后，学习第二语言研究才能更有效。

第三章 蒙古国学生汉语数量补语测试

3.1 测试目的及对象

测试的主要目的是考查学生在学习汉语中的数量补语使用情况。了解学生在学习动量补语过程中存在的困难，可以在教学的过程中对症下药。因为蒙语与汉语的句式不一样，蒙语跟汉语句法成分不同，汉语句法成分较为灵活。汉语的基本句式为主谓宾，蒙语的基本句式为主宾谓。还有蒙语里没有跟汉语的数量补语一样的句法成分。为了解蒙古国学生学习汉语中动量补语中出现的偏误和原因，笔者对蒙古国立教育大学，蒙古国立大学和乌兰巴托大学三，四年级的学生进行测试。参加者共 90 个人。

3.2 试卷的设计

关于测试动量补语的试卷有 4 个问题，受试者在现场 30 分钟内独立完成问卷。试卷第一题是翻译，考察宾语和动量补语的位置是否正确；第二是判别动量补语；第三是判别动态助词；最后是判别副词与动量补语的位置。学生只能凭借自己的基本知识回答问题，不过允许借助词典。关于时量补语测试有 5 个问题，由受试者在现场 30 分钟内独立完成问卷。受试者只能凭借自己的基本知识回答问题，不过可以借助词典。

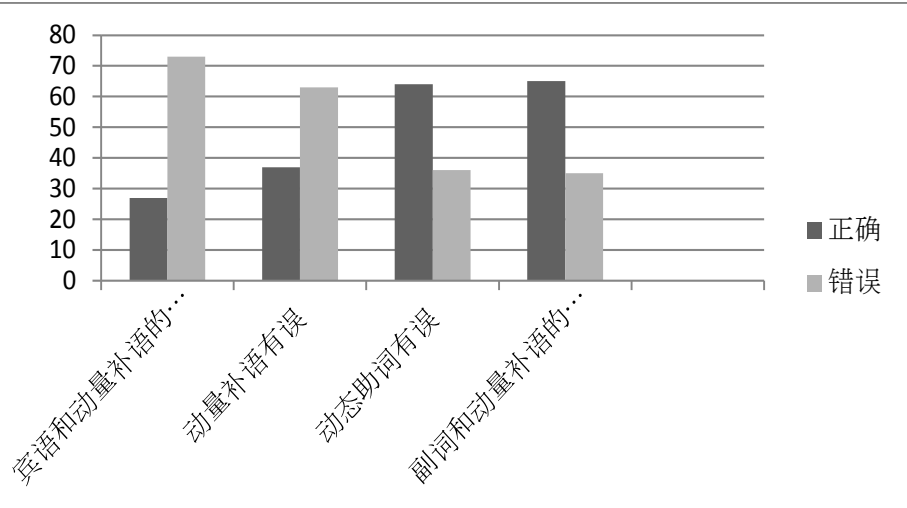

图 3-1 动量补语偏误比率图

序号	汉语中使用时量补语偏误类型和原因	正确率	偏误率
1	宾语和时量补语的位置错序	27%	73%
2	由于动词类型不同而采用不同的句式	37%	63%
3	宾语过长的用法	36%	64%
4	“了”与时量补语的次序	35%	65%
5	否定句中的时量补语的与时段状语的区别	52%	48%

3.3 测试结果分析

3.3.1 动量补语偏误

如图显示，宾语和动量补语的位置出现偏误的比较多，而副词和动量补语的位置出现偏误的相对少一些。笔者的调查问卷中，学生偏误率最高的是宾语和动量补语的位置错序、动量补语有误差高达 72% -75%，这就是蒙古国学生学习汉语动量补语方面常常出现的主要错误。

3.3.1.1 宾语和动量补语的位置错序类

宾语和动量补语的位置错序类偏误占 75%。

例如：

(7) 我们明天商店去一趟吧。(x)

(8) 我两次去过长城。(x)

以上的例子都是错误的。汉语中带动量补语的谓语动词后边如果有宾语，名词宾语要放在动量补语后边（主语 + 动词 + 动量补语 + 名词宾语）；不过有时也可放在动量补语之前（主语 + 动词 + 名词宾语 + 动量补语）。但蒙古语里没有补语就可以把它用于词尾表达的，蒙古语中这种句子的宾语在谓语前。所以，汉语正确的表达是：

(9) 中文：“我们明天去一趟商店。”或“我们明天去商店一趟。”

蒙文：Бид нар маргааш нэг дэлгүүр явна.

a. 为例，正确的表示法是

(10) 中文：“我去过两次长城。”或“我去过两次长城”

蒙文：Би хоёр удаа цагаан хэрэм явсан.

出现此类错误的原因是：蒙古国学生以母语语法为依据类推，造成宾语与动量补语位置关系的处理出现错误。

3.3.1.2 动量补语误用类偏误占 72%

例如：

(11) 因为最近外面很闷热，所以我天天都要洗很多澡。(x)

(12) 我就哭了一下儿。(x)

(13) 我以前学过了一次汉语。(x)

以上的例子都是错误的。“一下儿”重在表示动作经历的时间短暂，或者动作比较轻松随便，而“哭”显然并不“轻松随便”，所以我们可以说“笑一下儿”，却不说“哭一下儿”。从定义上说，动量补语表示的是动作行为的次数，这就要求动作具有可重复性和可持续性，而“学汉语”是一个连续性的过程，不具有可重复性，所以最后一个句子不应该使用动量补语。而蒙古语的重复助词在谓语前。所以，正确的表示法是：

(14) 中文：因为最近外面很闷热，所以我天天都要洗很多次澡。

蒙文：Ойрын өдрүүдэд гадаа маш бүгчим халуун байгаа учраас би өдөр бүр олон удаа усанд ордог.

a. 为例，正确的表示法是

(15) 中文：我就哭了一会儿。

蒙文：Би бага зэрэг уйлсан.

b. 为例，正确的表示法是

(16) 中文：我以前学过汉语。

蒙文：Би урьд нь хятад хэл сурч байсан.

出现此类错误的原因是：学习者没有完成掌握动量补语的使用方法。

3.3.1.3 动态助词偏误 40%

例如：

(17) 来中国以后，我看三次了中国电影。(x)

(18) 我过去两次他的宿舍，他都不在。

以上例子都是错误的。动量补语很多时候表示的是过去的动作行为，需要带动态助词“了”和“过”，其位置要在动词后，动量补语前。所以，正确的表示法是：

(19) 中文：来中国以后，我看了三次中国电影。

蒙文：Хятадад ирсэнээс хойш би гурван удаа хятад кино үзсэн.

a. 例如，正确的表示法是

(20) 中文：我去过两次他的宿舍，他都不在。

蒙文：Би түүний дотуур байранд хоёр удаа очсон, тэр огт байгаагүй.

出现词类错误的原因是：学习者没有掌握好“了”，“着”，“过”位置。

3.3.1.4 副词与动量补语的位置 偏误 38%

例如：

(21) 我没听清楚，请你说再一遍。(x)

(22) 我一天洗澡只一次。(x)

虽然我们有时候在省略的情况下可以说“再一遍”，“只一次”类的短语，但是在有动词的情况下，副词还是要放在动词的前边作状语。所以，正确的表示法是：

(23) 中文：我没听清楚，请你再说一遍。

蒙文：Би сайн сонссонгүй, та дахиад нэг удаа хэлнэ үү.

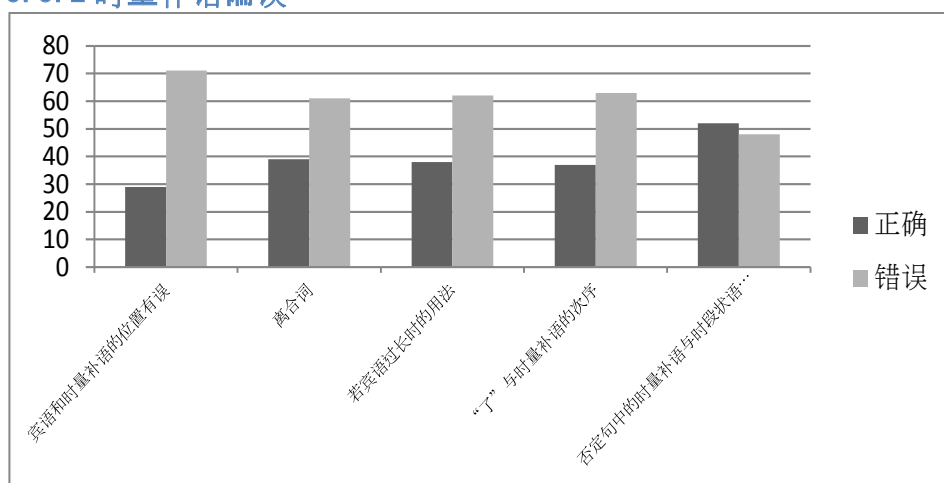
a. 例如，正确的表示法是

(24) 中文：我一天只洗一次澡。

蒙文：Би өдөрт нэг удаа усанд ордог.

出现此类错误的原因是：学习者没有掌握好副词的位置。

3.3.2 时量补语偏误

序号	汉语中使用时量补语偏误类型和原因	正确率	偏误率
1	宾语和时量补语的位置错序	29%	71%
2	由于动词类型不同而采用不同的句式	39%	61%
3	宾语过长的用法	38%	62%
4	“了”与时量补语的次序	37%	63%
5	否定句中的时量补语的与时段状语的区别	52%	48%

图 4-2 时量补语测试偏误比率图

试卷反映出学生在宾语和时量补语的位置出现偏误的比较多，而否定句中的时量补语与时段状语区别的偏误相对少一些。整体上，学生偏误率为 48%-71%。最高的偏误率是宾语和时量补语的位置，高达 71%。这就是蒙古国学生学习汉语在时量补语方面最多出现的错误。

3.3.2.1 宾语和时量补语的位置错序

宾语和时量补语的位置错序占偏误 71%

(25) 例如：他学汉语三年。(x)、

(26) 她听音乐一个下午。(x)

以上例子都是错误的。汉语中若动词带宾语又带时量补语时，一般情况下要重复动词。时量补语放在重复的动词之后：（主语 + 动词 + 宾语 + 动词 + /了/ + 时量补语）。出现此类错误的原因是：汉语句子基本格式：S+V+O，所以学习者对此容易产生混淆。正确的表达是

(27) 中文：他学汉语学了三年。

蒙文：Тэр эрэгтэй гурван жил хятад хэл сурсан.

a. 为例，正确的表示法是

(28) 中文：她听音乐听了一个下午。

蒙文：Тэр эмэгтэй үдээс хойшжингоо хөгжим сонссон.

b. 为例，正确的表示法是

3.3.2.2 由于动词类型不同而采用不同的句式 占 61%

离合词：离合词是指一些动宾结构的双音动词，也有动补语结构离合词，它们既有词的特点，也有某种分离形式。例如：唱歌，跳舞，游泳等。

(29) 例如：a. 她跳舞了一天。(x)

(30) 我游泳了一下午。(x)

以上各例都是错误的。在对外汉语教学中离合词是个难点，也是学生极易出错的地方。到底哪些词能分，哪些词不能分，这对蒙古国学生来说是不好把握的。这点在此暂不做详细的解释，仅举几个典型例子解释其与时量补语同时出现时的用法。既要把离合词的动宾结构分开，时量补语放在中间，或者是重复动词部分，时量补语放在其后。所以，正确的表达结构是：

(31) 中文：“他跳了一天的舞”或“他跳舞跳了一天。”

蒙文：Тэр эрэгтэй өдөржингөө бүжиглэсэн.

a. 为例，正确的表达结构是

(32) 中文：“我游了一下午的泳。”或“我游泳游了一下午。”

蒙文：Би үдээс хойшжингоо усанд сэлсэн.

出现类似错误的原因是：离合词对外国学生来说是很难学一类的动词。这种偏误源于离合词的复杂性。

3.3.2.4 “了”与时量补语的次序 — 偏误率 63%

例如：

(33) 我看书了三个小时。(x)

(34) 她写汉字了一上午。(x)

“了”在对蒙古学生的汉语教学中是个难点。“了”与时量补语的次序问题尤为重要。当动词表示过去的动作，而句中又有时量补语，“了”首先是必不可少的，而且位置应该紧接动词。也就是说动词态助词“了”与动词是密不可分的，中间不能插入任何其他成分。所以上述各例应该是（主语+动词+了+时量补语+宾语）的结构。

a. 为例，正确的表达结构是

(35) 中文：我看了三个小时书。

蒙文：Би гурван цаг ном уншсан.

b. 为例，正确的表示法是

(36) 中文：她写了一上午汉字。

蒙文：Тэр эмэгтэй бага үдийн турш ханз бичсэн.

出现此类错误的原因是：“了”对外国学生来说是很难学的动词。这种偏误源于“了”的复杂性。

如果动词后边有“了”，句末含有语气助词“了”时，则表示动作仍在进行。

例如：

(37) 他学了一年英语了。（现在还在学习）

Тэр нэг жил англи хэл сурч байна.

(38) 他在乌兰巴托住了两年了。（现在还住在乌兰巴托）

Тэр хоёр жил Улаанбаатарт амьдарч байна.

3.3.2.5 否定句中的时量补语的与时段状语的区别 — 偏误率 48%

时量补语表示动作行为或状态在一段时间内的持续，但主要是对动作行为或状态进行正常描述。因此，在实际的语言交际中时量补语的否定形式是不多的。只是在表示回答，辨别使用否定形式居多，而且一般情况下宾语省略。

例如：

(39) 你打了一晚上扑克，是吗？

(40) 我没打一晚上，只玩了一会儿。

(41) 你想去北京一年吗？

(42) 不去一年，半年就够了。

但是蒙古国学生经常会出现下列错误。

例如：

(43) 她没吃饭三天了。(x)

(44) 他没睡觉两天了。(x)

(45) 我没学汉语两年了。(x)

以上错误是时量补语与时段状语之间的误用。当要表示在多长时间之内一直没有做事或没出现过某种现象时, 应该用(时段状语+否定词+动词+宾语+了)句式。

a. 所以 a. 为例, 正确的表示法是

(46) 中文: 她三天没吃饭。

蒙文: Тэр эмэгтэй гурван өдөр хоол идсэнгүй.

b. 为例, 正确的表示法是

(47) 中文: 他两天没睡觉了。

蒙文: Тэр эрэгтэй хоёр өдөр унтсангүй.

c. 为例, 正确的表示法是

(48) 中文: 我两年没学汉语。

蒙文: Би хоёр жил хятад хэл сурсангүй.

出现此类错误的原因是: 学生已经掌握了汉语的时态状语在谓语前边的句式, 却没掌握好否定句的句式, 因此出现这种偏误。

结 论

补语是对外汉语语法体系中重要语法项目之一, 数量补语是汉语补语中比较特殊的句式, 一直受到汉语学习者的关注, 也是蒙古国学生学习汉语过程中会遇到困难的语言点之一。本文运用对比分析和偏误分析等方法对蒙古国学生数量补语习得进行了研究, 得出以下结论:

(1) 蒙汉语语法之间既有联系又有区别。蒙古语和汉语的语言结果都是主语+谓语+(宾语)的基本结构, 但两者在词的用法、语序等方面也存在差异, 蒙古语有变形, 而汉语没有变形。蒙古国人特别习惯使用语言迁移的学习方法来学习汉语。但是。语言迁移有正迁移还有负迁移。因此蒙古国人学习汉语的时候, 出现的偏误情况并没有比其他国家学习汉语的学者少。两种不同语言的语言点有相同或相似的地方, 这些会对蒙古国学生学习掌握并使用汉语有很好的促进作用, 但是学习者们常常比较容易忽视两种不同语言不同的地方, 这种情况更加容易被诱导进而导致偏误的出现。

(2) 采用问卷调查这种形式进行研究, 对蒙古国学生习得汉语数量补语的情况作了量化分析, 归纳整理出了蒙古国学生学习数量补语的时候比较容易出现偏误的语言点。这些可以为今后的蒙古国汉语学习者们提供一些参考和帮助。

最后应该说明的是, 因本人有限的汉语水平, 未能彻底深入数量补语中有些语法现象, 蒙语的知识储备量也不够, 还要加强对他人研究成果的学习, 尤其在语料丰富度以及研究的广度和深度上, 还有待于进一步改进和加强。希望得到专家学者们的批评指正。

ABSTRACT

For Mongolian students, Chinese and Mongolian are two totally different languages. The writing systems, grammars, usages, and word orders of the two languages are differ greatly. In Mongolian, there is no grammatical aspect similar to the complement of quantity in Chinese. There fore, many evidence show that the complement of quantity is difficult for Mongolian students.

This thesis studies the complement of quantity in Chinese used by Mongolian students and analyses the errors made by them. Firstly, the theories of comparative linguistics, second language acquisition, error analysis are used as the basis of the comparision of corresponding structure among the two languages to provide the theories basis of the analysis of errors made by Mongolian students. Ninety samples of questionnaire and test paper about the usage of the complement of quantity in Chinese among Mongolian students are collected to obtain the statistics for the analysis of the errors. In the meanwhile, the corpus of Mongolian students' essays is collected to analyse the types and the factors of errors made by Mongolian students and verify the hypothesis of second language acquisition theories. At last, the strategies of teaching Chinese to Mongolian students are suggested.

This thesis can be a reference to the teaching of the complement of quantity in Chinese, the study of second language acquisition, and the analysis of errors.

Complement of quantity in Chinese, second language acquisition, analysis of errors, comparison between Mongolian and Chinese

参考文献

- [1]陈小红《数量补语的用法和位置》，暨南大学华文学院学报，2002年第3期。
- [2]吕叔湘《汉语八百词》商务印书馆2008年
- [3]陈小红《数量补语的用法和位置》，暨南大学华文学院学报，2002年第3期。
- [4]杨杏红、齐沪扬《现代汉语多项不予的语序问题》，厦门大学文学院、上海师范大学对外汉语学院，世界汉语教学第24卷，2010年第1期。
- [5]孙德金《汉语语法教程》，对外汉语本科系列教材，北京语言大学出版社，2007年8月第4次印刷。马克冬，简析《搜神记》中的数量补语，贵州毕节学院中文系，第3期。
- [6]杨杏红、齐沪扬《现代汉语多项不予的语序问题》，厦门大学文学院、上海师范大学对外汉语学院，世界汉语教学第24卷，2010年第1期。
- [7]陈小红《数量补语的用法和位置》，暨南大学华文学院学报，2002年，第3期。
- [8]朱庆明，《现代汉语使用语法分析》上册，对外汉语教学中级系列教材，清华大学出版社，2005年。
- [9]樊平、刘希明、田善继《现代汉语进行教程》，语法篇，北京语言大学出版社，1997年1月7次印刷。
- [10]俞约法：对比语言学与外语教学中的对比—教学法流派的对比观比较研究，外语学刊，1991年5月。
- [11]卢福波：对外汉语教学实用语法，北京；北京语言大学出版社，2010年。
- [12]房玉清：实用现代汉语语法修订本，北京大学出版社2001年。
- [13]竟成《补语的分类及其教学》，上海外国语学院，世界汉语教学，1993年第2期。
- [14]杨杏红、齐沪扬《现代汉语多项不予的语序问题》，厦门大学文学院、上海师范大学对外汉语学院，世界汉语教学第24卷，2010年第1期第60页。

- [15]张黎《汉语补语的分类及其认知类型学价值》，对外汉语研究，2003年。
- [16]刘月华 潘文娣
- [17]包双喜. 蒙古国学生汉语偏误分析[J. 汉语学习, 2007 (4).
- [18]李大忠. 外国人学汉语语法偏误分析[M]. 北京:北京语言文化大学出版社, 1997 年
- [19]鲁健骥. 外国人学汉语的语法偏误分析[J]. 语言教学与研究, 1994(1).
- [20]乌仁赛罕. 对蒙古国大学生汉语偏误分析[D] . [硕士学位论文] 吉林: 东北师范大学 2011 年 [6]赵金色. 蒙古留学生学习汉语特点及对策初探[J]. 云南师范大学学报, 2006(3).
- [21]巴特玛. 蒙古国汉语教学现状及展望[R]. 乌兰巴托:2008 年第一届台蒙华语文教学国际论坛.
- [22][Галсан, 2008]–Галсан.С, “Хэл шинжлэлийн онолын тухай бодол”, Хэл шинжлэл ба бусад зүйл УБ.,2008, х 36-38
- [23][Леонтьев, 1980] – Леонтьев.А.А, Хэл гэж юу вэ?, УБ 1980
- [24][Мөнхцэцэг, 2009] – Мөнхцэцэг.Н, Хэл эзэмшихүй нь байгалийн болоод нийгмийн хүчил зүйлтэй холбогдох нь, Нийгмийн ухааны салбарын “Хүрэл тогоот-2009” эрдэм шинжилгээний баг хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл, УБ 2009, х 21-24
- [25][Мөөмөө, 1996] – Мөөмөө .С, Ерөнхий хэлний шинжлэл, УБ 1996
- [26] Хэл шинжлэлд хувьсгал хийсэн эрдэмтэн: Авраам Ноам Чомский, ШУА-ийн “Эрдэм” сонин, 2010 №2 (132)
- [27]Цэрэнпил.Д, Хэл шинжлэл дэх Чомскийн хувьсгал ба монгол хэлийг судлах шинэ зорилт, “Оюуны хэлхээ” эрдэм шинжилгээний бичиг, Боть III (05), УБ 2009, х 57-63
- [28][Цэрэнпил-2, 2009] – Цэрэнпил.Д, Хэлний нийтлэгийн хоёр хандлага, “Оюуны хэлхээ” эрдэм шинжилгээний бичиг, Боть II (04), УБ 2009, х 5-11
- [29]А. Пүрэвжанцан,”Монголчуудын хэмжээ илэрхийллийн товч тайлбар толь”УБ,1998 он.
- [30]Ж.Бат-ирээдүй ,”Монгол хэлний хэмт үгийн утгын судалгааны асуудал” Монгол судлалын хүрээлэн, 2011 он .
- [31]“Өгүүлбэрийн гишүүн” <http://puje.blog.gogo.mn/read/entry58887>, Нийтэлсэн 2009 оны 12-р сарын 01.
- [32]Д.Төртэмүүлэн, Э.Эрдэнэсүх: Хятад хэлний хичээлийн үр дүнг судлах, <http://www.slideshare.net/turtemuulen/powerpoint-5849753> Нийтэлсэн 2010 оны 11-р сарын 21.
- [33]Х.Дарьсүрэн: Хятад хэлний угтвар үг, түүний хэрэглээ, Магистрын ажил, МИУС 2006 он,
- [34]Лү Фубо: Гадаад хүнд Хятад хэл заах хэрэглээний дүрэм, Тоонот принт 2010 он.
- [35]Гадаад хэл заах арга зүйн асуудал, [БНХАУ-ын боловсрол,гадаад хэлний онол-заах арга зүй,уран зохиолын орчуулга](#) , 2007 он.
- [36]Д.Болдбаатар: Гадаад хэлийг төгс сурахуйн нууц , http://gegeecollege.blogspot.com/2011/03/blog-post_09.html Нийтэлсэн 2013 оны 3-р сарын 9.
- [37]Ц.Базаррагчаа : Хятад- Монгол хэлний орчуулгын харьцуулсан судалгаа、МИУС-н хэвлэх 1999 он.
- [38]Ж.Сүнь: Орчин цагийн Хятад хэлний онолын мэдлэгийн сурах бичиг ,Интерпрэсс 2002 он .
- [39]Jan Koster, Is linguistics a natural science?
- [40]Cedric Boeckx and Massimo Piatelli-Palmarini, “Language as a natural object-linguistics as a natural science”, 2005

汉蒙语颜色词白与黑的象征

安吉

(上海交通大学, 国际教育学院, 上海 200030)

Хятад Монгол хэлний хар болон цагаан өнгөний бэлгэдэл

*Н.Наранбуян**

Товч агуулга

Өнгө нь хүн төрөлхтөний бодитоор хүлээж аван харж чаддаг дэлхий дээрхи нэгэн бодит зүйл бөгөөд хүн төрөлхтөний амьдралын салшгүй нэгэн хэсгээс гадна хүмүүний амьдрал тэр чигээрээ өөрөө төрөл бүрийн гайхамшигт өнгөөс бүрэлдэн тогтдог билээ. Дэлхий дээрхи олон үндэстэн болоод тэдгээрийн харилцан адилгүй амьдралын хэв маяг, соёл, нийгмийн ялгаанаас хамаарч өнгөөр утга санаа илэрхийлэн бэлгэдэх бэлгэдэл нь өөр хоорондоо харилцан адилгүй байдаг билээ. Энэхүү судалгааны ажил нь Хятад Монгол хэлэнд хамгийн түгээмэл хэрэглэгддэг өнгө болох цагаан болон хар өнгөний бэлгэдлийг харьцуулан судлаж тэдгээрийн ижил болон ялгаатай талыг олохыг хичээсэн билээ. Сэдэвтэй холбогдох материалуудыг судласны үндсэн дээр харьцуулан судлах аргыг түлхүү ашиглаж хийсэн болно.

Түлхүүр үгс: Хятад хэл, Монгол хэл, Өнгөний үгийн илэрхийлэх утга, Өнгөний үгийн бэлгэдэл

摘要

颜色是人们对客观世界的一种感知, 人们的实际生活与颜色密切相关, 人们生活在色彩之中。在人类语言里, 存在着大量记录颜色的符号-颜色词。这些词语具有丰富的感情色彩和文化内涵。值得注意的是, 在跨文化交流中、由于不同民族、不同文化背景, 还有属于不同社会集团或社会阶层的成员, 对各种颜色符号的感知是不一样的。不一样在语言学上具有积极的意义, 它使得颜色具有多种联想意义。

本文章以汉蒙两种语言中的颜色词为研究对象, 让我们了解到汉蒙两种语言中的黑与白的语义方面的异同与象征意义的异同。主要研究材料, 结合对比语言学、语言认知学、语言学的相关理论及方法, 从认知语义层面对中汉蒙颜色词进行了对比研究。

关键词: 汉语、蒙语, 颜色词语义, 象征意义

* БНХАУ-ын Шанхай Жиао Тонг Их сургуулийн магистрант

引言

汉蒙两种语言中的颜色词的象征意义是非常丰富的，并且有些颜色词的象征义是多元的。一般则是用客观事物的具体颜色来象征某一些抽象的文化含义。

颜色是人们对客观世界的一种感知，人们的实际生活与颜色密切相关，人们生活在色彩之中。现代抽象派艺术的奠基人凡西里-康定斯基（Василий Кандинский 1866年12月16日-1944年12月13日）在所著的《论艺术的精神》中指出：“色彩直接影响着精神”。在人类语言里，存在着大量记录颜色的符号——颜色词。这些词语具有丰富的感情色彩和文化内涵。值得注意的是，在跨文化交流中，由于不同民族、不同文化背景或虽属于同一民族、同一文化背景、但分属于不同社会集团或社会阶层的成员，对各种颜色符号的感知是不一样的。这种不一样在语言学上具有积极的意义，它使得颜色词具有多种联想意义。

汉语颜色词“黑”象征意义

黑色表现三种特征：高雅、悲伤和与众不同。

黑给人的感觉是高贵、沉默、安静、莫测高深。象征着稳定、严肃、死亡。

黑色在汉民族的文化象征意义中，和红色、黄色、白色一样，也具有二重性的文化含义。既有褒义和贬义。

黑色和铁色相似，因此自古人们常用黑色象征“刚直、严正、坚毅、无私”等含义。如在戏曲脸谱艺术中，往往用黑水象征历史任务的刚直不阿、铁面无私等高尚品性。

人们又用黑色象征深沉。黑色和夜色相似，因而它又象征“神秘肃穆”等含义。在中国时尚人说黑色代表神秘，前卫的人说黑色代表酷，成熟的人说黑色代表庄重。喜欢黑色的人表明想与显得与众不同，拒绝与强制性。

早在周泰时期，在犯人的额上或脸上刻画或刺字，然后用黑墨涂之，这样可在犯人的脸上留下永远抹不掉的耻辱，因此黑色含有不光彩的附加意义。

蒙语颜色词“黑”象征意义

Хараа ихэт хар сүлдийн өчилд

Дөчин түмэн дэгэн сүлд бологсон

Дөрвөн хөлт хар сүлд” 蒙语中黑色象征着丑陋恶劣、恶毒心。“Хар санаа-恶的、坏心眼、хар хүч хар дотортой-阴险、аймшигтай орчин 恶棍、хар элгийн -冷酷的”等。

蒙古叙事诗里用“黑”色来象征巨大的力量。一般指英雄的年龄、身体、宫和物体。如“хар хүч -黑力量”、“хар будан -云雾”、“хар шороо-黄土风”、“хар салхи-大风”等。

蒙语里的“黑”色除了表示恶意以外还表示其他的意义。所以对黑色有了不吉利的象征。两种语言中黑色是都不幸、恶毒的意义。

1.例如 Ертөнцийн гурван хар 世界上三黑诗:

Тостойгоор тогоо хар 锅底的油一黑

Билэгтэйгээс бэх хар 智慧上墨水一黑

在古代蒙古人看来,“Дөрвөн хөлт хар сүлд- 四脚黑国徽”中的内容,表示黑色人间的敌人和地狱鬼都有震慑的魔力。

汉语颜色词“白”象征意义

在中国文化中,白色是一个基本禁忌词,体现了中国人在物质和精神的摒弃和厌恶。

所以白色是枯竭而无血色、无生命的表示,象征死亡、凶兆。例如自古以来亲人死后家属要披麻带孝(穿白色孝服)办“白事”,要设白色灵堂,出殡时要打白幡。

白色的心理功能在其发展过程中由于受到政治功能的影响,又象征腐朽、反动、落后,如视为“白专道路”。

它也象征失败、愚蠢、无利可得,如在战争中失败的一方总是打着“白旗”表示投降,称智力低下的人为“白痴”,把出力而得不到好处或没有效果叫做“白忙”、“白费”、“白干”等,它还象征奸邪、阴险,如“唱白脸、白脸”奸雄。最后,它还象征知识浅薄、没有功名,如称平民百姓为“白工”、白衣、白身”等等、

西方文化中的白色象征意义主要着眼于其本身色彩,如新下的雪、新鲜生奶及白荷花的颜色。西方人认为白色高雅纯洁,所以它是文化中的崇尚色。它象征纯真无邪,如 1) 纯洁的心灵

(цагаан сэтгэл), 2) 新娘穿白礼服的婚礼(хуримын цагаан хувцас);

它又象征直、诚实,1) 正直的精神,高尚(эрхэмлэх)、有教养的人,3) 廉洁、诚实;

它们也象征幸运、吉利,如 1) 某人生活中的吉日之一(амьдралын минь азтай өдрийн нэг), 2) 有天使相助的法术;

蒙语颜色词“白”象征意义

蒙古语叫“цагаан”就是白色。蒙古国将白色是最神圣、圣洁、崇高的颜色。蒙古国学者

S.DULAM 先生从白色的来源上分析指出:“古代先民由于自然崇拜,其内心世界自然产生的代表阳光和白天的白色,逐渐赋予了明亮、圣洁、吉祥的象征意义”。¹比如浩明、雪原、羊群、奶汁、白云、毡包等等。

再看迎娶新娘的白马,迎接远方贵宾时敬献的哈达等,这一切,是多么庄严,多么圣洁!

¹С.Дулам: 《Монгол бэлгэдэл зүй, өнгийн бэлгэдэл зүй》2011, 乌兰巴托, 蒙古国。

例如成吉思汗收抚各部落之后，于 1206 年在难河源头，召集大会，挂旗兼蒙古汗国。其起的国旗颜色也是白色的。在此，白色代表者胜利，代表着希望和兴旺发达。

蒙古族原始宗教信仰里有个叫“цагаан өвгөн”的神，是保护蓄群，保护善除恶的土地、分水神、穿白衣服、白发白须，手上持龙拐杖。²这些都是蒙古民族特别尊敬白色性蓄的证明。因而“цагаан”就含有白色和吉祥的双重意思。所以蒙古人在新年穿白袍、送白色礼品表示吉祥。

而且在蒙古国有 9 脚白国徽，这 9 脚国徽是表示当国家的爱好和平、祖国万岁的意思。

现代蒙语中，“Цагаан”不仅是指白颜色，其象征意义更明确出。如指“цагаан идээ –奶食、乳制品”“цагаан сэтгэл-纯洁的心”、“цагаан сар - 春节”等。在蒙古春节时都亲手做奶品，例如“马奶- айраг 奶皮- өрөм 奶油-цөцгий、奶- сүү、酸奶-тараг、酸牛奶-элгэн тараг、酸凝乳干-ааруул”等。

蒙古人白色寄寓了美好的期望，形成了一种观念：白色是富裕、美好、吉祥、如意、高尚、纯洁的象征。1) 例如，Ертөнцийн гурван цагаан 在蒙古的世界上三白诗：

Өсөхөд шүд нэг цагаан 长大时牙一白

Өтлөхөд үс нэг цагаан 变老时头发一白

Үхэхэд яс нэг цагаан 死亡时骨头一白

笔者认为，白色是蒙古民族喜爱的颜色之一，尤其是跟蒙古民族生活接近的颜色。历史文化、民情风俗、生活方式和思维特点深刻的含义。

汉蒙语颜色词象征异同

本节进步对蒙汉两国中“黑、白”颜色词的象征进行比较，得出了相同和不同的之处，并对造成文化差异的原因进行了简单的比较。

黑色：在汉语中黑色与古代中国的“黥”这种模型有关系。因为在犯人的脸上画或写字，然后用黑墨涂之，因此黑色含义有不光彩的意义。还有给人的感觉死亡和酷。

在蒙语中的黑色表示丑陋恶劣、恶毒心、不幸、不吉利。“Хар санаа-恶的、坏心眼”、“ хар хүч хар дотортой-阴险”、“ хар элгийн -冷酷的”等。

在时尚人说黑色代表神秘、高贵、高雅和悲伤等。社会流行上的语词比较相同的，例如“黑户口、黑社会、黑市、黑车、黑钱”等。总的来说黑颜色词的词义比较多，但蒙汉语中黑色词义的意义只有上面两个例子比较相同。

²张秀华：《蒙古族生活掠影》2002 年，p278。

在汉语中人们常用黑色词象征“刚直、严正、无私、坚毅”等含义。因而它又象征“深沉和神秘肃穆”等含义。给人的感觉安静、稳定、严肃、庄重等。在蒙语中没有那些词义和象征。黑色来象征巨大的力量，一般年龄、身体、宫和物体。例如黑力量、云雾、大风、黄土风等，这些日常生活方式有关的。如果用“黑色”来形容事物的话，那一定是形容有毒的事物。在蒙古自古以来亲人死后家人穿黑色孝服。

白色：“白色”在汉语中词义消极方面比较多，如“唱白脸、白脸、白衣、百工、白身”等。所以在汉语中颜色词义指白色恐怖的意义。

消极方面只有本身色彩“白灾”，这指新下的雪、新鲜生奶及百合花的颜色。

“白色”在蒙语中词义是“纯洁的心、精神，高尚、幸运、吉利”等。这就是白色是蒙古人民喜爱的颜色之一。

结语

颜色词的象征意义在不同的民族文化里有很大的差异，从根本上讲，在中国文化中，颜色的象征是基于过去中国的封建统治、封建迷信及其原始、落后的科学、教育状况而形成的，所以颜色词象征意义有相当强烈的政治化和神秘化倾向。

不同文化之间颜色象征意义又都是在社会的发展、历史的沉淀中约定俗称的，是一种永久性的文化现象。它们能够语言更生动、有趣、幽默、亲切，所以我们应该予以足够的注意。每种颜色都有一定的情绪色彩。

颜色词的象征意义在不同的民族文化中有共性和也有异性，对它的使用不能仅限于词本身的意义，还要更深入地获取它们的隐含意义。就是需要了解汉蒙两国文化的异同，从本质上掌握这两颜色词在两国语言中的相同及不同语用，从而有效地进行语言交际，促进文化交流。

参考文献

- [1]初源莉, 论俄汉颜色词的引申意义[J], 黑龙江教育学院报, 2005 年. (1)
- [2]叶绍宁、吴敏, 试论中西文化中颜色词语的象征意义[J], 湖南教育学院学报, 1995. (6)
- [3]张洋, 英汉颜色词对比研究[J], 长春教育学院学报, 2013. (11)
- [4]张祝祥、杜凤兰, 英汉基本颜色词“黑”、“白”的认知语义分析[J], 辽宁工学院外语系, 2007. (5)
- [5]周梅, 汉语“红”色词族的句法功能[J], 昭通师范高等专科学校学报, 2010. (3)
- [6]韩振宇, 俄汉颜色词对比与翻译[J], 吉林师范大学人文社会科学版, 2011. (5)
- [7]黄行. 颜色词的语言认知研究[J]. 中国社会科学院民族学与人类学研究所, 2011. (3)
- [8]宛容, 颜色与心理[J], 六盘水师专学报, 2000. (2)
- [9]王华, 英汉颜色词文化透视与翻译对比[J], 西安工程大学人文学院, 2010.12 月号下旬刊
- [10]Д.Болдбаатар, Хятад Монгол толь бичиг[M], Гэгээ дээд сургууль, 2009
- [11]С.Дулам. Монгол бэлгэдэл зүй-Өнгийн бэлгэдэл зүй [M], 2011
- [12]Ц.Базаррагчаа. Хятад Монгол хэлний орчуулгын харьцуулсан судалгаа[M], МУИС, 1999
- [13]Ц.Өнөрбаян、А.Цог-Очир, Орчин цагийн монгол хэл[M], Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль, Монгол Судлалын Сургууль, 2008

**ОРЧИН ҮЕИЙН МОНГОЛЫН УРАН ЗОХИОЛ ДАХ
ГАЗАР УСНЫ НЭРИЙН СУДАЛГААНЫ АСУУДАЛД**

Ж.Бат-Ирээдүй*

Монгол газар усны нэрийн судалгааг гадаад дотоодын эрдэмтэд олон жилийн турш нарийн чамбай судласаар байгаа билээ. Харин Монголын эрдэмтдийн судалгаа харьцангуй сүүлийн үед идэвхижсэн гэж судлаачид үздэг. Монголын эрдэмтдээс Х.Пэрлээ, Ч.Догсүрэн, А.Лувсандэндэв, О.Сүхбаатар, Ж.Сэржээ, Э.Равдан нар олон талын судалгаа хийж эрдэм шинжилгээний өгүүлэлээс нэг сэдэвт зохиол хүртэл, мөн толь бичиг гарын авлага олныг бичиж туурвижээ.

Бид энэ өгүүлэлд орчин цагийн монгол уран зохиолд дурдагдаж байгаа монгол газар усны нэрийн тухай тусгайлан авч үзэх юм. Энэ чиглэлээр бид 2009 онд “Монгол газар усны нэрийн сан” хэмээх бэсрэг ном гаргасан бөгөөд энэ нь Монголын уран зохиолын төрөл бүрийн дотор байгаа монгол газар усны нэрийн тухай баримттай цуглуулсан хэрэглэгдэхүүн юм.

2009 онд хэвлүүлсэн “Монгол газар усны нэрийн сан” хэмээх бичил ном (ISBN 978-99929-0-959-5, Редактор Х.Фүтаки) нь нийт 100 гаруй газар усны нэрийн сантай бөгөөд голлон монголын орчин үеийн уран зохиол дах газар усны нэрээс бүрдсэн юм. Эл номын оршилд профессор Х.Фүтаки “... түүний бүтээлийн жагсаалтад нэмэгдсэн нэгэн сонин бүтээл нь газар, усны нэрийн сургалт, судалгааны материал юм. Үгнүүдийн дотор газрын нэр, хүний нэр нь гадаад хэлээр орчуулагддаггүй, дуудлагаар нь галиглах заншилтай бөгөөд хэлний энгийн тольд оруулдаггүй. Харин зарим газрын нэр, хүний нэр нь маш түгээмэл хэрэглэдэг тул үгсийн сангийн чухал бүрэлдэхүүн нь болж байна. ... Газрын нэр нь тухайн үндэстний түүх соёлыг тусгасан үнэтэй материал болдог. Жишээлбэл, Цамбагарав, Мааньтын толгой зэрэг төвд, самгарди гаралтай газрын нэр нь буддийн шашин Монголд нэвтэрснээс хойш бий болсон нь тодорхой.”¹ хэмээн дүгнэсэн байна.

Уран зохиолын газар усны нэрийг ярихад бид дэвсгэр буюу нэрийтгэл нэр болон оноосон нэрийг хамт ярих учиртай. Тэгвэл д-р Ж.Сэржээ, “Оноосон нэр нь нэрийтгэл нэрийн нэгэн адил үг буюу хэлний дохио билээ. Гэхдээ аль ч хэлний нэрийтгэл нэр бол ямар нэгэн ухагдахууныг илэрхийлсэн дохио бөгөөд нэрлүүлж байгаа зүйлтэйгээ зүй тогтлын ямар ч холбоогүй юм. Тэгвэл оноосон нэр нь хэдийгээр үгээс бүтсэн дохио мөн боловч хэлний дохио буюу үгээс чанарын ихээхэн ялгаатай гэж болно.” гэжээ.

Газар усны нэр бол тухайн улс үндэстний түүх, соёл, зан заншил, шүтлэг бишрэл, ус ургамал, эрдэнэс баялаг, ахуй соёл зэрэг олон зүйлийн тодруулах боломжийг өөртөө агуулж байдаг маш сонирхолтой судлагдахуун юм. “Монгол хүмүүний газар нутгаа нэрлэх чадамж шавхагдашгүй болох нь маргаангүй. Дэлхийн бусад орны газар нутгийн нэртэй жишин үзвэл тоо, чанарын хувьд ихээхэн өвөрмөц ялгаатай болохыг нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэн газар орныхоо өчүүхэн ч атугай хэсгийг заавал нэрлэх монголчуудын амьдралын хэрэгцээ, шаардлагатай холбон тайлбарлахад хүргэнэ.” (ЭР:04:07) гэж профессор Э.Равдан бичжээ.

Уран зохиолын үйл явдал бол тодорхой нэр бүхий газар нутаг дээр болдог зүйл. Монголчууд хэдийгээр дов толгой, жалга судаг бүхэн нь нэртэй боловч тэр бүхэн дээр пайз зоож, хаяг хаддаггүй харин тэр нэр усаа цээжиндээ хадаж, энэ мэдлэгийг үе дамжуулан уламжилж явдаг өвөрмөц ёс заншилтай улс билээ.

Тэр тусмаа Монголын нүүдэлчин соёлын хүрээнд уран зохиолыг газар, усгүйгээр төсөөлөхөд бэрх юм. Монгол зохиолчид уран бүтээл туурвихдаа тухайн зохиолын үйл явдал болсон газрыг судлаж тухайн бодит нэр усыг голдуу хэрэглэдэг бөгөөд ихэнхи зохиолчид өөрийн сайн мэддэг газар орныг уран зохиолын талбар болгон ашигладаг байна. Энэ нь ялангуяа үргэлжилсэн үгийн бүтээл өгүүллэг, тууж, роман дээр их ажиглагдаж байна.

Орчин үеийн монгол уран зохиолыг үндэслэгч Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлэг “Хэнтий, Хангай, Соёны өндөр сайхан нуруунууд, хойд зүгийн чимэг болсон ой хөвчийн уулнууд, Мэнэн, Шарга, Номины өргөн их говиуд, өмнө зүгийн манлай болсон өргөн их далайнууд...” гэж эхлэдэг бөгөөд энд Хэнтий, Хангай, Саян, Мэнэн, Шарга, Номин, Хэрлэн, Онон, Туул, Хөвсгөл, Увс, Буйр, Орхон, Сэлэнгэ, Хөхүй, Хангай, Говь, Халх, зэрэг газар усны нэр олноор багтсан байдаг билээ. Уран зохиолын газар усны нэрийн тухай профессор

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, доктор

¹ Ж.Бат-Ирээдүй, “Монгол газар, усны нэрийн сан”, Уб., 2009, 4 дэх тал.

Д.Галбаатар, “Уран зохиолын үйл явдал өрнөж буй газар орны нэрийн учир утгыг тайлбарладаг нэр зүйн салбар ухааныг *toponymy* буюу газар орны нэр судлал хэмээн нэрлэдэг. Үүнд зохиолын баатрын нэр ч хамаарна. Дүрийн зан төрх, үйл зорилго, байр суурь, зан араншингаа илэрхийлхүйц байх нь олон бөгөөд уг хэрэг явдал хаана болж байгаагаас шалтгаалан газар орон, уул усны нэр, тогтоцын талаарх мэдээлэл зөв байх шаардлага гарч ирдэг. Ялангуяа түүхэн, баримтаг уран сайхны зохиолд илүү чухал судлагдахуун болдог.”² гэжээ.

Газар усны нэр нь хаана улиран үлддэг нь бас сонин асуудал байна. Газар усны нэр, газрын зураг, хүний намтар түүх, толь бичиг, тэргүүтэн болон амнаас амаар дамжиж үлддэг бол уран зохиолын төрөл бүрд бичигдэж үлддэг нэг сонин зүйл байна. Уран зохиолд ганц газар усны нэр биш хүний нэр, хоч нэр, элдэв төрлийн оноосон нэр мөн бичигдэж үлддэг ажээ.

Газрын нэр бол нэгэн төрлийн оноосон нэр байдаг. Проф. Э.Равдан “Оноосон нэр нь нэгэн цагийн нэрийтгэл нэр мөн. Гэхдээ нэрлэх явцад тэр нь тодорхой зүйлд оноосон нэр болохын сацуу уг юм үзэгдлээ ижил төстэй, үзэгдлээс ялгах, түүнийг хэрэглээнд орлох тусгай үүрэг хүлээж нэрийтгэл нэрийн шинж чанараа алддаг байна. Гэвч энэ нь аливаа оноосон нэр бол учир холбогдолгүй “шошго” хэмээх үзэхийн үндэслэл болохгүй. Оноосон нэр нь тодорхой үүрэг бүтэц бүхий өвөрмөц хэрэглээнд орсон хэлэхүйн нэгж бол нэрийтгэл нэр нь хэлний нэгж юм.” (ЭР:2008:9-10) гэжээ.

Газрын нэр байгаа уран зохиолын төрөл зүйлийг ажиглавал шүлэг, яруу найраг, найраглал, өгүүлэл, тууж, роман, дурсамж болон дуртатгал, зэрэгт байх бөгөөд үүнийг монголын уран зохиолын үе үеийн бүтээл туурвилуудаас чөлөөтэй олж болно.

Уран зохиол бол тодорхой нэр ус бүхий газар орон тодорхой орон зайд болж өнгөрдөг үйл явдал болох тухай дээр дурдсан билээ. Уран зохиолд гарч байгаа газар усны нэрийг ажиглавал тэр болгон зохиогоод байдаггүй бодит оноосон нэр байдаг байна. Тийм учраас уран зохиолын газар усны нэр нь түүхэн газар зүйн судалгаанд бас нэгэн бааз болж болох юм гэж үзэж байна.

Хамгийн нэгдүгээрт уран зохиолоос газрын нэрийн утга учрыг хэрхэн яагаад тухайн газрыг тийн нэрлэсэн болохыг мэдэж болно. Тухайлбал, Д.Маамын “Газар шороо” романд гарч буй Алтан овооны нэрийн гарал үүслийг хэрхэн тайлбарласныг авч үзье. Тус зохиолд “Талдан бошготын дайнаас өмнө эзгүй байсан Шилийн энэ нутгийн гол дах зүрхэн овоог Захын хар овоо гэдэг байсан хэмээн эдүгээ өвөгцүүл хөөрөлддөг билээ. Бүр урьд энэ овоог Дарь Овоо гэж нэрлэж байсан агаад манж нар Өвөр Монголыг дайлаар авсны дараахан өвөрлөгч хошудын хилийг халхын нутгийн гүн рүү Дарь Овоо хүртэл түрэх санаагаар тэр овоог Захын хар овоо хэмээн хэсэг зуур албадан нэршүүлсэн гэдэг яриа бас бий. Нутгийн сүсэгтэй хүмүүс Дарь Овоог онгон Чойжин болгон тахиглаж нэрийг нь цээрлэн Алтан Дарь, Алтан Овоо хэмээн нэрлэдэг ажээ.” гэсэн бол Дарьганга гэдэг нэрийг “Дарь хэмээх нь хэдэн толин цэнхэр нуурын хойт талд орших дарь мэт хар өнгийн жижигхэн зүрхэн шовх овоог хэлдэг агаад Ганга гэдэг нь тэр хэдэн нуурийн нэгийг нэрлэх тул нутгийн шинэ хүмүүс хошуугаа уул усаараа овоглож Дарьганга хэмээх нь тийн болой” хэмээн бичжээ.

Өөр нэг зохиол Д.Төрбатын “Адын совин” гэдэг өгүүлэлд “Буман хандын ам гэдэг газрын тухай “Цувраа Хайлаастын арван гурван амны нэг болох Буман Хандын ам эл хуль оргино. Хориод ханд цуглаж хурдаг бяцхан сүмтэй хэдий ч алстаа буман ханд буян үйлдэх ерөөл болгон ийн нэрлэсэн юм санж.” хэмээн тайлбарлажээ.

Мөн уран зохиолоос тухайн газар орны хэмжээ дамжааг бараглан мэдэж болох бололцоотой байна. Тухайлбал, Б.Догмидын “Нутаг” өгүүллэгт “Тэр хүртэл өдөрчийн газар тул нарны голтойд Ар гурван говийг туулахсан гэж яаран сульдсан морь урагш алхах урам зориг мохсон бололтой хөл дороосоо шувуу дэрхийн ниссэн ч үргэж цочих нь үгүй.” гэх буюу Б.Баастын “Ногтруу” өгүүлэлд “Өвөр шанд хүрэхийн наана чи Ар хоолойг гатална. Ар хоолой ядуухан морьтой ганц бие хүнд тийм ч амархан барагддаг газар биш.”, Б.Лхагвасүрэнгийн “Турван сэрвэн” өгүүллэгт, “Турван сэрвэн нь хоорондоо саахалтын зайтай эгнэж эргэн тойрныхоо мод, асган дундаас ганц ганцаар нь цойлон өндөрлөж, тэнгэрт хүрэх замдаа үүлтэй саатан үг хэлэлцэнэ үү гэлтэй үүлэнд шурган цэнхэртэж харагдана.” гэх мэтээр дүрсэлсэн байдаг.

Газар нутгийн орчин тойрон, тэдгээрийн нэрийг мэдэж болох боломжтой. Тухайлбал, Б.Догмидын “Санаж сарвайх нутаг ус мину...” өгүүлэлд “Өглөөний гал улаан нарнаар Бор цагаан элэгний зүүн мөрөн дээр давхин гарч ирээд зогсоход тэртээ урд Эрдэнэцогтын говь, Их бага газрын чулуу, Тойгын уул, Омгорын толгод, Дөрвөлжийн хөндий, Сүүл толгой, Холбоо цагаан, Хонин чулуут ... дагнаасан хээ шиг давхраатан цэнхэртэж харагдахад бид хоёрын зовхинд нулимс хурж, уснаас гарч ирсэн мэт уртаар санаа алдацгаав.”, гэсэн бол С.Эрдэнийн “Амьдралын тойрог” романд “Хилийн дагуу баруун зүүншээ хагас өртөө шахам хөндөлссөн Галтханы баруун сугаас Галттайн гол эх авч нэлээд уужим амаар урагшаа урсан ...” гэж хүнээс байгальд харьцах түүнийг ойлгож ухаарч бишрэх харилцааг өгүүлэх үед ийнхүү орчмын газар орныг зураглан дүрслэх арга уран зохиолд их буй.

Уран зохиолын газар усны нэрээс түүний хувьсал өөрчлөлт, түүний учир шалтгааныг мэдэж болох боломжтой гэж үзэж байна. Тухайлбал, П.Баярсайханы “Хоёр зуун дөчин хоёр” өгүүлэлд “Энэ нутгийг хоёр зуун дөчин хоёр гэх. Уг нь Баянтал гэдэг байлаа. Цэвэр цэнгэг гол горхи дүүрэн, ууландаа хустай бол хустай,

² Д.Галбаатар, (2012) “Уран зохиол: онол, түүх, шүүмжлэл” нэвтэрхий толь”, Уб., 101 дэх тал.

хуш, нарс ч бас ургадаг газар. Гэтэл одоо ердөө хоёр зуун дөчин хоёр гэж нэрлэх болжээ.” гэж чухам тэр газрын нэрийн хувьсал өөрчлөлтийг зохиолын баатраар тайлбарлуулах жишээтэй.

Тухайн газар орон уул хайрханы байдал, газар орныг баримжаалан мэдэх боломжтой. Жишээлбэл, Ц.Дамдинсүрэнгийн “Морь шинжээч Жомбоо хүү” өгүүллэгт “Талд дунд шовойсон бараан Матад гэдэг уулыг тайж тахихаар тэр хавийн малчин ардууд цуглажээ. Баруун Матад уул шовх өндөр учраас уулын орой дээр хүмүүс гарч тахиж тайгаад түүний өврийн тэгшхэн дэнж дээр бууж ирээд наадмаа хийдэг байжээ.” Д.Батбаярын “Тэр жилийн бороо ногоо” өгүүллэгт “Таван толгойн энгэрт буувал Булангийн нуур ууна. Хаашаа л бол ил, сайхан даа.” Д.Цэдэвийн “Улаан хамбан зодогт буюу тавын даваа” өгүүллэгт “Улаанбаатараас баруун урагш холгүй орших Буянт-Ухаагийн уужим талбайд өнгө өнгийн асар майхан хаяа хаяагаа дэрлэх шахам ярайжээ.” Д.Маамын “Газар шороо” романд “Шорвойн дөрөлжөөс баруун хойш Хурц вангийн хошуутай Даригангын нийлэх зааг Шилийн богд хэмээх нутгийн хайрханы урдхан дор орших Баяндэлгэр нэрт цагаан овоо бол яах аргагүй Даригангын нутгийн дээс билээ.” Б.Баастын “Хаш аяга” өгүүллэд “Яасан бэ гэвэл Жирэмийн хөндий гэдэг битүү улиас, бургас, хустай, хөндий гэтэлж айлд очоод шөнө буцаж явахад нь нөгөө Лутаа гайхал сүүдэр шиг дагаж байгаад харанхуй шөнөөр их модон дотор барьж хүслээ хангах гэсэн байхгүй юу.” гэх мэтээр тухайн газар нутгийн дүр байдал, хэмжээ талбай, тэргүүтнийг мэдэж болохоор дүрслэн бичжээ.

Мөн тухайн зохиолд өгүүлж байгаа газар усны нэрээс газар орны байгаль, ургамал, ус ногооны байдлыг танин мэдэж болно. Тухайлбал, Л.Түдэвийн “Хөмрөг” өгүүллэгт “Бөөрөгийн элс хавиар хармаг их ургадаг юм. Хармагны бутанд сууя. Тэр үхрийн нүд мүднээс чинь дутахгүй сайхан жимс байгаа юм.” гэх буюу С.Эрдэнийн “Амьдралын тойрог” романд “Баянхан бол Сэрүүн Галтайнханы тахидаг гол овоо бөгөөд энгэр оройгоор арсгар барсгар хадан цохиотой, араараа шинэс нарс холилдсон ойтой зүрхэн шовх уул.” Д.Батбаярын “Дундрашгүй” өгүүллэгт “Морин хуур харагдахтай зэрэг надад Дэлгэрэхийн аман ус хэмээх элбэг уст нэгэн худаг санаанд ордог юм.” Д.Намсрайн “Лусын охинтой зохиосон үлгэр” гэдэг өгүүллэгт “Бусдаас онцгойхон ургасан аварга том улиасны ёроолоор буяхан булаг буриглан Сэлэнгэ мөрөн рүү нийлснийг Ганц модны рашаан гэдэг. Лусын охин бид хоёр тэр рашаанаас зөндөө ууж үзсэн. Шүд хага ташим хүйтэн л болохоос өөр ямар нэг гойдын сонин амтгүй тэр усыг хүмүүс яахаараа тэгж их шүтдэгийн нарийн учрыг бид мэдэх биш дээ” гэх мэтээр дүрслэн өгүүлж байгаа нь тухайн газар орны орчмын байгаль, ус ургамлын байдал зэргийг мэдээлж байна.

Уран зохиолын зарим төрлөөс уул усны домог үлгэрийг мэдэх боломжтой байдаг. Жишээлбэл, П.Лувсанцэрэнгийн “Мөнгөн аяга” өгүүллэгт Далангийн нуруу гэдэг газрын нэрийн домгийг тайлбарлан бичихдээ, “Энэ нутаг Далангийн нуруу гэдэг уул бий. Энэ уулын ар оройг дагаад урьд ямар нэг аварга амьтан мөлхөж явсны ул мөр болов уу гэмээр урт ховил зам байдаг. Үүгээр аварга могой явсан гэж нутгийн ярилцана.” гэх мэтээр учир начрыг тайлбарлах жишээтэй.

Монголын орчин үеийн уран зохиолд орсон газар усны нэрийтгэл нэрийг ажиглавал (дээрх номд орсноор авч үзвэл) Буман хандын ам, Залаатын ам гэх мэт амууд, Долоон болдог, Дэлүүн болдог гэх мэт болдогууд, Сэнгүр, Тана, Түнхэлиг зэрэг горхиуд, Ганц, Жирэм, Нарийн, Улаан зэрэг даваанууд, Авай, Баян бараат, Баянзүрх, Баянжаргалан, Баян хан, Богд, Бурхан Халдун, Гурван хасна, Далан хар, Дарви, Дархан хан, Дэлгэр Хангай, Ерлөг, Их, Маажинсан, Матад, Өлгий, Тагна зэрэг уулс, Ариг, Буут, Дугана, Дэлгэрэх, Нэхүн, Сохог, Тахийн ус зэрэг уснууд, Ганжуур, Мааньт, Омгор зэрэг толгод, Гурван шээзгийт, Ор нугын хэлтгий, Улаан зэрэг хаднууд, Бумбат, Отгон тэнгэр, Өлзийт, Сонгино, Тал, Тарлан, Үзүүр зэрэг хайрханууд, Дэлгэр, Жирэм, Жирэлзэх, Зузаан, Хавцалын зэрэг хөндийнүүд, Алтай Таван, Атас цагаан, Ацат, Сутай, Сэгс цагаан зэрэг богдууд, Адуун чулуутын, Ханын зэрэг хэцүүд, Айдас, Арай, Бургастай, Минжийн хангайн даваанууд, Бага газар, Гишгэр, Их газар, Тайхар зэрэг чулуунууд, Алтан дарь, Баяндэлгэр, Дарь, Захын хар, Олон, Тасган, Ухаа зэрэг овоонууд, Алхуй, Их хэт, Их дөт, Өлгийн булагууд, Алтай, Дарви, Даян, Дөвөнт, Магнай, Тайшир, Төвшин буурын нуруунууд, Ар гурван, Бор хээр, Заг сүүж, Захуй зарман, Зээргэнэт, Ингэн ус, Лиг, Мандал, Мэнэн, Нарийн хөх, Өөш номгон, Өргөн хашаат, Саарь, Сүүж, Төгрөгийн говиуд, Ар сүүж, Дөшийн худагууд, Бааст, Баян, Боржигины бор, Ботгон төгрөг, Бөөрөлжүүт, Туулайн өргөн талууд, Годил шар, Өнгөнт ногоон, Сүүл зэрэг толгойнууд, Онон, Оршуун, Сэлэнгэ мөрнүүд, Байдраг, Бороо, Бөхөг, Булган, Гашуун, Дархинт, Ерөө, Заг, Зэл, Идэр, Нөмрөг, Онон, Өрөм, Суман, Сүх, Сэлбэ, Хад могойн голууд, Балжун, Буйр, Ганга, Жирмийн цагаан, Зангуут, Нүдэн, Олон, Тэрхийн цагаан, Уянгын цагаан, Хар зүрхний Хөх нуурууд, Балж, Талхуны арлууд, Буурь, Саарь, Сулин хээрүүд, Бөөрөг, Нарангийн элсүүд, зэрэг нэрийтгэл нэр арвин давтамжтай таарч байна.

Эдгээрийн дунд газар усны нэр судлаачид олж хараагүй, дурдаагүй нэрийтгэл нэр ч хэд хэд байхыг үгүйсгэхгүй ялангуяа чулуу, ус, худаг, гудамж, хясаа, хунхуй, эрэг, нуга, тохой зэрэг нэрийтгэл нэрийн хэрэглээг цаашид судалж үзүүштэй санагдана.

Эдгээрээс дүгнэн үзхүл, юуны түрүүнд Монголын орчин үеийн ямар ч төрлөөс газар усны нэрийг төдөлгүй олж болох бөгөөд эдгээр газар усны нэрийг шинжлэн судлах нь зайлшгүй зүйл болно гэж үзэж байна.

Хэдийгээр бидний авч үзэж байгаа талбар нь уран зохиол боловч лав монгол уран зохиолын газар орны

Ж.Бат-Ирээдүй

нэр нь тэр болгон зохиомол биш харин тухайн зохиолд гарч байгаа газар усны нэрийг газрын зураг, тэнд амьдарч байсан, одоо амьдарч байгаа олон хүний аман яриа зэргээс мөшгөн хөөвөл бодитой газар орны нэр байдаг нь баттай болж байна. Өөрөөр хэлбэл зохиогч тухайн үйл явдал болж байгаа газар усны нэрийг барагтай бол зохиодоггүй харин түүнийг судалж шинжилж аль болох түүхэн нэр усыг ашиглаж бичих уламжлалтай төдийгүй магадгүй тухайн зохиолчийн хувьд хамгийн сайн мэдэх газар усны нэр байдаг байна гэж дүгнэж болох юм. Тийм учраас зохиогч ямар газар оронд төрж өссөн байна тэр нутгийн газар усны нэрийг төдөлгүй сайн мэдэж байдаг нь уран зохиолын төрөл зүйлээс тодорхой байна.

Монголын орчин үеийн уран зохиол төдийгүй ерөөсөө аливаа уран зохиолд гарч байгаа газар усны нэр нь тухайн хэлний газар усны нэрийн нэгэн бүрэлдэхүүн хэсэг, мөн түүхэн нэр зүйд ашиглаж болох нэгэн зүйл баримт гэж үзэлтэй.

Монголын уран зохиол дах газар усны нэр болбоос маш олон зүйлийн мэдээллийг агуулж байдаг учраас бүр нарийн судлавал газар усны нэрийн судалгаанд өвс ургамалын байдал, газар орны өөрчлөлт, нэрийн хувьсал өөрчлөлт, түүхэн үйл явдал болсон газар орон зэрэг олон зүйлийг хэлж өгөх, боломжтой гэж дүгнэж байна.

Abstract

Toponym is the general term for any place or geographical entity. The toponyms are both the real names and the geographical names in the Modern Mongolian literature. They are related to the history of literature because we can find out a lot of its sources. We may conclude that these names are best-known places for authors. We can know a lot of things and the sources, because toponyms contain types of information. These are the one component of the languages

НОМЗҮЙ

- Я.Баатар, (2001) “Уран зохиолын нэр судлал”, Уб.,
Д.Бадамдорж, (2001) “Монгол хэлний утга судлал”, Уб.,
Д.Бадамдорж, (2006) “Монгол хэлний үгийн сангийн утга зүй”, Уб.,
Ж.Бат-Ирээдүй, (2009) “Монгол газар усны нэрийн сан”, Уб.,
Э.Равдан, (2004) “Монголын газар нутгийн нэрийн хэлбэр, утга зүйн судалгаа”, Уб.,
Э.Равдан, (2009) “Монгол газар нутгийн нэр зүй”, Уб.,
Ж.Сэржээ, (2010) “Орчин цагийн монгол хэлний оноосон нэрийн судалгаа”, Уб.,
Ж.Сэржээ, (2014) “Монгол хэлний нэрзүй, утга зүйн судалгааны зарим асуудал”, Уб.,
Д.Галбаатар, (2012) “Уран зохиол: онол, түүх, шүүмжлэл нэвтэрхий толь”, Уб.,

Монголын орчин үеийн яруу найргийн шинэтгэл шинж

Р.Бигэрмаа*

Хүн төрөлхтөний түүхэнд оршин тогтнож буй улс үндэстэн бүхэн бичгийн соёлын гайхамшигт уламжлалтай байдаг. Тухайн үндэстэн бүхний энэхүү соёл нь эдүгээ үе хүртэл уламжлагдан, улам боловсронгуй болж, шинэчлэгдсээр ирсэн бөгөөд үе бүхэн өөрийн өвөрмөц онцлог, манлайлагчид, уншигчидтай байх бөгөөд эдгээр нь цаг хугацааны шүүлтүүрээр шүүгдэн, шилдэг сайн нь үлдэн хоцорч хэдэн үеэр дамжихаас гадна дараа, дараагийн үеийнхэндээ уламжлал болон үндэс суурь нь болсоор ирдэг ажээ.

Монголын ард түмэн мянгаад жилийн бичиг соёлын түүхэн уламжлалтай бөгөөд түүний нэгэн бүрэлдэхүүн хэсэг нь уранзохиол, ялангуяа яруу найраг юм. Яруу найраг нь сэтгэлгээний урлаг учраас тухайн нийгэм, цаг үеийг хамгийн бодитой, шуурхай тусгадаг уран зохиолын нэг төрөл юм. Энэхүү яруу найргийг монголын сод найрагчидгүйгээр төсөөлөхийн аргагүй. Ялангуяа авьяаслаг яруу найрагч Д.Нацагдорж, Б.Явуухулан, Б.Лхагвасүрэн нарыг дурдахгүй байвал алдас болноо. Эдгээр яруу найрагчид нь тухайн амьдарч асан үеийнхээ нийгэм цаг үеийг өөрсдийн уран бүтээлээр тусган илэрхийлж, сод бүтээлүүдээрээ тодорхой цаг үеийг төлөөлөн, бидний үе хүртэл оршин тогтносоор ирсэн төдийгүй дэлхий дахинаа нэр алдраа дуурсган “монгол гэдэг нэрийг ертөнцийн чихнээ дуурсгаж” байгаа билээ.

Эдгээр яруу найрагчид ур чадвар, уран дүрслэл, сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогоороо үе, үеийн манлайлан хошуучлагчид байж, тухайн үеийнхээ шинэчлэгчид харин хойч үеийнхээ уламжлал нь болж ирсэн билээ. Монголын орчин үеийн яруу найргийн судлалд эдгээр шилдэг яруу найрагчдын ур чадвар, сэтгэлгээний онцлогийг харьцуулан, уламжлал шинэчлэлийн холбоонд нь судалж, тэдний яруу найргийн үнэт чанар, хөгжлийн шинэчлэлийг тодруулан гаргах нь чухал юм.

Иймд өчүүхэн миний бие энэхүү нэрт яруу найрагчдын эх орны сэдэвт шүлгүүдээс ажигласнаа та бүхэнд толилуулъя.

Дэлхий нийтээр “Тогтвортой хөгжлийн зуун” хэмээн яригдаж буй өнөө үед энэхүү тогтвортой хөгжлийн тулгын гурван чулууны нэг болсон “Байгаль эх”-ээ хайрлах хамгаалах тухай үзлийг уншигчдад төлөвшүүлэх нь манай нийгмийн тулгамдсан чухал асуудлын нэг юм. Нөгөө талаас аль ч улс үндэстний яруу найрагт зонхилж байдаг эх орны сэдэвт уянга билээ. Энэ нь монгол яруу найрагт эртнээс уламжилж ирсэн үндсэн сэдэв юм. Ийм ч учраас дээрх яруу найрагчдын уран бүтээлд энэхүү сэдэв голлох байрыг эзэлдэг.

Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглал нь монголын орчин үеийн яруу найргийн сод бүтээлийн нэг билээ.

“Миний нутаг” найраглал нь “Алтайн магтаал”, “Хангайн магтаал”, “Хан Хөхүйн магтаал”, “Их богдын магтаал” зэрэг магтаалуудын шууд уламжлал болон зохиогдсон бөгөөд монгол орны өргөн уудам нутгийг байгалийн баялаг, хүн ард, өнгөрсөн түүх, соёл зан заншлын өвөрмөц онцлогийг магтан алдаршуулж, ирээдүйн сайн сайханд уриалан дуудсан агуулгатай.

Ингэж дүрслэхдээ:

1. Монгол орны үзэсгэлэнт байгалийг тодорхой нэг хэсгээр нь бус, ерөнхийлөн маягаар монгол сэтгэхүйгээр нээн харуулсан. Шүлгийг бүхэлд нь авч үзвэл: Говь, хангай хосолсон өргөн уудам нутгийг ерөнхийлөн дурдаад, тэдгээрийн бүрэлдэхүүн хэсэг болсон гол ус, уул даваа, цаст өндөр хайрхнууд, уудам амьсгалт талууд, малын сайхан бэлчээр... зэргийг тодорхойлон задалж өгүүлсэн бөгөөд эцэст нь монголын ард түмний цаг агаар уур амьсгалын онцлог, эртний соёл түүхийн улбаа, тусгаар тогтнол, ирээдүйн сайн сайхныг бэлгэдэхдээ илүү өргөн утга агуулгатай “нутаг, орон” үгсээр буцаан ерөнхийлснөөс гадна “Энэ бол миний төрсөн нутаг Монголын сайхан орон” гэж бадаг бүрийнхээ төгсгөлд монгол хүний сэтгэхүйн

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын докторант

онцлогоор нэгтгэн зангидсан байна.

2. Эртний нүүдэлчин монголчуудын ахуй амьдралын онцлогийг өвөрмөц маягаар илэрхийлсэн. Тухайлбал: “...он онд идээшсэн, хар бага наснаас хөндлөн гулд давхисан, нарийн өвс ургасан малын сайхан бэлчээрт таван хошуу мал тал дүүрэн бэлчсэн нутаг”

3. Монгол орны өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн сайн сайхныг “Хүннү Сүннүгийн үеэс хөгшид өвгөдийн минь нутаг Хөх монголын цагт хүчирхэг боссон орон Он онд идээшиж олон жилд дассан нутаг Одоогийн шинэ Монголын улаан туг бүрхсэн орон, Хувьтай эх орондоо хувьсгалт улсаа мандуулж Хойчийн шинэ ертөнц дээр хүндтэй гавьяаг байгуулья” хэмээн гүн ухааны аястай сэтгэсэн.

4. Эх орноо магтан дуулж, хайрласан үзэл санааны уламжлал дээр суурилж, ардын аман зохиолыг үндэслэн, агуулга, найруулга, утгын өргөн шинэчлэлтийг хийсэн. Үүгээрээ 1930-аад оны яруу найрагт бичгийн уран зохиолын хэвшмэл загвар болж байсан- ардын аман зохиол, магтаалын ерөнхий шинж болох магтан дуулах дүрслэгдэхүүнийг өөрчилж, Монгол орныг бүтнээр нь танин мэдүүлэх шинжтэй дүрсэлснээрээ шинэчлэлт хийсэн.

Шүлгийн хэлбэр, зохиомжийн онцлог:

Энэ нь тус бүр 4 мөр 12 бадаг шүлэг бөгөөд бадаг бүрийн төгсгөлд “Энэ бол миний төрсөн нутаг Монголын сайхан орон” хэмээн дүгнэж өгсөн, зохиомжийн нарийн бүтэцтэй. Энэ нь монголчуудын тооны бэлгэдлийн өвөрмөц онцлог болгон бадгийг зохиомжилсон.

Эхний 4 бадагт хангай, говь хосолсон өргөн уудам газар нутгийг дэвсгэрлэн,

Хэнтий, Хангай, Саяаны өндөр сайхан нуруунууд

Хойд зүгийн чимэг болсон ой хөвчин уулууд

Мэнэн, Шарга, Номины өргөн их говиуд

Өмнө зүгийн манлай болсон элсэн манхан далайнууд

хэмээн хангай нутгийг бүтээж байгаа салшгүй хэсэг болсон ой хөвч, уулс бүхий хангай нутгийн онцлог; говь нутгийг бүтээж байгаа Мэнэн, Шарга тэргүүтэй 33 их говь, тэднийг бүрдүүлэгч элсэн манхан говийн онцлогийг эхлэн гаргаж, үүнийгээ цааш нь дараагийн 4 бадагт задлан монгол орны асар уудам байгалийн байдлыг зураглан харуулжээ. Ингэхдээ шүлэглэх арга зүйн хувьд ч сүүл холбох уламжлалт бичлэгээс зайлсхийн, сүүл холболтыг нэр үгээр хийж, бадгийн доторх мөрийг нэрлэсэн өгүүлбэрээр дүрсэлсэн нь өвөрмөц шинэлэг болжээ. Жишээ нь:

Холхи газраас гялалзсан цаст өндөр хайрханууд

Хөх тэнгэр цэлмийсэн хөдөө хээр цайдмууд

Холын бараа харагдсан ноён шовх сарьдгууд

Хүний сэтгэл тэнийсэн уудам амьсгалт талууд

Ингээд дараагийн 3 бадагт

Өвлийн тасхийм цагт цасан мөсөн бүрхээд,

Болор шилийн өнгөн гилтэгнэж гялалзсан орон

Зуны нартай улиралд цэцэг навч дэлгэрээд

Жигүүртэн шувуу холоос ирж гангар гунгар донгодсон орон

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон

Алтайн Хянганд хоёрын завсарт атар баялаг орон

Аав ээжийн минь оршсон ашдын заяасан нутаг

Алтан нарны туяанд энхжин тогтсон орон

Мөнгөн сарны гэрэлд мөнхжин гялалзсан газар

гэсэн дараагийн 2 бадагт монгол орны уур амьсгалын онцлог байдлыг шим ертөнцийн хөгжил дэвшлийн хуультай холбон, 9 эрдэнийг хорвоо дэлхийг гийгүүлэгч нар сартай уялдуулан, үүрд мөнх хөгжин дэвшиж байхыг бэлгэдсэн бол

Хүннү Сүннүгийн үеэс хөгшид өвгөдийн минь нутаг

Хөх монголын цагт хүчирхэг боссон орон

Он онд идээшиж олон жилд дассан нутаг

Одоогийн шинэ Монголын улаан туг бүрхсэн орон

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон

Өссөн төрсөн бидний үндэсний хайртай нутаг

Өнгөлзөгч дайсан ирвэл үтэр өшиглөн хөөнө
 Хувьтай эх орондоо хувьсгалт улсаа мандуулж
 Хойчийн шинэ ертөнц дээр хүндтэй гавьяаг байгуулья
 Энэ бол миний төрсөн нутаг
 Монголын сайхан орон

гэсэн сүүлчийн 2 бадагт дээр өгүүлсэн байгалийн зураглал, хүн ардын ахуй амьдрал, зан заншлын онцлогоос хальж, монголын эртний түүх, одоогийн улс төрийн байдал, ирээдүйд мандан дэгжихийн бэлгэдлээр цар хүрээгээ тэлжээ.

XX зууны 60-70-аад оны яруу найрагт өөрийн сод бүтээлүүдээр “Дорнын их яруу найрагч” хэмээх алдрыг хүртсэн Б.Явуухулангийн шүлгээс мөн энэ сэдэвт шинэчлэлт хийсэн хэмээн ихэнх судлаачид хүлээн зөвшөөрдөг “Би хаана төрөө вэ?” шүлгийг авч үзье.

Шүлэг 12 бадаг, бадаг бүр нь 5 мөрөөр зохиомжлогдсон байдаг. Энэ нь монголчуудын эртнээс нааш бэлгэдэж ирсэн тооны болон цаг хугацаа, орон зайн бэлгэдэлтэй нягт холбоотой. Үүнд: 12 гэдэг нь монгол бэлгэдэл зүйд цаг хугацааны бэлгэдэл болсоор иржээ. Энэ тухай профессор С.Дулам “Арван хоёроор эс бэлгэдэх цагийн хугацаа гэж үгүй... Чухам ийм учраас тооны бэлгэдлийн цогцолборт тэгш тооны тэнхлэг буюу хавтгай тэнхлэг дээр дөрвөн зүг, найман зовхисын хамт орон зай- цаг хугацааны цогцолборыг үүсгэн заларч байгаа юм” хэмээн өгүүлжээ.

Эндээс ургуулан үзвэл, монгол гүн ухаанд хүний нас, биеийн нэг үеийг цаг хугацааны мөчлөгөөр тодорхойлон өгүүлж, 12 бадгаар бадаг бүр нь бие даасан утгатай, таван мөртэй санамсаргүй бус “арван хоёр цаг, арван хоёр сар, дөчин найман улирал, арван хоёр жил, түүнийг тав дахин нугалсан жарны тоолол”³ болох нь шүлэгт тусгалаа олжээ. Үүгээрээ яруу найрагч үеийн үед хэдэн жаранд монгол хүн, монгол орноо эзэгнэнхэн аж төрж, монголчуудын амьдрал тэмцэл эцэс төгсгөлгүй юм гэсэн санааг илэрхийлжээ.

Монгол шүлгийн 4 мөрөөр бадагладаг уламжлалыг баяжуулан, таван мөрөөр зохиомжилж, 1 ба 5 дахь хашлага, бадгийн утга санаагаа тодотгосон нь учиртай. Монгол ёсонд тавын тооны бэлгэдэл эв нэгдэл, хүч чадал, сайн сайхны бэлгэдэл болдог. Иймээс шүлгийн мөрийг таваар журамласан нь монголчуудын эв нэгдэл, дотоод хүчин чадал нь үүрд мөнх байхын бэлгэдэл гэж болох юм.

“Хөх манхан тэнгэрийг эзэгнэнхэн төрлөө би

Хөмсгөн сарны аялах алсын алс тойрогт

Холын хоёр одны тохиох бяцхан чөлөөнд

Хоёр нүдний үзүүрт цэнхэрлэх төдий тэртээд

Хөх манхан тэнгэрийг эзэгнэнхэн төрлөө би...” хэмээн эхэлж буй дээрх шүлэгт эх орны тухай ойлголтыг “холын хоёр одны тохиох бяцхан чөлөө” хүртэлх алсаас цаст цагаан уул, онгон цэнхэр тал, мөрөн голын ус, үнэр ялдам агь ганга хүртэл ерөнхийгөөс тусгай руу буулган нарийсгаж, монгол хүний байгаль, эх орноороо бахархах сэтгэлийг гүн ухааны сэтгэлгээгээр дүрсэлжээ. Тухайлбал:

“...Цаст цагаан уулыг эзэгнэнхэн төрлөө би

Цан хүүрэг савсаж үүлс ороох оргилд

Цасан ширхэг царцаж мөс болох халилд

Царгиа хүйтэн өвөл сарлагийн бух дошсон

Цаст цагаан уулыг эзэгнэнхэн төрлөө би

Онгон цэнхэр талыг эзэгнэнхэн төрлөө би

Орог саарал зэрэглээ хавар сүүмэлзэх хөндийд

Орсон буурын шүд өвөл хангинах хоолойд

Үлэг гүрвэлий мөрийг өдий хүртэл хадгалсан

Онгон цэнхэр талыг эзэгнэнхэн төрлөө би...” хоёр бадагт сансар огторгуйгаас цаст цагаан уул, онгон цэнхэр талд бууж ирэхдээ хүний таван махбодын нэг шороон махбодыг тусгасан байх магадлалтай бөгөөд хүний гар хүрээгүй онгон талыг сайн сайхан, говь нутгийн байгалийн өвөрмөц төрх болох зэрэглээг саарал өнгөтэй хоршуулан дүрслэхдээ бүхэл бүтэн эрин үе, түүх соёлын дурсгалтай нь багтаан дүрсэлжээ. Ингэхдээ сав ертөнцийг бүтээгч уул, ус, газар шороо эртний шим ертөнцийн үнэтэй дурсгалыг дүрсэлж, түүнийгээ монгол орны байгалийн эрс тэс уур амьсгалын онцлог, тэрхүү хүйтэнд хувьсан өөрчлөгдөх байгалийн өөрчлөлтийг шинжлэх ухааны үндэстэйгээр тусгасан нь содон юм.

“...Үнэр ялдам агь гангыг эзэгнэнхэн төрлөө би

Үүр шөнийн завсар шүүдэр буух навчинд

Үрэл усан шүүдэрт нь одод гялалзах дэлбээнд

Үхэлгүй мөнхийн бэлгэдэл цагаан уул цэцгэнд
Үнэр ялдам агь гангыг эзэгнэнхэн төрлөө би...”

Энэхүү бадагт шим ертөнцийн нэг болох ургамлын сайхнаар төлөөлүүлэн, үхэлгүй мөнх байх санааг бэлгэдсэн аж. Учир нь монголчууд цагаан уул цэцгийг үхэлгүй мөнхийн бэлгэдэл хэмээн эртнээс үзэж, мөн мандан бадрахын бэлгэдэл галыг хэт, цагаан уул цэцгээр бадраан асаадаг, тэрчлэн үүрээр буух цэцгийн шүүдэр ариун тансагийн бэлгэдэл учраас шүүдрийн дусал цуглуулан, ээждээ цай чанаж өгвөл ачийг нь хариулна хэмээн үздэг зэргээс илэрхий. Ингэж энгийн атлаа гүн санааг уянга ухаарлын аясаар дүрслэн харуулсан байна.

Энэ мэтчлэн, бадаг бүрт ерөнхийгөөс тусгай руу уусан орж, эхний 5 бадагт эх орны байгалийн байдал, ариун дагшин байдлыг илэрхийлсний зэрэгцээ дараа дараагийн бадгуудад монгол нүүдэлчин ард түмний ахуй амьдрал, зан заншил, сэтгэлгээний үндэсний онцлогийг өвөрмөцөөр дүрслэн харуулахдаа энэ бүхнийг эзэгнэн төрсөн монгол хүний үндэсний бахархал, энэ бүхний эзэн нь би юм шүү гэсэн бяцхан омгорхолыг уянга ухаарлын гүнээс тод томруун дүрсэлснээрээ энэхүү шүлгийн шинэчлэлт чанар, ач холбогдол оршино. Жишээ нь:

“...Зүүрмэглэгч хун шиг гэрийг эзэгнэнхэн төрлөө би
Зүйдэлгүй цагаан өрхийн хоймсолж томсон оосорт
Зүрхэн улаан галтай ган тулгын тогтонд
Зуун түмэн үед монгол хүний идээшсэн
Зүүрмэглэгч хун шиг гэрийг эзэгнэнхэн төрлөө би...”

Нүүдэлчин монголчуудын амьдралын гол хэрэгсэл монгол гэрийг тэдний тотем болсон хун шувуутай зүйрлэн, хайр сэтгэлт хосуудын жаргалтай амьдрах, өрх гэрийн мөнх оршихуйн бэлгэдэл болгон дүрсэлжээ. Мөн нүүдэлч монголчуудын амьдралын онцлогт тохирсон, эд өлгийн өвөрмөц чухал дурсгал болох монгол гэрийг дэлхий ертөнцийн загвар болгон, тэгш хэмийн зарчмаар бэлгэдэж, хүн амьтныг дулаацуулан амьдруулагч, орчлонгийн гэрэл гэгээний эх үүсгэл болсон алтан нараар тооноо, түүний цацрагаар унийг төлөөлөн тав тухтай амьдрал, айл гэрийн аз жаргалыг өгүүлсэн нь сонирхолтой юм. “Зүйдэлгүй цагаан өрх” гэсэн хэллэгээр тооно, өрхийг монгол гэрийн бэлгэдэлд гэрийн гал голомттой салшгүй холбоотой хэмээн үздэг заншил тэрчлэн хамгийн сайн сайхан бүхнийг эхийн цагаан сүүтэй зүйрлэн хиргүй тунгалаг, цэвэр ариун болохыг, “Зүрхэн улаан галтай ган тулгын тогто” хэллэгээр айл гэрийн тулга нь эртнээс гал голомтоо мандаан бадраадаг ариун зүйл бөгөөд улаан өнгө нь энэхүү галын өнгө учир сүрлэг бадрангуй, мандан бадрахын бэлгэдлийг илэрхийлдгийг тус тус харуулжээ.

“...Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би
Тэлмэн жороо морины шанхны үзүүрийн чичиргээнд
Тэнгэрийн салхинаас бусдыг дээрээ гаргаж үзээгүй
Тэнэгэр говийн сүрэг онгон хулангийн нуруунд
Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би...”

Малчин монголчуудын дээдлэн хүндэлдэг таван хошуу малын нэг нь морь билээ. Морийг эр хүний сайн нөхөр, молор эрдэнэ хэмээн дээдэлж, төрийн сүлдэндээ хүртэл морио дээдэлдэг. Эр чадлын бэлгэ тэмдэг болсон эрийн гурван наадмын нэг хурдан морины уралдаан, айргийн тавд орсон морины эзнийг хийморьтой гэдэг, түрүүлсэн морины хөлсөнд хүрвэл бүтэн жилжингээ од хийморьтой байна гэдэг монголчуудын сэтгэхүйн онцлог ч туссан байна. Тэрчлэн энэхүү сайн сайхан, хүндлэл бишрэлийг, шандаст хурдан хүлгийн уг гарваль болох тэнгэрийн унага хулан, тахийн удамтай нь дүрсэлснээрээ монгол орны байгалийн баялаг ан амьтан дуусаж дундаршгүй санааг илэрхийлжээ.

“...Хөх тэнгэрийн орныг эзэгнэнхэн төрлөө би
Хөх Монгол алдаршсаны үе дамжсан домогт
Хүчирхэг дээдсийн нутагт мандсан хувьсгалын дөлөнд
Хөрст алтан дэлхийн үрчлээт магнай болсон
Хөх тэнгэрийн орныг эзэгнэнхэн төрлөө би...”

“Хөх тэнгэрийн орныг эзэгнэнхэн төрлөө би” гэсэн энэхүү шадаар дээрх бүх бадгуудын санааг нэгтгэн дүгнэж, эх нутгийн төгс төгөлдөрийг дүрслэхдээ хөрст алтан дэлхийн үрчлээт магнай болсон хөх монголчуудын эртний болон эдүгээгийн түүх соёл, дэлхийн түүхийн салшгүй хэсэг болж, хөх тэнгэрийн орныг эзэгнэж байгаа монгол хүний сэтгэлийг дуулал, омог бахархал болж чадсан байна.

Ингэж Б.Явуухулан, их найрагч Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалд дүрсэлсэн санаа, утга агуулга, дүрслэлийг өөрийн гүн ухааны аяс бүхий өвөрмөц содон дүрслэлээрээ баяжуулан хөгжүүлж, 1960-

аад оны яруу найрагт дахин давтагдашгүй шинэчлэлтийг хийсэн билээ.

Монголын орчин үеийн яруу найрагт сонин содон бүтээлүүдээрээ өөрийн орон зайг эзэлсэн ардын уран зохиолч Б.Лхагвасүрэнгийн “Боржигоны бор тал” шүлгийг авч үзье.

Яруу найрагч нэгэн удаа өөрийн төрсөн Өнжүүл сумын нутаг болох, Даацын хоолой, Борын болон Жарангийн хөндий зэрэг олон газраар явж байхдаа өссөн төрсөн нутгаа харж бахдан шүүрс алдаж, “Боржигоны бор тал” хэмээн анх шүлгийн нэр нь орж иржээ. Энэ нутагт эртнээс нааш олон овог ястан холилдон нутаглаж ирсэн ирсэн бөгөөд түүний нэг нь боржигон овогтон байж. Найрагч өөрөө энэ овгийн хүн гэх дээр дурдсан хөндий, хоолойнууд ч “Боржигоны бор талын” үргэлжлэл ажээ. Бусад шүлгүүдээ бодвол харьцангуй хурдан бөгөөд намар таана толгойлсон талын тухай бодож байгаад

...Таанын цагаан толгойноос өөр

Тайтгаруулах цэцэггүй нүцгэн тал минь... хэмээн бичсэн ажээ.

Энэ тухай зохиолч “Шүлэг бичнэ гэдэг нь зүгээр нэг үгийн далайг шүүрдэж байгаад хэдэн мөр толгой холбон бичнэ гэвэл их эндүүрэл, ташаа ойлголт буй заа. Шүлэгт үзэл санаа, дүр, агуулга гэх мэт наад захын олон зүйлс байдаг” гэжээ.

Яруу найрагч энэхүү шүлэгтээ “хүн төрсөн цагаасаа эхлэн эх газар төрсөн нутагтайгаа амин холбоотой байж, насан эцэслэхдээ хүртэл газар дэлхийнхээ “элгийг цөмлөн эх газартаа уусдаг” учрыг оновчтой илэрхийлсэн юм.

Профессор Д. Галбаатар “Хүн байгаль хоёрын харьцааг маш нарийн боловсруулсан шүлэг гэхэд бараг буруудахгүй биз. Тэнгэр тийчиж төрөхдөө ч тал дээрээ, тэнгэр амьдралыг орхиод явахдаа ч талдаа л шингэнэ гэсэн санаа урьд өмнө давтагдаагүй билээ” хэмээн бичжээ.

“Боржигоны бор тал” шүлгийг зохиомжийн талаас нь үндсэн хоёр хэсэгт хувааж болмоор ажээ.

1. Өөрийн нутаг ус “Боржигоны бор тал”-аараа бахархсан монгол найрагчийн сэтгэлийн хандлага
2. Энэ сайхан тал нутгийн эзэн болж төрсөн хувь заяагаа насан хутгийг олтол, энэ нутагтай салшгүй холбоотой гэж үзсэн гүн ухааны хэсэг гэж өөрөө ч өгүүлсэн нь бий.

Зохиомжийн эхний хэсэгт:

...Санаа алдахад эхийн сүү

Тагнайд амтагдаж

Салхины үзүүр залгихад

Агь хоолойд аргасан... хэмээх дүрсэлж эхлээд

...Чиний шарх

Зүрхний шархнаас хождож анина тал минь... гэсэн хэсэг хүртэл 6 бадаг буюу 28 мөр хамаарагдаж байгаа бол харин хоёрдугаар хэсэгт:

...Тугалын бэлчээрээс эхлэн

Тоглоом дэлгэсэндээ чи

Намайг эрх болгосон ...гэх мөрөөс эхлээд

...Элгий чинь цөмлөн шингэнэ

Боржигоны бор тал минь хэмээх хүртэл 8 бадаг буюу 27 мөр шүлгээр шүлгийнхээ үндсэн агуулга, санаагаа нээн илэрхийлсэн бөгөөд эхлэл хэсэгт тал нутгийн байгалийн сайхныг харж бахархсан сэтгэл, харин төгсгөл хэсэгт тэр сайхан нутгаараа бахархан хайрлаж, “насан эцэслэхдээ ч түүнд л шингэнэ” гэсэн бодол эргэцүүллийг бий болгосон нь уг шүлгийн зохиомжийн онцлог юм.

“Боржигоны бор тал” шүлэгт эртнээс нүүдэлч амьдралтай монголчуудын зан заншил, амьдрал, эх нутаг хүн хоёрын хүйн холбоо, эх орноо хайрлан түүгээр бахархах монгол хүний сэтгэлийн тэмүүлэл, омгорхлыг үгийн их өвөрмөц утга найруулгаар гаргаж үгийн шинэ шинэ утга харьцааг нээснийг тэмдэглүүштэй.

...Тэргэл саран туулж баралгүй хээр хонодог

Тэнгэрийн хэвтэр буурал тал минь... гэхэд үнэхээр л монголын тал, тэнгэр хоёрын сайхныг харьцаа, орон зай, байрлалын талаас нь шагшин гайхахуйц тод дүрсэлсэн бол

...Нандин, эрхэмсэг, эгэл боргилын туйл

Нар хур царайчилсан газрын саальтай хормой минь зэрэг бадгууд дахь үг сонголт, сонгосон үгийн утга илэрхийлэл нь өөр ямар ч найрагчийн бүтээлд давтагдаагүй бөгөөд бага наснаасаа эхлэн мал адгуулан, төрсөн хүүхдийнх нь тоглоом хүртэл малынх бэлчээрт өрөөстэй байдаг монгол дэлгэр нутаг, мөнх бусыг үзүүлэхдээ ч хүртэл газартаа уусан шингэдэг өвөрмөц заншил, монгол үндэстний сэтгэлгээ цөм нүднээ дурайн бууж байна. Үүнд:

1. Монгол ахуй амьдрал, байгалийн төгс зохицлыг “Агь хоолойд аргасан, газрын саальтай хормой, сартай

шөнийн чинь чимээнд зангирах цагаан аялгуу” зэрэг дүрслэлээс харж болно.

2. Байгалийн чулуу-Хүүхдийнх нь тоглоом. Түүгээр дамжин монгол орны дэлгэр уужим нутаг, амгалан энх амьдралын бахархал хүн байгалийн харьцаа илэрхийлэгджээ.

3. “Сэтгэл сэргэм байгалиа хараад л дотор уужирлаа гэсэн дүгнэлт гарч ирж байгаа нь дээрх санааны тодотгол болж байна.

4. Хүн бол байгалийн бүтээгдэхүүн ийм учраас эргээд байгальдаа шингэдэг гэсэн гол санаагаа хүний амьдралын үхэх төрөх мөнхийн холбоонд дүрсэлсэн ажээ. Тухайлбал:

... Байдуу мянган уулсаа дууриан
Толгойд буурал сууж
Багадаа хөхсөн эхийн сүү
Гадагшлахын цагт...
...Сүүдрээ дарж унахдаа
Элгийг чинь цөмлөн шингэнэ

Боржигоны бор тал минь гэсэн мөрүүд илэрхийлж байна.

5. Байгаль хүнд хэрхэн нөлөөлөх вэ гэдэг асуулгад философийн шалтгаан үр дагаврын холбоогоор харуулсан нь шүлгийг гүн ухааны аястай болгосон юм. Үүнийг (уянгын “би” баатар) тоглоом дэлгэсэндээ “эрх”, сургамжийг хэлээгүйдээ “гэнэн” булгийн ундарга нь “эрэмгий”, уулсын орой нь “бадрангуй”, цагаан аялгуу нь “уяхан”, нутгийн түмэн нь “хүн” болгосон гэх зэрэг дүрслэлүүдээс харж болно.

“Боржигоны бор тал” шүлэг бол өөрийн төрсөн тал нутгаар төлөөлөн монгол хүн, амьтны амьдрал зохилдлогыг зураглаж, байгалийн гоо сайхныг дэлгэн харуулахдаа тал нутгаа амьдчилан гүтгэж дүрсэлсэн нь шинэ эрэл болжээ. Тухайлбал:

...Жаргал зовлон хоёрыг амсаж эдэлж
Чулуун дээр чинь баяр гунигийн нулимс унагахад
Эр хүн шиг нуруутай бай гэсэн шиг
Эргүүлж над руу цацан хатуугаас хатуу байсан чи...
Ботго нь үхсэн ингэний
Чинэсэн хөхийг нь амирлуулсан...гэх мэтээс харж болно.

Нөгөө талаас тал нутгаа дээдэлж, байгалийн гоо сайхан, нандин ихэмсгийг нь магтан дуулсан уянгын “би” баатар гэсэн хоёр дүр гарч байна. Жишээ нь: Тоглоом нь эрх, гашуун сургамжийг хэлээгүйдээ гэнэн, булгийн усны догшин цамнаа эрэмгий, уулсын орой нь байгалийн тансаг зураглал гэсэн өвөрмөц дүрслэлүүд батлах бизээ. Үүнийгээ:

...Нутаг усны минь хаяа өлзийтэй түмэн
Нуур тойрмын ширхэг чулуу хүртэл
Намайг хүн болгосон... хэмээн дүгнэж өгснөөс үзэж болно.

Шүлгийн хэл найруулгын онцлогийг ялгаж харахын тулд юуны өмнө холбоцод ажиглалт хийж үзье.

Толгой сүүл холбоц гэдэг мөрийн эхлэл, төгсгөлийг авиа, үсэг, үе, үг, хэлцээр ялгаруулан шүлгийн бадгийг тэгшлэн үүсгэдэг. Холбоцын ачаар шүлгийн хэмжээ, байгуулалт улам тодорхой, эмх цэгцтэй болдог.

...Тэнгэр тийчиж намайг төрөхөд тал минь
Торго шиг зөөлөн байсан чи
...Эр хүн шиг нуруутай бай гэсэн шиг

Эргүүлж над руу цацан хатуугаас хатуу байсан чи... мэтчлэн хагас холбоцоор яруу хандлагыг зохистой илэрхийлжээ.

Энэ нь нэгэн зүйл эн зэрэгцүүлэл болсон бөгөөд уламжлалт хос уянгын хэлбэрийг олжээ.

1. Яг адил биш боловч зарим авиаг төстэй байдлаар нь холбож давталт маягаар ашигласан байна.

2. Тэнгэр торго, жаргал, чулуун гэх мэт үгс нь хоорондоо бараг адил төстэй зүйлгүй боловч цөм нэрийн айд хамаарч тийн ялгалын нөхцөлөөр толгой холбосон байх юм.

Шүлгийн айзмыг тодруулагч хоёр дахь гол зүйл бол мөр бүрд орсон үе ба үгийн тоо юм. Зохиолч шүлгээ эхний мөрд 2, дараагийн мөрд 4, 3 дахь мөрд 3, 4 дэх мөрд 3, 5 дахь мөрд 3 үгээр гэхчилэн үгийн тоог ягштал тэнцүүлээгүй боловч тодорхой журмаар хоорондоо холбогдсон утга санаагаа чөлөөтэй илэрхийлэх хэлбэр задгай шүлгийн маягаар бичжээ. Тухайлбал:

...Хөрөөний ир шиг алсын намхан уулсын чинь орой
Хөх галын чинь ирт улаан дөл
Намайг бадрангуй болгосон... гэх мэт.

Уртавтар мөртэй шүлгийн хэмжээг тод болгох зорилгоор дунд нь зориуд зогсоц хийх, эсвэл мөр хагаслан бичих өөр нэг арга болох таслал буюу (цезура)-ыг өргөн ашиглажээ.

“Тэргэл саран, цагаан голгой, нүцгэн тал, гашуун сургамж, нүдэн булаг, догшин цамнаа, намхан уулс, хөх гал, цагаан аялгуу” гэх мэтээр тэмдэг нэр, “торго шиг зөөлөн тал, хөрөөний ир шиг уулс, хөх гал шиг уулсын

орой” гэх мэт зүйрлэл, “нандин эрхэмсэг, эгэл-боргил, гандах элэгдэх” гэхчлэн ойролцоо нэр, “жаргал-зовлон, нар-хур, баяр-гуниг” мэтчлэн эсрэг нэр, “тал минь, хатуугаас хатуу, боржигоны бор тал минь, болгосон” гэх мэт давталтыг өргөн ашигласан зэрэг нь түүний дүрслэлийн онцлог юм.

Мөн “талыг”

а. үгээр (бор, буурал, нүцгэн...)

б. холбоо үгээр (нандин эрхэмсэг...)

в. гишүүн өгүүлбэрээр (нар хур царайчилсан...) гэх мэтээр тус тус тодруулан, дэлгэрүүлсэн нь бас л нэг онцлог мөн.

Тэрчлэн

...Торго шиг зөөлөн байсан чи

Хатуугаас хатуу байсан чи...

...Хэлж зүрхлээгүйдээ чи... гэж өгүүлбэрийн. байгуулалтыг зориудын хүчжүүлсэн хандлыг ашигласан нь шүлгийн найруулга, өвөрмөц, айзмыг жигдрүүлэн, сонсоход уянгатай болгожээ.

Яруу найрагчийн үг сонголт оновчтой төдийгүй ул дол болсон улиг үгээс ихээхэн хөндийрч чадсан юм. Жишээ нь:... Боржигоны бор талын уужим тэнэгэр, саруул гэгээн болохыг зүгээр нэг тоочсонгүй. Харин ч түүнийг тодруулах үүднээс “саран ч туулаад бардаггүй” гэсэн амьдчилсан ихэсгэлийн аргыг хэрэглэсэн бол

... Тэргэл саран туулж баралгүй хээр хонодог

Тэнгэрийн хэвтэр буурал тал минь... гэж газрын дүрслэлийг байршлаар нь маш зөв илэрхийлж чадсан аж. Үүнээс гадна

... Чи л залгилж, зовлонг нь хугасалж

Чинэсэн хөхийг нь амирлуулсан

Дээдсийн шарил, харваж унасан тэнгэрийн солирыг ч

Дэлхийн төвтэй чи л нийлүүлсэн... гэх мэтээр монгол шүлгийн айзмыг тодруулагч нэг чухал зүйл болох эн зэрэгцүүллийн ёсыг салаавчлан ашигласан нь найрагчийн ур чадварын илэрхийлэл мөн.

1. Өсөж төрсөн эх нутаг монгол орноороо бахархах сэтгэл

2. Энэ нутаг төрсөн өөрийн хувь заяа, төрснөөсөө эхлэн эцэслэтлээ эх нугагтайгаа хүйн холбоотой байж, түүнийгээ хайрлан хамгаалах ёстойн учир хийгээд монгол ёс жудаг, амьдрал ахуйн мэдлэг олгоно.

3. Эх орныхоо байгалийн баялаг, гоо үзэсгэлэн, хагацашгүй үнэ цэнэ, нутаг орны байршил, онцлогтой танилцуулна.

Дүгнэлт:

Дэлхийн яруу найргийг их уст мөрөн хэмээн үзвэл, монголын яруу найраг түүн лүү цутгаж буй нэгэн цутгалан, салшгүй нэгэн бүрэлдэхүүн хэсэг. Энэ усыг бүрдүүлж буй олон яруу найрагчид бий. Гэвч тэдгээрийн дотроос үе үеийн уншигчдын зүрх сэтгэлийг эзэмдэн мартагдалгүй, харин ч удах тусам улам үнэ цэнээ олох уран бүтээл төрөх нь ховор. Эдгээрийн нэг нь дээрх яруу найрагчдын шүлгүүд юм.

Дээрх зүйлүүдээс дүгнэлт хийвэл:

Эдгээр яруу найрагчдын амьдарч буй орчин, цаг хугацааны хувьд ялгаатай ч эх орны тухай алдаршуулан дуулсан дуулал нь адилхан агуулгатай бөгөөд өмнөх үеийнхээ уламжлал дээр суурилан, өөрсдийн авьяас чадвараар баяжуулан шинэчилсэн байна. Энэ нь Д.Нацагдорж өөрийн шүлгийг бичихдээ монгол орны онцлогийг 12 бадагтаа тараан цацаж, эргээд түүнийгээ “Энэ бол миний төрсөн нутаг, монголын сайхан орон” гэсэн уянгын цацал болсон 2 мөрөөр буцааж хураангуйлан бичсэн бол, Б.Явуухулан бадгаа хашин, хашсан санаагаа нэмэн дэлгэрүүлж, эргүүлээд тэр санаагаа хураасан, тэгвэл Б.Лхагвасүрэн “Хүн бол байгалийн бүтээгдэхүүн ийм учраас эргээд байгальдаа шингэдэг” гэсэн гол санаагаа хүний амьдралын үхэх төрөх мөнхийн холбоонд дүрсэлсэн байх жишээтэй.

- Монгол ахуй, зан заншлыг илэрхийлж буй сэтгэлгээний онцлог өвөрмөц өөр, өөр. Тухайлбал,

- Шүлэглэх ур чадвар, дүрслэлийн арга барил бие биеэс ялгарах өөрийн гэсэн өнгө аястай. Тухайлбал: Тал нутгийг дүрсэлсэн дүрслэгдэхүүнийг авч үзье.

Д.Нацагдорж:

Хангай говийн хооронд

Халхын уудам нутаг

Хар бага наснаас хөндлөн гулд давхисан газар

Гөрөөс араатан авласан урт урт шилүүд

Хүлэг морин уралдсан хөндий сайхан хоолойнууд

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон

Р.Бигэрмаа

Б.Явуухулан:

Онгон цэнхэр талыг эзэгнэнхэн төрлөө би
Орог саарал зэрэглээ хавар сүүмэлзэх хөндийд
Орсон буурын шүд өвөл хангинах хоолойд
Үлэг гүрвэлий мөрийг өдий хүртэл хадгалсан
Онгон цэнхэр талыг эзэгнэнхэн төрлөө би...”

Б.Лхагвасүрэн:

...Тэргэл саран туулж баралгүй хээр хонодог
Тэнгэрийн хэвтэр буурал тал минь...
Нандин, эрхэмсэг, эгэл боргилын туйл
Нар хур царайчилсан газрын саальтай хормой минь

ABSTRACT

Generally, the literature of any nation evolves in a similar way with development of its history, society and culture. The history of written literature in Mongolia accounts over 1000 years and the poetry is rightfully acclaimed as having the deepest roots of tradition and widest popularity among people. Poetry is a sumptuous merit of the national mentality, the inner world of the human soul, its desires, goals as well as its cultural and artistic world.

The contemporary poetry in Mongolia is considered started after the national revolution. Its history begins with a revolutionary thematic song - “Shivee Khiagt”, which was created among soldiers. Since that time, the Mongolian poetry has been developing and improving during over eighty years, on basis of a rich heritage of the written literature and the national folklore, adopting the best experiences of the world classical literature as well as reflecting the demands of the present time.

In this article, author proved that the specific feature of poetry by D.Natsagdorj, B.Yavuukhulan and B.Lkhagvasuren. The main purpose of this article is to mention about Innovation.

“Innovation” in literature is seen as a process where young poets enrich the poetic legacy of the predecessors with their thinking, skills of representation, rhyming style, methods and rules, which ultimately results in creation of a new approach, image, thought and artistic shapes that are accredited by public and has own successors.

However, the experience of previous poets and the anthological base that they leave for next generations to start their work onto and to continue the poetry succession is called “tradition”. Tradition and innovation are two inseparable sides of a whole integration, where any loose ties between them can eliminate any possibility to further advancement or poetic invention and prevent the essential development and periodic rearrangements.

Tradition and innovation exist in a tight nexus, where the differences between previous and present generations of creators become the very innovation.

Д.Норовын “Тэжээвэр” туужийн дүрийн сэтгэлзүй

Р.Алтансайхан*

Өнгөрөгч зууны дундуур монгол туужийн төрөлд орж ирсэн нэг том төлөөлөгч бол Төрийн шагналт зохиолч Д.Норов юм. Хүүрнэл зохиолын бүх жанраар бүтээлээ туурвидаг уянгын өгүүллэг, тууж, хэд хэдэн роман бичжээ. Түүний зохиолын хэв маяг, арга барил нь түрүү үеийн Д.Мягмар, С.Эрдэнэ, С.Пүрэв зэрэг томоохон хүүрнэл зохиолчдын урлах арга зүйтэй ойролцоо, уянга-туульсын хосолмол хэв шинж бүхий, хэлбэр хийгээд агуулга, зохиомж ба ерөнхий байгууламж, уран сайхны сэтгэлгээний хэв маягийг хослуулсан нь уншигчдыг их татдаг. Тогтсон хэв маягт баригдаагүй, элдэв номлол сургаал шинжтэй бус харин чөлөөтэй сэтгэж, хэрэг явдлыг логикийн үүднээс нягт нямбай бодож боловсруулсан, сайн найруулгаараа үеийнхэн дотороо илт ялгардаг. Ялангуяа Д.Норовын өмнө хийгээд одоох туурвилд өгүүллэг, туужууд гол байр суурь эзэлдэг гэж болно. Тууж өгүүлэгийн дүрийн сэтгэлзүйн асуудал, дотоод ертөнцийг нээж, сэтгэлгээ ба ахуйг гүн шүтэлцүүлсэн хэв шинж, онцлог нь олны анхаарал, сонирхол татдаг билээ.

Д.Норовын “Тэжээвэр” /1989 он/ туужийн тухайд доктор Д.Галбаатар ““Тэжээвэр” туужийн гол баатар хайгуулчин Гөлгөө хуучин социализмын үеийн хүнд суртлын систем, нийгмийн дотоод ялзралыг нийгмийн дээд хэсэгт хамаарах нэгэн яамны орлогч сайд, мөн нэгэн генерал, түүнийг тойрон хүрээлэгчид ба бусад үе залгамжлагчид /сайдын охин Туяа, генералын охин Саргай, Орлогч сайдын ивээлд багтсан мэргэжилгүй мэргэжилтэн буюу долгомцог Цогтоо, жинхэнэ сайдад эхнэрээ булаалгаж, орлогч сайдын асрамжинд өсөөд дараа нь нууц амраг нь болсон Цэнгэл /тэр эцэг нэг, эх ондоо төөрөлдсөн ах дүүс/ нарын баатруудын бусармаг, ичгүүрт амьдралын түүхийг зохиолч /хэсэг бүлэг хүмүүсийн үйл ажиллагааны явц дундаас нээн илчлэгч, баалан яллагч, аянгын хүрд болсон” /“Монгол уран зохиолын дээжис” 86 дугаар боть, Уб., 2007., 16 дугаар тал/ хэмээн дүгнэжээ.

Бид сэтгэлзүйн зохиол /дүр/ гэхээр Ф.Достоевскийн “Гэм зэм” романы Родион Раскольников шиг далд ухамсарт нуугдаж байдаг “айдас”-таа хөтлөгдөн хүний амь нас бүрэлгэсэн эмгэнэлт дүрээр төсөөлдөг, судалгааны тийм нэг цаг үе байсан нь нууц биш. Уянгын зохиолын баатрын сэтгэлзүйн асуудал түүний сэдэл санааны ертөнцийг/мотивууд/-ыг шинжлэх үзэх нь орчин үеийн утга зохиол судлалын гол анхаарлаа хандуулж буй чиглэл бөгөөд орчин үеийн шинжилгээний арга барил ихээхэн өөрчлөгдсөн хэдий ч хэт хэлбэр хийгээд үйлдлийг хөөсөн тайлбар тайллуудыг уншигчид төдий л ойшоохгүй болжээ.

Энэ туужийн олон асуудлын нэг яах аргагүй тухайн үеийн ёс суртахууны асуудал юм. Ер нь ёсзүй, ёс суртахууны асуудал аль ч цаг үед анхаарлын төвд байсан бөгөөд хэзээ ч ач холбогдолоо алдаж байгаагүй чухал сэдэв.

Д.Норовын эл туужийн гол дүр Гөлгөөг бид сэтгэлзүйн зөрчил, дотоод ертөнц, амьдралыг үзэх үзэл төлөвшин тогтоход хүний бага нас, аж төрж, туулан өнгөрүүлсэн ахуй амьдралын хэв маяг, жаргал зовлон, удамшил, ойр дотны хүмүүсийн харилцаа хэрхэн нөлөөлж байдгийг илтгэсэн сэтгэл зүй, уран сайхны дүр хэмээн үзэж байна.

Зохиолч Д.Норов “Тэжээвэр” туужийнхаа гол баатар хайгуулчин Гөлгөөгийн амьдралыг Цэнгэлийн нөхөр хөдөө хүргэнийдээ амарч байхдаа малын эрэлд явж байгаад хээр тааралдсан хайгуулчийн майханд ороод сураггүй алга болсон эхнэрийнхээ зургийг олж, мөн Гөлгөөгийн өдрийн тэмдэглэлээс /*зохиолд нийтдээ 39 өдрөөр хөтөлсөн урт богино хэмжээтэй өдрийн тэмдэглэл бий*/ түүний бага нас хийгээд амьдрал, үйл явдлыг сонирхолтойгоор тайлан өрнүүлэх өвөрмөц зохиомжийг ашигласан байна.

Дүрийн зан төрхийг бусад дүрийн бодол санааны элементүүдийг ашиглан оновчтой нээсэн аж.

Гөлгөө бол этгээд зожиг, ганцаардмал зан араншинтай нэгэн болохыг туужийн эхэнд “... зэлүүд мал дагасан чоно боловч тогтомгүй агаад бас халууныг яана. Гэтэл ганц хүн тавтайяа суурьшин, ажил албаа гүйцээнэ гэхэд санаанд багтамгүй. Уйдаж үхмээр газар.” гэж Цэнгэлийн нөхрийн бодлын урсгалаар нээн тодорхойлжээ. Зохиолын цаашдын өрнөлөөр түүний майхнаа барьсан газар буюу “Сүжийн ус” нэртэй газрын тухайд: “Сүжийн усанд ойр гэсэн бол ядаж Даамангийн тэр сайхан саравчтай хаашаатай бууцны дэргэд, зүлгэн дээр буучихаж болно оо доо. Гэвч энэ хүн тэгсэнгүй, заавал өөд өгсөж, хүн тавьдаг хонд

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын докторант

барааддаг байна шүү. Нутаг мэдэхгүй болоод тэр байх даа. Ер нь мэдсэн ч зориуд тэнд буух хүн шиг санагдаад байлаа” /Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 6 дугаар тал/ гэжээ.

Баатрын өөрийнх нь дотоод ертөнц: “Цогтын зохион байгуулсан зугаа цэнгэлийн тухайд туужийн баатар “Тэднийг балчигт живүүлж үлдээгээд, би орхин одох нь тун эвгүй зүйл болно гэдгийг гадарлажээ. Гэтэл тэдний надад тулган хүлээлгэх гээд байгаа зүйл нь миний зан суртахууны чанар, хүсэл шуналаас даанч доогуур бохир зүйл байв.” /гэсэн Гөлгөөгийн өөрийнх нь тодорхойлолтын өнгө аяс нь тухайн үеийн нийгэм дэх залуусын хөнгөн хөвсрөгө амьдрал, сонирхол, нууж хааж үздэг хориотой порно хийгээд эротик кино, зугаа цэнгэл Гөлгөөгийн сонирхлыг огт татахгүй байгаа нь түүний цэвэр цэнгэг сэтгэлийн ертөнц төдийгүй зохиолчийн сэтгэл санаа түүнтэй нэгдэн нийлж, баатрын дотоод ертөнцийг нээх боломжийг бий болгож байна. Ялангуяа Гөлгөөтэй хамт ажилладаг Цогт, Саргай, Туяа, Туяад санаархагч найрагч нарыг дөнгөсөн хэсэг юм. Иймээс ёсоор бол Гөлгөө бусдын сэтгэл санаа, үйл хөдлөлийг дагуулан өөрийнхөө оновчтой шийдэл, сэтгэл зүйн арга барилаар эргүүлж, бас түүнээсээ сэтгэл ханамж, таашаалыг авдаг этгээд, гаж гэмээр хувийн зан араншинтай бөгөөд энэ нь түүний сэтгэл зүйн орон зайд орогносон сэтгэл зүйн олдмол хэв шинж буюу эмгэг нь юм. Гэвч энэ дүрийг гаргаснаараа “Тэжээвэр” тууж нь урлаг, уран зохиол дахь гедонизм /Чухам энэ үүднээс сэтгэлийн таашаал өгөх болоод авах оюун санааны цэнгэл эдлүүлэх нь уран зохиолын үүрэг томилол мөн. С.Энхбаяр “Утга зохиолын онол” Уб., 2011, 83 дугаар тал/-ын онол үүргээ биелүүлсэн юм.

Гөлгөө хэдийгээр хатуу чанга, этгээд нэгэн боловч дотроо туйлын өрөвч зөөлөн сэтгэлтэй, түүний амьдрал хар нялхаасаа хатуу хөтүү аснаас үүдэлтэй, үүнээс нь амьдралд өширхсөн сэтгэл зүй бий болж, хүний дор орохгүй, хүнд муугаа үзүүлэхгүй гэсэн нэг ёсондоо “аминчхан” үзэлтэй хүн болгосон аж.

Хойд эцгийн харгис зодуур, эхийг нь хэмлэн зовоох хүнд бэрх амьдралын дарамтыг Гөлгөө багаас амссан юм. Үүнийхээ хэр хэмжээгээр Гөлгөө бүхнийг шүд зуун тэвчдэг нэгэн болсон байлаа. Тэр үүнийгээ: “Би чинь тэжээвэр нохойн гөлөг нэртэй өслөө шүү дээ. Аав намайг өөрөөр нэрлэдэггүй байсан юм. Ээж нохой, би гөлөг нь. Эцгийгээ зодоход шүд зуун яаж ч зодсон дуу гаргадаггүй, тэгэхэд нь эцэг улам хорсон галзуурах шахдаг байлаа. Би бах таваа ингэж л хангадаг байлаа” /Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 62 дугаар тал / гэсэн өчиглөл түүнийг хар нялх наснаасаа харгислал, хэрцгий зодуур, доромжлолоос нь бяцхан хүүгийн өөрийн сэтгэлзүйн хат, өширхүү хатуу сэтгэлтэй болж төлөвшихөд нөлөөлсөн аж. Тэр, “хар нүд хөмсөгнөөс гадуур” гэгчээр л явж баймаажин хүн болсон нэгэн. Гөлгөөгийн хувьд туулсан амьдрал, хувь хүний хүмүүжил, биологийн дадал зуршил, дотоод, төрөлх ухамсрын ертөнцөд хураагдсан түүний амьдралын маш олон тохиолдолд шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэж буй нь уг тууж сэтгэл зүйн хэв шинж бүхий сонирхолтой туурвил болохыг харуулдаг билээ. Түүний амьдралын гол зарчим болгодог “Хүнд муугаа үзүүлэхгүй байх”, “Хүний дор орохгүй байх” / Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 23 дугаар тал/ зэрэг энгийн юм шиг ойлголтууд нь өөрөө өөртөө бий онцгой маягийн “объект” басхүү түүний эхийнх “үр зулзагаа үлдээх” тэмцлийн явцад бий болсон олдмол хэв шинжүүд билээ. Нэг талаас байгальлаг шинж, оршихуйн төлөөх тэмцлээр буй болж байгаа захиас юм. Үүнийг хүнд заяасан, байгаль эхээс өгсөн хүчирхэг инстинкт / зөн билэг/далд ухамсарын нийлэгшил хэв шинжтэй гэж болно.

Гөлгөөгийн тухайд ээжийнх нь аж төрөл, яриа хөөрөө, захиа сургаал нь сэлт амьдралынх нь улаан шугам болсон аж. Гөлгөө энэ тухайгаа Туяад итгэж ярьсан боловч түүгээр өрөвдүүлэхийг харин огтхон ч хүсээгүй юм. Гөлгөө сургуулийн хоёр найз, Саргай ба бусад эрээвэр хураавар хүмүүсээс илүү дотно найз, нөхөд гэж байхгүй. Тэр хэнд ч өөрийгөө нээж, хүсэл мөрөөдөл, шаналал зовлонгоо хуваалцдаггүй хүн.

Тэрээр өөрийн тухайд: “Надад зан суртахуун, оюун санааны хэрэгцээ байдаг юм. Би хэн нэгтэй тэрсэлж, дайжигнаж, оюун ухаанаараа түрээ барьж, дээгүүрээ туг доогуураа шалдан умахум юмнуудаар наадах дуртай. Ер нь би этгээд аранишин, хоёрдмол сэтгэл, хорон санаатай, хэрцгий этгээд байж болно шүү дээ. Үүгээрээ би ямар ч бузар хэрэг хийгээгүй” / Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 75 дугаар тал / гэжээ. Ухамсарын гадаад сэтгэцийн хүрээ нь юуны өмнө хүрээлэн буй орчноос мэдрэхүйд өртсөн ямар нэг хүчин зүйлээр дамждагийн адил Гөлгөөгийн бага насны амьдрал түүнийг хүнд итгэдэггүй, хүнийг сэтгэл санааг зовоож, хүмүүсийн харьцаа ээдрээг нь хянаж түүгээрээ сэтгэл санааны таашаал авдаг этгээд дүр юм.

Гөлгөөгийн хайр сэтгэлийн асуудал мөн сонирхолтой. Амьдралд нийтлэг байдгаар бол албан тушаал, бэлэнчлэх сэтгэл, ерөөс биеийн амрыг харвал царайлаг бас амьдралын боломжтой, өөрт нь сэтгэлтэй Туяаг сонгож болох ч Гөлгөө харин ч эсрэгээрээ Цэнгэлийг сонгоно. Энэ түүний экзистенци юм. Төрөлхийн бус нийгмийн дотроос улбаалж гарсан олдмол зан төрхийн нэг жишээ юм. “Эго гэдэг нь бид өөрсдийн дотоод ертөнцдөө арчлан ургуулсан өвөрмөц бүрдэл юм. Тэр бидний анхаарал, хүсэл зоригийн төвд байрлах бидний ухамсарын төв. /К.Юнг “Бэлгэдэлт амьдрал”, Уб., 2011, 6 дугаар тал/

Бид “Тэжээвэр” туужийн Гөлгөөгийн дүрийн сэтгэл зүйн зарим нэг ойлгомжгүй, уншигчид анзаардаггүй асуудлыг тодруулахыг хичээсэн билээ. Иймд дараах хэдэн зүйлийг голлон тодорхойлж гаргахыг оролдсон юм.

1. Уран сайхны дүрийн төлөвшилд баатрын ухамсар-сэтгэхүйн хэлбэршлүүд нь хүрээлэн буй орчин, ахуй нөхцөлөөс мэдрэхүй ухамсарт өртсөн байх бөгөөд ой санамж зэрэг субъектив зүйлүүд ч түүнд эх үүсвэр нь болж байдаг. Баатрын дүрд хүүхэд насных ахуй нөхцөл шууд нөлөөлжээ. Тиймээс “Тэжээвэр” туужийн гол

дүр Гөлгөө бусдаас өөрийгөө өөр гэж бодох, үүнийгээ “Би чинь хүйтэн салхи, жихүүн хавар шүү дээ” гэж тодорхойлох шалтгааныг бий болгожээ.

2. Хүн эхийгээ хайрлах гэдэг ухамсар, оюун ухааны үйл биш. Энэ нь зүгээр төрөлхийн зөн /инстинкт/ гэдгийг Гөлгөөгийн эхийгээ шүтэх, хүндлэх сэтгэлзүйн байдал бүрэн харуулж байна. Зохиолд “Аавыг ууртайхан юмуу, согтуу байвал ээж намайг хурдхан гаргаж холдуулахыг хичээнэ. Гэвч би явдаггүй байлаа. Намайг байхгүй бол ээжид уур хорслоо гаргах болно. Тэрний оронд өөрөө зодуулж байхад сэтгэл шархирах нь бага... Миний хүү хүнд битгий муугаа үзүүлээрэй, өөрийнхөө яаж өссөнийг, ээж нь яаж амьдрасныг битгий мартаарай” /Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 63 дугаар тал / гэж захисныг тэрээр хэзээ ч мартсангүй.

3. Багаасаа хайр энэрлийг зохих хэмжээгээр эдлээгүй хүн бусдыг дутуу хайрлах, хэрцгий, заримдаа бүр гаж гэмээр зан чанараар нь илэрдэг гэдгийг Гөлгөөгийн дүр харуулна. ...Цэнгэл, Туяа хоёрыг тэрсэлдүүлэн тэмцэлдүүлж, өөрөө “...Хамгийн хөөрхөн нь ав гэж хаясан тэр алимь хоёр бүсгүйн хэн нь ч шүүрч авахаар завдаагүй байсан юм. Одоо шүүрэлцэнэ. Би түүнийг хажуугаас нь харж суух болно. Гэвч хэргийн гол нь алимь хэн авахад бус, харин тэр алим нь ямар амттайд л байгаа юм. Харахад алим боловч хазахад даанч гашиун даа. Миний зүрх сэтгэл ийм юманд салшгүй хомхой” гэх өөрийнх нь бодол илтгэх бөгөөд “Сэтгэл татагдах тусам өөртэйгөө төдий чинээ тэрсэлдэж, өөртэйгөө үхэн хатан тэмцдэг. Сэтгэл зүрх минь дийлнэ үү, оюун ухаан минь ялна уу тэрнээс л бүх юм шийднэ.” /Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 74 дүгээр тал/ зэрэг баримтууд баатрын сэтгэл зүйг байнга хянаж өөрөө өөртэйгөө зөрчилдөж, заримдаа санаатайгаар өөрийгөө шийтгэх байдлаар илэрч байна.

4. Гөлгөө бол амьдралд хорсолтой, тэрээр эхээсээ бусад баатруудтай сэтгэл зүйн хувьд ямагт зөрчилдөж байна. Үүнд: хойд эцэг-Гөлгөө; хадам аав-Гөлгөө, Туяа-Гөлгөө, Цогт-Гөлгөө гээд зохиолын ихэнх дүртэй ер таарч тохирдоггүй нь Гөлгөөгийн өөрийнх дүр дотооддоо хичнээн их зөрчил буйг илтгэнэ. Зохиолд үүнийг баатрын өөрийн өчилөөр “Миний сэтгэлд асар их зөрчилдөөн болж байдаг. Тэр маань намайг хэдэн хэсэг тасчин хуваааж, зовоож шаналгаж, заримдаа нэгдэн дийлж намайг дийлсний төлөө хөлгүй найр хийж, сүнс сүлдээр минь тоглодог. Заримдаа хар хор, атаа жсөтөө, үзэн ядалт, уйтгар, цөхрөл болж байдаг. Заримдаа уярааж, хүйтэн цэвдэг бүхнийг минь хайлуулж, хайр нигүүлсэл, мөрөөдөл, бишрэлээр бялхуулж байдаг.” /Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001, 75 дугаар тал/

5. Хүүхэд ахуйн дурсамжууд сэргэж, сэтгэцийн үйл явцад нөлөөлөн, бие хүн эсвэл түүний эсрэг хандуулах ба хүүхдийн дарамтлагдсан хүслийн хор хөнөөл тод илэрч байхад нөгөө талаасаа сэтгэл зүйн баримтыг /амьдрал дахь таагүй дурсамж/ ой санамжаас устгах боломжгүйг Гөлгөөгийн дүр харуулжээ. Энэ нь Фрейдийн ухамсарыг мэдрэхүйн өгөгдөхүүнээс гаралтай гэж үздэггүй хэрнээ ухамсарт бус зүйлийг ухамсараас гаралтай гэж үздэг рациональ үзэлтэй зөрчилдөж, харин эсрэгээрээ мэдрэхүй бол харин ч ухаалаг бус иррациональ шинжтэй гэдэгтэй санал нийлэхэд хүрнэ.

Сэтгэх, мэдрэх хоёр эсрэг тэсрэг зүйл тул сэтгэхүй нь мэдрэхүйн үнэт зүйлийг шууд няцааж орхидог шиг Гөлгөөгийн дүр нь амьдралын хоорондох холбоог илтгэх үнэлэмж, сэтгэцийн дотоод зөрчилтэй хүчин зүйлтэй тэмцэлдсэн сэтгэлзүйн дүр юм.

Summary

In this paper author discusses the psychological conflict of Gölögö, a main character of the novel “Tejeever” by D.Norov and his inner nature and values of life, which are formed in childhood and human lifestyle that how happy or sad situation deals with and how communication with home-folks influences on. This character is considered to be a character of psychology that shows the value and psychological inner universe in a feel-thinking way.

Ном зүй:

1. Д.Норов “Хөх туужис”, Уб., 2001 он
2. “Монгол уран зохиолын дээжис” 86 дугаар боть, Уб., 2007 он
3. С.Энхбаяр “Уран зохиолын онол”, Уб., 2011 он
4. К.Юнг “Бэлгэдэлт амьдрал”, Уб., 2011 он

С.Надмидын “Хүйтэн сэтгэл”-ийн халуун үйл явдал

Д.БАТЖАРГАЛ*, Э. АМАРЗАЯА **

Түлхүүр үг: Хүүхдийн богино өгүүллэг, түүний нас сэтгэхүйн онцлог, туурвил зүй, уран чадварыг шинжлэх асуудал

Үлгэр бүхэн сайхнаар төгсдөг нийтлэг тайлал, хэв шинжтэй байдаг. Үлгэрийн энэ шинж төлөв нь уншиж, сонсож байгаа хүүхдийг хүмүүжүүлэх үүрэгтэйгээс гадна хүүхдийн сэтгэл дэх нуугдмал зөн билэг нь энэхүү сайхан төгсгөлийг сайшааж “чухам ингэх л ёстой доо!” гэсэн дэмжсэн байрнаас урам, хөөртэй хандаж байдаг. Үлгэр муухай төгсдөг бол хүүхдүүд таашааж сонирхон дурлахгүй байсан биз ээ.

Өвөг дээдсээс үр ач нартаа ярьж өгдөг байсан үлгэрээс гараагаа эхэлж эдүгээ цагт “хүүхдэд зориулсан өгүүллэг” гэх зүүлт нэрийг олоод байгаа уран зохиол дахь туульсийн төрөлд хамаарах энэ тусгай зүйл ч анхдагч зүй тогтол мөн чанараас гажихгүй нь тодорхой.

“Уран зохиол хүүхдийг ариун гэгээн, шударга хүмүүс болгох, амьдралын үнэний сайн мууг ялган, сайныг дэмжих, мууг жигших сэтгэлийг төрүүлдэг шидэт урлаг тул зохиол уншсан хүүхэд ямар нэг муу үлгэр дууриалаас татгалзаж чаддаг аж”¹

Хүүхдийн уран зохиолын туурвилзүй хэмээх ойлголтод өгүүллэгийн агуулга, хэлбэр, зориулалт онцлог зүйчлэл, бичих арга зүй, үүдэл санаа, өгүүлэмжийн дэлгэрүүлэлт зэргийг хамааруулан ойлгож байна.

Зохиол дахь өгүүлэмж, үйл явдлыг өсвөр насны уншигчид өөртөө шууд тусган авдаг тул хүүхдэд зориулсан өгүүллэгт энэ онцлогийг сайтар харгалзана. Иймээс эр эмийн бэлгийн харилцаа, хүйсийн ялгамжтай байдал, амьдралын жам ёсны төгсгөл, мөхөл гэх зэрэг сэдвээр товойлгон бичдэггүй нь уран бүтээлчийн хаалттай нөхцөл гэхээсээ илүү хүүхдийн нас сэтгэхүйн эмзэг байдлыг хамгаалж харгалзаж буй хэрэг.

Эддрээтэй, нийлмэл нарийн бүтэцтэй, олон талт ойлголтыг хөнгөрүүлсэн байдлаар, зөөлрүүлсэн хэлбэрээр бичиж туурвих энэ нөхцлөөс уран дүрслэл, туурвихуйн уран чадварыг тодорхойлж болно. Туурвихуйн уран чадвар бол өөрийн гэсэн ур дүй, зүйрлэл дүрэм горимтой байна.

Эдүгээ хүүхдэд зориулсан өгүүллэг нь анхдагч хэв маягаасаа ихэд өөрчлөгдөн, хөгжиж сэдэв, агуулга, хэлбэрийн хувьд илүү баяжиж байна. Үүнийг дагаад хүүхдэд зориулсан уран зохиолыг хүүхдийн насны онцлогоос илэрч байдаг сэтгэл зүйн өвөрмөц байдалтай харьцуулан судлах байдлыг орхигдуулсанаас өгүүллэгийн төрөл ангилал, туурвилзүйн тухай ойлголтыг нарийвчлан судлах асуудал гарч ирж байна.

Хүүхдэд зориулсан өгүүллэгийн өвөрмөц онцлог, туурвилзүйн ур чадварын асуудлыг дэлгэн шинжлэхийн тулд С. Надмид “Хүйтэн сэтгэл”², өгүүллэг нь утга зохиолын онолын хүрээнд урьд судлагдаж байгаагүй агаад хойшид үнэ цэнээ алдахгүй, өсвөр насны уншигчдад нөлөөлөх уртай, өгүүлэмжийн баялаг хэллэгтэй, сайн бүтээл мөн тул туурвилзүйн задлал, хүүхдийн сэтгэл судлалын арга тайлбартай хослуулсан судалгаа хийж, ур чадварын үнэлэлт тайлбар хийхийг зорилоо.

С. Надмидын “Хүйтэн сэтгэл” өгүүллэг нь (1981он) туурвилзүйн далайц, сэдэв агуулгын хувьд зохиолч П. Пүрэвсүрэнгийн “Өшөө”³ өгүүллэгтэй дүйхүйц юм. Ийм нарийн өгүүлэмж, гүнзгий сургамжтай санааг хүүхдийн уран зохиолд зоримогоор дүрслэн гаргана гэдэг туурвилзүйн гүнзгий ур чадвар шаардагдана. Уг өгүүллэг Баяраа нэртэй нэгэн хүүгээс найзууд нь дөлж зугтааж байгаагаар эхэлнэ.

“Баярааг найзууд нь тоохоо больжээ. Орой нь зүв зүгээр байсан хүүхдүүд өглөө гэхэд л түүнээс зугтаах болов. Зарим нь бүр адгийн муухайгаар хялайн харж байлаа.” Энэ бүгдээс болж Баяраа гайхахад хүрч байна.

“...Ноднин самрын модноос унаж хөлөө гэмтээхэд хүүхдүүд ингэж муудаагүй. Харин ч гэрээр эргэж ирдэг байсан. Хамгийн муу жаал Боорой хүртэл надад бүтэн гөөхий авчирч өгсөн. Гэтэл энэ зун эв эрүүл байгаа. Хэнийг ч шоглоогүй. Элдэв муу үгээр доромжлоогүй. Яагаад манай зуслангийн жаалууд надтай тоглохоо болив?...” Түүнийг харсан хүүхэд болгон мангас харсан мэт зугтах тул Баяраа найзуудаасаа орхигдож ганцаардаж эхлэв.

“...Баяраа ганцаарджээ. Нуруугаа үүрээд, өвгөн шиг бөгтөгнөн, зүүн уул өөд алхав. Долоохон хоногийн

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, доктор

**МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын магистрант

¹ Д. Галбаатар “УРАН ЗОХИОЛ: онол, түүх, шүүмжлэл” Уб, 2012, 484 дугаар тал

² С. Надмид “Жаран дэгдээхэй” Уб, 2013, 176 дугаар тал

³ Г. Аюурзана, Л. Өлзийтөгс. Монголын сонгомол өгүүллэг. Уб, 2007, 86 дугаар тал

дотор өвгөн болчихсон юм шиг санагдлаа. Сүүдрээ хараад тэгж бодов. Тэр зүүн уулын наад талын халцгай дээр байдаг томоос том чулуун дээр удаан суухдаа зуслангийн олон эгнээ алаг байшин, оройн намуунд хөгжилтэйгээ наадаж байгаа хүүхдүүдийн шуугианыг сонсож байв...” Түүнээс бүгд дөлж зайгаа барив. Баяраа энэ явдлын учрыг хичнээн тунгаахч олж эс чадав. Өгүүллэг уншигчдыг үл мэдэгдэх учир явдлын үзүүрт хөтөлж ирэв. Цааш хэрхэн өрнөх бол?

“...Хичнээн сайхан өдөр байсан гэж санана. Ёстой л тоглож баймаар. Хэн ч муу муухай юм бодохын аргагүй цэлмэг, сэрүүхэн. Шөнө бороо орж, өглөө цэлмэсэн болохоор хурын чийг, цэцгийн үнэртэй холилдон сэнгэнээд гоёхон. Байгалийн энэ тансаг сайхан Баяраагийн уйтгарыг хөөн, сэтгэлийн ариусгах шиг болжээ. Хүүхдүүд шуугилдсаар... Баяраа хэдхэн харайгаад найзууд дээрээ очжээ. Гэвч түүнийг урьдын адил хэн нь ч харсангүй...” Хамт тоглодог байсан найзууд өөрөөс нь яагаад холдсоныг Баяраа ухаж үл ойлгон гайхширч улмаар ганцаардалд автаж сэтгэлзүйн цочрол, сэтгэхүйн уналтанд орж байна. Учрыг нь үл ухах таамаг бодлууд хөвөрсөөр. Баяраа руу өөрийг нь сайн мэдэх Сувдаа хэмээх найз нь харлаа. Одоо л мэндлэх байх даа? гэж уншигчид найдсаар байна.

“...Харин Сувдаа охин харав... Харах ч гэж дээ, жигшсэн нүдээр хялайн, цэвэрлэсэн лууван шиг хурц улаан хэлээ гарган, ширэв татлаа. Баяраа буцаад гүйв...” Эндээс Баярааг яагаад найзууд нь үзэн ядах болсон шалтгаан нь тодорч эхэлнэ.

“...Юу гэвэл долоо хоногийн өмнө Баяраа найзуудтайгаа ууланд явсан юм. Тэр эр зоригийн тухай нөхдөдөө сайрхан ярьж явлаа.

-Би юунаас ч айдаггүй гэж түүнийг хэлэхэд, найзууд нь:

-Нээрээ юу? гэв.

-Нээрээ шүү! гэж Баяраа хэлжээ. Нэг мэдсэн Баяраа алга болов. Хаана, юу хийж явааг бүү мэд. Тэгсэн чинь амьсгаадсаар гүйж ирэв. Цамцандаа ямар нэг амьд амьтан боосон бололтой. Жирх барьжээ.

-Хаанаас барив. Яаж барив? хэмээн хүүхдүүд тал талаас нь шалгаав. Баяраа:

-Би юунаас ч айдаггүй. Үзэх үү, та нар!

-Амьдаар нь өвчинө! гэж сайрхжээ...” Тэр үүнийгээ хэрэгжүүлж, байшингийн арын банзанд арьсыг нь цовдлон татжээ. “Амьдаар нь өвчинө!” гэсэн үг энэ өгүүллэгийн хамгийн ширүүн бөгөөд туйл болсон утгын илэрхийлэл юм. Энд өргөн хэмжээний утга тайлал өрнүүлэхээр байна. Жишээлбэл:

Энэрэн нигүүлсэхүйн үүднээс бол байгаль дээр оршигч аливаа бодгаль бүхэн, бяцхан жирх хүртэл амьд явах, модондоо гүйж харайх, өөрт ноогдсон баяр баясгалангаа эдлэх эрхтэй. Үүнийг хэдий оюун ухаантай, том биетэй ч хүн гэгч амьтан зөрчих эрхгүй юм. Энэ үзэгдлийн харьяалах хэм хэмжээг Баяраагийн найз хүүхдүүд бяцхан зүрхэндээ ойлгоцгоож жирхийг хөнөөж арьсыг нь өвчсөн Баярааг үзэн ядаж, хялайн харж өөрсдөөсөө холдуулж байна.

Энэ харгис явдлыг хүүхдүүд өөрсдийн сэтгэхүйн хүрээлэлд өөгшүүлэн дэмжсэн бол Баяраа удалгүй муурын зулзага, нохойн гөлгийг барин авч тамлан хөнөөж, арьсыг нь өвчих болж улмаар том болоод П. Пүрэвсүрэнгийн “Өшөө” өгүүллэгт гардаг “хэнийг ч хайрладаггүй адал балмад, хүйтэн сэтгэлтэй Дориг” мэтийн харгис хүн болох эхлэл тавигдах нь магад.

Бодит байдал дээр хүүхэд бүрийн цагаан сэтгэлд нуугдаж байдаг бяцхан амьтдыг хайрлах нинжин хайр, харгис муухай явдлыг үл дэмжих, төлөв байдал нь өгүүллэг дэх Баяраагийн энэ явдлыг жигших хана болсон төдийгүй хүнлэг байдлыг илтгэх зөн билгийн инстект нь энэ муухай харгис явдлыг дэмжсэнгүй. Тийм болохоор нөхөд нь түүнээс ум хумгүй дүрвэн холдож, түүнтэй харьцахгүй болж байна. Баярааг хүн гэж үзэхээ болж тоглох хүүхдийн тооноос хасаж байна.

Найзуудынхаа анхаарлыг татах олон арга байх боловч, ойгоос хурдан хөдөлгөөнтэй жирхийг барьсан нь түүнийг улам онгироож, би бүхнийг чадна гэсэн сэдэлд хөтөлж цааш даварсаар харгис үйлдэлд аваачжээ. Баяраа жирхийг өвчсөн нь хорон санааны үүднээс биш цэвэр хүүхдийн гэнэн сэтгэлээр бусад хүүхдүүдийн анхаарлыг онцгой байдлаар өөртөө татах гэсэн оролдлого юм. Бусдын анхаарлыг өөр рүүгээ татах, “тоглоомын төв дунд нь байх” гэж оролдох нь өсвөр насны хүүхдийн сэтгэлзүйн онцлог тал байдаг.

“Өсвөр насны хүүхдийн сахилга бат алдахын нөгөө нэг шалтгаан бол эрэлхэг зориг, аймшиггүй чанар, шийдвэр хатуужлын тухай буруу ойлголт буруу төсөөлөлд ордог явдал юм”⁴

Баяраа жирх хэмээх гэмгүй номхон амьтнаар дамжуулж өөрийгөө баатар бүхнийг чадагч мэтээр бусад харагдахыг хүссэн нь найзуудынх нь зөв төлөвшлийн ухамсартай зөрчилдөж тэдэнд гадуурхагдахад хүргэжээ.

“Өсвөр насны үед хүүхдийн хүртэхүй нь ямагт юм үзэгдлийг өрөөсгөл нэг талаас нь тусган авдаг онцлогтой учраас тэдний хүртэхүйд эндэгдэл гарч гаж буруу тусгал явагдаж болно. Үүний шалтгаан нь энэ насанд хүүхэд өөрөө хурц тод бөгөөд сонин хачин сэтгэгдэл төрүүлсэн зүйлсийг хамгийн түрүүн тусган авч, юмны гол шинж чанар, харилцаа холбоог өөрийн анхаарлын хүрээнээс орхидогт оршино.”⁵

Үүнтэй зэрэгцүүлэн зохиолч П. Пүрэвсүрэнгийн “Өшөө” өгүүллэгийн өгүүлэмжинд Дориг эх чоныг амьдаар нь өвчиж байгаа харгис үйлдэл нь “бидэрт буурал” хэмээх сайн хүлэг мориныхоо өшөө авах

⁴ Д. Санжав Хүүхдийн нас зүй сурган хүмүүжүүлэх сэтгэл судлал УБ. 1977.131 дугаар тал

⁵ (Мөн номын 107 дугаар тал)

сэтгэлээс гадна үүгээрээ дамжуулж нэг нутаг усныханыгаа айлгах, цочроох би ийм хүчтэй чадалтай хүн гэж дөвийлгөж харуулах улмаар нутагтаа эзэн ноён шиг суух, дураараа авирлах байдал руу хөтөлж байгаа юм. Нөгөө талаар хүний хэрхэн хүмүүжих, ямар хүн болж өсөх нь хүүхэд насандаа үзсэн туулсан зүйлээс хамааралтай.

Дамбийжанцан хүнийг амьдаар нь өвчсөн гэх аман яриа байдаг. Энэ нь тэр хүнд өшсөн хорсол гэхээсээ илүү энэ цочирдом үйлдлээр далимдуулан гэмгүй номхон нутгийн олон түмнийг айлгах, эрхэндээ оруулах гэсэн башир арга, олон нийтийг өөртөө үг дуугүй захируулах гэсэн хорон санаа байв.

Харгисаар алагдсан эх чонын золоор амьд гарсан бэлтрэг хожим том болоод Дориг руу сэм дайрч улмаар амийг нь хөнөөж толгойг нь тасалж хаядаг. Харин хүүхдийн зохиолд дээрх өшөө авалтын тайлал нь гэмгүй явж байгаад амь эрсэдсэн “жирхний төлөөх хатуу шийтгэл бол найз нөхөд нь Баяраагаас харилцаагаа бүрэн таслах, түүнийг жигшиж муухайгаар хялайн харж хэлээ гаргах явдал” юм.

“...Зарим нь бүр адгийн муухайгаар хялайн харж байлаа... Тэд харуут амандаа ямар нэг юм шивнэлдэн ярих шиг болсноо түргэн түргэн алхсаар алга болж өглөө... Боорой өөр үг хэлсэнгүй, өөдөөс нь удаахан ч харсангүй гишүүгээ чирсээр одлоо... Сувдаа охины мэгшин уйлах, хэлээ гаргаж, муухайгаар хялайн харах дүр харагдсаар...” Эдгээр өгүүлбэр нь Баяраад хандсан найзуудынх нь жигшил зэвүүцлийг бүрэн илтгэж байгаа юм. Гадуурхал нь Баяраад өгч болох хамгийн хүнд шийтгэл билээ.

Энэ бяцхан өгүүллэгийг уншсанаар “...бусдын анхаарлыг татаж эр зоригтой мундаг хүн шиг харагдахын тулд заавал онцгой харгис үйлдэл хийх хэрэггүй. Хэрэв тийм үйлдэл гаргавал өөрт чинь хүнд хэцүү ганцаардал, сэтгэлийн зовлон бий болдог” гэдэг гаргалгааг уншигч хүүхдүүд сайтар ойлгож авах юм.

“...Баяраа гэртээ гүйсээр ирэв. Сувдаа мэгшин уйлах, хэлээ гаргаж, муухайгаар хялайн харах дүр харагдсаар... Тэр гэртээ ирүүт байшингийн арын банзанд цовдлон татсан жирхийн судалт бяцхан арьсыг хуу татан авч хаялаа.

Ээ дээ, Баяраа минь! Арьсыг авч хаяснаар бүх юм сайн сайхан болох ч бил үү дээ..”. (178 дугаар тал) гэж зохиолч өгүүллэгээ төгсгөжээ. Амьдрал дээр тэр болгон тохиолддоггүй харгис явдлыг болсон мэтээр дүрслэх, улмаар уншигч хүүхдийг ухааралд хөтлөн энэрэн нигүүлсэх үзэлд автуулах нь хүүхдийн уран зохиолын үндсэн зорилгуудын нэг байдаг гэдгийг С. Надмид зохиолч чадварлагаар урлан харуулжээ. Үүнийг туурвилзүйн уран чадвар гэж болно.

Summary

In this article, writer Nadmid.S described tough action which rarely happens in life. Therefore he illustrated that leading children to understanding sympathize is one of the main idea of children's literature.

Ном зүй

1. Д. Санжжав “Хүүхдийн нас зүй сурган хүмүүжүүлэх сэтгэл судлал” Уб, 1977
2. С. Надмид “Жаран дэгдээхэй” түүвэр өгүүллэг, Уб, 2013 он
3. Г. Аюурзана, Л. Өлзийтөгс. Монголын сонгомол өгүүллэг. Уб, 2007 он
4. Д. Галбаатар. “УРАН ЗОХИОЛ: онол, түүх, шүүмжлэл” Уб, 2012он,

“Яриа” зохиолын дүр, дүрслэлийн онцлог

Д.Галбаатар*, Г.Нарантунгалаг**

“Яриа” зохиолын бүтэц, зохиомжийн онцлогоос шалтгаалан дүр нь: амьгүй эд юмсыг амьдчиллын аргаар дүрсэлж тэдгээрийн үйлдлийг бус харин хүншүүлсэн баатруудынхаа бодол санаа, хүсэл зорилгыг харилцан ярианы хэлбэрээр нээхэд, амьтдын хоорондын зөрчил маягаар хүний явдлыг далд ёгт үлгэрчлэлийн аргаар нээсэн, мөн амьтад ба хүн хоёрын хоорондын зөрчил мэтгэлцээний маягаар зохиомжилсон холимог дүрийн системтэй, үзэл, үйлийн зөрчилт талын ямар нэг шалтгаанаар юмуу нэгэн зорилго, хүсэл зорилго бүхий анги гарал бүхий хүмүүсийн үзэл бодол хоорондын харилцааны ижил төсөө байдлыг илтгэсэн дүрийн хэд хэдэн төрөлд хуваан үзэж болох билээ.

Ялангуяа “Яриа” зохиолын амьтан юмс, хүн баатар бүхий бүтцэд сөргөлдөгч талын зөрчил бус харин нэг анги, давхрага, хүсэл бодолтнуудын хоорондын зөрчил мэтээр илэрхийлдэг бол дүрийн бусад систем бүхий “яриа” ба “жүжиг”-т сөргөлдөгч анги хэсэг бүлгийн эсрэг тэсрэг байр суурийг үндсэн зөрчил болгож үзүүлсэн онцлог бий.

Яриа зохиол нь бичгийн уран зохиолын бие даасан төрөл зүйл төдийгүй нийгмийн хөгжлийн шилжилтийн онцлог үе шатуудыг дамжиж хөгжсөн учраас түүний урлал зүй, ялангуяа уран сайхны хэрэглүүр, өгүүлбэр зүйн уран маяг, утга шилжүүлэх ёс, үгийн сангийн сонголт, хэл найруулга нь тухайн үеийн аман ярианы найруулгын онцлогийг хадгалж иржээ.

Судлаачид 1920-30-аад оны уран зохиолд амьдралыг идэвхгүй хуулбарладаг натуралист бичлэг нэлээд тохиолддог тухай тэмдэглэсэн байдаг. Натурализм нь амьдралын бодот үнэнийг мөрдөн бичих зарчимд суурилдаг тул уран сайхан, дүр дүрслэлийн уран сайханд төдий л ач холбогдол өгдөггүй, шүүмжлэлт аяс хандлага давамгайлсан тал харагддаг. Гэхдээ энэ нь 1920-30-аад оны “Яриа” зохиол ба энэ үеийн шог ший, жүжгийн анхны бүтээлүүдэд уран сайхны сонирхолтой шийдэл, уран дүрслэл, хэлний тансаг байдлыг үгүйсгэж байгаа хэрэг бус, харин төрөл зүйлийн онцлог, зориулалт, бичлэгийн хэлбэрээсээ шалтгаалж асныг тайлбарлахыг хичээсэн хэрэг юм. Доктор Л.Түдэв Үлгэр-өгүүллэгийн тухайд сонирхолтой дүгнэлт хийжээ. Тэрбээр:

“Ардын аман зохиол сайн мэддэг, хуучин утга зохиолын зарим дурсгалыг уншсан хүнд үлгэр бол хоёр үндсэн ач тустай байжээ. Нэгд, боловсрол багатай, бичиг муу мэдэх хүмүүст суртал нэвтрүүлэхэд үлгэр нийтэд хүртээлтэй, ойлгомжтой байж. Хоёрт, реализмын утга зохиол бага мэддэг, туршлага нимгэнтэй залуу зохиолчдод үлгэрийг өгүүллэг болгон боловсруулах ажил уран бүтээлийн сургууль дадлага болж”¹ гэж дүгнэсэн нь бидний үзэл, байр суурьтай нэлээд талаараа холбогдох юм.

Яриа зохиолын уран сайхны онцлогийн талаар зарим жишээг үзье. Д.Нацагдорж “Хөгшин хүний өгүүлэл” зохиолынхоо төгсгөлд: Хөдөө орон нутгаас Улаанбаатар хотод ирсэн нэг өвгөн ханиад хүрээд, эм залахаар явж байтал “Эрүүлийг хамгаалах газар”-ын хашаа дайралджээ.

-Ийм газрыг чинь ямар буянтай хүн байгуулсан юм бэ? гэвэл

-Буянтай хүн ч бус, өршөөлтэй засаг чинь байгуулсан юм гэнэ² гэжээ. Энгийн харвал хоёр хүний энгийн ярианы хэсэг юм. Харин дүрслэл талаас нь үзэхүл хэн нэг “буянтай хүн бус” гэсэн эхний субъектыг үгүйсгэх, харин “өршөөлтэй засаг чинь” гэж тодотгосон хоёрдугаар субъектыг нотлох хэрэглүүр болгон ашиглаад улмаар энэ хоёр дүрслэлээ харшууллын уран маяг болгон холбож, зохиолынхоо ерөнхий утга санааг тов тодорхой болгосон нь хэн нэг буянтны хүч гэж амьдралыг ойлгодог асан хуучны хүлцэнгүй үзэл бодлыг үгүйсгэн өршөөлт шинэ засгаараа бахархсан өнгө аяс, сэтгэлийн хандлагыг нээн илэрхийлж чадсан аж. Мөн зохиолчийн “Нянгийн яриа” шүлэглэсэн яриа зохиолд “яр тэнбүү”, “хижиг” хоёр өвчний нянгийн тус тусын зорилгыг бадаг бүрт тэгш хуваарилан яриа хэлбэрт оруулж, тэдгээрийг “салхи хөлөглүүлэн”, мөн нэг хоосон орон зайд тусгаарлан уулзуулж, нэг нь хот хүрээ газар руу, нөгөө нь хөдөө сэлүү аюулгүй газрыг зорьж яваад бие биеэсээ хүрээ хот, хөдөөгүй “хүний цусанд эм хийж, манийг алаад байх болов”³ очих газаргүй сандарч буйг нэгэн зүгт хамтдаа одохоос өөр аргагүй болж байгааг:

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын Sc.D профессор

** МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын докторант

¹ Л.Түдэв МАХН-аас утга зохиолын тухайд явуулсан бодлого. УБ. 1971 38-39-р тал

² Б.Содном “Нацагдоржийн намтар зохиол” УБ.1966 185-р тал

³ Д.Нацагдорж “Зохиолууд” УБ. 1961. 179-р тал

Хоёр нян хоорондоо ийн ярилцаад: “хурдан хурдан” гэлцээд “Хуй салхи хөдөлгөөд хуврагийн оронд очих зам...-аар⁴ хийсэн одох зэрэг нь дээрх аргын нэг хувилбар болох эсрэгцүүлэл хийгээд мөн чанарыг далдуур адилтгах аргаар нээн дүрсэлсэн нь “хурдан хурдан” гэлцээд “хуй салхи хөдөлгөөд” зэрэг цаг хугацааны эрхээр бачимдаж яваа нянгуудын зовлон хийгээд дотоод ертөнцийн бачим сандруу шинжийг илтгэхийн ялдамд, үүгээрээр хөдөлгөөний шинэ мэдрэмжүүдийг үүсгэж чадахуйц үгс ба үйлдэл хөдөлгөөнийг хамсруулж хэрэглэсэн нь зохиолын баатруудын хэв шинж, сэтгэл зүй дотоод ертөнцийн байдлыг оновчтой зөв нээх, зохиолын өрнөлийг эрчимжүүлж уран хошин аяс, ёгт далд, шүүмжлэлт санааг илэрхийлсэн нь зохиолчоос өөрийн ард түмнээ гэгээрүүлэн сэнхрүүлэх, суртал нэвтрүүлэх хүсэл зорилготой нь яв цав нийлсэн уран дүрслэл болжээ.

Иймэрхүү хэв маягийн уран дүрслэлүүдийг бие биеэсээ илүү их эрдэм чадалтай хэмээн маргаж буй бичгийн гурван хэрэгслийн маргаанаар хэрэггүй зүйлд өөрийг ихэд дөвийлгөн тоох зан суртахууныг ёгтлон дүрслэхдээ бийр янтайгаар хуучин цагийн сэхээтний хуучинсаг зан байдал, үзгээр шинэ сэхээтний хувьсган шинэчлэгчийн байр суурь, үзэл санааны сөргөлдөөнийг /зөрчил/ давхар нээсэн Чинбатын “Бийр, үзэг, харандаа гурвын үлгэр” /1929/ энэ мэт нийгэм-амьдралын өөр өөр салбар дахь эмзэг асуудлуудыг хөндсөн С.Буяннэмэхийн “Том, жижиг тугалган үсгийн уран хошин яриа”, Занабазарын “Таван цогцос харилцан тэмцсэн нь” олон тооны яриа зохиолуудаар төлөөлүүлж, ур хийц, утга агуулга, уран хошин егөө, ёгт санааг “яриа” хэмээх өвөрмөц бүтэц бүхий олон тооны зохиол 1920-30 оны уран зохиолд бие даан хөгжсөн ажээ.

С.Буяннэмэх дээрх зохиолдоо өөрсдийнхөө ном хэвлэлийг бүтээхэд өөр өөрийн гүйцэтгэх үүрэг, ач тус ихийг товойлгон тодорхойлж, өрсөлдөн магтаж, өөр зуураа маргах том хар үсэг, арван хоёртын жижиг үсэг хоёрын маргаан хийгээд тэр нь арван зургаатын дунд үсэгний оновчтой сургаалын үр дүнд цугаар эв зүйгээ олж буйг өгүүлэхдээ, далдуур сонин хэвлэлийн олон талын ашиг тусыг ухуулж, ялимгүй зүйлээр өөрийг дөвийлгөх хүсэл хийрхэл хаа сайгүй дэлгэрснийг ёгтлосон юм. Энэ яриа дахь: Том хар үсэг:

“ - Би бол тодорхой мөртэй, тун их хүндтэй, толгой тэргүүний зэрэгт явдаг”⁵ гэх мэтээр өөрийн үнэ цэн, нэр хүнд, ашиг тусыг уран тоочлогын аргаар дүрслэхдээ шүлэглээгүй боловч шүлэгтэй адил эхэн ба адгийг давтан холбож тодорхой хэмнэл үүсгэн, өөрийн хөргийг товч тодорхой илэрхийлж цааш нь: “Ахаа гэж хүндлэхийг мэдэхгүй, тэргүүн гэж тэтгэмжлэхийг мэдэхгүй”⁶ зэрэг үгс нь Том үсэгний өөрийг ихэд бодсон сагсуу зан авирыг илэрхийлсэн нь оновчтой, ойлгож тогтооход хялбар, сонирхолтой ёгтлол болсон бол үүнийг сонсоод Арван хоёртын жижиг үсэг түүнийг “-Хэвлий чинь бүдүүн, хэрэг чинь бага, хэвлэл сонин дээр тавихад, хэдхэн мөрд л хэмжээгүй газрыг эзэлж”⁷ байдаг зэргээр шүүмжлэн мэтгэсэн дүрслэл шүлэглээгүй ч шүлэг мэт нарийн хэмнэл үүсгэж, уг дүрээ хөрөгчлөн тодруулж, далдуур шүүмжлэн цэцлэхэд: Том үсэг: “-Чи дэмий бүү цэцэрхэгтүн. Намайг үгүй бол чамайг хэн үзэх вэ. Эхгүй бол хүүхэд хаанаас гарах вэ. Захгүй бол дээл яахин бүтэх вэ. Би хэдий бүдүүн ч...”⁸ зэргээр мэтгэн баалсан дээрх дүрслэлийн өнгө аяс нэлээд өөрчлөгдөж, улмаар нэгэн логикт захирагдсан ахиулал болон алслалтын уран маягийн үүргээр зөрчлийг хурцатган гүн ухааны аястай болгож буй нь ардын аман зохиолын дайралцаа үг, цэцлэлийн уран найруулгын уламжлалыг бүтээлчээр ашиглажээ гэдэг нь тодорхой харагддаг. Улмаар Жижиг үсэг: “- ..Гэгээн тунгалаг бодлоготон, гэрэлт тодорхой эрдэмтэн, цэцэн сэргэлэн ардууд, сэхээтэн мэргэн хүмүүс намайг үзэхээс чамайг үздэггүй болой”⁹ зэрэг дүрслэг хэллэгүүд нь ардын ерөөл магтаалын “харилцаа цэцлэлийн хэв шинж”-ийг санагдуулахуйц шүлгийн хэллэг, хэлбэр галбир, хэмжээ хэмнэл, уламжлалыг чөлөөтэй ашигласан нь энгийн хүмүүст ойлгоход ойр, бас ч уг мэтгэлцээ зохиолынхоо сонирхогдох тал, маргалдагчдын сэтгэл хөдлөлийн байдлыг уран сонсголонтой болгоход чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Эл зохиолын дүрслэл ерөнхийдөө шүлэглээгүй шүлэг, оноч мэргэн үг, уран дүрслэл, ёгт хэллэг, сэцлэл хосолсон сонирхолтой бүтээл юм.

Ц.Дамдинсүрэнгийн “Янагийн үнсэлт” хэмээх сонин зохиол буй. Эл зохиол бүхэлдээ харилцан яриа, мөн бяцхан хүүрнэл /төгсгөл-дүгнэлт/-ээс бүтжээ. Энэ зохиолын тухай профессор Д.Цэнд “Янагийн үнсэлт” мэтийн натуралист дүрслэл бүхий зохиол бий”¹⁰, Г.Жамсранжав “С.Буяннэмэхийн “Моторт тэрэгний хэрүүл” зэрэг ёгт өгүүллэгийг мөн ингэж хэлж болно... үнэнийг урнаар илтгэхийн оронд болхиор хуулж, заваан үг, хараал зүхэл их хэрэглэсэн”¹¹ зэргээр шүүмжлэн тайлбарлаж байв. Уг зохиол нь:

“-Ай хүү минь, миний хүү?

-За за юү гэвээ? Эргэж хараад ирэв.

-Чи надад дуртай юу?

-Дуртай.

-Надад хайртай юу?

-Хайртай.

4 Д.Нацагдорж “Зохиолууд” УБ. 1961. ᠔᠑᠘-р тал

5 С.Буяннэмэх “Түүвэр зохиолууд” УБ.1968 96-р тал

6 Мөн тэнд

7 Мөн тэнд

8 Мөн тэнд

9 С.Буяннэмэх. Түүвэр зохиол 1968. 96р тал

10 Д.Цэнд. Монголын уран зохиол. УБ. 1965 141-р тал

11 Г.Жамсранжав. Анхны алхам. УБ. 1969. 103-р тал

-Үнэхээр үү?

-Үнэхээр.

-За чингэвэл намайг гурав дахин үнс! хэмээн хүзүүгээр чанга тэвэрч инээмсэглэн мишээлзэж бүхий царай юугаа алгуурхнаар ойртуулж ахуйд хоёр биеийн цог мэдрэл хямралдаж, шүд ам давжигнатал чичрэн хоёр бие лугаа бүх чадлаар чанга тэвэрч, нэгэнт цэнгэлийн үнсэлтийг авалцаж, хоёр хушуугаа нийлүүлэн шимэлцэхийн үед нэг мөсөн амрагийн зүрх уяраад, янагийн гал шатаж, оюун ухаан сэлтээр энэхэн зуурын буданд төөрөгдөж, гадны айлын хүн ирж харахад мэдсэнгүй наалдсаар нэг цагийн төдий болж, сая арайхан салалцахад дэргэд нь ах дүү, эцэг эх гайхан зогсжээ”.

Хоёр залуу ичингүйрэн цочиж гадна зугатан оджээ.¹² гэсэн ярианд суурилсан бичил зохиолын хэлбэр юм. Янагийн үйлийн үүтгэлд автсан залуусын харилцаа шивнээний аяс анир, үйлийн үргэлжлэлд өдөөсөн гурван үнсэлт “хоёр биеийн цог, мэдрэл хямралдаж”, “шүд, ам давжигнатал чичрэн”, “хоёр бие лугаа тас тэвэрч”, “хоёр хушуугаа нийлүүлэн шимэлцэхийн үед”, “янагийн гал шатаж”, “энэхэн зуурын буданд төөрөгдөж” /утга шилжүүлэх, хүчжүүлэх, харшуулах уран маягийг мэдэрхүйд нөлөөтүүлэн найруулсан нь зохиолыг уран сонирхолтой болгожээ/ ахуйд дэргэдээ хүмүүс ирэхийг мэдээгүйдээ ичингүйрэн зугатаах залуусын хөгжилтэй дур хүслэнгийн эрчимт, хяслант байдлыг дүрслэхдээ хэт махбодчилон үйлдэл бүрийг угсруулан ахиулсан гүнзгийрэлт нь хүмүүний ахуй хийгээд оюуны хяналтаас ангид огт өөр цэвэр физиологийн болзолт бус нөхцлийг харуулсныг “...хүний ухамсаргүй үйл ажиллагааг шохоорхох... биологийн зөн совинт чанар, төрмөл бус рефлекс чанар уран сайхны практикт голлох үүрэгтэй”¹³ гэж үздэг өрнөдийн биологизмын чиглэлийн онол зарчмын үүднээс үзвэл эл бичил яриа зохиолыг натурализм, садар самууны гэх мэтээр үгүйсгэх боломжгүй юм.

Профессор Д.Галбаатар эл зохиолыг натурализмын дотоод урсгал болох биологизмын урсгалд хамаарах хийгээд уран сайхан чанарын талыг “Хүний биологийн нууцлаг үйлдлийг эрчимт орон зай руу гүн нэвтэрсэн эдгээр дүрслэлүүдээс хайр дурлалын оргил агшин ба хүсэл цэнгэл, тайтгарал нь хэн хүний биологийн хэрэгцээг тэтгэгч нийтлэг мөн чанар, өвөрмөц маягийн эрчимт дур хүслэн, тааламжит байдал уншигчдад төрүүлэх нь ойлгомжтой зүйл. Зохиолоос төрөх сэрэл, мэдрэхүй, ичингүйрэл, дурсамж, дур хүсэл, тайтгарал зөвхөн уншигчийн сэтгэл зүрхнээ үүсч байгаа нь уг бүтээлийн ур чадварыг төдийгүй урлагийн үнэ цэнэт зүйлс тээснийг илтгэдэг”¹⁴ гэжээ.

Үнэхээр энэ үеийн яриа хэлбэрийн зохиолуудад натураль бичлэгийн ийм шинж тэмдэг тод бөгөөд энэ нь монголын уран зохиолын өв сан төдийгүй залуу уран зохиолчдын хувьд тийм өнгийж болохгүй орон зай, буруу зам байгаагүй бөгөөд “дүрслэл дэх негатив мөн чанарын үүргийг дутуу үнэлэн, позитив мөн чанарт илүү ач холбогдол өгдөг”¹⁵ тийм тодорхой цаг үе үндэстний уран зохиолд тохиолддогтой холбоотой юм.

1920-30-аад оны “Яриа” зохиол хэлний талаасаа хуучин бичиг зохиолын хэлний уран яруу найруулгыг ашигласан, дүрслэх болон яруу хэрэглүүрийг оновчтой хэрэглэсэн байдаг ч ерөнхийдөө бодит байдал голчлон хөнддөг.

“Яриа” зохиолд байх нэг онцлог бол хар ярианы найруулга, бичгийн хэлний аялгыг их хэрэглэсэн нь зарим тохиолдолд уран сайхны болон хэлний соёлын хувьд сул дутагдалтай болгодог тал ажиглагддаг. Мөн зөвхөн драм буюу жүжигчилсэн зохиолд ч биш, энэ нь нийгмийн шинэ нөхцөл байдал өгүүлэлт зохиолын хөгжилд шилжилтийн үе таарч, мөнхүү тухайн үед нийгмийн хөгжлийн түвшин, уран бүтээлийн шинэ найруулах ёс бүрэлдэн төлөвшөөгүй, шинэ залуу уран бүтээлчдэд ур зүйн туршлага дутагдалтай асантай холбоотой байна.

“Яриа” зохиол нь дүрийн хувьд хүншүүллийн аргыг ашиглан дүрсэлсэн амьтад, юмсын дүр голлох байртай, харин хүний дүрийг ёгтлол, төлөөлөл, бэлгэдлийн хэлбэрээр хослуулсан байх төдийгүй хүн, амьтан, юмс өөр хоорондоо зөвхөн хүний хэлээр чөлөөтэй харилцан хэлэлцдэг явдал юм. Тухайлбал: Агваанхайдавын яриа зохиолуудад үхэр, хонь, ямаа гурав өөр хоорондоо хэлэлцэхийн хамт гэлэн лам хийгээд яргачинтай хүний хэлээр ч чөлөөтэй хэлэлцдэг нь үлгэр, домгийн арга зүйн нэг нөлөөлөл юм. 1920-30-аад оны үе хамаарах Г.Навааннамжилийн “Хулгана зурамын яриа” зохиолын хулгана, гэлэн ламтай хэлэлцсэн яриа, эсвэл С.Буяннэмэхийн “Том, жижиг тугалган үсэг”-нүүдийн амьдчилал, уран цэцэн, учир ухуулсан ярианы хэлбэр эртний үлгэрийн амьтан баатруудад түгээмэл байдаг төдийгүй зохиолыг сонирхолтой, уран сайхан болгодог дүрслэлийн үндсэн аргын нэг юм. “Үнэг, туулай, зараа гурвын үлгэр”, “Далантай өвгөн”, “Болдоггүй бор өвгөн” ардын богино үлгэрийн дүрийн системтэй ижил төдийгүй ихэсгэл багасгал, хэтрүүлэл, ёгтлол, егөөдлийн уран маягуудыг баялаг хэрэглэж байв.

Гэхдээ 1920-30-аад оны “Яриа” зохиолуудад нийтлэг байдаг гол дутагдал бол уран сайхны үүргийг бага анхаарч сурталчлах, ухуулах, шүүмжлэн сэнхрүүлэх талд их анхаарснаас уран дүрслэлийн хувьд ардын үлгэрийн уран чадвараас дутмаг шинжтэй байгаа нь залуу зохиолчдын урлах туршлагатай холбоотой юм.

Орчин үеийн богино хэмжээний хүүрнэл зохиолд дүрийн ийм систем байдаг боловч хүн хүнийхээ явдлаар, харин амьтан юмсын дүр нь тэрхүү гол баатрын зан төрх, үзэл бодол, явдал түүхийг нэмэн тодотгох үүрэгтэй

¹² “Уран үгсийн чуулган” 1929 УБ. 2013 69-р тал. Монгол бичгээс хөрвүүлж, өмнөтгөл бичиж, эрхлэн хэвлүүлсэн Г.Галбаяр

¹³ История Французской литературы. М. 1981 стр 100

¹⁴ Д.Галбаатар Монголын уран зохиолын онол, түүхийн зангилаа асуудлууд. УБ. үгүйс. үйс-р тал

¹⁵ Гульельми А. Назавать вещи своими именами. Вкн: “Группа 63”. М. 63-64

Д.Галбаатар, Г.Нарантунгалаг

хоорондоо хэлэлцдэггүй баатрууд болж хувьссан байна. Тухайлбал С.Эрдэнийн “Өнчин янзага” өгүүллэгт эзнийх нь эндүүрч эхийг буудсан өнчин янзагатай дассан анч Барс нохой хоёрын нөхөрлөлийн тухай өгүүлсэн боловч түүний эзэн анч өвгөний дүрийн сэтгэл зүйг нээхэд л үүрэгтэй оролцож байна. Өөрөөр хэлбэл хүн хүнийхээ явдлаар, нохой, янзага амьтныхаа жамаар /инстинкт/, зөвхөн агуулга утга санааг нэгтгэхэд л үүрэгтэй болохоос бус үлгэрийнх шиг харилцан хэлэлцэж, хамтран үйлдэхгүй болж хувьссан байна.

SUMMARY

Oral narratives employ anthropomorphic imagery, in which animals and objects act as primary characters, while human characters take forms that combine allegory, metaphor, and symbolism, and where humans, animals, and objects communicate freely amongst themselves using human speech.

A common shortcoming of *yaria* narratives published in the 1920s and 1930s is their lack of attention to literary function, with a greater emphasis on propaganda, critique, and didacticism. The lower literary refinement of imagery in these works, as compared to traditional legends and stories, can be related to the level of experience of their young authors.

НОМ ЗҮЙ

1. Буяннэмэх С. Түүвэр зохиол. УБ.1968
2. Галбаатар Д. Монголын уран зохиолын онол, түүхийн зангилаа асуудлууд. УБ.2001
3. Гульельми А. Назавать вещи своими именами. Вкн: “Группа 63”. М.1986
4. Жамсранжав Г. “Анхны алхам” УБ.1969
5. Жамсранжав Г. “Шинэ замаар” УБ.1978
6. История Французской литературы. М.1981
7. Лувсанвандан С. “Монголын орчин үеийн уран зохиолын онол, түүхийн асуудлууд” УБ. 1973
8. “Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх” I боть. УБ. 1985
9. Нацагдорж Д. “Зохиолууд” УБ.1961
10. Содном Б. “Нацагдоржийн намтар зохиол” УБ.1966
11. Түдэв Л.МАХН-аас утга зохиолын тухайд явуулсан бодлого. УБ.1971
12. Уран үгсийн чуулган. 1929 УБ. 2013 Монгол бичгээс хөрвүүлж, өмнөтгөл бичиж, эрхлэн хэвлүүлсэн Г.Галбаяр
13. Цэнд Д. Монголын уран зохиол. УБ.1965

Characteristics of image and imagery in *yaria* narratives

Монгол шүлэг судлалын өнгөрсөн хийгээд ирээдүй

Г. Галбаяр*

Хүн төрөлхтний бүтээсэн оюуны соёлын гайхамшигт зүйлүүдийн нэг нь урлаг, уран зохиол билээ. Хүн сэтгэхүйтэй сэтгэлийн амьтны хувьд мэдэрч ухаарсан ямар нэг зүйлээ үндэснийхээ хэлний хамгийн төгөлдөр бүтэц, зүй тогтлын хүрээнд дүрслэн илэрхийлдэг. Үүнийг хүн төрөлхтөн шүлэг хэмээн нэрлэж заншжээ. Шүлэг найраг туурвигч үндэстнийхээ зөн мэдрэмж, сэтгэлийн илэрхийлэл, аж амьдралын дүр зураг болох тул тухайн үндэстний сэтгэлгээний ерөнхий хэв загварыг хадгалдаг гэж ойлгогдоно. Аливаа үндэстэн шүлэг найрагаа гадаад дотоод олон талаас нь учир шалтгаант зүйлсийнх нь хүрээ хамааралд нарийвчлан судлан шинжилж өөрсдийн өнгөрсөн түүхэн ул мөр, ирээдүйн хөгжил дэвшлийн зам мөрөө томъёолох нь жам. Тиймд шүлэг яруу найргийг хүн төрөлхтөн ихэд хүндэтгэн эрхэмлэн дээдэлж өөрсдийн өнгөрсөн амьдралын нууц өв сан, ирээдүйн амьдралын зөнч түүхээ хэмээн ухаардаг байна.

Шүлэг найргийг судлан шинжилж, түүнд хадгалагдсан аж амьдралынхаа өнгөрсөн хийгээд ирээдүйн мөн чанар, учир холбогдлыг ухаарахаас гадна тэрхүү шүлэг найраг ямар аргаар, ямар зүй тогтлоор бүтдэг онцлогийг судлан шинжлэх зайлшгүй шаардлагатай асуудал. Учир нь аливаа үндэстний шүлэг найргийн бүтэц тогтолцоо тухайн үндэстнийхээ сэтгэлгээний ерөнхий хэв загварын төлөөлөл болдогтой холбоотой. Энэ утгаараа шүлэг туурвигч үндэстнийхээ хэлний олон талын онцлог шинжүүдийг цогцоор нь хадгалж байдаг өвөрмөц урлаг билээ.

Монгол шүлэг түүхэн урт удаан хугацаанд маш нарийн тогтолцоонд орж, гадна дотны олон зүйлийн учир шалтгаанд хөгжин хувьсаж ирсэний хувьдаа нарийвчлан судлуулж олон асуудлыг бий болгосон юм. Монгол шүлгийг судлан шинжлэх ажил нэн эртний түүхтэй ч шинжлэх ухааны үндэслэлтэй судалсан нь XIX зуунаас эхэлж, XX зуунд тодорхой амжилтанд хүрчээ.

Бид энэ удаа доорх хэдэн зүйлийн зорилго тавьсан болно. Нэгд, монгол шүлэг судлалаар хийгдсэн судалгаа шинжилгээг нэгтгэн дүгнэх, хоёрт, монгол шүлэг судлалаар шийдвэрлэгдсэн гол асуудлуудыг тодорхой болгох, гуравт, цаашид монгол шүлэг судлалын хүрээнд судлан шинжлүүштэй асуудлуудыг гаргаж тавихыг зорьж байна.

Нэг. Монгол шүлгийг судлан шинжлэх ажил нэн эрт үеэс эхэлж, өдгөө шинжлэх ухааны тогтолцоотой салбар ухаан болж хөгжсөн байна. Монгол шүлгийг судлан шинжлэхдээ үе үеийн судлаачид шүлгийн тухай ерөнхий онол ухагдахууны үүднээс авч үзсэн төдийгүй оюуны соёлын хувьд эртнээс холбоо харилцаатай явж ирсэн улс орнуудын шүлэг найрагтай холбогдуудан судлан шинжилсээр ирсэн онцлог харагдаж байна. Монгол шүлгийн тогтолцооны асуудал судалгаанд хэдий үеэс татагдан орсон, ямар шийдэлд хүрсэн, цаашид аль талын ямар судалгаа дутагдаж байгаа зэргийг нэн тэргүүнд авч үзэх нь чухал юм. Ингэж үзвэл нэлээд сонин зүйл ажиглагдаж байна. Учир нь монголчууд сүүлийн хэдэн зуун жил монгол шүлгийн судлал, хөгжил дэвшлийн тухай олон арван сүмбэм туурвисан ч ихэвчлэн Энэтхэгийн дуун ухаантан, зохист аялгуун онолч Дандиний “Гавьяадарша” буюу “Зохист аялгуун онол”-ын үлгэрээр шүлэг зохиол хэрхэн бичих хийгээд “Зохист аялгуун онол”-ын тухай тайлбар сэлт үйлдсээр ирсэн болохоос биш яг монгол шүлгийн дотоод мөн чанарын онцлог, тогтолцооны асуудлыг нарийвчлан авч үзсэнгүй. Тийм ч учраас хожим Оросын монголч эрдэмтэн А. М. Позднеев монгол аман зохиолын тухай өгүүлсэн “Ардын аман зохиолын жишээ” хэмээх бүтээлдээ “монгол шүлгийн тухай түүнийг сонсоход эвтэй бөгөөд ойлгоход хялбар үгээр бадаг бадгийн мөрийг аль болохуйц тэгшээр орчуулах ёстой гэж “Мэргэд гарахын орон” гэдэг нэр томъёоны толь бичигт хэдхэн мөр үг байдгаас өөр монголчуудын бичсэн шинжилсэн зүйл байхгүй”¹ гэж цохон тэмдэглэсэн байна.

Монгол шүлгийн тогтолцоог дагнан судлах ажил XIX зууны үеэс эхэлж, өнгөрсөн зуунд нэлээд эрчимтэй өрнөсөн ч монгол шүлгийг хэн хэн гэдэг судлаачид аль өнцгөөс нь хэрхэн судалж, ямар шийдэлд хүрснийг нэгтгэн багцалж үзсэн нь үгүй байна. Монгол шүлгийн тогтолцоог судалсан эрдэмтэн, судлаачдын судалгааг нэгтгэж үзвэл доорх шийдэлд хүрсэн нь харагдаж байна. Үүнд: нэгдүгээрт, хамгийн анх оросын нэрт монголч эрдэмтэн Б. Я. Владимирцов “Монгол бичгийн хэл ба халх аялгууг харьцуулсан хэлний зүй” /1929/ гэдэг бүтээлдээ халх ардын дуун дээр ажиглалт хийж “Халхын уянгын дуу нь ихэвчлэн өргөлтийг

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш

¹ Позднеев А. М. Образцы народной литературы монгольских племен. Вып I. Спб., 1880. срт-232

тэгштгэх зарчмаар зохиогдсон тул өргөлтөт шүлэг болно”² гэж таамаглал дэвшүүлснийг оросын монголч эрдэмтэн Н. Н. Поппе 1936 онд хэвлүүлсэн “Халх-монголын баатарлагын туульс” бүтээлдээ дэлгэрүүлэн монгол шүлгийн үндсэн хэмжээ нь Б. Я. Владимирцовын авч үзсэнчлэн 3-7 орчим өргөлтөт үеэс бүрдэж байна гэж тэмдэглэжээ. Түүний дараа буриадын эрдэмтэн А. Хамгашалов 1940 онд хэвлүүлсэн “Буриад-монгол шүлэг зохиолын шинжилгээний туршлага” бүтээлдээ “Буриадын шүлэгт өргөлтөт шүлгийн тогтолцоо нь зөвхөн өнөөдөр ноёлох төдий байртай биш чухамдаа өнөөдрийг хүрч иртэл аман ба бичгийн зохиолд бараг ганцаараа ноёрхож байгаа юм. Буриад-монголын шүлгийн зохион байгуулалтыг үзэхэд шүлгийн мөр дэх үгийн тоог тэгштгэх аргыг баримталсан нь үгийн өргөлт ямагт нэгдүгээр үедээ байдгаас шалтгаалсан байна”³ хэмээн дүгнэжээ. Тэдний энэ саналыг манай эрдэмтэдээс Ц. Дамдинсүрэн, М. Гаадамба, Н. Жамбалсүрэн, Д. Жамба, Ч. Чимид зэрэг хүмүүс дэмжиж, өөр өөрийн судалгаа, түүнээс гарсан дүгнэлтээрээ гүнзгийрүүлэн батлахыг зорьжээ. Тухайлбал Ц. Дамдинсүрэн “Олег цэцний орчуулгын тайлбар” хэмээх 1937 онд бичсэн өгүүлэлдээ “Монгол үгийн тогтвортой бат эгшиг нь үгийн эхний өргөлтөт эгшиг мөн. Энэ эгшиг бол шүлгийн гол багана тулгуур мэт тул “Олег цэцний дуулал”-ыг орчуулахдаа энэ өргөлтөт эгшигийг гол болгон баримталж, энэ өргөлтөт эгшигийг тэгштгэн хэрэглэсэн билээ”⁴ гэж тэмдэглэсэн нь монгол шүлгийн тогтолцооны талаар өөрийн саналыг хэлсэн төдийгүй орос хэлнээс шүлэг орчуулахдаа өргөлтөт эгшигийг тэгштгэх журмыг баримтлах нь зохихыг тэмдэглэсэн хэрэг бололтой. Мөн М. Гаадамба “Монгол үгэнд үг нэг бүр нэг өргөлттэй учир мөр дэх өргөлтийн тоо тэнцүү байна гэдэг бол мөр бүрийн үгийн тоо тэнцүү байна гэсэн санаа мөн. Шүлгийн мөр бүрд орсон өргөлтөт үеийн тоо тэнцүү байхад үндэслэдгээс монгол шүлэг бол үндсэндээ тоник буюу өргөлтийн шүлэг болно”⁵ хэмээн үзсэн байхад Н. Жамбалсүрэн “Шүлгийн мөрт үгийн тоо тэгш байх нь монгол шүлгийн үндсэн хэмжээ байдаг гэж А. Хамгашалов зүйтэй дүгнэжээ. Шүлгийн мөр 2-10 хүртэл /өргөлт/ үгтэй. Бадгийн доторх мөрүүд адил байвал үлгэр үзэмж байгууламжийн хувьд жигд сайн болдог байна. Гол өргөлтийн тоог ямар нэг хэмжээгээр тэгш байлгах нь монгол шүлгийн үндсэн хэмжээ болсоор ирсэн, хойшид ч сайн шүлгийн хэмжээ болж чадна. Энэ хэмжээ ерөнхийдөө шүлгийн мөрийн дотор адил тоотой байдаг бол өргөлтөөс тогтож байна. Монгол шүлгийг шүлэг болгож байгаа ганц тулгуур нь тоник /өргөлтөд/ хэмжээ мөн”⁶ гэж авч үзжээ. Тэгвэл Д. Жамба “Монгол бичгийн айзамт хэл нь /тогтолцоо нь/ шүлгийн мөр бүрт орох өргөлтөт үеийн тоог тэнцүүлэн бүтээдэг нь тодорхой. Монгол хэлний үгийн өргөлт нь тогтмол нэгдүгээр үедээ байдаг учраас шүлгийн мөр бүрт биеэ даасан үг хичнээн байвал өргөлт үеийн тоо төчнөөн байх нь мэдээж хэрэг ээ! Тиймийн тул шүлгийн мөр бүрт орох өргөлтөт үеийн тоог тэнцүүлэн монгол шүлгийн айзамт хэлийг бүтээдэг нь шүлгийн мөр бүрт биеэ даасан үгийг тэнцүү оруулж байгаад монгол шүлгийн айзамт хэлийг бүтээдэг гэж үзэхэд болно”⁷ гэж үзжээ. Мөн Ч. Чимид “Монгол үгийн хамгийн тод үе нь өргөлтөт үе юм. Тэр нь үгийн бусад эгшиг зарим гийгүүлэгчийг зохицуулах бусад үеийн огцом эгшигийг “баллаж” байгаа юм. Ийм хүчирхэг үеийн тоог нийлүүлж шүлэг бичнэ гэдэг нь тоник /өргөлтөт/ шүлгийн зохион байгуулалтын үндэстэй нягт холбоотой юм. ... Монголын одоогийн шүлгийн гол тогтолцоо нь өргөлтөт үеийн тоог тэгшитгэн, урт хос эгшигийн тоог гүйцэтгэх чиглэлтэй тоник тогтолцоо /өргөлтөт шүлэг/ байна”⁸ хэмээн үзсэн байна. Эдгээр судлаачдын судалгаа шинжилгээний үр дүнг нэгтгэн үзвэл:

-Монгол шүлэг өргөлтөт шүлэг

-Монгол шүлгийн өргөлт үгийн тэргүүн үедээ байна

-Монгол шүлгийн өргөлт үгийн тэргүүн үедээ байдаг нь цаад мөн чанартаа мөр хоорондын үгийн тоо тэнцүү байдаг гэсэн утгын илэрхийлэл. Энэ нь нэг мөрийн өргөлтөт үгүүд нь өгүүлэх эрхтний тогтолцоонд захирагдан хэмнэл үүсгэдэг онцлогийг хадгалж байна.

-Монгол шүлэгт өргөлтөт шинж чухал ч холбоцод давхар захирагддаг. Тэр дундаа монгол шүлэг толгой холбоцод захирагддаг онцлогтой байна.

Хоёрдугаарт, Германы монголч эрдэмтэн Б. Лауфер, буриадын шүлэг судлаач Г. Туденов, манай эрдэмтэн Б. Ринчен, Д. Цэрэнсодном нар монгол шүлгийг судлаад монгол шүлэг бол үет шүлэг гэж үзжээ. Тодруулбал, буриадын үлгэрийн шүлгийг дагнан судласан эрдэмтэн Г. Туденов “Үлгэрийн шүлгийг судлан үзвэл түүний яруу найргийн урлаг нь толгой холболт, өгүүлбэрийн гишүүдийн ангилалт, үеийн тоог тэгштгэх ба эн зэрэгцүүлэх эдгээр хэмжээт шүлгийн дөрвөн аргаас бүрдэж байна. Шүлгийн айзамыг бүрдүүлэх энэхүү аргыг бид уг хамаарагдаж буй төрөл зүйлийн шинжээр нь үлгэрийн шүлгийн тогтолцоо гэж нэрлэж байна. Энд өгүүлсэн дөрвөн аргаас шүлэг судлалын өнөөдрийн баримталж буй нийтлэг ойлголттой харьцуулан үзвэл хэмжээт шүлгийн ганц арга нь мөрийн доторх үеийг харьцангуйгаар тэгштгэх явдал юм. Хэн бүхэнд мэдээжээр шүлэгт үеийг тэгшитгэх зарчим нь үеийн шүлгийн /силлабик/ тогтолцоог дээр суурилдаг байна”⁹

² Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Л., 1929. стр-98

³ Хамгашалов А. М. Опыт исследования бурятского стихосложения. Улан-Удэ., 1940. стр-32-33

⁴ Монгол хэл бичгийн тухай эмхэтгэл. Уб., 1957 25 дугаар тал

⁵ Гаадамба М. Утга зохиолын онолын товч. Уб., 1957 143 дугаар тал

⁶ Жамбалсүрэн Н. Монгол шүлэг. Утга зохиол сонин 1956. №8

⁷ Жамба Д. Монгол шүлгийн хэлний тухай. Монгол түүх хэлбичиг сэтгүүл. Уб. 1958. №3. 76 дугаар тал

⁸ Чимид Ч. Монгол шүлгийн тогтолцоо. “Үгийн ид шид” түүвэр Уб. 1968. 97-98 дугаар тал

⁹ Туденов Г. Бурятской стихосложение. Улан-Удэ., 1958. стр 82-83

хэмээн үзсэн бол манай эрдэмтэн Д. Цэрэнсодном “Монгол шүлгийг үзэхэд бичгийн шүлэг, аман бичгийн шүлэг, ардын аман яруу найраг гэдэг гурван зүйл гарна. Эдгээр нь чухамхүү шүлгийн хэмнэл айзам тааруулах тэргүүтэн ерөнхий зарчмын хувьд адил байна. Шүлгийн мөрийн хэмжээг ямар нэг нэгжээр тодорхой хэмжээнд журамлан бичдэг учир уг чухал оролцоотой нь үнэн боловч уг, түүнийг бүтээх үе хоёрын харьцааг эрэгцүүлэн бодох ёстой. Олонхи шүлгийг үзэхэд үгийн тоо зөрүү, тэнцүү янз бүр байх авч үеийн тоог яв цав тохируулан бичих нь гол зуршил бололтой байна. Монгол шүлгийн системийн /тогтолцооны/ талаар гэвэл ялангуяа ардын аман зохиол, хуучин уран зохиолын хувьд мөр бүрийн үеийн тоог чандлан бичдэг силлабик /үеийн/ шүлгийн зарчимтай байна”¹⁰ гэх мэтээр авч үзсэн байна. Энэ хэсгийн судалгааны үр дүнг нэгтгэн авч үзвэл:

-Монгол шүлэгт холбоц чухал үүрэгтэй. Тэр дундаа монгол шүлэг толгой холбоцод шууд захирагддаг.

-Монгол шүлэгт мөр бүрийн үгийн тоо тэнцүү байхыг чухалчлах ч цаад мөн чанартаа үгээс илүү мөр бүрийн үеийн тоог тэнцүүлж, нэг цогцолбор үүсгэх нөгөө мөртэйгөө тэгш хэмнэлт эн зэрэгцүүлэл үүсгэдэг гол онцлогтойг өгүүлсэн байна.

Гуравдугаарт, Оросын монголч эрдэмтэн А. М. Позднеев, германы монголч эрдэмтэн Г. К. Габленц нар монгол шүлгийн тогтолцоо тийм гэж хэлэхэд төвөгтэй, олон янзын нэгдмэл онцлогтой болохыг өгүүлээд яг ямар тогтолцоотой шүлэг болохыг нь өгүүлсэнгүй.

Дөрөвдүгээрт, Оросын монголч эрдэмтэн Л. К. Герасимович 1975 онд хэвлүүлсэн “Монгол шүлгийн тогтолцоо” бүтээлдээ монгол шүлгийг туршилт авиа зүйн аргаар судлаад “монгол шүлэг бол жигд цагтайгаар үл барам, үеийн тоогоор ч гэсэн ойролцоо ижилхэн байх нь ээ гэдэг дүгнэлт гаргахад хүргэв”¹¹ гэж бүр монгол шүлгийг өмнө судласан бүх эрдэмтдийн саналыг няцааж цоо шинээр “монгол шүлэг зохиол бол уугуул байгуулалынхаа цаг тооны шүлэг /квантитативный/ мөн”¹² хэмээн үзжээ.

Тавдугаарт, Өвөрмонголын эрдэмтэн Бүрэнбэх, Хишигтогтох, Сайшаалт, Сүюүгэ зэрэг судлаачид монгол шүлэг судлалаар их бага ямар нэг хэмжээгээр ажилласан ч монгол шүлгийн ерөнхий гол тогтолцоо, онцлогийн тухай цогцоор нь төдий л авч үзэлгүй түүхэн хөгжил хувьслын үүднээс хэсэг тасгаар нь олон янзаар судалсаар иржээ. Магадгүй тэдний судлал шинжлэлийн арга барил өөр байдагтай холбоотой биз. Гэхдээ л монгол шүлэг судлалд Өвөрмонголын судлаачдын бүтээлийг онцлон авч үзэх хэрэгтэй байгааг тэмдэглэе.

Монгол шүлгийн онцлогийг судалсан судлаачдын судалгаа дээрх хэдэн хэсэгт багцлагдах ч харьцангуй өөр өөр дүгнэлтэд хүрчээ. Ийнхүү монгол шүлгийн тогтолцооны асуудал өдгөө хүртэл нэг мөр шийдэгдээгүй ирсний учир нь дээрх судлаачид судалгаандаа хам хум, хайнга хандсан юмуу эсвэл элдэв олон янзын харийн онолын загварт монгол шүлгийг тавьсанд биш гагцхүү монгол шүлгийн өөрийнх нь өвөрмөц онцлогийн дотоод зүй тогтол руу зөв зам мөрөөр ороогүйтэй холбоотой бололтой. Шүлэг байгалиас хүний мэдрэхүйд өгөгдсөн айзам хэмнэл, өнгөний дагуу үгийн шүтэлцээ үүсгэж, тэдгээр үгс дотооддоо нарийн зохион байгуулалтанд орж, шүлгийн мөр улмаар бадаг үүсгэдэг онцлог нь бусад төрлийн зохиолоос ялгарах гол ялгаа нь болохыг онцлон судлах ёстой байжээ.

Хоёр. Монгол шүлгийг судлан шинжилсэн судлаачид судлан шинжилсэн асуудал бүрдээ тодорхой үнэлэлт дүгнэлтэд хүрсэн ч тэднийг цогцоор нь нэгтгэн дүгнээд үзвэл санал нийлсэн зүйл харьцангуй бага гэж хэлж болохоор байна. Энэ нь монгол шүлэг судлалд олон асуудлыг дахин нарийвчлан судлан шинжлэх зайлшгүй шаардлагатай байгааг харуулж байгаа хэрэг. Монгол шүлэг судалсан судлаачдын судалгаанд хүлээн зөвшөөрөгдсөн нь харьцангуй цөөн ч доорх хоёр чухал асуудал нэгэнт хүлээн зөвшөөрөгдсөн байна.

-Монгол шүлэг толгой холбоцод захирагддаг

-Монгол шүлэг тэргүүн үедээ өргөлттэй. Тэр өргөлт нь толгой холбоцтойгоо уялддаг. /Тэргүүн үедээ өргөлттэй төдийгүй, урт хос эгшиг өргөлттэй, сонсголт шуугиант гийгүүлэгчийн өмнөх юмуу хойтох эгшиг өргөлттэй/

Монгол шүлэг судлалаар ажилласан судлаачдын судалгаа шинжилгээний үр дүн яагаад ийм дүгнэлтэд хүрснийг ажиглаад доорх хэдэн зүйлийг өгүүлэх байна.

1. Монголчуудын аж амьдралын хэвшил, иргэншил, соёл сэтгэлгээний гүн утга агуулгатай судалгаа шинжилгээгээ хослуулалгүй хэтэрхий ганцаардуулан тусгаарлаж авч үзсэн
2. Монгол хүний аливаа зүйлийг ойлгох онцлог, түүнийгээ илэрхийлэн дүрслэх зүй тогтлыг сайн харгалзаж үзээгүй
3. Монгол шүлгийн онцлогийг уугуул монгол бичгийн хэлний зүй тогтлын үүднээс авч судлаагүй
4. Монгол шүлгийн төлөөлөл болохуйц үе үеийн шүлэгт цогц судалгаа хийлгүй хэсэг тасгаар хандсан байна.

Гурав, Монгол шүлэг судлалын түүхэн хөгжил хувьсал, гарсан үр дүнд тулгуурлаж цаашид монгол шүлэг судлалд доорх хэдэн зүйлийг нэн тэргүүнээ шийдвэрлэх нь тулгамдсан асуудал болжээ. Үүнд,

1. Шүлэг, яруу найраг, холбоо, хоршоо гэх зэрэг үгсийн гарал, түүхэн хөгжил хувьсал. Эдгээр үгс

¹⁰ Цэрэнсодном Д. Монгол шүлгийн тухай. Цог 1964 №4. 94-103 дугаар тал

¹¹ Герасимович Л. К. Монгольской стихосложение. М., 1975. стр-124

¹² Герасимович Л. К. Монгольской стихосложение. М., 1975. стр-125

хэдий үеэс хэрэглэгдэж, шүлэглэсэн зохиолыг нэрлэх болсон. Орчин үед тус бүрийнх нь нэршил, үүрэг, цаад агуулагдах утгыг тодорхой болгох.

2. Монгол шүлгийн холбоц, үе, өргөлт, айзам хэмнэлийн асуудлыг орчин үеийн техник технологийн дэвшлийг ашиглан шинээр судлан шинжлэх.

3. Монгол шүлгийг монгол хэл, нүүдлийн иргэншил, монгол хүний сэтгэлгээний мөн чанарын үүднээс цогцоор нь судлан шинжлэх.

4. Монгол шүлгийн гадаад хэлбэрийн ерөнхий тогтолцоо-зүй тогтлыг шүлгийн дотоод дүрслэгдэхүүнүүдтэй уялдуулан холбож судлах.

5. Дэлхийн уран зохиол дахь шүлэг судлалын хөгжилд гарч буй дэвшилттэй зүйлүүдийг харгалзан үзэж суурь шинжлэх ухаануудын нэгдэл бэлчир дээр тэдгээр ухаануудын судалгааны арга барилуудын үүднээс судлан шинжлэх.

6. Монгол шүлгийн дүрслэлийн ур маягуудыг цаад мөн чанар, дотоод учир шалтгааных нь үүднээс тогтолцоотой судлах.

Шүлэг үндэстний сэтгэхүй, хэл, соёлын цөм хэв загварын илэрхийлэл болдог учир түүнийг нарийвчлан судлах нь зайлшгүй чухал юм. Монгол шүлэгт хүн төрөлхтний шүлэг найрагт байх түгээмэл шинжүүд байх ч ямар нэг харь орны шүлэг найргаас зээлдэн авсан нь цөөн, зөвхөн өөрийн гэсэн өвөрмөц онцлог бүтэц тогтолцоотой болох нь тодорхой ажээ. Энэ л шинжнээс монгол шүлгийг цаашид судлан шинжлүүштэй юм.

Resume

Since poets are seen as expression of their national soul and living scenes, it is understood that poems keep a nation's basic mind styles. It is natural for any nation to determine their own history in the past and their future progress and development paths, having accurately studied their verse in many aspects both from outside and inside, within motivated scopes. Therefore, humankind highly respect and honor verse and comprehend it as their mirror to the past and diviner towards future.

Verse must be studied well so that we could study features of verse which method and regularities it is created, besides understanding past of living, future essence, and correlations kept in poems. Because it is related to that verse represented the basic mindset styles of the nation. It keeps all aspects of national language features.

Though history of Mongolian verse study had been started since the ancient times, however proper science based studies had been started from 19th century, and by 20th century many issues had been solved. Throughout the historical long terms Mongolian verse had gained quite systematized structure and due to evolution and development through many external and internal causes it has brought many issues for detailed study.

We have following goals for the purpose of this speech, which are, the first of all, to make integrated analysis on all studies on Mongolian verse made so far; the second, to determine main issues that were solved through the Mongolian verse study, and the third, to define issues that need to be studied within the framework of Mongolian verse study.

One. Mongolian verse study have taken its start from ancient years, and today it has been a systematized science branch. We have found that researchers from each generation have not only considered basic theory concepts of Mongolian verse, but also, studied it in connection with verse from other countries which had relationships in mind arts since ever.

Two. As a result of integrated analysis on researchers' studies in the past, we have found that though each researcher had reached conclusions at the end of his/her study, but the conclusions rarely meet each others vision. This means there are still need of re-study on many issues in the Mongolian verse study. However, as we observed, many researchers agree on fact that «Main feature in Mongolian poems is alliterativeness».

Three. Due to the finding that «Main feature in Mongolian poems is alliterativeness» or a concept that alliterativeness masters all other things in Mongolian verse, we consider that the following kinds of studies must be done:

- Some issues connected to rhymes, accents and metrics in Mongolian poems need to be re-studied with the use of advanced modern techniques and technologies;

- We face requirements to study Mongolian verse in complexity based on Mongolian language, traditional nomadic civilization and Mongolians mindset essence. Former researchers had studied Mongolian verse in non-complexity and we consider that many issues in doubt are connected to this.

- External basic structure-regularities of Mongolian verse must be studied in connection with its internally described objects.

Ном зүй

1. Аристотель Туурвил зүй. Орчуулсан М. Гаадамба. Уб., 1969
2. Байгалсайхан С. Уран зохиол шинжлэлийн удиртгал. Уб., 1995
3. Билигсайхан Ч. Ухаарахуй (Шинэ үеийн уран зохиолын онол) Уб., 2003
4. Буяннэмэх С. Утга зохиолын үүд. (Гар бичмэл эх) 1935
5. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Л., 1929
6. Гаадамба М. Утга зохиолын онолын товч. Уб., 1957
7. Гаадамба Ш. Утга зохиолын онолын үндэс. Уб., 1989
8. Галбаатар Д. Уран зохиол: онол, түүх, шүүмжлэл. Нэвтэрхий толь. Уб., 2012
9. Галбаяр Г. Уран зохиол шинжлэлийн лекц. Уб., 2002
10. Герасимович Л. К. Монгольское стихосложение. Л., 1975
11. Гуляев Н. А. Теория литературы. М., 1985
12. Гүлранса, Данзанванжил, Хишигбат Түүвэр. Хөх хот., 1959
13. Дамдинсүрэн Ц. Гадаад хэлнээс шүлэг орчуулах тухай өгүүлэл. “Шинэ толь” сэтгүүл. Уб., 1938. №2 (14)
14. Дамдинсүрэн Ц. Олег цэцэний орчуулгын тайлбар. Монгол хэл бичгийн тухай эмхэтгэл. Уб., 1957
15. Дулам С., Хасбаатар Ц. Утга зохиолын үүд. Уб., 1980
16. Жамба Д. Монгол шүлгийн хэлний тухай өгүүлэл. Монгол түүх хэл бичиг сэтгүүл. Уб., 1958. №3
17. Жамбалсүрэн Н. Монгол шүлэг. Утга зохиол сонин 1956. №8
18. Жирмунский В. Теория стиха. Л., 1975
19. Инжаннаши В. Хөх судар. Тэргүүн дэвтэр. Хөх хот., 1959
20. Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1983
21. Монгол хэл бичгийн тухай эмхэтгэл. Уб., 1957
22. Нацагдорж Дашдоржийн Бүрэн зохиол. Уб., 1996
23. Основы литературоведения (под редакцией В. П. Мещерякова) М., 2000
24. Отгонсүрэн Д. Д. Нацагдоржийн зохиолын хэл найруулга уран сайхны онцлог. Уб., 1984
25. Позднеев А. М. Образцы народной литературы монгольских племен. Вып 1. Спб., 1880
26. Поуха П. “Монголын нууц товчоо”-ны зарим нэгэн шинэ судалгаа. Монгол судлал. Уб., 1968
27. Ransom J. *Poems and essays*. N.Y., 1955
28. Ринчен Б. Монгол шүлгийн учир. “Хэл зохиол” цуврал бичиг. Уб., 1969
29. Руднеев А. Образцы монгольской народной словесности. СПб., 1880
30. Содном Б. Д. Нацагдоржийн уран зохиолын тухай. Олон улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтдийн анхдугаар их хурал. IV дэвтэр. Уб., 1962
31. Содном Балданы Монгол шүлгийн арга маяг. Зохиол судлал. Уб., 2008-2009
32. Туденов Г. Бурятской стихосложение. Улан Удэ., 1958
33. Түдэв Лодонгийн Шүлэглэсэн туульс. Бүтээлийн чуулган VI. Уб., 2002
34. *Uran üges-ün ёйүлүн*. Qubisqal-un uran jokiyałci nar-un бүligüm-eёe keblegүlbei. Mongyol keblel-ün qoriyan-a Ulaýan bayatur qotan-a., 1929
35. Хамгашалов А. М. Опыт исследования бурятского стихосложения. Улан-Удэ., 1940
36. Хүрэлбаатар Л. Сонгодог уламжлал, монгол яруу найраг. Уб., 1989
37. Цэдэв Д. Монгол яруу найргийн уламжлал шинэчлэл. Уб., 1974
38. Цэнд Д. Монгол шүлгийн тогтолцооны асуудалд. “Монголын уран зохиолын хөгжлийн асуудалд” Уб., 1979
39. Цэрэнсодном Д. Монгол шүлгийн тухай. Цог 1964 №4.
40. Цэрэнсодном Д. Монгол шүлгийн онол түүхийн зарим асуудал. Уб., 1977
41. Чимид Ч. Монгол шүлгийн тогтолцоо. “Үгийн ид шид” эмхэтгэл. Уб., 1968
42. Энхбаяр С. Утга зохиолын онол-туурвил зүй. Уб., 2000

**ОЮУ ЧИХТ ХАН ХӨВГҮҮНИЙ ТУУЖ ОРШИВ
ЗОХИОЛЫН ЭХ СУРВАЛЖУУД**

А. Мөнхцэцэг*

XVII-XVIII зууны үед бурхны шашны дахин дэлгэрэлтийн үе нь бурхны шашин суртахууны зохиол ихээр нэвтэрсний зэрэгцээ Энэтхэг, Түвд, Монгол “номт гурван улс”-ын түүх, шашин, уран зохиолын харилцан нөлөөллийг тодорхой харуулсан түүхэн хөгжлийн үе хэмээн үздэг.

Тухайн үеийн уран зохиолын хөгжил үүслийн тухай академич Д.Цэрэнсодном “энэ үеийн хүүрнэл зохиол нь гол төлөв Энэтхэг, Түвдийн үлгэр домгийн шинж чанартай зохиолуудыг зохиомжлон орчуулсан буюу түүнээс сэдэвлэн монгол ахуй нөхцөлдөө нийцүүлэн найруулан зохиосон шинжтэй”¹ хэмээн онцлон тэмдэглэсэн байдаг.

Энэхүү илтгэлийн гол зорилго нь баруун монгол болон халхын зарим нутгаар бичмэл болон аман хэлбэрээр дэлгэрсэн “Оюу чихт хан хөвгүүний тууж оршив” хэмээх нэгэн зохиолыг Монголын уран зохиолын дурсгал хэмээн үзэх үндэслэлийг гаргахыг зорьж байна. Энэхүү үндэслэлээ дараах хоёр чиглэлээр буюу

1. Хойт эх дагавар хүүхдийн сэдэвт зохиолын үндсэн чиг шугамыг баримталж, тэдгээр адил төстэй зохиолуудаас нэгэн зохиолыг онцлон харьцуулж,

2. XIV зууны үеийн Энэтхэгийн Сажав Сономжалцангийн “Тэгээн толь” зохиол дахь Нүдээр үзэгч бодьсадвагийн хойт төрлийн нэгэн цадигийн утга агуулгыг харьцуулан үндэслэлийг тайлбарлах болно.

1. Оюу чихт хан хөвгүүний тууж оршив зохиолын сэдэв, зохиомжийн эх сурвалж

Энэтхэг, Түвдийн уран зохиолууд хийгээд тэдгээрээс сэдэвлэн зохиомжлон найруулсан хувилбар шинжтэй зохиолууд монгол хэлээр нилээн өргөн хүрээнд дэлгэрсэн байдгаас хойт эх-дагавар хүүхдийн хоорондын зөрчил тэмцлийг дүрсэлсэн *Бигармижид хааны гурван намтар*², *Арташид хан хөвгүүний цадиг*, *Эндүүрэл хааны тууж* зэрэг зохиолууд нь XVII-XVIII зууны үеийн монголын уран зохиолын түүхэнд зохих байр сууриа нэгэнт эзэлсэн байдаг. Дээр дурдсан зохиолууд нь өөр өөрийн өвөрмөц онцлогоор нэг нь нөгөөгөөсөө ялгаатайгаас гадна нэг нэгэндээ ууссан зохиолууд байдаг.

Дээрхи агуулга хүрээнд багтсан нэгэн зохиол бол зохион найруулагч хийгээд зохиогдсон он цаг нь тодорхойгүй Нүдээр үзэгч бодьсадва нь Энэтхэгийн төв дундад орны Малаяагийн ой³ н нэгэн улст Оюу чихт хан хөвгүүн болон төрөөд тэр орны Үнэхээр төрөлхт сайн хаан эцэг хийгээд хамаг амьтныг шулмасын зовлонгоос салгасан тухай өгүүлдэг 4 бүлэг бүхий томоохон тууж бүхий тод-монгол үсгээрхи *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж оршив*⁴ болон *Үнэхээр төрөлхт сайн хааны тууж оршив*⁵ гэсэн зохиол

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын докторант

¹Д. Цэрэнсодном, 2008: 63

²Шидэт хүүрийн үлгэрийн Түвдийн 13 бүлэгт “Шидэт хүүрийн үлгэр”-ийн “Нарны гэрэл ах дүү хоёр”-ын 5-р бүлэг, 35 бүлэгт Монгол Шидэт хүүрийн үлгэрийн “Аваргасан хааныг хөөсөн” 8-р бүлэг”, Кэсэнэ хааны туужийн 31-р хэсэг “Кэсэнэ хаан Нага мангасыг сургасан” болон “Монгол Бигармижид хааны намтар” буюу Арж Борж хааны туужийн *Бигармижид Оюу чихт хан хөвгүүний* 14-р бүлэг

³“Тансан ламын баруун этгээдэд зорчсон тэмдэглэл” дэх “Малаяагийн уулын зүүн тал” гэсэн нь Боталака уул юм. Уулын орой дээр толь мэт тусах цэнгэг устэй нэгэн нуур бий. Нуурын хажуугаар Дэвагийн хадан гэр буй бөгөөд тэнд эрхин Нүдээр үзэгч (Авалокитешвара) залран суусан байна. ... Энэ уулнаас зүүн хойт зүгт явахад далайн захад нэгэн хот байдаг бөгөөд эндээс Шанхалагийн орон болон өмнөд далай эхэлдэг. Шанхалагийн оронд очиход зүүн хойт зүгт 3000 ли буюу ойролцоогоор 1500 км явна.” гэжээ. (А. М. орчуулга.) Hüan-tsang Si Yu Ki: Buddhist Records of the Western World. Vol.2. Translates by Samuel Beal, 230-234 тал.

⁴ОЧХХ. Х1.; Х. Лувсанбалдан, 1975.; Г. Гэрэлмаа, 2005.; Д. Ганболд, 2005.

⁵ҮТХХТ. Х2.; ҮТХХТ. Х2. ; Б. Тунгалаг, 2006.

байдаг. Энэхүү зохиол нь хойт эх-дагавар хүүхдийн эсрэг тэсрэг тэмцлийн тухай өгүүлдэг сэдэв, зохиомжийн хувьд ижил төстэй бусад зохиолуудтай харьцуулан үзвэл сонирхолтой зүйлс их ажиглагддаг. Энэхүү зохиол нь бурхны шашны энэрэн нигүүлсэхүйн эрхин Нүдээр үзэгч бодьсатва⁶ Оюу чихт хан хөвгүүнд төрөл аван Албинга нэрт шулмасыг дарсан тухай цадиг бөгөөд энэ хорвоод төрүүлж өсгөсөн эцэг эхийн ачийг хариулах сургаалыг номлосон шашны болоод иргэний шинжтэй уран зохиол юм.

Ер нь хойт эх дагавар хүүхдийн сэдэвт зохиолуудын үндсэн үйл явдал ерөнхий нэг гинжин шугамын дагуу зохиогдсон байдаг. Тэр нь

- Хааны хатан нас барж, хаан дахин шинэ хатан авна.
- Хатан өмнөх хатны хүүхдэд атаархан тэднийг үгүй хийхийн тулд хуурамчаар өвдөж, хүүхдийн элэг, зүрх (хэл, бөөр)-ийг идэх гэнэ.
- Хүүхдүүдэд сайн санаатан туслаж, тэднийг хол газарт явуулна.
- Хүүхдүүд замдаа өлсч ундаасаад ахмад нь дүүгээ аврах гэж байх үедээ санамсаргүй байдлаар хоёр хүүхэд сална.
- Дүү нь ганцаар тэнэн явсаар нэгэн улст очиж тэр орны хаан болно.
- Хоёр хүүхэд дахин уулзаж хамтдаа амьдарна.
- Дүү нь нутагтаа буцан ирж, шулмасын хорыг дарж эцэг хийгээд ард олноо аварна.

Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолтой үйл явдал хийгээд зохиомжийн талаар хамгийн төстэй байгаа нэг зохиол нь “Богд Бигармижид хааны тэргүүн дэвтэр” гэсэн гарчигтай “Монгол Арж Борж хааны намтар” хэмээх зохиолын “Хэлбэр хаан шулмаст баясч, охин нуган хоёр хүүхэд хол газар тэнэсний эцэст шулмасыг дарсан” 14-р бүлэг юм.⁷

1.1. Бидний судалгааны хүрээнд авч үзэж байгаа дээрхи хоёр зохиол зохиомжийн талаараа бусад ижил сэдэв бүхий зохиолуудыг бодвол илүү төстэй дүрслэл, зохиомжууд байдаг⁸. Үүнд:

- Зохиолын үйл явдлын баатар нь эгч, дүү хоёр
- Хатны өнгө зүс буурч (их ад орхиж), хүндээр өвдөнө.
- Хамаг олон 3 он (сар) болтол их гасланд нэрвэгдэнэ.
- Өмнөх хатныг хорлосон шулмас үзэсгэлэнт охины дүрд хувирч хааны хатан болно.
- Хааны их түшмэл хаан хийгээд ард олныг гашуугаа тайлахыг зөвлөнө.
- Их түшмэл охиныг шинжин үзээд, сэтгэлд тааламжгүй мэдрэмж төрнө.
- Хаан үзэсгэлэнт охиныг хараад дурлаж, бүх зүйлээ умартана.
- Хаан хоёр хүүхдээ алуулахаар хиа (яргачин) нараа илгээнэ.
- Ер бусын зүйл болж, хүүхдийг алахаар ирсэн хүнийг зэмлэнэ.
- Оюу чихт хаан хөвүүн шулмасыг дарж, эцгийгээ аврахаар явна.
- ⁹Урьдын сайн санаат их түшмэлтэй уулзаж, нутаг орны байдлыг мэдэж авна.
- Шулмасыг алж, их гал асаалгаж, шатааж ална.

1.2. Түүнээс гадна уг хоёр зохиолыг төстэй болгож байгаа нэгэн зүйл нь үйл явдлыг давтаагүй боловч ерөнхий утгыг нь алдагдуулалгүйгээр харин өөр үйл явдлаар солин найруулсан, зохиолын үйл явдлын далд агуулгыг дэлгэрүүлэн тодорхой болгон өгүүлсэн эсвэл тухайн санааг өөр хэсэгт найруулан оруулсан хэсгүүд нилээдгүй байдаг.

⁶(*Skt.* Avalokiteśvara; *Tib.* Sphyan ras gzigs)

⁷МУЗТ. II, 1977: 306-323.

⁸А. Мөнхцэцэг, 2014.

⁹Оюу чихт хан хөвгүүний туужид түшмэл хоёр хүүхдийг зүүн зүгийн Шанхалагийн оронд явах зам зааж өгч гаргаж өгдөг бол Бигармижидийн дурдсан бүлэгт цагаа загас болон аварга могой хоёр хүүхдийг аварч хол газарт явахыг зөвлөдөг бөгөөд Оюу чихтийн туужид бурхны шашны нөлөө ихээр туссан байдаг бөөл Бигармижидийн бүлэгт домог үлгэрийн шинжтэй зохиомжууд олон байдаг нь уг хоёр зохиолын гол ялгаа юм.

- Хальсгүй нэгэн их цагаан загас болон хадны завсраас хүрэн эрээн аварга могой гарч ирж хоёр хүүхдэд туслана.

- Шулам хатнаас зугтан явж байхдаа дүү нь өлсөн ундаассан цагт эгч нь ус хайсан ч олсонгүй. Нэгэн морины шинэ баасан байдал байхыг эгч нь амаараа шимж шүүсийг нь хоёр алгаа дүүргээд дүүдээ өгье гээд авна.

- Дүү нь мөн эгчийгээ хайн явсаар нэгэн улст очиж, үр удамгүй тэр хаант улсын эзэн сууна, эгч нь дүүгээ хайн явсаар тэр улст ирэхэд нь эгчийгээ таньж, эгч дүү хоёр уулзана.

- Үр удамгүй хаант улсын дараачийн хааныг ард олноос сонгохоор нэгэн их ухаант зааны хамарт рашаан дүүрсэн алтан хумхыг уяж тэр рашааныг өгсөн хүнд хаан ширээг өгөхөөд болоход заан хөндий модонд рашаантай бумбыг 3 удаа тавьснаар тэр модны хөндийд суугаа хүүг олж хаан болгоно.

- Оюу чихт хаан болсны хойно өдөр бүр давхар байшингийн дээр сандал тавьж зүг зүгт эгчийгээ харж сууж байтал нэгэн өдөр эгч нь ирнэ.

- Эгчийг үзвээс, өмссөн дээл нь бие лугаа наалдаад, малгай нь үс лугаа ширэлдээд, бөөс хуурс дүүрэн цуглажээ.

- Их түшмэл нэгэн их ууттай унгас өгнө.

1.3. Дурдсан хоёр зохиолыг өөр хооронд нь ялгаатай болгож байгаа буюу бие даасан хоёр өөр зохиол болгож байгаа зохиомж нь:

- Шулам хатны бараа бологч “уршигт эм” хоёр хүүхдийг алаагүй хэмээн ховлоно.

- Оюу чихтийн очсон тэр хаант улсын эзэн нь үр хүүхэдгүй тул хааны түшмэл сайдууд нь хэлэлцээд, “ухаант зааны хамарт рашаан дүүргэсэн хумхыг уяад” сайн язгуурт хэн хүн дээр тавибал тэр нь хаан болно гэж зөвлөлдсөн ба тэр заан хөндий хонгил модны дээр гурван удаа аваачсанд тэр модны дотор суугаа хүүг үзээд хаан орны эзэн болгоно.

- Гаслангаас нөгчсөн эх нь Диваажингаас ирнэ.

- Арван зүгийн бурхан бодьсатва нар ирж, нигүүлсэхүйн гараа хөвүүний тэргүүнд тавихад огторгуйд нэг хар өчүүхэн үүл тулан тулснаар Дүрст орны тэнгэр нэрийн охин хөвүүн ирж, найман үе төгссөн рашааны ус оруулснаар нуурмалаг ус тогтсонд эгч нь дүүдээ өгнө.

- Үзэсгэлэнт охины дүрд хувирсан шулмасын тухай тодорхой болгосон байна. Албинга хааны үхэрчийн охиныг юүтгэн өөрөө биенд нь юүдэн үзэсгэлэнт охинд хувирна.

- Шанхалын орны эзэн Цог төгссөн цагаан хутагтын гэгээн бэлгэ билгийн нүдээр харж, эрхин Нүдээр үзэгч бодьсатваг мэднэ.

- Оюу чихт хан хөвүүн 19 нас хүрсэн цагтаа харшийн дээр гараад өөрийн нутаг орныг билгийн нүдээр харна.

- Хөвүүнийг харвал гуйранчийн байдалтай боловч Сайваар одсоны зүрхний хөвүүнд үзнэ.

- Сэтгэлийн чимэг хоёр уут морины эмээлд уяж өгнө. Хүү нутагтаа ирээд тэр уутанд байгаа захиаг уншина.

ялгаатай болгож байгаа буюу бие даасан

- Оюу чихт хан хөвүүн шулмасын “баад дарагдан” ухаан сэхээгүй байгаа хаан эцгээсээ шулмасыг устгах зарлиг хүсэхдээ эцгийг титмийг хаанд үүсгэсэн түүнийг өөрийн тэргүүнд өмсч хааны зөвшөөрлийг авч байгаа малгайг хүндлэх бэлгэдлийн аргыг ашигласан болон,

- Оюу чихт хан хөвүүн Шанхалын орны эзний дүү Сэтгэлийн чимэг хэмээх үзэсгэлэнт охинтой гэрлэж, Эрдэнэ авхай

цэцэг Саналын чимэг хэмээх хөвүүний гэргий болно. зэрэг үйл явдлыг дурдаж болно.

Оюу чихт хан хөвгүүний шулмасыг алж, өөрийн эцэг хийгээд ард иргэдээ аван, Шанхалын улс руу дүрвэн явдаг.

Дээрхи хоёр зохиолын сэдэв зохиомжийн маш ойролцоо төстэй байдлаас үзвэл Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиол нь Бигармижид хааны намтар зохиолын 14-р бүлгийн сэдэв, үйл явдал, зохиомжинд тулгуурлан зохиогджээ гэж үзэх үндэслэл байгаа юм.

2. Оюу чихт хан хөвгүүний тууж оршив зохиолын шашны утга агуулгын эх сурвалж¹⁰

Ойрадын Зая бандида Намхайжамц (1599-1662)-ын тууж *Сарны гэрэл*¹¹ зохиол дахь Заябандида хийгээд түүний шавь нарын орчуулсан бүтээлүүдийн жагсаалтанд XIV зууны үеийн Түвдийн Сажав Содномжалцан (1312-1375)-гийн зохиосон *Gegeen toli*¹² хэмээх зохиол багтсан байдаг.

Уг зохиолд Энэтхэг, Хятад, Монгол, Түвдийн номын хаадын түүх хийгээд бурхны шашны энэрэн нигүүлсэхүйн эрхин Нүдээр үзэгчийн “Хязгаар хөшүүн Цаст орон¹³”-ыг гурван цагийн мянган бурхны өмнө өөрийн “номхтголын орон”¹⁴ хэмээн ам гарч, тэр орны хамаг амьтныг номонд оруулсан тухай зэргийг өгүүлдэг Нүдээр үзэгч бодьсатвагийн хойт төрлийн цадиг зэрэг багтсан байдаг.

Энэхүү *Гэгээн толь* зохиолын орчуулгын хэл найруулга нь Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолын хэл найруулгатай төстэй байдгаас гадна, зарим нэгэн үг хэллэг болоод цогц санаанууд ч төстэй байдаг.

“Хязгаар номхтгох хийгээд бас номхтгох сүм хийгээд их Зуу хийгээд бага Зуу нугуудыг сайтар босгосон” 14-р бүлэгт Хятад төрхөт Ногоон дара¹⁵ Цастын орныг үзээд “эм мангас гэдрэг хэвтсэн дүртэйд мэдэн, Сүн далай үүнийг эм мангасын зүрхний цусанд мэдэн, гурван уулыг зүрхний ясанд мэдэн, энэ газар эм мангасын зүрхэн дээр тогтсонд мэдэн тэр шулмас эмийн орныг бурхны сүм барих газар болгосон”¹⁶ тухай өгүүлдэг хэсэг бөгөөд Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолд дээр өгүүлсэн хэсэгтэй яг адилхан дүрслэл байдаг нь “Оюу чихт хан хөвгүүн өөрийн эцгийг аварч Албинга нэрт таван хорт сэтгэлт шулмас хатныг алаад, “арьсыг өвчин тэлж их алтан дэлхийд хувилган, махы нь цогцлоон Сүмэр уул болгон, цусы нь дөрвөн их далай”¹⁷ болгодог бөгөөд “Урьд Үнэхээр төрөлхт хааны баясгалангийн ой цэцэрлэг өдгөө мангар шумну эмийн хорт амь таслагч тэрсийн орны нүгэлт цэцэрлэг”¹⁸ болсон тухай өгүүлдэг юм.

¹⁰ А. Мөнхцэцэг, *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолын зохиогчийн тухай* Acta Mongolica 2013. Vol.14 (400): 162-167.

¹¹ Ratnabhadra (Ratnabhadra) *Rabjamba Cay-a bandita Saran-u gerel oruṣibai*. 1959, 1967.

¹² ГТО. X1. УҮННСанд байгаа уг зохиолын төгсгөлийн үгэнд Сойвон Сайн эрдэнэ (Раднаабадраа) орчуулав гэснээс үзвэл энэхүү зохиолыг бүтээсэн хүн мөн болох нь харагдаж байна. А. Мөнхцэцэг, 2013.; Энэхүү зохиолыг XV зууны үед Сажа Дондов тойны орчуулсан монгол бичгийн хувилбар зохиол бас байдаг тухай доктор Л. Хүрэлбаатар, 1995: 49-69 бичсэн байдаг.

¹³ Одоогийн Түвд улс.

¹⁴ Нүдээр үзэгч эрхт тэр, Хязгаар хөшүүн орон тэр ч миний номхтголго болтугай. Би чөтгөр, мангас тэргүүтэн тэд бүгдийн эцэг эх мэт болтугай ...Гурван цагийн бурханд сүслэн дуршихуй Хамаг түүнчлэн бологсод зарлиг болсон хамаг ном Хязгаар хөшүүн орон тэнд өргөжин дэлгэрэн өнөд орших болтугай. Амьтан тэд дээд гурван эрдэнийн нэр сонсоод итгэл явуулснаар Өндөр язгуурт амгалант амьтны бие олон дээд ном эдлэх болтугай. Би аль алинаар номхтгосон амьтан нугууд боловсрон гэтлэн, Хязгаар хөшүүн тэр ч Эрдэнийн тив мэт болтугай. Тэд бүгд ямагт болох болтугай хэмээх ерөөл тавив. Нүдээр үзэгчийн номхтгохуй орон болсон учир шалтгаан тэр ч мөн. ГТО. X1., 16a14-16b68

¹⁵ Гагц тэнгэр тэр ертөнцөөс ялангуяа гарсан улбар ногоон, амнаас хөх удбалын үнэр анхилан, ухааны хамаг шастирт эрхшил олсон ... Хятад төрхөт Ногоон дара (*Chin. Wengcheng Gōngzhū*) мөн. ГТО. X1., 34б: 17-23.; Ch. Bawden, 2004: 3-4.

¹⁶ ГТО. X1.: 71a30-71b66.

¹⁷ ОЧХХ X1.: 9367.

¹⁸ ОЧХХ X1.: 11.

Дээр иш татсан жишээнээс үзвэл, Хязгаар хөшүүн Цастын тэр орон нь урьд Үнэхээр төрөлхт сайн хаан шулам хатантай нөхцсөнөөр “Шулмасын нүгэлт цэцэрлэг” болсон тэр Малаяагийн жаргалант ой байж болох юм.

Эндээс үзвэл, Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолын агуулга нь Нүдээр үзэгч бодьсатвагийн “урьдны ерөөлийн хүчин”-ээр “Цастын орны номхтголын эзэн болох” хожмын шалтгаан болох юм.

Өөрөөр хэлбэл, Нүдээр үзэгч бодьсатва Түвдийн орныг өөрийн ивээлд авах болсон гол шалтгаан нь урьд төрөлдөө Үнэхээр төрөлхт сайн хааны Оюу чихт хан хөвүүн болон төрөөд, өөрийн эцгийн орныг “Шулмасын нүгэлт цэцэрлэг”-т хувилгасан тэр дараах төрөлдөө Шударга төлгөн номын хаан¹⁹ болж ирээд, тэр орны хамаг амьтныг номхтгох буяныг үйлдсэн Номын их хаан болсныг тодруулсан тайлал зохиол болсон хэмээн үзэх үндэслэл байна хэмээн үзэж байна.

ABSTRACT

From the Buddhist expansion in the 17th century, India, Tibet, and Mongolia became connected through literature as they influenced each other in that regard. One such example is a text known as ‘The legend of Prince *Gyü čiketü*’ whose main topic, composition, and story line is inspired by Buddhist doctrine of filial piety. A comparative study of this Mongol text reveals similarities with the following Indian and Tibetan texts.

1. A Mongol version of the Indian legend about King Vicrāmadya, (*Boγda Biγarmijid qayan-u terigün debter*) in its Volume 1, section 14 that reads: ‘The tale of the vampire wife is the 13th chapter of the Mongol collection of tales concerning king Vikramaditya and his throne, *Bigarmijid*’, translated by and was published in Bawden, C. R. 1960. *Tales of King Vikramaditya and the Thirty-two Wooden Men*. New Delhi. 155-162, no. 13. The text portrays King Vicrāmadya as *Gyü čiketü* (prince Turquoise-ears) who defeated the devil and inspired by the main topic in literature, the young prince goes to live with his step-mother.

2. In a rich blend of history, legend, poetry, adventure and romance, Sakyapa Sonam Gyaltzen (1312-1375)’s *Clear Mirror on Royal Genealogy* (edited by Ratnabhadra who was the ‘latest disciple’ of the Oirat-Mongolian master Zayapandita, Nammkha’i Rgya-mtsho) tells the story of the Buddhist bodhisattva Avalokiteśvara (*Tib.* Sphyan ras gzigs) ‘from whose heart rose a ray of light that reached Tibet and entered the womb of king’s consort. After nine months had passed and when the tenth month had begun, an especially sublime son was born. And he therefore became known as Songtsen Gampo (*Tib.* Srong-btsan-sGam-po). Accordingly, during the reign of the Tibetan Dharma King, Green Tara (*Chin.* Wengcheng Gōngzhǔ) who was skilled in astrology predicted that a sleeping female devil will rise in that land and her statue will be erect in the temple. Inspired by the above mentioned literature, ‘the rising of a sleeping female devil’ spread as literary topic in Tibet according to which “I perceive that this Land of Snow, the kingdom of Tibet, is it in the form of an ogress lying upon her back. I perceive that the lake at Otang, the Plain of Milk, is the ogress’s heart-blood and that the three mountains are the bones

¹⁹ (*Tib.*) Srong-btsan-sGam-po, Түвдийн хаан. Нүдээр үзэгч бодьсатвагийн зүрхнээс цацарсан гэрэл Түвдийн их оронд одон, Цаст Түвдийн хамаг орой гэрлээр дэлгэрүүлэн үйлдэн, Түвдийн Шударга хаан (*Tib. gNam-ri srong-btsan*, Түвдийн 32 дахь хаан.)-ы хатан ‘bri төрхөт Цагаан гавалт (Driza Tokarma)-ын умайд орон, 9 сар аравны нүүр болоход, нэгэн хөвүүн гал эм үхэр жилд гэгээн хувиран, ...хутагт Нүдээр үзэгч урьдны ерөөлийн хүчинд шүтэж, ... эгэл олон амьтан нугуудын үзэгдэлд хаанд адилтгал тэнгэлээс хагацсан гайхамшигтай нэгэн хөвүүн болсонд, ... олон эрдэм лүгээ төгссөн түшмэл нугууд өгүүлэв. Маньг тэтгэгч эзэн энэ олон эрдэм лүгээ төгссөн, сэтгэл маш төлгөн хэмээсэнд, нэр ч Шударга төлгөн хэмээн алдаршив. ГТО. XI., 34630-3567.

of heart. As this lake is directly above the ogress's heart, it will be necessary to fill in with soil and build a shrine upon it.”

Similar to this literary motive, the legend of the beautiful prince *Gyü čiketü* tells the story of this prince's previous life where he conquered the land of his father defeating a female devil queen.

Ном зүй.

1. *Artasiddhi qayan köbegün-ü čadig*. (Монгол бичгээр.)
2. Ch. Bawden *Mongolian Traditonal Literature: An Anthology*. London. 2004.
3. “The tale of the vampire wife is the 13th chapter of the Mongol collection of tales concerning king Vikramaditya and his throne, *Bigarmijid*”, translated by and was published in Bawden, C. R. 1960. *Tales of King Vikramaditya and the Thirty-two Wooden Men*. New Delhi. 155-162, no. 13. <http://members.home.nl/marcmarti/yugur/folktale/tale16b.htm>.
4. А. П. Бенингсен, *Легенды и сказки Центральной Азии*. Санкт Петербург 1912. #30. Сказка обь Онохорь-Турлектэ хане 57-68 стр.
5. *Boγda Biγarmijid qayan-u terigün debter* (Монгол бичгээр). УҮННСанд 1639. 179-199 тал.
6. *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж тэргүүтэн монголын сонгодог уран зохиолын хэдэн дурсгал*. Эрхэлсэн Д. Ганболд. Уб., 2005.
7. *Gegeēn toli orošiboi* /ГТХ1/ (Тод үсгээр). УҮННСанд 8409/96 294.3.Г-897.
8. *Gegeēn toli orošiboi* /ГТХ2/ (Монгол бичгээр). УҮННСанд 8434/96.294.Г-897.
9. Г.Гэрэлмаа, *Хэл зохиолын хүрээлэнд хадгалагдаж буй тод номын товч бүртгэл*. Уб., 2005.
10. Лувсанбалдан, Х. *Тод үсэг, түүний дурсгалууд*. Уб., 1975.
11. *Монголын уран зохиолын тойм II*, ред. Ц. Дамдинсүрэн, Уб., 1977.
12. А. Мөнхцэцэг, *Оюу чихт хан хөвгүүний тууж зохиолын зохиогчийн тухай* Acta Mongolica 2013. Vol.14 (400): 162-1676
13. А. Мөнхцэцэг, *XVII зууны үеэс Монголд дэлгэрсэн хойт эх-дагавар хүүхдийн сэдэвт зохиолуудын харьцуулалт*. (Хэвлэлтэнд.)
14. *Оуи čikitü хаān köböini toiji orošiboi* /ОЧХХ, X1/ (Тод үсгээр). ХИС. ТоБ №95.
15. *Rabjamba Say-a bandita-yin tuuji saran-u gerel kemekü ene metü bolai* (Монгол бичгээр). CSM. T-V, Fasc.2. Уб., 1959.
16. Sakyapa Sonam Gyaltsen *The Clear Mirror*. Translated by. McComas Taylor and Lama Choedak Yuthor. New-York, 1996.
17. Тунгалаг, Б. *МУҮНС дахь тод бичгийн судрын гарчиг*. II. Уб., 2006.
18. *Ünekeēr törölkitü sayin хаāni toiji orušibui.* / X2. (Тод үсгээр.) УҮННСан 8308/96 401.
19. *Üneker törülkitü sayin qayan-u tuuji orušibui.* / X3. (Монгол бичгээр.) УҮННС 7963/96 89 v-856.
20. Л. Хүрэлбаатар, “XV-XVI зууны үеийн орчуулгын зохиол” *Монгол орчуулгын товчоон (Сонгодог орчуулгын зарчим, уран чадварын асуудал)*. Уб., 1995.; *Тод бичиг болон Зая бандида Намхайжамц судлалын асуудал* Bibliotheca Oiratica-XIII. Уб., 2009: 95-105.
21. Цэрэнсодном, Д. “XVII-XVIII зууны үеийн уран зохиол” *Монголын уран зохиолын судлалын шинэ хандлага*. Уб., 2008.

**Ц.ДАМДИНСҮРЭНГИЙН “ГОЛОГДСОН ХҮҮХЭН”
ТУУЖИЙН ДҮРИЙН ШИНЭЧЛЭЛ**

Д.Галбаатар*, Г.Батсуурь**

Ардын уран зохиолч Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” тууж монголын шинэ үеийн уран зохиолын уран сайхны анхны тууж юм. Үүнээс өмнө 1922 онд Ц.Дамбадоржийн “Толбо нуур” нэрт нэг бүтээл гарсан нь шинэ үеийн тууж бичлэгийн түүхэнд шинэ хуудас нээжээ. Ц.Дамбадоржийн “Толбо нуур” тууж түүхэн бодит үйл явдлаас сэдэвлэсэн баримтат зохиол юм.

Харин Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” тууж бол уран сайхны тууж. Уг бүтээлийн талаар “Ц.Дамдинсүрэн анхны зохиолуудаа «Рашааны дусал» зэрэг Энэтхэг үлгэрээс сэдэвлэн сургаалын маягаар бичсэн бол «Гологдсон хүүхэн» туужаа хувьсгалт шинэ орны амьдралаас үндэслэн зохиожээ”¹ гэсэн нь мөн туужийн уран сайхны талыг тодорхойлсон дүгнэлт бол, “«Гологдсон хүүхэн» тууж нь тухайн цаг үеийн бодит байдлыг үзүүлж, хөдөлмөрчин ардын дүрийг бүтээсэн... том хэлбэрийн ... дорвитой зохиол юм”², мөн “*«Хувьсгалын соёлыг яруугаар найруулж, харанхуй мунхгийн сэжиг, балар хоосон үзэл хийгээд дарлах дарлагдах суртал ба байдал лугаа тэмцэе» гэсэн үндсэн зорилгоор бичсэн “Гологдсон хүүхэн” хэмээх туужид ядуу зүдүү амьдралтай эгэл олон шинэ гэрэл гэгээт замд давшиж байгаа төвөг ээдрээтэй замыг харуулсан юм*”³ зэргээр дүгнэсэн байна. Оросын монголч эрдэмтэн Л.К.Герасимович “«Гологдсон хүүхэн»... эгэл жирийн хүн ардыг хувьсгалт ухамсраар хүмүүжүүлэхэд идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэсэн юм. Ц.Дамдинсүрэнгийн ертөнцийг үзэх хувьсгалт үзэл түүнээс хувьсгалт тэмцлийн практиктай нягт холбоотой байсан явдал нь уг туужийн үзэл санааны үндсэн чиглэлийг тодорхойлж байна”⁴ зэргээр гол төлөв улс төр-үзэл суртлын талаас нь анхаарч иржээ.

“Гологдсон хүүхэн” 1929 оны 5-р сарын 1-нд⁵ анх хэвлэгдсэн тухай зохиолч: “**1929 оны нэгдүгээр сарын 9-нд уран зохиолчдын бүлгэмийг анх байгуулахад элсэн орж тэргүүлэгчээр нь сонгогдсон ба мөн бүлгэмийн даалгавраар “Гологдсон хүүхэн” гэдэг анхны туужаа бичиж хэвлүүлсэн**”⁶ зэрэг түүхэн үндэс хийгээд зохиол бичигдсэн нөхцөл байдлын талаар олон эрдэмтэд нарийвчлан судалжээ. 1929 он буюу Зохиолчдын бүлгэм байгуулагдах үеийн монгол уран зохиолын шинэ төлвийг үзэхэд МААЗ-ын уламжлал, бичгийн зохиолын уламжлалт төрөл зүйлүүд зонхилж асан ба орчин цагийн уран зохиол эх сууриа дөнгөж тавьж асан үе байв. Тодруулбал: аман зохиолын төрөл зүйлс: үлгэр, домог, хууч яриа, баатарлаг туульс, ардын дуу, оньсого таавар, зүйр цэцэн үг, ертөнцийн гурав зэрэг, бичгийн зохиолд голдуу сургаал зохиол (Оюунтүлхүүр, “Чингисийн билэг”, “Авах гээхийн дөрвөн мөрт” гм), тууж (“Гэсэр”, “Шар тууж”, “Эндүүрэл хааны тууж”, “Нарангэрэл дагины тууж” гм), намтар зохиол (Нэйж тойн... зэрэг), Энэтхэг- Төвдийн уламжлал бүхий бичгийн зохиолуудын (монгол “Ганжуур”, “Данжуур”, “Үлгэрийн далай”, “Таван сургамж”, “Эрдэнийн сан Субашид” гэх мэт) уламжлал голлож байв. Өөрөөр хэлбэл XX зууны 1930-аад оны үе хүртэл монгол уран зохиол дундад зууны үеийн уран зохиолын чиг хандлагаас ангижраагүй шахам байв.

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын /Sc.D/ профессор

** МУИС-ийн ШУС-ХУС-ын докторант

¹ С.Лувсанвандан, Г.Жамсранжав, С.Дашдэндэв (1968) “Ц.Дамдинсүрэнгийн уран бүтээл” Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх. УБ. хуудас 155

² С.Лувсанвандан, Г.Жамсранжав, С.Дашдэндэв (1968) “Ц.Дамдинсүрэнгийн уран бүтээл” Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх. УБ. хуудас 159

³ Д.Цэдэв(2008)“Ц.Дамдинсүрэнгийн зохиол бүтээлүүд”Эмхэтгэж редакторласан Л.Хүрэлбаатар Академич Цэндийн Дамдинсүрэн. дурсгалын түүвэр. УБ. хуудас 148-149

⁴ Л.К.Герасимович (1965) Литература Монгольской Народной Республики (1921-1964 годов)МЛГУ, стр 92

⁵ С.Лувсанвандан, Д.Цэдэв, Ц.Мөнх, Ч.Билигсайхан, Д.Дашдорж (1985) “Тэмдэглэлт үйл явдлын жагсаалт” Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх. УБ. хуудас 431

⁶ Д.Цэдэв (1998) “Өөрийн намтар” Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 20

Ардын аман зохиолын төрөл зүйлүүд дүрслэлийн хувьд сайн муу, сайхан муухай гэх хоёр туйлд хуваагдсан шинжтэй бөгөөд уран зохиолын дүрслэгдэхүүн талаас үзэхүл уран зохиолын төв байрыг хүн эзлэхээс өмнө үед хамаарах юм. Дараах үед уран зохиолын дүрслэлийн төв рүү хүн орж ирсэн хэдий ч эртний бичгийн зохиолууд ба дундад зууны бичгийн зохиолуудад хэн нэгэн хүчирхэг баатар эр, эзэн хаан эсвэл ер бусын хүччадал, ид шидтэй, хувилгаан чанарт дүрүүд дүрслэгдсэн аж. Монгол уран зохиолын түүхээс үзвэл эгэл хүний дүр уран зохиолын Төв байрт гарч ирэх хүртэл багагүй хугацааг зарцуулсан ба манай уран зохиолын тухайд ХХ зууны 30-аад он хүртэл эгэл жирийн хүний дүр уран зохиолд жинхэнэ утгаараа дүрслэгдээгүй байсан гэж үзэж болно. Тодруулбал: ардын үлгэрт шагайгаар нь шар эсгий цувсан, борвиор нь бор эсгий цувсан, хамуутай хар даагатай нусгай бор хүү дүрслэгдэх ба гэнэтийн тохиолдлоор мөнөөх өнчин хүү хосгүй хүч чадал, эрдэм чадал төгс төгөлдөр бүрдсэн баатар эр болон хувирч арван таван толгойт атгаалжин хар мангасыг дарж, ард олноо амар жимэр жаргуулснаар төгсдөг загвартай байв.

Бичгийн уран зохиолд ч эл уламжлал удтал хадгалагдан оршсоор асан агаад хэн нэгэн баатар сайн эр, хосгүй ухаан билэг төгс, эсвэл харгис хааны тухай өгүүлэмж зонхилж байв. Ойрын жишээ нь Их эзэн богд Чингис хааны дүрийг туульсын баатрын дүрд хувилган дүрсэлж ирсэн нь нэн түгээмэл. Үүнийг “Аргасун Хорчийн домог”-ын эгэл бүхэн утга учрыг тайлж эс чадах далд санааг Чингис хаан төвөггүй тайлах, “Чингисийн есөн өрлөгтэй өнчин хөвгүүний цэцэлсэн шаштир”-ын Чингис хаан бүхний учир начрыг нарийн ялган хэлэхээс, “Чингисийн эр хоёр загалын тууж”-ийн Чингис хаан мэргэнээр зүүдсэлсэн зэргээс үзэж болно. Эл уламжлал 1930-аад оны үеийг хүртэл хадгалагджээ. Монгол шинэ уран зохиолын анхны тууж гэдэг Ц.Дамбадоржийн 1922 онд бичсэн “Толбо нуур”-ын гол дүрд нь Хасбаатар, Байкалов, Абмад (Дамбадорж) нарын бодит түүхэн, хувьсгалч дайчин хүмүүс байна. Үйл явдал нь Ховдын хязгаар Саруул гүний хүрээнээ өрнөх ба цагаантанд бүслэгдэн 42 хоног идэх хоолгүй зовж, хэрхэн золоор амь мултарсан тухай өгүүлдэг. Туужийн дүрүүд туульсын сүүл үеийн элементүүдийг агуулсан бөгөөд үйл явдал нь туурьлаг шинжтэй аж. Туурь, амьдралд тэр бүр тохиолддоггүй ер бус сонин үйл явдалд шүтсэн онцлогтойг *“...Өгүүллэгтэй харьцуулбал хурц зөрчил, хураангуй өгүүлэмж, үйл явдлын эргэлт бүхий уран /санаанд оромгүй эсрэг байдалд/ тайллаар ялгардаг богино хэмжээний хүүрнэл зохиолыг туурь гэнэ”*⁷ тодорхойлолтоос харж болох юм. Уг төрөл зүйл уран зохиолын түүхийн нэлээд эрт үед их дэлгэрч асан нь дундад зууны сүүл сэргэн мандалтын эхэн үеийн Италийн зохиолч Ж.Боккаччогийн арван өдрийн туурь буюу “Декамерон” хэмээх алдарт бүтээлийн жишээнээс харагддаг. Ингэхээр Ц.Дамбадоржийн “Толбо нуур” туужид түүхэн бодит хүмүүс, мөн болсон үйл явдлыг дүрсэлсний хувьд баримтат зохиол, дүрслэл өгүүлэмжийн хувьд туульсын ба туурийн уламжлалтай, жирийн хүмүүсийн дүрээс илүүгээр удирдагч баатруудын дүр голлон дүрслэгдсэн дундад зууны уламжлал нь давамгайлсан шинжтэй зохиол юм.

Гэтэл уг бүтээлээс 7 оны хойно бичсэн Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн”⁸ туужийн гол дүрүүд: Цэрэн, Долингор, Мятаг, баян Болд, Дэжид, Ловон лам, хоньчин хүү Дамдин, түүний эх, хүү Данзан, Лувсан гэлэн, түшмэл На, Хуяг тайж, Цэрэнгийн нөхөр буюу “Хөсрий илүүр” хочит Буян цугаар эгэл жирийн хүмүүсийн дүр юм. Цэрэн хүүхний намтар гэдэх эл тууж өгүүлэмжийн хувьд ардын үлгэрийн уламжлалтай. Үлгэрийн гол баатар анхандаа их зовлон бэрхийг туулж аз жаргалд хүрдгийн адил Цэрэн хүүхэн ч төрмөгцөө гологдож, ад үзэгдэн, нас биед хүрмэгцээ “Хөсрий илүүр” Буянд богтлогдож хэдэн оныг зарагдан өнгөрүүлж, эцэст оргон зайлж, бичиг номд суралцан, ирсэн сайн цагийн авралаар эцэгтэйгээ уулзаж аз жаргалд хүрсэн сюжет нь үлгэрийн бодот уламжлал юм. Хэдий өгүүлэмж нь үлгэрийн уламжлалтай ч дүрслэл нь бодит амьдралаас үүтгэлтэй агаад эгэл хүмүүс дүрслэгдсэний хувьд шинэ цагийн реалист уран зохиолын үндэс суурийг үнэхээр тавьсан бүтээл юм.

Зохиолын гол дүр Цэрэнг *“...Жич мэргэн зурхайчаас даруй үхнэ гээд нэг ч амьтан хэрэглэхгүй байсан Цэрэн, төрснөөс хойш эцэг эхээ нэг ч айлгасангүй найм есөн нас хүрчээ. Энэ охиныг харин Болдын эхнэр гар хөлийн үзүүрт зарах сайн зарц болгон, зун бол хурга тугал хариулгаж, халуун наранд хатаана...”*⁹ гэх зэргээр бага насыг нь дүрсэлж, нас биед хүрсэн үеийг: *“...1923 он болоход Мятагийн хүүхэн Цэрэн 18 нас хүрч ухаан сэргэлэн, өнгө зүс сайтай, бичиг үсэг муухан төсөөлөх болсон ажээ...”*¹⁰ гэсэн нь цугаар эгэл хүний дүр, явдал бөгөөд ямар нэг үлгэрчилсэн хэтрүүлэггүй тухайн үеийн нийгмийн эгэл нэг гишүүний төлөөлөл дүр болжээ. Долингорыг *“...Энэ хүн бол гучаад настай, махлаг хөх царайтай, толгойд хир болсон хөх цууямбуу зангиджээ...”*, *“...50-аад нас хүртэл насан туршаар зовсон Долоодойн хоёрдугаар баяр нь энэ билээ. Долоодой Мятагийг мэнд сайн сууж байгаа гэхийг сонсож, эдүгээ хүүхэнтэйгээ уулзсанаар үл барам, Мятагтай бас уулзах болно гэж...”*¹¹ зэргээр дүрсэлсэн буй. Зохиолын эсрэг дүр баян Болдыг аман зохиолын эсрэг дүрийг дүрсэлдэг шиг хэт муухайчлан харуулаагүй байгаа нь сонирхол татна. Тухайлбал: *“...Баян Болдын нас нь дөчөөд, толгой нь халзан, гэдэс нь бүдүүн, сахал нь битүү, нүд нь улбар, зан*

⁷ Д.Галбаатар. (2012) “Туурь” Уран зохиолын нэвтэрхий толь. УБ. хуудас 362

⁸ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 6-38

⁹ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 15

¹⁰ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 32

¹¹ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 38

*нь төв боловч заль нь их бололтой. Чисчүүнээс дээш хувцас үл эдлэх бөгөөд сайн хувцасгүй...*¹² гэсэн хэсэг анхаарал татна. Манай уран зохиолд сүүлдээ баян хүнийг ихээхэн гоё ганган, юу ч хийдэггүй залхуу, идэмхий уумхай байдлаар харуулах хандлага их дэлгэрчээ. Уг дүрийн уламжлалыг хөгжүүлсэн өөр нэг дүр нь Ч.Лодойдамбын “Тунгалаг Тамир” романы баян Итгэлтийн дүр. Зохиолч Ц.Дамдинсүрэн Болдын дүрийг хэдий баян ч өмсөж эдлэхдээ гар татуу, зальтай байдлаар үзүүлсэн нь амьдралд ойрхон төдийгүй дүрийг хэт зохиомол байдлаар дүрсэлдэг дундад зууны үеийн дүрслэлийн уламжлалаас холдож, шинэ үеийн монгол уран зохиолын дүрийн санг шинэ дүр баяжуулжээ. Мөн зохиолын цаг хугацааг ч их тодорхойгоор “...1918 оны цагаан сар болж...”¹³ гэх ба “...1923 он болоход...”¹⁴ зэргээр бичсэн нь зохиолын үйл явдал, амьдрал байдлыг бодитой, үнэмшилтэй болгосон юм. Бодитчилох хандлагатай ч бас уран сайхны дүр дүрслэлийг орхигдуулалгүй “...Байдалд зохист намар цаг, сэтгэлд зохист яруу газар, Бэлэн далай хэмээх зөөлөн говь нутагт...”¹⁵ гэх байгалийн зураглал, баян Болд ба эхнэрийг: “...Түүний эхнэр Дэжид нас 40 хэр, ааш зан хурдан, үг хэл ширүүн, санаа сэтгэл сайнгүй, эд юманд харамч...”¹⁶ зэргээр дүрсэлсэн хөрөг дүрүүд хийгээд бусад олон дүрслэлээс харж болно.

Өнөөгийн уран зохиолын төвд зөвхөн хүн байраа олжээ. Энэ байр сууринд гурван замыг туулсан бөгөөд эртний туульсын зохиолд бурхан тэнгэрүүд төв байрнаа дэвшиж дүрслэгдэх ба хүн тэрхүү бурхан тэнгэрийн хайр хишгийг хүртэгч эсвэл гэсгээл цээрлэлийг хүлээгч маягаар дүрслэгдэж ирсэн буй. Хөгжлийн дараагийн шатанд хүн-байгаль, хүн-амьтны завсрын шинжтэй дүрүүд уран зохиолд дүрслэгдэж ирсэн бөгөөд хүний нийгэм хөгжихийн хэрээр урлаг уран зохиолын хөгжил улам бүр нарийсч нийгмийн амьдрал, хүний аж төрөл, тэдгээрийн учир зүй, холбоо хамаарал уруу гүнзгийрэн орж эдүгээгийн төлөв хандлага бий болж хүн уран зохиолын төв байрыг эзэлсэн билээ. Дундад зууны үеийн уран зохиолд ихэвчлэн баатар сайн эрс, хүчирхэг хаад ноёд, хувилгаан лам хутагтуудын дүр зонхилж ирсэн ба эгэл жирийн хүн, манай уран зохиолын хувьд гэвэл жирийн малчин ардын дүр уран зохиолын төв байранд дүрслэгдэх хүртлээ нэлээд урт удаан хугацааг туулж XX зууны 30-аад оныг хүрчээ.

Тийн явсаар эгэл жирийн хүн уран зохиолын төв байранд жинхэнэ утгаараа дүрслэгдсэн нь Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” туужийн баримт болж байна. Хэдийгээр “Гологдсон хүүхэн” тууж нь зарим алдаа дутагдалтай 1975 онд зохиолчийн өөрийнх нь дүгнэсэнчлэн “олон дутагдалтай анхны оролдлого зохиол”¹⁷ боловч дундад зууны үеийн уран зохиолын уламжлал болох туульс дүрслэлийн уламжлалыг даван гарч эгэл жирийн ардын дүрийг уран зохиолын төв байранд оруулж ирснээрээ цоо шинэ бүтээл болж чадсан билээ. Энэ нь уг туужийн хувьсгалт шинэ үзэл санааг илэрхийлсэн, хуучин нийгмийн гишүүдийг шүүмжилсэн, анхны уран сайхны тууж гэдгээс илүү нийт монголын уран зохиолын түүхийг алхам урагшлуулсан дэлхий нийтийн уран зохиолын чиг хандлагад өөрийн үндэстний уран зохиолыг нийцүүлсэн томоохон шинэчлэл хийсэн бүтээл гэж дүгнэх боломжтой юм.

Ном зүй

1. Батсуурь.Г. (2010) Удиртгал. УБ.
2. Батсуурь.Г. (2012) Ц.Дамдинсүрэнгийн яруу найргийн аман зохиолын уламжлал. УБ.
3. Гаадамба.Ш. (1989) Утга зохиолын онолын үндэс. УБ.
4. Галбаатар.Д. (2009) Монголын уран зохиолын онол түүхийн зангилаа асуудлууд. УБ.
5. Галбаатар.Д. (2012) Уран зохиолын нэвтэрхий толь. УБ.
6. Герасимович.Л.Г.(1965) Литература Монгольской Народной Республики (1921-1964 годов) МЛУ
7. Лувсанвандан.С. Жамсранжав.Г. Дашдэндэв.С.(1968) Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх. УБ.
8. Хүрэлбаатар.Л.(2008) Академич Цэндийн Дамдинсүрэн. дурсгалын түүвэр. УБ.
9. Цэдэв.Д. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. 1-р дэвтэр. УБ.
10. Цэдэв.Д.(1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. 2-р дэвтэр. УБ.
11. Лувсанвандан.С. Цэдэв.Д. Мөнх.Ц. Билигсайхан.Ч. Дашдорж.Д. (1985) Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх. УБ.
12. Пүрэвжав.Э.(2008) Их эрдэмтэн академич Цэндийн Дамдинсүрэн. УБ.
13. Энхбаяр.С. (2011) Утга зохиолын онол.УБ.

¹² Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 8

¹³ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 19

¹⁴ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 32

¹⁵ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 6

¹⁶ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 6-7

¹⁷ Э.Пүрэвжав (2008) “Үргэлжилсэн үгийн зохиол” Их эрдэмтэн академич Цэндийн Дамдинсүрэн. УБ. хуудас 67

Товъёг

Ж.Бат-Ирээдүй	ИХ БРИТАНИЙН НЭРТ МОНГОЛ СУДЛААЧ, АКАДЕМИЧ ЧАРЛЬЗ БАУДЕНЫ АМЬДРАЛ, ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ БҮТЭЭЛИЙН ТУХАЙ	5
Л.Чулуунбаатар	Ч.БАУДЕНЫ МОНГОЛ-АНГЛИ ТОЛЬ БИЧГИЙН ТУХАЙ	9
ТҮҮХ СОЁЛ, НИЙГЭМ		
Л.Баасандорж	“МОНГОЛ НУУЦ ТОВЧОО” ДАХЬ ЗАРИМ АСУУДЛЫГ ДАХИН СУДАЛЖ АВЧ ҮЗЭХ НЬ	13
Ч.Золзаяа	THE METAPHORICAL CONCEPTUALIZATION OF EMOTIONS IN THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS	33
Kunio Minato	MONGOLIAN TOLERANCE AND INTOLERANCE TOWARD DIFFERENT CULTURES: AN EXPLORATION BASED ON ANALYSES OF CROSS-NATIONAL SURVEY DATA	41
Тамира	НЭГЭН ХУВЬ МОНГОЛ ТҮҮХЭН СУРВАЛЖААС БААРИН БАРУУН ХОШУУН ДАХИ МАНЖ МОНГОЛЫН УРАГ ХОЛБООГ ХАРАХ НЬ	47
Maria Magdolna Tatár	TAM, THE DRINK OF MÖNGKE KHAN	53
Sarolta Tatár	THE PECHENEG SETTLEMENT ALONG HUNGARY’S NORTHWESTERN FRONTIER	57
Б.Мөнхцэцэг	ТУВА БӨӨГИЙН БӨӨ БОЛГОХ ЁС	67
Б.Бөхчулуу	ХОТЖИЛОЛТЫН ЯВЦ ДАХИ ӨВӨРМОНГОЛЧУУДЫН БАЯР ЁСЛОЛЫН ХУВИРАЛТ <i>/Хотын Монголчуудын Гал тахилгын ёслолын жишээн дээр/</i>	71
Krisztina Teleki	THE OLD JAMBAL’S ACCOUNT ABOUT CERTAIN ARTIFACTS PRESERVED IN URGA	79
А.Орхонсэлэнгэ	RESPONSE OF MONGOLIAN NOMADS TO CLIMATE CHANGE DURING THE PAST 800 YEARS: STOCHASTIC PROXIES FOR RECONSTRUCTION	85
Д.Баасанбат, Мехмет Саглам	МОНГОЛ ЗҮЙР ЦЭЦЭН ҮГЭЭР “ЭМЭГТЭЙ” ХҮНИЙ ЭЕРЭГ ҮНЭЛЭМЖИЙГ ИЛЭРХИЙЛЭХ ОНЦЛОГ	89
Kim Ki-Sun Lee Jong-Oh	THE STUDY OF HOUSING-RELATED TABOOS IN KOREA AND MONGOLIA	93
Л.Хэрлэн	ХӨӨМЭЙ ХАМ ШИНЖИТ УРЛАГ БОЛОХ НЬ	101
Ж.Дэлгэрмаа	НҮҮДЭЛЧИД БА ЗАХ ЗЭЭЛИЙН ЭДИЙН ЗАСАГ	105

ХЭЛШИНЖЛЭЛ, ЭХ БИЧИГ СУДЛАЛ

<i>Ц.Отгонсүрэн</i>	ХАРЬЦАА ЗААСАН НЭГЖ ӨГҮҮЛБЭРИЙН ГИШҮҮДИЙГ ХУРААХ ХЭРЭГЛҮҮР БОЛОХ НЬ	111
Б.Мөнгөнцэцэг	МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ХЭЛЦЭД “ТЭНЭГ” ХЭМЭЭХ УТГЫГ ИЛЭРХИЙЛЭХ НЬ	123
С.Булгантамир	ЭГШИГ АВИАГ ТУРШИЛТ АВИАЗҮЙН АРГААР СУДЛАХ НЬ	129
Д.Энхжаргал	ОРЧИН ЦАГИЙН МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГҮЙСГЭХ ӨГҮҮЛБЭР ТӨЛӨӨЛӨХ ХЭЛБЭР БҮЮУ “PRO-FORM”-ООР ИЛРЭХ НЬ	133
Naoki UETA	PITCH PATTERNS OF MONGOLIAN COMPOUND PLACE NAMES	139
М.Энхжаргал	МОНГОЛ ХЭЛНИЙ –Ч ДЭД БҮТЭЭВРИЙН ОНЦЛОГ, НАЙРУУЛГЫН ҮҮРЭГ	145
Yu Wonsoo	DOCUMENTATION OF ALTAIC LANGUAGES BY KOREAN SCHOLARS	151
А.Мөнхцэцэг	OBSERVATION ON THE TRANSCRIPTION OF THE CLEAR MONGOL SCRIPT'S LONG VOWELS	165
С.Мөөмөө	Э.РАВДАН “ХЭРЭГЛЭЭНИЙ ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ” (ХЭЛ СУРАХУЙН ОНОЛ) (УЛААНБААТАР, 2013, 244 ТАЛ)	171
Johannes Reckel	CHANGES OF THE USE OF THE OIRAT SCRIPT IN SINKIANG (XINJIANG) BETWEEN 1950 AND TODAY	175
Б.Түвшинжаргал	THE ANALYSIS OF ERROR IN THE USEGE OF THE COMPLEMENT QUANTITY IN CHINESE AMONG MONGOLIAN STUDENTS	177
<i>Н.Наранбуян</i>	ХЯТАД МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ХАР БОЛОН ЦАГААН <i>ӨНГӨНИЙ БЭЛГЭДЭЛ</i>	191
Ж.Бат-Ирээдүй	ОРЧИН ҮЕИЙН МОНГОЛЫН УРАН ЗОХИОЛ ДАХ ГАЗАР УСНЫ НЭРИЙН СУДАЛГААНЫ АСУУДАЛД	197

УТГА ЗОХИОЛ

Р.Бигэрмаа	МОНГОЛЫН ОРЧИН ҮЕИЙН ЯРУУ НАЙРГИЙН ШИНЭТГЭЛ ШИНЖ	181
Р.Алтансайхан	Д.НОРОВЫН “ТЭЖЭЭВЭР” ТУУЖИЙН ДҮРИЙН СЭТГЭЛЗҮЙ	209
Д.Батжаргал, Э.Амарзаяа	С.НАДМИДЫН “ХҮЙТЭН СЭТГЭЛ”-ИЙН ХАЛУУН ҮЙЛ ЯВДАЛ	213
Д.Галбаатар,		

Г.Нарантунгалаг	“ЯРИА” ЗОХИОЛЫН ДҮР, ДҮРСЛЭЛИЙН ОНЦЛОГ	217
Г.Галбаяр	МОНГОЛ ШҮЛЭГ СУДЛАЛЫН ӨНГӨРСӨН ХИЙГЭЭД ИРЭЭДҮЙ	221
А.Мөнхцэцэг	ОЮУ ЧИХТ ХАН ХӨВГҮҮНИЙ ТУУЖ ОРШИВ ЗОХИОЛЫН ЭХ СУРВАЛЖУУД	227
Д.Галбаатар, Г.Батсуурь	Ц.ДАМДИНСҮРЭНГИЙН “ГОЛОГДСОН ХҮҮХЭН” ТУУЖИЙН ДҮРИЙН ШИНЭЧЛЭЛ	233